

Barna Gábor

Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén

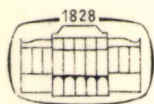
AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

BARNA GÁBOR

NÉPHIT ÉS NÉPSZOKÁSOK A HORTOBÁGY VIDÉKÉN

E könyv szerzője a Hortobágy vidékének színes, rendkívül gazdag szokás- és hiedelmvilágába kalauzolja el az olvasót. Anyagát elsősorban a század végi és a század eleji – emlékezettel még utolérhető – népeletből veszi. A Hortobágy-vidék falusi és mezővárosi lakóinak szokásai mellett a pásztorélet hagyományait is vizsgálja. Ismerteti a természetfeletti erővel felruházott emberekkel (boszorkányok, táltosok, halottlátók, tudós pásztorok) és természetfeletti lényekkel (lidérc, kísértet, szecsó stb.) kapcsolatos hiedelmeket. Bőséges anyaggal illusztrálja a jeles napok (karácsony, újév, farsang, húsvét stb.) megünneplésének helyi sajátosságait. Bemutatja a Tiszántúlon sajátos színfoltot jelentő pásztorság, pásztorélet, a legeltető állattartás századfordulón még meglevő hiedelmeit, rítusait, szokásait.

Akadémiai Kiadó · Budapest

BARNA GÁBOR

**NÉPHIT ÉS NÉPSZOKÁSOK
A HORTOBÁGY VIDÉKÉN**

BARNA GÁBOR

NÉPHIT ÉS NÉPSZOKÁSOK A HORTOBÁGY VIDÉKÉN

Akadémiai Kiadó, Budapest 1979

ISBN 963 05 1839 2

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1979 • Barna Gábor

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Tóth Sarolta

Műszaki szerkesztő: Berkes Tamás

A burkoló- és kötésterv: P. Horváth Éva munkája

Terjedelem: 24,5 (A/5) ív + 24 oldal melléklet – AK 1484 k 7982

78-2528 – Dabasi Nyomda, Budapest – Dabas

Felelős vezető: Bálint Csaba igazgató

Printed in Hungary

TARTALOM

BEVEZETÉS	9
A HIEDELMEK MITIKUS ALAKJAI	19
<i>Természetfeletti erejű személyek</i>	
Boszorkány	20
Táltos	31
Pézasó Pista	36
Garabonciás diák	38
A nánási ember	41
A tiszaiigari gyógyítóember	42
A tiszaroffi gyógyítóemberek	43
A madarasi ember	44
Más gyógyítóemberek	50
Veszettorvosok	53
Halottlító	57
Tudós pástorok	60
Tudós kocsis	65
Patkány elküldéséhez értő tudós emberek	66
<i>Természetfeletti lények</i>	
Lidérc	69
Szecsko	72
Kisértet	74
Váltott gyerek	77
Vízibornyú	78
Markoláb	79
JELES NAPI SZOKÁSOK ÉS HIEDELMEK	83
<i>Tavaszi ünnepek</i>	
Nagybőjti időszak	84
Gergely-nap	86
Sándor, József, Benedek	86
Gyümölcsoltó Boldogasszony	86
Nagypéntek, nagyszombat	87
Húsvét	91
Szent György napja	97
Szent Márk napja	104
Május elseje	105
Urbán napja	106
Pünkösöd	106
Úrnapja	109

Medárd napja	111
Margit-nap	111
László-nap	112
<i>Nyári ünnepek</i>	
Keresztelő Szent János (Szent Iván) napja	112
Péter-Pál napja	113
Nagyboldogasszony napja	113
Kisboldogasszony vagy Kisasszony napja	113
<i>Őszi ünnepek</i>	
Szent Mihály napja	114
Orsolya-nap	115
Szent Vendel és Szent Dömötör napja	115
Márton, Erzsébet és Katalin napja	118
<i>Téli ünnepek</i>	
András napja	119
Miklós (Mikulás) napja	120
Luca napja	120
Karácsonyi előkészület (advent)	126
Karácsony böjtje, vigíliája	127
Betlehemezés	129
Karácsonyi köszöntés, kántálás	141
Pásztorköszöntés	143
Éjféli mise, pásztorok miséje	144
Karácsonyfa-állítás, ajándékozás	146
Állattartással kapcsolatos karácsonyi szokások	148
Egyéb karácsonyi szokások és hiedelmek	150
István és János napja	151
Aprószentek napja	153
Szilveszter és újév napja	154
Szilveszteri zajcsapás	154
Kántálás, újévköszöntés	161
Egyéb szilveszteri, újévi szokások és hiedelmek	169
Vízkereszt	170
Piroska-nap	171
Vince-nap	172
Pál fordulása	172
Gyertyaszentelő Boldogasszony	173
Dorottya-nap és Julianna-nap	173
Bálint-nap	173
Mátyás-nap	173
Farsang	174
Húshagyókedd	175
A PÁSZTORKODÁS SZOKÁSAI ÉS HIEDELMEI	178
<i>Pásztorfogadás, határterminusok</i>	179
<i>Kihajtás</i>	192
<i>A jószág bélyegzése, herélés, farkalás</i>	198
<i>Nyírás</i>	206
<i>A nyájak évközi olvasása</i>	205

<i>Lopás</i>	206
<i>A pásztorok megajándékozása</i>	207
<i>Űzetés és elletés</i>	213
<i>A pásztorkutya</i>	216
<i>Beszorulás</i>	219
<i>A pásztorok őszi és téli munkája, őszi és téli ünnepek, mulatságok</i>	225
<i>Vásárok és csárdák</i>	231
ÖSSZEGEZÉS	236
RÖVIDÍTÉSEK	255
IRODALOM	257
TÉRKÉPEK	267
KÉPEK	279

BEVEZETÉS

A legnagyobb magyar pusztá, a Hortobágy és környéke, az itt lakók élete már nagyon régen felkeltette az írók, szépírók és tudós kutatók figyelmét.

A hortobágyi pásztor természetismeretéről 1791-ben írott könyvében *Jeney Gy.* pl. említést tesz a boszorkányokról, ezek rontásairól, mágikus gyógyítási módokról, a hasznosnak vélt gyógyfüvek babonás felhasználásáról, a táltos és a garabonciás hiedelmeknek egyes elemeiről.¹ *Csokonai* költészetében is nyoma van Debrecen és környéke hiedelmeinek és szokásainak. A garabonciás diákról szóló részletet, az 1799-ben írott „Dorottya”-ból, a későbbiekben olvashatjuk is. Ugyanitt utal a pártában maradt lányok farsangi kicsúfolásának szokására is.²

Fazekas M. 1804-ben írt „Ludas Matyi”-ja is sok apró mozzanatot, megfigyelést őriz a debreceni és a tiszántúli népeletből. A pusztáról „Hortobágyi dal” címen költeményt írt, amelyben a pusztai emberek szabad életét dicséri.

Gvadányi J.-nek 1790-ben névtelenül megjelent „Egy falusi nótáriusnak budai utazása” című művében érdekes részleteket olvashatunk a hortobágyi tájról és a pásztorok életéről. Bár munkájában hiedelmekről és szokásokról nem ír, a pásztorok vendégszeretetről, vendégfogadásáról megemlékezik. Ennek kapcsán szemléletesen bemutatja a birkapaprikás készítését is.

A Tiszántúlnak, Biharnak volt szülőtte az erősen romantikus hangvételű *Kuthy L.* Kevesen írtak olyan szeretettel és melegséggel a pusztáról, mint *Kuthy L.* az 1846–1847-ben kiadott „Hazai rejtelmek” című könyvében. A népelet sok finom mozzanatát rögzítette hitelesen munkájában. Szemléletes tájleírásai mellett figyelemre méltóak a csárdai életről, a vásárról írt részletei. A könyvből nemcsak a pusztai pásztorok életét ismerhetjük meg, hanem a réti emberek, a kupeczek, a vándorárusok, a vásározó iparosok alakját is.

A múlt század végén, 1889-ben járt a Hortobágyon *Jókai M.*, aki itteni élményeit a „Sárga rózsa” című kisregényében dolgozta fel.³ Jókainak köszönhetjük a ma már teljesen elfeledett kunmadarasi pünkösdi királyválasztás és ügyességi verseny részletes leírását, amelyet valószínűleg szintén Hortobágy környéki útja alkalmával figyelt meg vagy hallott. A közeli Rakamaz pünkösdi szokásairól 1867-ben *Réső Ensel S.* közöl

¹ *Jeney Gy.*, Természet-könyve. A hortobágyi pásztor, és a természet-visgáló. A nem-tudósok kedvéért írta Jeney György. Pesthenn, 1791.

² *Csokonai Vitéz Mihály* munkái. Fló könyvek. Magyar klasszikusok III. Baltazár Dezső bevezetésével. Budapest, é. n. 139, 175, 181, 189, 212. Vö. *Katona L.*, 1899.; *Morvay P.*, 1955.

³ Vö. *Móricz P.*, 1927. 146–147.

leírást, aki könyvében röviden ír a debreceni cselédek, asszonyok újévi és pünkösdi szegődéséről is.

A millennium előtti években élénkült meg az érdeklődés a Hortobágy és környéke, elsősorban a pásztorok élete és munkája iránt. 1891-ben újra *Jókai M.* közölt számos hasznos adatot Debrecenről és a Hortobágyról, a Hajdúságról pedig *Szívós B.* Ez a Hajdúságról írt, sok néprajzi adatot is tartalmazó tanulmány 1909-ben kis könyv formában is megjelent.⁴ Ugyancsak a millenniumi előkészületek során látogatott el a Hortobágyra *Herman O.* is, akinek vidékünkéről származó adataiból felhasználtunk. Az említett munkákban azonban pásztorszokásokról és hiedelmekről kevés szó esik. Inkább a jeles napok szokásairól, a mitikus alakok hiedelmeiről olvashatunk. *Szívós B.* bemutatja az azóta híressé vált hajdúszoboszlói szilveszteri csergetés szokását, az 1890-es években pedig az *Ethnographia* hasábjain *Feltóthy L.* ír boszorkányhiedelmekről, ugyancsak Hajdúszoboszlóról. A már említett hajdúsági és debreceni vonatkozású írásokban főleg a lakodalom leírása pontos és részletes. Ez még sokáig jellemzi a vidékünkkel foglalkozó írásokat, tanulmányokat.

A hortobágyi pásztorkodás kialakulását, történeti múltját, az állattartás munkafolyamatait, munkaszervezeti kérdéseket, a pásztortársadalom ismertetését századunk első felében elsősorban *Zoltai L.*, *Ecsedi I.* és *Balogh I.* munkásságának köszönhetjük. Tanulmányaikban, az említett témákon túl, főleg Debrecen lakóinak hagyományos szokásaira, hiedelmeire, s a pásztorkodás folklorisztikus mozzanataira derül fény.

Nagyon sok pontos megfigyelés, adat található *Móricz P.*-nak a Hortobágyról, a hortobágyi emberekről (köztük a pásztorokról) szóló írásaiban. Balmazújvároson keresztül kissé a Hortobágy környéki emberek, pásztorok életét ismerhetjük meg *Veres P.* regényeiből, s más írásaiból. Műveinek forrásértéke nyilvánvaló, közvetlen megjelenítő erővel hatnak, s felidézik Balmazújváros ma már múltba vesztett atmoszféráját, társadalmát és a mindennapok életét. *Lengyel I.* tanulmányából megismerhetjük a balmazújvárosi németek néhány jeles napi szokását, amelyeknek alapos vizsgálatával mind a mai napig adós a kutatás.

Hajdúnánásra vonatkozóan elsősorban *Igmándy J.* tanulmányai azok, amelyek a paraszti és pásztori hitvilág, a népszokások számos részletét rögzítették. *Szívós B.*-nak Hajdúszoboszlóról szóló írásai mellett, ennek a hajdú városnak juhászatát, juhászéletét mutatja be *Málnási Ö.* nagyon alapos leírása, amelyben sok adatot találunk a szokásokra, hiedelmekre is. A Nagyikunság, a Sárrét, a bihari részek és részben a Hortobágy pásztorainak életét *Győrffy I.* mellett legsokoldalúbban *Szűcs S.* dolgozta fel. Karcagi vonatkozásban mellettük meg kell még említeni *Szentesi Tóth K.* nevét is. A debreceni *N. Bartha K.*-nak és tanítványainak elsősorban a népszokások és hiedelmek feltárása, lejegyzése terén köszönhetünk nagyon sokat. Kutatásaik nemcsak Debrecenre és a Hortobágyra, hanem a Hortobágy környéki településekre is kiterjedtek.

A Hortobágy és a Hajdúság pásztorkodásának, folklórájának mai kutatói között *Földes L.* és *Bencsik J.* nevét, tanulmányait kell megemlíteni. *Gunda B.*, *Újváry Z.* és *Ferenczi I.* tanulmányai pedig egy-egy kisebb téma (dramatikus játékok, hiedelmek

⁴ *Jókai M.*, Debrecen. Az Osztrák Magyar Monarchia Írásban és Képben. VII. Magyarország II. Budapest, 1891. 281–314.; *Szívós B.*, Hajdúság. Az Osztrák Magyar Monarchia Írásban és Képben. VII. Magyarország II. Budapest, 1891. 315–334.

mondák, rítusok, mágikus gyógyítás stb.) feldolgozására vállalkoztak. Szabadfalvi J. alapos tanulmányában a pásztorünnepeket vizsgálta.⁵

A Hortobágy és környéke folklórkutatásának vázlatos áttekintésekor feltétlenül meg kell emlékezni nemcsak egyes kutatókról, hanem a kutatások legfontosabb orgánumairól is. Területünkre és témánkra vonatkozóan számtalan írást találunk a *Debreceni Képes Kalendáriom* hasábjain. Jelentős helye van e kutatásban a *Debreceni Szemle* című folyóiratnak⁶ s a *Déri Múzeum* több mint ötven éve folyamatosan megjelenő kiadványainak.⁷ Az utóbbi két évtizedben ezek mellé sorakozott fel a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének két kiadványa: a *Műveltség és Hagyomány*, valamint a *Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből* című sorozat. Területünket és vizsgált témáinkat is érintő tanulmányok jelentek meg a szomszédos Szolnok és Szabolcs-Szatmár megyei múzeumi kiadványokban is.⁸ Kutatásaink szempontjából az *Ethnographia* és a *Néprajzi Értesítő* mellett a *Népünk és Nyelvünk* című folyóirat jelentőségét kell kiemelnünk. Mivel tanulmányunkban a Hortobágy környékének, egy pontosan körülhatárolt területnek szokásait és hiedelmeit vizsgáltuk, a múlt századi kalendáriumok, folyóiratok és újságok cikkei közül csak keveset tudtunk felhasználni. Ezeknek többsége ugyanis pontosabb helymegjelölés nélkül közöl olyan szokás- és hiedelemadatokat, amelyek Alföld-szerte általánosan elterjedt jelenségek. Ezek közlése tanulmányunkban tehát nem volna helyes.⁹

Addig, amíg a hortobágyi, Hortobágy környéki legeltető állattartás eredetét, kialakulását, történetét, a legeltetés rendjét, a pásztoréptményeket s egyéb mozzanatokat a kutatás az elmúlt 80–100 év alatt lényegében feltárta, ezt nem mondhatjuk el a pásztorok, egyáltalán a Hortobágy környéki nép folklór hagyományainak kutatásáról. Átfogó igényű, összefoglaló jellegű tanulmány egy-két kivételtől eltekintve sem területileg, sem tematikailag nem készült el ezen a téren. Mindez a körülmény nagymértékben meghatározta Hortobágy környéki kutatásainkat.

Ha a Hortobágy környéki, a hortobágyi gazdaságtörténeti, történeti és néprajzi kutatások keretén belül¹⁰ röviden áttekintjük az eddigi folklórkutatások történetét,

⁵ A kutatók teljes, hiánytalan felsorolására nem törekedtünk. Az említetteken kívül természetesen mások munkáit is felhasználtuk. L. az irodalomjegyzéket!

⁶ Lukács L., A Debreceni Képes Kalendáriom és a Debreceni Szemle néprajzi jelentősége. Studium IV. 1973. 81–95.

⁷ Héthy Z., A Déri Múzeum Jelentéseinek és Évkönyveinek repertórium a 1906–1968. Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei 20. szám. Debrecen, 1972.

⁸ Béres A. – Módy Gy., A Hajdúság történetének és néprajzának irodalma. Alföld Füzetek 3. Debrecen, 1956.

⁹ Az újságok közül elsősorban a Vasárnapi Ujság múlt századi évfolyamait néztük át. A kézirat lezárása után jelent meg Sándor I. (szerk.): A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850–1870. című könyve (Budapest, 1977.), amely a továbbiakban megkönnyíti a kézirat ilyen irányú kibővítését, bár vizsgált területünkre és témánkra vonatkozóan csak néhány címszót tartalmaz. Ezeknek fel nem használása a tanulmányon még részleteiben sem változtat.

¹⁰ L. Szabadfalvi J., Ecsedi István és a Hortobágykutatás. Műveltség és Hagyomány, XV–XVI. 1972–1974. 5–20. további bőséges irodalommal. L. m. 8. jegyzet. — Itt jegyzem meg, hogy a bevezetésben említett kutatók munkáira az esetek többségében nem hivatkozom, l. az irodalomjegyzéket!

két dolgot állapíthatunk meg: 1. a régebbi kutatások főleg egy-egy településen tártak fel jelentősebb mennyiségű, de tematikailag rendkívül szerteágazó anyagot, 2. az újabb kutatások pedig, folytatva az egyes települések hiedelem- és szokáshagyományának feltárását, egy-egy téma nagyobb területen való feldolgozását vállalták. Emiatt azonban sok település és több téma nem kapott kellő figyelmet.

A Hortobágygal és környékével, a Hortobágy környéki pásztorokkal foglalkozó eddigi, elég nagy számú írás, tanulmány tehát csak mozaikokat hozott a felszínre a pásztorok és a falvak életéből, szokásaiból, hitvilágából. Ezek is számtalan írásban, szétszórta találhatók meg, összefoglalásukra, kiegészítésükre nem történt kísérlet.

Munkám során egyik célkitűzésem az volt, hogy megfigyeljem és lehetőleg pontosan rögzítsem a népszokások és hiedelmek területén a földművelő és pásztor paraszti rétegek közötti kapcsolatokat, egyezéseket, eltéréseket, s ezek valószínű okát felde-
rítsem.

Terepmunkám során elsősorban azokra a helyekre igyekeztem eljutni, ahonnan a legtöbb pásztorember került ki a Hortobágyra, s ahol talán még napjainkban is a legnagyobb létszámú pásztorlakosság él. Ezek a települések: *Tiszacsege, Nádudvar, Balmazújváros, Tiszaörs, Egyek, Nagyiván, Debrecen* és a hajdú városok. Hortobágyi pásztorok lenni a pásztorok között bizonyos rangot jelentett. A Hortobágyon pedig elsősorban a debreceni Nagyhortobágyot értették. A hortobágyi pásztorok közt ennek ellenére legkisebb számban éppen debrecenieket találunk.¹¹ Terepmunkám során emiatt nem ragaszkodtam a szűkebb értelemben vett Hortobágy-környék határához, hanem igyekeztem azt a sokkal nagyobb legeltető állattartó övezetet bejárni, amelynek csak központja a Hortobágy. Az alapvetően természetföldrajzi viszonyok által meghatározott nagy tiszántúli állattartó övezetbe nyugatról meg kellett vizsgálni a Nagykunságot, délen és keleten pedig a Hajdúságot. Ezeken túl azonban a Hortobágytól kissé távolabb eső településeket: *Tiszaigart, Tiszaszőlőst, Tiszaszentimrét, Tiszaörvényt, Tiszaderzset, Tiszafüredet*, a Hortobágy északi területeit magába foglaló volt káptalani birtokokat *Újszentmargita* központtal, valamint *Polgár* és *Büdszentmihály (Tiszavasvári)* környékét is. A pusztai déli peremén pedig *Kaba* és *Püspökladány* vidékét.

Az anyaggyűjtés során nemcsak pásztorokat, hanem földműves parasztokat is felkerestem. Igyekeztem annak a szélesebb, nagyobb közösségnek a szokásait és hiedelmeit megvizsgálni, amelynek a pásztorok is minden létező vagy feltételezett különbségeik, elzárkózásuk ellenére tagjai. Több szempontból is tanulságos volt ez. Megmutatta a pásztorok helyét és szerepét egy-egy közösségen belül, rávilágított az egyezésekre és eltérésekre, harmadsorban pedig rávilágított esetenként a kultúrelemek pásztormigráció (egyáltalán migráció) révén történő terjedésére. A migrációnak nagyon fontos szerepe volt a Hortobágy környéki hagyományos kultúra kialakulásában, a kultúra jelenleg megfigyelhető táji tagoltságának létrejöttében. Meg kell említenünk, hogy a Hortobágy vidéki kultúra táji tagoltságára először *Gunda B.* hívta fel a figyelmet egy nagyobb nyilvánosság előtt elhangzott, TIT-keretében megtartott előadásában.

¹¹ A Hortobágy környéki területek állattartásáról, pásztorkodásáról szóló munkák sok tanulságos adatot tartalmaznak erre vonatkozóan. Pl. 1. *Balogh I.*, 1959. 305–306.; *Bencsik J.*, 1969. 30.; *Ecsedi I.*, 1914. 270.; *Zoltai L.*, 1911. 38.

Terepmunkám során mindvégig figyelemmel kísértem az eltérő vallású területek, csoportok és egyének szokásait és hiedelemvilágát. A Hortobágy környékén, mint általában a Tiszántúlon a református települések vannak többségben. A Hortobágy nyugati és északi peremén római katolikus lakosságot találunk nagy számban, északkeleten pedig görög katolikusokat.

Bizonyos vonatkozásban befolyásolják a szokáshagyományt azok a történeti fejlődés következtében kialakult birtokviszonyok, társadalmi körülmények, amelyeknek keretei között működik. Ez legszemléletesebben az uradalmi majorságok és a nagybirtokkal nem rendelkező települések között figyelhető meg.

Terepmunkám során nemcsak a továbbiakban olvasható jeles napi szokásokról, a hiedelmek alakjairól, az állattenyésztés és a pástorkodás szokásairól és hiedelmeiről gyűjtöttem adatokat, hanem az emberi élet kiemelkedő jelentőségű eseményeire, az emberi és állati betegségek gyógyítására, a pástorok és parasztok természetismeretére, időjárásra és az égitestekre, vallásos életükre vonatkozóan is. Ez utóbbiak terjedelmi okok miatt maradtak el ebből a tanulmányból. Ez a munka nem tekinthető tehát a hortobágyi, Hortobágy környéki pástorok és parasztok, a vidék folklórmonográfiájának. Csak válogatott fejezeteket tartalmaz ebből. Következtetéseink levonásánál, az anyag elemzésénél ez gyakorta nehézséget is okozott, hiszen a többi elkészült, de itt közlésre nem kerülő fejezet adatait, tanulságait nem használhattuk fel. Csakis az itt közölt anyagra támaszkodhattunk.

Célkitűzésem mindenekelőtt a kutatók témák feltárása, leírása és az említett szempontok szerinti elemzése volt. Emiatt földrajzilag sem szándékoztam a Hortobágy-környék határán túllépni. Földrajzilag távol eső analógiákat ezért az esetek többségében nem idézek. Ere csak ritkán került sor, amikor a Hortobágy környékén lejegyzett ritka, egyedi adatokat szükségesnek látszott így is alaposabban megvilágítani. Párhuzamokat elsősorban a szomszédos nyírségi, bihari, nagykunsági, Szolnok, Heves és Borsod megyei részokről idézek, vagy utalok esetenként egy-egy jelenség ottani meglétére is.

A terepen gyűjtött, a szakirodalomból elért anyag mellett felhasználtam a debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Archivumában levő kéziratos gyűjtéseket is. Ezek közül elsősorban *Tikos B.* külön kezelt hagyatékát kell megemlíteni, amelyből számtalan adatot merítettem.¹² A tanszéki archívumban levő felhasznált adatokra minden esetben a leltári szám és a gyűjtő nevének feltüntetésével hivatkozom. Kivételt képeznek ez alól saját gyűjtéseim. Ugyanez vonatkozik a *Szolnok Megyei Néprajzi Atlasz* felhasznált adataira is. Tanulmányomban felhasználtam még a tiszai munkaközösségnek a szolnoki Damjanich János Múzeum Néprajzi Adattárában levő néphitanyagát, *Szendrey Á.* és *Diószegi V.* gyűjtéseit. Az anyag értékét megsokszorozza az a körülmény, hogy az 1940–1950-es évek fordulóján gyűjtött hiedelemtörténetek, adatok ma már nem, vagy csak töredékesen jegyezhetők le.

Terepen gyűjtött adataim elsősorban századunk első felére vonatkoznak, a legkorábbiak is a századforduló tájékára. Az ennél régebbi, szakirodalomból merített ada-

¹² Az intézet archívumában (DENIA) 1417. levéltári szám alatt őrzött Tikos-hagyaték elsősorban az 1950-es évekből származó gyűjtéseket, jegyzeteket tartalmazza. Szerteágazó tematikájú. A szokások és hiedelmek mellett a legrészletesebb adatokat a Hortobágy-vidéki nép, a pástorok természetismeretéről tartalmazza, de bőséges jegyzetanyag foglalkozik a pástórépítványokkal és a tejfeldolgozással is.

tokra esetenként pontosan hivatkozom. Az első világháború utáni időszakra vonatkozó adatokat legalább évtizedes pontossággal jelölöm. A „napjainkban” kifejezés pedig az 1940-es évek végétől az 1960-as, 1970-es évekig tartó időperiódusra vonatkozik. A tanulmány illusztrációi részben a témához kapcsolódó felvételek, részben pedig legfontosabb informátoraimról készültek.

*

A magyar népi állattartás kutatása során kutatóink viszonylag kevés teret szenteltek az állattenyésztés és a pásztorelet folklorisztikus jelenségeinek (szokások és hiedelmek) leírására. Tanulmányaikban mindenekelőtt a tenyésztés munkafolyamatainak, eszközeinek, a pásztorkodás építményeinek stb. vizsgálata kapott hangsúlyt. Különösen vonatkozik ez a jelentősebb állattenyésztő területekről megjelent munkákra, amelyekben az állattartás és pásztorelet folklorisztikus elemeinek bemutatására a legtöbb szerző nem tért ki, legfeljebb az állatgyógyítással kapcsolatban említenek meg néhány hiedelmet.¹³ Szempontunkból sokkal több hasznosítható adatot tartalmaznak azok a hosszabb-rövidebb tematikus tanulmányok, amelyek egy-egy település vagy tájegység, ritkábban az egész magyarság köréből dolgoznak fel, írnak le egyes szokásokat és hiedelmeket. Ezeknek a szétszórót, olykor nehezen hozzáférhető tanulmányoknak, írásoknak összefoglalása, a magyar népi állattenyésztés és a pásztorelet szokásainak és hiedelmeinek monografikus feldolgozása mind a mai napig várat magára. Méginkább hiányoznak az olyan jellegű feldolgozások, amelyek az állattenyésztés és pásztorelet szokás- és hiedelemanyagát az egész paraszti társadalom és hagyományanyag egészében elhelyezve vizsgálják.¹⁴ Hiszen itt a parasztság egy sajátos rétegének, a pásztoroknak

¹³ Csak néhány monográfiáról teszek említést, a Hortobágy környéki, valamint részben a Földes L. összeállította magyar állattartási és pásztorkodási bibliográfiában szereplő munkákat tudatosan nem idézve. A Hortobágy környékieket ugyanis a megfelelő helyen felhasználtuk (l. irodalomjegyzék), a Földes-bibliográfiára is visszatérünk még. *Tálas I.*, A Kiskunság népi állattartása. Budapest, 1936.; *Szűcs S.*, A nagysárréti juhászat. Debreceni Szemle, XI. 1937.; *Tálas I.*, A bakonyi pásztorkodás. Ethn., L. (1939); *Morvai P.*, Az Ecsedi-láp vidékének egykori állattartása és pásztorelete. Ethn., LI. (1940); *Szabó K.*, Kecskemét pásztorelete. I. Juhászat. NÉ, XXXIV. (1942); *Kós K.*, A kalotaszegi kosarazó juhászat. Miscellanea Ethnographica, I. Erdélyi Néprajzi Tanulmányok 9. sz. Kolozsvár, 1947.; *Szebeni G.*, A csíki juhászat. Ethn., LXXIII. (1962); *Paládi-Kovács A.*, A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány, VII. Debrecen, 1965.; *Vajkai A.*, A szentgáli juhászat. Budapest, 1943.; *Földes L.*, A Ditróból Budajenőre telepített székelyek állattartása. NK, I. 1956. 1–4. sz.; *Zólyomi J.*, Cserhátsurány állattartásának másfél évszázada. Ethn., LXXI. (1960); *Hajdú M.*, Népi disznótartás Szeghalmon. In: Miklya J. (szerk.); Sárréti írárok. Szeghalom, 1965.; *Nagy Gy.*, Paraszti állattartás a Vásárhelyi-pusztán. NK, 13. (1968) 1–2. sz. stb.

¹⁴ Szintén nem teljességre törekvően, megemlítnék néhány, elsősorban az állattenyésztés hiedelmeiről, állatorvoslásról, a pásztorelet szokásairól és hiedelmeiről szóló írást: *Moór E.*, Az állattartással kapcsolatos szokások, hiedelmek és babonák Rábagyarmaton. Ethn., XLIV. (1933); *Szabó K.*, Az állatok betegsége és gyógyítása a kecskeméti pusztaságon. Ethn., XLVIII. (1937); *K. Kovács L.*, Tejváráslás a Borsa völgyében. Ethn., LVI. (1945); *Csermák G.*, Istensegítsiek állatorvoslása. Ethn., LX. (1949); *Katona I.*, Népi állatorvoslás Csongrádon. I–III. NK, 1958. IV. 1959.; *Nagy Czirok L.*, Pásztorelet a Kiskunságon. Budapest, 1959.

A nagyszámú, állattartásra és pásztorkodásra vonatkozóan is jelentős számú adatot tartalmazó szokás- és hiedelemmonográfia, tanulmány közül a tanulmányunkban is felhasználtakat említem meg: *Bálint S.*, é. n.; *Bálint S.*, 1973.; *Diószegi V.*, 1957.; *Farkas J.*, 1968.; *Ferenczi I.*, 1970.;

hagyományait kell megvizsgálunk, egy sajátos réteghagyományt, amely azonban igen szoros összefüggésben, bonyolult kapcsolatban van a közösség más rétegeinek hagyományanyagával. Különösen vonatkozik ez éppen az elmúlt 80–100 éves időperiódusra, amikor a korábbi extenzív-félextenzív állattenyésztés — helyenként ugyan eltérő módon — gyökeresen átalakult. Ezzel párhuzamosan a pásztortársadalomban is jelentős változások mentek végbe, amelyek maguk után vonták a pásztorelet általunk vizsgált területének, a szokásoknak és hiedelmeknek is az átalakulását, gyakorlatból való kikopását. A magyar pásztorkodási szakirodalomra vonatkozó fenti megállapításokat jól illusztrálják Földes L. bibliográfiái.¹⁵ Ezek a szinte teljes magyarországi (a mai és a történeti területről egyaránt) anyagot tartalmazzák, még az említett nehezen hozzáférhető, szétszóró adatokat is. Megfelelő bibliográfiai összegzést jelentenek egy magyar általános összefoglaláshoz, ill. tematikus monográfiák megírásához. Egyúttal pedig segítenek a környező népekkel való kapcsolatok, kölcsönhatások felmérésében is, hiszen — más, alább még említésre kerülő bibliográfiákkal együtt — tartalmazzák a szinte teljes kárpáti állattartási, pásztorkodási anyagot.

A környező országok, népek néprajzi szakirodalmában is hasonló helyzettel találkozunk. Jól szemlélteti Közép- és Kelet-Európa pásztorkodási, állattenyésztési kutatását a Magyar Tudományos Akadémia által 1961-ben és 1969-ben kiadott, nemzetközi kutatógárdát felvonultató *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*, valamint a *Viehwirtschaft und Hirtenkultur* című tanulmánykötet: a pásztorelettel, állattenyésztéssel kapcsolatos szokás- és hiedelmekutatásokról alig találunk bennük adatokat.¹⁶

A szlovák (cseh, morva) pásztorkodási és állattenyésztési irodalomra is nagyjából ugyanaz jellemző, amit a magyar anyaggal kapcsolatban már elmondtunk. A pásztorkodás szokásait és hiedelmeit összefoglaló munka ott sem jelent meg. A monográfiák¹⁷ e témáról szintén csak elszórt adatokat tartalmazznak. Ugyancsak kevés azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek a pásztorelet, állattenyésztés valamelyik szokását, hiedelmét dolgozzák fel. Mindössze egy-két tanulmányt ismerünk, amely egy szűkebb terület pásztorhiedelmeit, mágikus szokásait lehető teljességgel mutatja be, s elemzi. Külön ki kell emelnünk Podolák, J. munkáját a tavaszi újtűzgyűjtásról.¹⁸

Györfiné Kovács I., 1973.; Igmándy J., 1941.; Katona I., 1958.; Madarassy L., 1904.; Nyíri A., 1963.; Schram F., 1972.; Szendrey Á., 1959. stb.

Az említett munkák bizonyos szokások (betlehemezés, zajcsapás, pásztorajándékozás stb.) vizsgálatánál tanulságos megfigyelésekkel szolgálnak a pásztorok és a parasztok viszonyára. A pásztortársadalomról több fontos tanulmányt említhetünk meg: pl. Gunda B., 1970.; Gunda B., 1972–1974.; Papp J., 1971.; Bereczki I., Adatok Ecseg társadalomrajzához. Ethn., LVIII. (1947).

¹⁵ Földes L., Az állattartás és pásztorelet magyar szakirodalma. Index Ethnographicus, 1963.; Földes L. — Györgyi E., Materiały do bibliografii Węgiekiej. In: Gładysz, M. (szerk.), Bibliografia historii kultury ludowej Karpat II. Kraków, 1967.

¹⁶ Belényesi M. — Földes L. — Gunda B. (szerk.), *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. Budapest, 1961.; Földes L. (szerk.), *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*, Budapest, 1969.

¹⁷ Pl. Podolák, J., *Pasterstvo v Oblasti Vysokých Tatier*. Bratislava, 1967.; Podolák, J., Výsledky etnografického výskumu poľnohospodárstva a pastierstva na Horehroni. Sborník Fil. Fakulty Un. Komenského — Historica 15. (1964); Kopczyńska-Jaworska, Br., Materiały k studiu pastierstva na Slovensku. Slovenský Národopis, VII. (1959); valamint l. m. 16. jegyzet!

¹⁸ Podolák, J., Prastare spôsoby nienenia ohňa u Karpatských pastierov. Slavistika, Bratislava,

Elszórt adatok, különböző írásokban, annál nagyobb számban bukkannak fel. A századforduló körüli években az *Ethnographia* hasábjain is találkozunk ilyenekkel, nemcsak a szlovákokra, hanem más nemzetiségekre vonatkozóan is.

A lengyel kutatások közül mindenekelőtt a több kötetes *Pasterstwo Tatr polskich i Podhala* monográfiát kell kiemelni, amelyben a pásztorszokásokra és hiedelmekre vonatkozóan egy külön összefoglalást is találunk.¹⁹ E tanulmány szerzője elsősorban anyagot közöl, egységesen tárgyalja a terület szokásait és hiedelmeit, külön a pásztorokkal ott foglalkozik, ahol csak a pásztortársadalom gyakorlatában fellelhető szokásokat, hiedelmeket érinti. A lengyel kárpáti területekkel foglalkozó más monográfiák is sok hasznos adatot tartalmaznak a pásztorfolklor területéről.²⁰

A Kárpátok területén élő ruszinok (ukránok) pásztorelétéről, állattenyésztéséről, a szokásokról és hiedelmekről szintén többféle forrás áll rendelkezésünkre. A ruszinok pásztorelétéről, állattenyésztéséről írott monográfiákban, tanulmányokban is találunk adatokat, de a legfontosabb anyagot a szokásokról, hiedelmekről megjelent tanulmányokban találjuk.²¹

A romániai pásztorkodási irodalom áttekintése során a Romániában, Erdélyben élő magyarság pásztorkodására, állattenyésztésére vonatkozó anyagot nem érintjük, azt korábban a magyar anyag vizsgálatakor már megtettük. A román szakirodalmat tekintve — elsősorban az erdélyi anyagot tartottuk szem előtt — is hasonló helyzetet találunk, mint a korábban már említett népeknél. A pásztorkodással foglalkozó monográfiák csak részben térnek ki a szokásokra és hiedelmekre,²² a legtöbb adatot

1970. (Vö. *Sztripszky H.*, A tűzgerjesztés hazai két új adaléka. NÉ, V. (1914); *Szendrey Á.*, Az újtűz. Ethn., XLII. (1931); *Újváry Z.*, Primitív tűzgyújtás a Zempléni hegyvidékről. Ethn., LXIX. (1958); *Horváthová, E.*, Zo zvykoslovných a poverových reálií na Hornom Spisi. Slovensky Národopis, XX. (1972); *Olejník, J.*, Pastierska mágia v oblasti Vysokých Tatier. Nové obzory, 7/1965).

¹⁹ *Antoniewicz, W.* (szerk.), *Pasterstwo Tatr polskich i Podhala*. I–VIII. Wrocław, 1959–1970.; *Bazenska, B.*, Wierzenia i praktyki magiczne pasterzy w Tatrach Polskich. In: *Antoniewicz, W.* (szerk.), *Pasterstwo Tatr polskich i Podhala* VII. 65–229.

²⁰ *Kopczyńska-Jaworska, Br.*, Gospodarka pasterska w Beskidzie Śląskim. Prace i materiały etnograficzne 8/9. 1950–1951.; *Kopczyńska-Jaworska, Br.*, Tradycyjna gospodarska sezonowa w Karpatach Polskich. Wrocław, 1969.; *Jostowa, W.*, *Pasterstwo na Polskiej Orawie*. Wrocław, 1972. L. m. 16. jegyzet. — A Lengyel Kárpátok pásztorkodási irodalmát 1960. évvel bezárólag *Gładysz, M.* dolgozta fel bibliográfiájában. A kimondottan néprajzi jellegű anyag mellett közli a vidék földrajzi, demográfiai, gazdaságtörténeti, településtörténeti, nyelvészeti s más segédtudományi anyagát is. Ez nagymértékben növeli a bibliográfia használhatóságát, s elősegíti a területtel és bármely tematikával való elmélyültebb, komplexebb foglalkozást. *Gładysz, M.* (szerk.), *Bibliografia historii kultury ludowej Karpat*. I. Materiały do bibliografii Polskiej. Warszawa, 1960. — Itt említem meg, hogy ugyanebben a lengyel bibliográfiai sorozatban megjelent a délszláv pásztorkodási irodalom bibliográfiája is: *Domačinovič, V.*–*Gavazzi, M.*, *Materiały do bibliografii górskiego pasterstwa Jugosławii*. In: *Gładysz, M.* (szerk.), *Bibliografia historii kultury ludowej Karpat*. III. Kraków, 1967.

²¹ *Zilinskyj, O.*, Vyročni zvyky ukrajincu vychodniho Slovenska a jižniho Polska v internetnickim kontextu. Národopisné aktuality XIII. (1976); *Sztripszky H.*–*Bilák I.*, Dolha és vidékének néprajza. NÉ, XVI. (1915), XVII. (1916); A ruszin pásztorok tűzzel történő mágikus állatvédelméhez s az újtűzgyújtáshoz l. m. *Potusnyák F.*, Tűz a ruszin néphitben. *Hajnal, I.* (1941) 1–2. sz.

²² *Densușianu, O.*, Pastoritul la popoarele romanice. București, 1913.; *Moldován G.*, A román juhászat. In: A magyarországi románok. Budapest, 1913. 422–458.; *Péterfi M.*, A Páringi juhászat. NÉ, VI. (1905).

román vonatkozásban is a szokás és hiedelem tanulmányok, írások nyújtják. A kimonodottan pásztorszokásokkal és -hiedelmekkel foglalkozó tanulmányok ritkák.²³ A román munkákra jellemző, hogy elsősorban a népköltészetet vizsgálják.

A Kárpátok területéről interetnikus kapcsolatokat, a pásztorelet jellemző mozzanatait is feldolgozó tanulmányok szólnak. Meg kell jegyeznünk, hogy az interetnikus kapcsolatok vizsgálata, legtöbb esetben a pásztormigrációval, a kolonizációval összefüggésben, egyik legfontosabb kutatási területe a Kárpáti pásztorkodás, valamint a szokások és hiedelmek tanulmányozásának.²⁴ A Kárpátok szövevényes interetnikus kapcsolatainak tisztázásához, felméréséhez a nyelvészeti irodalom is nagymértékben hozzájárult. Ebben a vonatkozásban is jól lemérhető, hogy a kölcsönhatások elsősorban a hegyi pásztorkodás, pásztorelet, állattenyésztés területén következtek be.

A pásztorszokások és hiedelmek kutatása terén figyelemreméltó eredményeket mutat fel a német néprajztudomány. Mindenekelőtt meg kell említeni *Jacobeit, W., Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts* című munkáját, amely a címmel kissé ellentétben elsősorban a német nyelvterület adatait dolgozza fel, de kitekintéssel van más európai népek anyagára is. A juhászok és a juhászat szokásait és hiedelmeit külön fejezetben dolgozza fel a falusi közösség hagyományaival szoros összefüggésben. A pásztorelet számos specifikusnak tűnő vonása ugyanis elsősorban ebben az összefüggésben válik nyilvánvalóvá, érthetővé.²⁵ A német szakirodalom elsősorban a juhászokkal, a juhtartással foglalkozik. Ezen belül számos tanulmány olvasható a juhászok, juhtartás szokásairól és hiedelmeiről.²⁶ A különböző

²³ *Densusianu, O., Viața pastorească în poezia noastră populară. I–II. București, 1922–1923.; Pavelescu, Gh., Cercetări asupra magici la Români din Munții Apuzeni. București, 1945.; Buhociu, O., Die Feiertage des Sommers und Herbstes in Rumänien. Zeitschrift für Balkanologie VI. (1968); Pop, M., Bräuche, Gesang und Spiel zu Neujahr in der heutigen rumänischen Folklore. In: Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Berlin, 1965.; Densusianu, O., Din folklorul pastoresc. București, 1929.; Habenicht, G., Specificitatea repertoriului folkloric pastoral. Folklor Literar II. Timisoara, 1968. — A román pásztorkultúráról a közelmúltban alapvető összefoglalás látott napvilágot: *Buhociu, O., Die rumänische Volkskultur und ihre Mythologie. Wiesbaden, 1974. Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa, Band 8. A magyarországi szakkörök előtt még kevésbé ismert munka a már említett népköltészetközpontúságot mutatja. A halottkultusz, a legénycsoportok (Burschenbund) és karácsonyi dalok általános néprajzi összefoglalása után részletesen ismerteti a román néprajzi kutatásoknak, s a pásztorkultúra rendszerét tekintve sajátosan románnak tartják. Végezetül — szintén a népköltészeti anyagra támaszkodva — sorra veszi a román pásztorkultúra jellemzőit. A munka elsősorban a környező balkáni, Kárpát-medencei, ill. mediterrán terület anyagát dolgozza fel. Erős történeti, összehasonlító módszer jellemzi, hiszen a román pásztorkultúra sajátosnak tekinthető elemeit egy ősi thrák-illyr, dák, végül soron pedig egy mediterrán szellemi közösség továbbélő jegyeinek tartja.**

²⁴ Ezekkel itt részletesen nem foglalkozunk. Vö. 16. jegyzet, valamint l. m. az irodalomjegyzéket! — A nyelvészeti irodalomból csak az egyik legújabb tanulmányt említjük meg, amelyben további hivatkozások találhatók: *Rot S., A kárpátizmusok és a magyar jelentéstan nyelvtipológiai jelenségei. MNY., LXXI. (1975) 4. szám.*

²⁵ *Jacobeit, W., Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Berlin, 1960. (VII. fejezet: Der Schäfer in der dörflichen Gemeinschaft. 353–471.)*

²⁶ *L. Jacobeit, W., 1960. további bőséges irodalommal!*

szokásmonográfiák is sok hasznos adatot tartalmaznak, bár a szokásokat és hiedelmeket nem a pásztorok szemszögéből vizsgálják.²⁷

A Hortobágy környékének szokásait és hiedelmeit (ezek egyes területeit) feldolgozó tanulmányunk tehát kapcsolódik a környező népek pásztorkodási kutatásaiban megfigyelhető törekvésekhez, hiszen a pásztorok hagyományanyagát minden esetben a falusi közösségen belül, más rétegekkel szoros kapcsolatban vizsgálja, de egyúttal a sajátos, csak a pásztorokra jellemző jelenségekre is rámutat. Ezáltal remélhetőleg megfelelő anyagot is nyújt egy összehasonlító, interetnikus kapcsolatokat is vizsgáló kutatáshoz a pásztorfoklór, a hiedelmek és szokások területén.

Kutatásaimat évek óta akadémiai tervmunka keretében a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékén mint akadémia által támogatott tanszéki kutatóhelyen végzem. Munkám beleilleszkedik a tanszék évek óta folyó, a tiszántúli pásztorkodást vizsgáló kutatásaiba. Munkámat támogatta a szolnoki Damjanich János Múzeum és a Hortobágyi Nemzeti Park, valamint a Debreceni Akadémiai Bizottság, amelynek munkatervében Hortobágy vidéki kutatásaim is helyet kaptak.

Itt is megköszönöm *Gunda Béla* egyetemi tanár irányító-segítő támogatását, amely nélkül ez a munka nem születhetett volna meg, valamint munkatársaim tanácsait és segítségét. Köszönettel tartozom Szüleimnek, akik kutatásaim minden részében önzetlenül segítettek, támogattak, valamint *Ujváry Zoltánnak* és *Bálint Sándor* egyetemi tanárnak a kézirat áttanulmányozásáért és hasznos tanácsaikért.

Hortobágy környéki kutatásaimat 1975 végén zártam le. Munkámat a jövőben nyilvánvalóan folytatni, kiegészíteni kell és lehet mind a szakirodalom és szépirodalom, mind pedig a terepmunka vonatkozásában. Úgy gondolom azonban, hogy a tanulmány – területi és egyéb korlátait, valamint hiányosságait is tekintve – mégiscsak előrébb viszi a Hortobágy-vidék lakóinak szokás- és hiedelemhagyományait vizsgáló kutatásokat.

²⁷ További részletező adatok helyett l. a német babonaszótár pásztorkodási, valamint szokás és hiedelem címszavait! (*Hoffmann-Krayer, E. – Bächtold-Stäubli, H., Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. I–X. Berlin–Leipzig, 1927–1942.*)

A HIEDELMEK MITIKUS ALAKJAI

A Hortobágy környéki települések lakóinak, köztük a pásztoroknak is a hiedelemvilágában az egyik legjelentősebb réteget azok a hiedelmek képezték és képezik napjainkban még inkább, amelyek bizonyos mitikus alakokhoz, lényekhez kötődnek. Ezek bemutatását az alábbiakban a hagyományos felosztás szerint végeztük el. Megismerhetjük tehát a hiedelmek természetfeletti erejű személyeit, és a természetfeletti lényeket.

A következő fejezetekben nem hiedelemtörténeteket mutatok be, erre csak néhány esetben kerül sor, hanem a történetekből kibontakozó hiedelemtartalmat írom le. Ennek elsősorban terjedelmi okai voltak. Vállalni kellett ezt a megoldást még akkor is, ha így a hiedelemhordozó emberrel kapcsolatban csekély levonható következtetésre jutunk. Az adatok felsorakoztatásakor ugyanakkor a származási hely pontos feltüntetésére mindig törekedtem. Ennek különösen a specialistanak tekinthető alakok esetében van jelentősége. Ezek alapján ugyanis pontosan körvonalazható egy-egy specialista tevékenységi köre, amely egyúttal a róla szóló hiedelemtörténetek elterjedési területét is mutatja.

A boszorkány alakjánál, a boszorkányhiedelmek bemutatásánál igyekeztem a vidékünkre vonatkozó, publikált boszorkányperek anyagát is felhasználni. Ez egy-egy konkrét esetben a hiedelmek, azok egyes elemeinek szívós fennmaradását, ősiségét is mutatja. Kisebb számban ugyan, de még a táltos- és a lidérchit egyes elemeinek korai megléte is regisztrálható a boszorkányperek alapján. Hasonló forrásokkal a hiedelmek más alakjaival kapcsolatban nem rendelkezünk.

Adatközlőim kiválasztásánál eleve az idősebb korosztály megkérdezésére s válaszaira támaszkodtam. A 40–50 évnél fiatalabb korcsoportok ilyen jellegű tudásanyagát csak néhány esetben vizsgáltam. A leírásokból kibontakozó összkép tehát így inkább a századforduló idejére, századunk elejére, mint napjainkra vonatkozik. Napjainkra csak annyiban, hogy még élnek a hiedelmet hordozó idősebb korosztályok, de tudásanyaguk átörökítésére a hagyományozódási alkalmak megváltozása, megszűnése miatt már nem sok lehetőségük van.

A hiedelmek alakjainak vizsgálatakor a terepmunkám során igyekeztem megfigyelni és rögzíteni, hogy a pásztorok és a parasztok, az egyes települések, illetve a nemek között találunk-e, s milyen eltéréseket. Az anyaggyűjtés során igyekeztem megfigyelni ebből a szempontból a különböző vallási csoportokat is.

TERMÉSZETFELETTI EREJŰ SZEMÉLYEK

Boszorkány

A Hortobágy-környék falvainak a hiedelmében a boszorkány foglalja el a központi helyet.

A boszorkányság megtanulásának általánosan ismert módja az, hogy halálos ágyán a haldokló boszorkány kézfogással átruhazza tudományát. *Tiszaigaron* kifejezetten azt tartják, hogy a boszorkányságot csak örökölni lehet, tanulni nem. Ezért a haldokló boszorkányra nagyon vigyáznak, nehogy egy kisgyerek kezét megfogja, mert akkor arra száll a tudománya.¹ A felnőttek ilyenkor seprűt adnak a haldokló kezébe, amit utána azonnal elégetnek. Azt is mondják, hogy a boszorkányok minden évben el akarják ragadni azt, aki kézfogás útján szerezte tudományát. Ilyenkor az nagyon megbetegszik.² A haldokló boszorkánnyal kézfogás útján történő passzív tudományszerzés ismeretes a hajdú és nagykun városokban, *Egyeken, Nagyivánban, Tiszafüreden, Újszentmargitán, Tiszaörsön és Balmazújvárosban*³ is. Emellett azonban ismert a tudományszerzés aktív módja is. *Újszentmargitán* azt mondják, hogy tanulják a boszorkányságot, „valaki megtanítja, aki olyan (boszorkány) vót”. *Polgáron* is ezt tartják. Egyes *tiszaigari* adatközlők szerint, akit a boszorkányok be akarnak avatni maguk közé, azt előre kioktatják. A határban egy megjelölt helyen kell leülni és egy kört húzni maga köré. Egy malomkő fog a feje felett lebegni, de ne nézzen fel rá! Ha ezt kibírja és nem ijed meg, akkor megkapja a mesterséget, boszorkány lesz.⁴ Egy Hortobágyot járt *hajdúböszörményi* juhász mesélte, hogy aki a boszorkányságot tanulta, annak egy hosszú fára kellett felmászni, egy hosszú rúdra. Mikor felért, a tanítója megparancsolta, hogy „mondja így meg így az Isten nevit”. Ezután a fát kidöntötték vele együtt.⁵ A boszorkányság megtanulásának az előbbihez hasonló módját az 1930-as évek legelején már lejegyezték *Hajdúböszörményben*. A vállalkozó szellemű embert tanítója kivitte a mezőre. Útközben egy nyüves kutyát és egy csókolódzó galambpárt láttak, a mezőn egy háromágú bogáncskórót találtak. A tanító ember azt mondta: „Most állj fel erre a bogáncskóróra, osztán ha jön egy dongó, nyisd ki a szád, hadd repüljék be!” Ám az ember nem nyitotta ki a száját, s akkor úgy levágták a bogáncskóróról, hogy alig bírt felkelni. „Pedig addig megbírta a kóró.” Visszafelé jövet a mezőről a tanítója azt mondta: „Na, látod, aki elnyeli a dongót, olyan utálatos lesz Isten előtt, mint a nyüves kutya, mert nem szereti az Istent. Aki meg nem nyeli le, olyan kedves lesz, mint az a csókolódzó pár galamb.”⁶ *Nagyiváni* hiedelem szerint: aki

¹ Valószínűleg ilyen átadásról van szó egy 1599-es *debreceni* boszorkányperben is, ahol ezt olvashatjuk: „Bíró uram Vandáné ellen is bizonyítsa, hogy *reá Nagy Tamás hagyta az orvoslást, annak feletle ódó, kötő, varázsló*”. (Kiemelés tőlem.) *Komáromy A.*, 1910. 75.

² SzMNA Tóth I. gy.

³ N. Bartha K., 1931. 68.

⁴ EA 4085/2, A 1306/2. *Diószegi V. gy.*, EA 4119, A 1298/1.2. *Szendrey Á. gy.*

⁵ A tudomány elnyerésének ez a módja (fáramászás) jellegzetesen a táltos hiedelemkör tartozéka, amely a *hajdúböszörményi* pásztorok képzeteiben a boszorkány alakjához kapcsolódott. Vö. *Diószegi V.*, 1960. 277–279.

⁶ N. Bartha K., 1931. 64.

boszorkány akart lenni, annak azt kellett mondania: „Imádom a fazokomat, tagadom az Istenemet!”⁷ *Hajdúdorogon* azt mondják, hogy a boszorkányságot „tanulhatták valahol”. *Hajdúdorogon* a Pipishegyre kellett kimenni Luca-nap éjjel annak, aki a boszorkányságot meg akarta tanulni és ott a Luca székre kellett ráülni.⁸ Így kapta meg a tudományt. *Balmazújvárosban*, a történet szerint, egy lány szerelmi bánatában meg akarta tanulni a boszorkányságot. Elment egy ördögös asszonyhoz. Az asszony azt mondta, hogy hét nap menjen el hozzá egymás után. Az első nap nem talált odahaza senkit sem. Egy hatalmas fekete kutya ült a küszöbön. Másnap egy nagy tarka macska ült a (kemence) torok szélén. Egy szép csikót látott harmadnap az udvaron szaladgálni. Negyednap egy szép tarka borjú jött ki az istállóból emberfejjel. Ötödik nap egy szép rózsaszálat talált az asztalon. Hatodik nap nem talált senkit. Hetedik nap otthon volt az asszony, s mondta, hogy mindennap más-más alakot viselt. Ezután küldte a lányt hét éjszaka a temetőbe. Ott hétszer körül kellett kerülni a temetőhidat, majd eléje kellett feküdni. Akkor kígyók, békák mászkáltak a testén. Éjfélkor pedig hétszer kellett az Istent megtagadni. De ezt már nem vállalta el a lány.⁹

A boszorkányok általában nők, elsősorban idősebb asszonyok. Bár minden faluban tudnak egy-két férfiről is, aki közéjük tartozott. Különösen a Hortobágy határos hajdúvárosokban, *Kabán* és *Balmazújvárosban* nagyon elterjedt az a hiedelem, hogy minden bába boszorkány. *Hajdúnánáson* mondják azt is, hogy a bábák csak segédkeznek a boszorkánynak, de ugyanolyan hatalommal vannak felruházva.¹⁰ A század elején *Nagyivánban* is boszorkánynak tartották az egyik bábát. A boszorkányokat *Tiszaörsön* is általában nőknek mondják. A hiedelem szerint „minden ilyen tudományos asszonynak beteges a gyereke”. *Kabán* a boszorkány szót ritkán használják, a boszorkánynak tartott bábák neve *tudós*.

Általánosan ismert hiedelem a boszorkány alakváltozása is. Megjelenése fekete vagy tarka macska, kutya és ló képében mindenütt nagyon gyakori.¹¹ *Hajdúböszörményben* magyar tarka tehén és malaccá átváltozott boszorkányokról is meséltek történeteket. *Újszentmargitán* a késő este hazafelé tartó fiatalembert liba alakban kísért. A fosztóban levő lányokat egy alkalommal csikó alakjában zavarta szét a boszorkány

⁷ Cs. Pócs É., 1968. 264.

⁸ Hasonló adatokat idéz Róheim G. *Sárospatakról* (Róheim G., 1920. 51. l.). Nem az átadás-átvétel kérdésére akartunk utalni, de meg kell említenünk, hogy századunk első évtizedeiben *Hajdúdorogról* nagyon sokan jártak szőlőbeli napszámos munkára a Hegyaljára.

⁹ N. Bartha K., 1931. 65. A tudományt állat alakban tanító boszorkányra a XVIII. század közepéről is van adatunk *Hajdúnánásról*: „... tanícsom kied engem valami orvosságra s amaz mondott bizony Ersok meg ijedez te attul s mondott Ersok de bizony nem ijedek s el ment hozzá az Asszony elsőben *disznó* az után *kutya kipiben úgy tanította*”. (Kiemelés tőlem.) Schram F., 1970. I. kötet 389.

¹⁰ Molnár J., 1943. 64–65. A *Hajdúságra* vonatkozóan a jelenlegi állapotot rögzítő saját gyűjtésem mellett ezt tükrözik az irodalmi adatok is. Vö. Feltóthy L., 1896. 90., Igmándy J., 1938. 88.; Molnár J., 1943. 64.; Balogh I., 1969. 280.

¹¹ A boszorkány alakváltozásainál leggyakrabban előforduló macskát Róheim G. a táltos állatok közé sorolja (Róheim G., 1920. 74.). Az állattá változott boszorkány az okleveles adatokban is gyakran előfordul. 1667-ben egy *debreceni* boszorkányról vallja az egyik tanú: „... boszorkányságra adván magát, másokat oldott, kötött, vesztett, *macska* képébe járt”. (Kiemelés tőlem.) Komáromy A., 1910. 120. Vö. 9. jegyzet. L. Kuthy L., 1906. II. 238.

Tiszaigaron.¹² Ugyanitt azt tartják, hogy a boszorkány, ha átváltozik is, nemét nem változtathatja meg. Tehát a férfi pl. gúnár liba alakjában jelenik meg.¹³ Történetek szólnak kocsikerekké változott boszorkányról is *Tiszaigaron*. A kerék küllőit keze és lába alkotja.¹⁴ Ez a hiedelem erősen tartja még magát. *Tiszaörsön* a század elején még megvoltak a fonók. Egy alkalommal, a történet szerint, este a fonóba tartó lányok között elszaladt egy tüzes kerék. „Nagyot nevetett és azt mondta, hogy na, megcsalalak benneteket.” Boszorkány volt. Tüzes kerék alakjában jelenik meg a boszorkány egy *kabai* történetben, sőt a kabaiak csak láng alakjában megjelenő boszorkányról is tudnak. *Hajdúdorogon* azt mondják, hogy nyúlnak is át tud változni a boszorkány. Egy boszorkánytörténetben „egy nyúl ült a lú hátán, nád vót a kantárja . . . oszt hozta kifele a lovat az istállóból”. A *balmazújvárosi* hiedelemtörténetekben a boszorkány kutya, macska és denevér képében is megjelenhet, állat alakban ront.

Az átváltozás módjáról általában semmit sem tudnak. Legtöbbször nem is probléma a számukra, csak tudomásul veszik a tényt. Mindössze két történet szól erről. Az egyiket egy *böszörményi* csikós mesélte, a másikat *Tiszaigaron* jegyezték le. *Hajdúböszörményben*, ha a boszorkány át akart változni, 12 bicskát leszúrt körben a földre, háromszor körülszaladta, „oszt azzá változott, amivé akart”. A *tiszaigari* változat egyszerűbb, csak azt kellett mondani, hogy „hipp, hopp, ott legyen, ahun akarok, azt tegyek, amit akarok”. Ezt olyankor mondták, „mikor át akart változni, hogy megrontson valakit”.¹⁵ Az alakváltozás nemcsak itt, hanem a Hortobágy környéki falvakban mindenütt összekapcsolódik, együtt jár a boszorkány rontó, ártó tevékenységével. *Tiszaszalókon* azt mondják azért, hogy „aki haragszik rá, annak nem tudott ártani. Csak annak, akivel jóba van.” A védekezésnek, elhárításnak több módja használatos ilyenkor. Általában ismert a boszorkánynak ló alakban történő megpatkolása, ami után a megpatkolt boszorkány hosszasan betegeskedik vagy belehal. Az ilyen lovat csak bal kézzel visszakézből hurokkal vagy kötőfékkel lehet megfogni. *Tiszaigaron* erre a célra egy legény a gatyamadzagját használta.¹⁶ *Hajdúböszörményben* ilyenkor még kifordított inget, gatyát és papucsot is kellett viselni. Sokszor használ az is, ha bal kézzel hátrafelé ütnek az állat irányába, akkor az eltűnik. Sokszor viszont éppen ez tilos,¹⁷ mint ahogy tilos a beszéd, az állat megszólítása pl. *Hajdúnánáson*, *Hajdúdorogon* és *Nagyivánban*.¹⁸

Már csak töredékesen gyűjthető az a hiedelem, hogy a boszorkányok kedd és péntek éjjel járhatnak. Ez a két boszorkányos napja van a hétnek. *Hajdúböszörményben* ezen a két éjszakán az öregasszonyok kifordított ruhában aludtak, hogy a boszorkánynak le legyen hatalma fölöttük. Általánosabb azonban az a vélemény, hogy külön

¹² EA 4119, A 1298/2. Szendrey Á. gy.

¹³ EA 4085/1, A 1306/1. Diószegi V. gy.

¹⁴ EA 4119, A 1298/2. Szendrey Á. gy.

¹⁵ EA 4119, A 1298/2. Szendrey Á. gy.

¹⁶ EA 4085/2, A 1306/2. Diószegi V. gy. Vö. N. Bartha K., 1931. 68.

¹⁷ Feltóthy L., 1896. 92–93.

¹⁸ Mindenütt a Hortobágy környékén ismertek ezek a történetek, amelyek a *szerencséd, hogy nem szóltál hozzám* csattanóval végződnek. Saját gyűjtésemén túl l. m. Igmándy J., 1937. 299. A szótlanságot Róheim G. szakrális cselekedetekhez járuló jellegzetes tabunak tartja (Róheim G., 1920. 76. és jegyzetek).

napjuk nincs a boszorkányoknak, mindig ténykedhetnek. Idejük azonban korlátozott. Általában éjfél-től 1 óráig járnak rontani, de minden esetben napnyugtától napfelfjöttig terjed csak hatalmuk. Az év napjai közül Szent György-naphoz kötődik a legtöbb boszorkányhiedelem. Legtöbb helyen ezt a napot kifejezetten a boszorkányok napjának tartják. Vagy ha ez esetenként nem is bukkan így elő, a Szent György-naphoz fűződő hiedelemtörténetek nagy számából erre lehet következtetni. Észrevehető azonban, hogy az akkor szokásos rontó, ill. védő, elhárító cselekmények szinte kizárólag az állattartáshoz kapcsolódnak. A legtöbb tevékenység a jószág, elsősorban a tehén hasznának, egészségének biztosítására irányul.

A boszorkányszervezetekről csak nagyon elszórt, hézagos adatok beszélnek. Azt azonban feltételezhetjük, hogy valamikor a hiedelemnek ez a része is ismertebb, teljesebb volt. *Hajdúböszörményben* a pásztorok azt tartják, hogy a boszorkányok körében régen volt „egy fejes, aki kiosztotta, hogy mit kell csinálni”. Ő tudott gyógyítani is közülük. Többen említik azt, hogy a boszorkányok távoli hegyeken vagy a falu határában egy dombon vagy elhagyott házban szoktak gyülekezni. A *büdszentmihályi (tisza-vasvári)* öregek „még ma is azt mondják, hogy a boszorkányok, a „látók”, „tudósok” próbatételének a helye a „Lyukashalom”. A boszorkánygyűléseknek, vigadozásaiknak pedig a „Kincsespart” a „megszokott helye”.¹⁹ A *hajdúnánási* Fekete-halom a hajdúnánási és *büdszentmihályi* boszorkányok gyülekezési helye volt.²⁰ Ismert azonban olyan boszorkánytörténet is, hogy lakott házban gyülekeztek. A házban levőknek a rettegésen kívül egyéb bajuk nem esett, mesélték *Hajdúszoboszlón*.²¹ *Tiszaigaron* találkozásuk alkalmával, „mikor kibeszélték magukat”, lakomát csaptak.²² A gyűlésen mindegyikük abban az alakjában jelent meg, amivé leggyakrabban átváltozott. *Tiszafüredi, nagyiváni* és *tiszaörsi* hiedelem szerint a boszorkányok seprűnyélen lovagolnak.

Figyelemre méltó a következő *tiszaörsi* történet:

„Egy szomszédember beszélte nekem, vagy nekünk aztat, hogy karácsony éjszakáján: Itten nem messze van az a tomaji kert. Hát már az én időmben volt ez a dolog, hát oszt lakodalom volt ott. Két asszony, kiment a ház elibe. Hát oszt azt mondták a két asszony, hogy jó vóna egy kis tokaji bort inni. Hát ezt mondja a másik, hogy gyerünk el. De hát min menjünk el? Hát ott van az a két üres hordó, te az egyiken, én meg a másikon. Ezt meg a nagyvőfély hallotta. Oszt készültek. De ez télbe vót, farsang táján, mer akkor voltak a lakodalmak. Hát osztán akkor a nagyvőfély azt mondta, hogyha elmentek, akkor én is, oszt beleült a hordóba. Velük vót. Amikor mennek, az egyik asszony aszongya, hogy az ő lova de nehezen megyen! Aszongya a másik, hát biztasd! A hordót. Hát el is mentek. Odaértek Tokajban egy pincébe, hát le is mentek a két asszony, oszt kóstolgatták a borokat a hordókból. A nagyvőfély pedig úgy

¹⁹ Gombás A., 1964. 81. A *nyíregyházi* tirpákoktól feljegyzett hiedelmek szerint a boszorkányok a Tokaji hegyen találkoznak (Márkus M., 1943. 272.). A régi *debreceni* boszorkányperekben pedig a Gellérthegy szerepel a boszorkányok gyülekezési helyeként. Egy 1682. évi *debreceni* boszorkányperberben azt olvashatjuk, hogy „az incták Szent Gellért hegyére járó, bűjös-bájos ... személyek”. Komáromy A., 1910. 135. Ez egyébként a Gellérthegy legkorábbi említése is. Vö. Komáromy A., 1910. 135. jegyzetben.

²⁰ Dömötör S., 1939. 213.; Molnár J., 1938. 8–9.

²¹ Feltóthy L., 1896. 92–93.

²² EA 4119, A 1298/2. Szendrey Á. gy.

gondolta, hogyha már ők lementek, ő is kiugrott a hordóbul, oszt vótak még ott szőlők felaggatva rúdra a pince szájánál. Ő meg vett, hogy majd bizonyoságot tesz ezzel a lagzis népnek, hogy Tokajba járt. Hát osztan mentek visszafele. Mikor bementek, hát akkor a vőfély bevitte a szőlőt, hogy kedves vendégseereg, most gyöttem haza Tokajból, hoztam haza a szőlőt. Hát mán ez utófogás. Hát osztan csak a két asszony egymásra nézett. Megmeredtek. Hát aszongya, mit beszélsz, hunnan hoztad vóna már ezt a szőlőt? Ilyen tájba már nincsen szőlő. Hát hidd el, Tokajbul való. Majd oszt a két asszony kihitta, oszt aszonta, hogy úgy próbáljon szólni egy szót is, hogy addig él. Hát így oszt az ember vagy az a legény nem merte elnyilatkoztatni olyan biztosan, mint ő gondolta, hanem mikor meghalt már az asszony, különösen az egyik volt a gonoszabb, hát akkor mondta el oszt a népnek, hogy kik voltak azok a boszorkányok, akik hordón mentek, oszt ő is benne volt a hordóba. De akkor ő már öreg volt.”

Egy másik *tiszaörsi* ember, egy gulyás is megjárta a boszorkányokkal. *Boszorkánylagziban* volt, ahol selyemruhát és arany poharat adtak neki. Amikor vége lett a mulatságnak látta, hogy a pohár „lőköröm volt, meg a tehén farcsontja” a selyemruha. A nyakára húzták a csontot. Ugyanígy járt egy *hajdúdorogi* juhászbojtár is. Nagyon szépen tudott furulyálni. Egy alkalommal két nő meghívta a kocsmába, hogy furulyázzon nekik. „Egyszer aztán eltűnt a két nő, az öregnek meg lőfarcsont volt a nyakán.” A szikes juhlegelőkön sok helyen láthatók kör alakú, vöröses foltok. A *nádudvari* juhászok szerint az ilyen helyen, különösen a langyos tavaszi esők után nagyon sok gomba nő. A *kabai* juhászok ezt *ördögkeringő*nek nevezik. Azt beszélnek, hogy egy este, közel az egyik *kabai* juhásztanyához az ördögkeringőben kigyulladt a fény. Sok fiatal nő táncolt ott. A bojtár odament hozzájuk, egy szép nőt elkapott és járta ő is a táncot. Az meg nyakkendőt tett a nyakába, a fejére pedig sapkát. A bojtár jól meg akarta szorongatni a nőt, amikor egyszer eltűnt a világosság. Akkor látta, hogy a nagy vásályút szorongatja, a nyakában a tehén pokla, a fején meg a tehén *százzrétye* (gyomra).²³

A pásztorok és más pusztai emberek az éjszakai lármát, mely „nyargalva közeledő, jeles helyen megálló, majd ismét a messzeségbe viharzó láthatatlan szekerek, lovasok, zörgése, robaja sokakat megkísértett már”,²⁴ a boszorkánynak tulajdonítják. A *karcagi* határban levő Tibuc csárdáról mondták, hogy a kocsmárosnéja „összeszűrte a levet ezekkel a törökbori boszorkányokkal. Vele hordatta a bort az egri pincéből. Igen ám, de azok meg az urát igázták . . . Fejéhez vágták a kantárt, oszt begombolták nyergesnek. A szekeret jól megpakolták. Ugyaddig, hogy egyszer kidőlt a csaplár a hámból. Elcsigázták a szüntelen hajtásban. Az özvegyült menyecske pediglen meglépett valami fattyúval.” Őt keresik a boszorkányok. Ezért hallani, hogy éjjel tájban sokszor szekér nyargal a csárdához. A boszorkányok ülnek rajta.²⁵

²³ A boszorkányok mezei mulatozásával egy 1734-es *hajdúnánási* boszorkányperben is találkozzunk. A boszorkányok „meg ragatták a Fátentst, s el vitték Kocsin az kosár Halom fele a mezőre s egy hejen (hegyen?) meg szálván tüzet raktak ettek ittak sípoltak tánczoltak”. *Schram F.*, 1970. I. kötet 388. *Körner T.* szerint a boszorkányszervezetekről való képzeteket „a XVII. sz. közepe táján, a fejlett boszorkányhit számos elemével együtt a németektől vettük át”. (*Körner T.*, 1969. 207.)

²⁴ *Szücs S.*, 1946. 14.

²⁵ *Szücs S.*, 1946. 51.

Bár a legtöbb helyen a falu közvéleménye számon tartotta a boszorkányokat, többen is kísérletet tettek arra, hogy lucaszéken ülve felismerjék őket. Terepmunkám során azonban egyetlen pásztoremberrel sem találkoztam, aki ezt megkísérelte volna, de ők is ismernek több „megtörtént” esetet. A lucaszéket Luca-napjától karácsonyig csinálták. Amikor kész lett, elvitték a templomba vagy egy keresztúthoz a határba és ráültek. Rajta ülve megismerték a templomban levő boszorkányokat, akik nagy szarvuk miatt az ajtóban félrefordították a fejüket. Megjelentek a boszorkányok akörül is, aki a határban ült le. Ez a hiedelem ismert *Egyeken, Nagyivánban, Újszentmargitán, Kabán, Tiszaörsön és Hajdúdorogon*. Az elásott kincset is meg lehet látni ilyenkor, mondják *Újszentmargitán*. Ugyanott az a hiedelem, hogy a kiülés előtt az embernek minden ruháját ki kell fordítani. Egyszer egy ember mindezt meg is tette, de a „bugyel-lárist” elfelejtette kifordítani. A nagy sötétségben a boszorkányok gúnyosan rászóltak: „Hajja-e kend Csillag koma! Nincs az erszény kifordítva!” Nem is látott semmit, mérgesen hazament. A lucaszék készítésének szigorú előírásai vannak: fokozatos, mindennapi kis munkával kell 13 nap alatt elkészíteni. A boszorkány hiedelemkörének ez olyan eleme, ami szoros kapcsolatban áll a katolikus vallással, a történetek csúcspontja az éjféli misén van. Valószínűleg emiatt ismeretlen pl. a *hajdúböszörményi* reformátusoknál. *Hajdúnánáson* viszont emlékezet szerint szinte évente meg is próbálkoztak vele. Valószínűleg a *hajdúdorogi* görög katolikusoktól tanulták el.²⁶ Katolikusoktól ered a *kabai* reformátusok lucaszékéről szóló hiedelme is.

A boszorkányok sokat ártnak az embernek. Elsősorban a kisgyerekeket kell óvni tőlük, de ritkábban a felnőtteket is megronthatják. Ahol a bábaasszonyt azonosnak tartják a boszorkánnyal, különösen vigyázni kell. Ha megsértik, bosszúból kicsavarja a kicsi kezét, lábát. Az ember lábából kiszedi az inakat, nyomorékká teszi vagy egész éjszaka nem hagyja aludni a gyereket. Megsimogatja a kicsit és máris kész a baj. Ez a hiedelem a bába-boszorkányokhoz kapcsolódva a Hajdúságban, a boszorkányhoz kapcsolódva pedig általánosan ismert a Hortobágy környékén. Úgy tűnik, hogy ahol a boszorkány nem azonos a bábaasszonnyal, inkább a szemmel veréstől kell óvni a kisgyereket. Bár a szemmel verés hiedelme általánosan is ismert. A szemmel vert gyerek mindig nyugtalan, sír és lassú szenvedéssel hal meg. Nincs biztonságban a gyerekágyas asszony sem, sokszor elviszik a tejét a boszorkányok, megszopják. *Egyeken* az elvitt anyatejet úgy lehetett visszaszerezni, hogy az asszony keresztbe tette a karját a mellén és úgy fejt.²⁷ A felnőtteket láthatatlanul vagy valamilyen állat (kutya, macska stb.) képében éjszakánként megnyomta. Ez a hiedelem szerte a Hortobágyon ismert. Egy *tiszafüredi* öregember „azt mondta, hogy hozzá éjfélkor kígyó képibe megy és fojtogatja a boszorkány”. Egy asszonynak *Újszentmargitán* éjszaka késsel összehasogatták a lábát a boszorkányok. Meggyógyítani úgy lehetett, hogy „az ura gatyájának az ületit kifordítják és avval takargassák”.

A múlt század végén „*Tiszapolgáron* vót egy kovácsmester: Görömbei Gábornak hitták. Vót ennek három segédje. Jóképu felesége is vót neki. A három segéd este

²⁶ Molnár J., 1943. 64. A lucaszék készítéséről és felhasználásáról szóló adatokat Róheim G. foglalta össze (Róheim G., 1920.). Csak Istvánffy Gy.-ra hivatkozom, aki szerint a lucaszék készítésébe csak pásztorember mer belefogni (Istvánffy Gy., 1897. 378.).

²⁷ SzMNA Tóth I. gy.

mindég lefeküdt, de egy mindég odalett éccaka. A többi meg kérdezte, hogy hun vótá? Nem merete megmondani. Majd oszt egyszer ráállott a gyerek, oszt asszonya, hogy bizony őt minden éjjel lovagolja a gazdasszony. Olyan vót a gyerek, a segéd, hogy már alig birt menni, se hót, se eleven. Hát majd várják egyszer a többiek, hogy mikor jön majd érte. Hát egyszer csörög az ajtó ... visszakézbü az egyik fiú megütötte az asszonyt. Mert ott vót, kantár, minden a kezibe. De nem asszony képibe vót, hanem kutya képibe. Jól elverték. Nem! Ló képibe volt. Megfogták a lovat, oszt bevasalták mind a négy lábára. Aztán elerisztették. A gazda másnap be-benézett, de az asszony nem volt otthon, odavót. De hát hogy mit ad Isten? ! Másnap megtanáták az asszonyt, meg vót halva. Ott vót a négy patkó rajta, kettő a kezín, kettő meg a lábán.”

A lóvá változtatásról *Püspökladányban* is történetek szólnak. Az egyik szolgalegényt boszorkány gazdasszonya minden éjszaka lovagolta. Éjjel 12 órakor kantárt vágott a fejéhez, a legény lóvá változott, az asszony ráült és elmentek a Szent Gellért heggyre. Ennek megelőzésére tartják *Püspökladányban* „minden háznál a kakukkfüvet”.²⁸ A század elején egy *kabai* juhászbojtár otthagya azt a lányt, akinek udvarolt. A lány anyja boszorkány volt, aki ezután minden éjjel „bántotta ezt a fiatalembert”. „Lóvá változtatta, kantárt huzott a fejébe és lovagolta.” Társai meg akarták egyik éjjel védeni a boszorkánytól és közrefogták. Ám „éjfélbe egy nagy tüzes kerék jött, bizony megijedtek és mind elszaladtak”. Egy másik *kabai* juhász először egy *bárándi* lánynak udvarolt, végül mégis egy *kabai* juhászcsaládból származó lányt vett feleségül. Esküvő után őt is és feleségét is bántotta a boszorkány, aki valószínűleg a *bárándi* lány anyja lehetett a történet szerint. A boszorkány láng alakban jelentkezett, „hol itt, hol ott lobbant fel a tűz a sarokban (a szobában)”. Mások tanácsára kést szúrtak az ajtóba, s megszűnt a rontás, a boszorkány nem tudott a házba bemenni.

Többféleképpen védekeztek a boszorkányok ellen. *Hajdúböszörményben*, ha már féltek az öregasszonyok, hogy megrontják őket, kifordított ruhában aludtak. Ha valakit nyom a boszorkány, visszakézből odavágnak és akkor kimegy a házból.²⁹ *Tiszaigazaron*, *Tiszafüreden*, *Hajdúszoboszlón*, *Balmazújvárosban* és *Hajdúdorogon* seprűt kell az ajtóhoz fejével felfelé támasztani, és akkor a boszorkány nem tud bemenni vagy kimenni. Ilyenkor meg is lehet fogni.³⁰ Egy *hajdúdorogi* juhász szerint a seprűt az ajtófélfához kell támasztani és a boszorkány addig nem tud bemenni az istállóba, „amíg meg nem olvassa, hogy hány szál van benne”. *Újszentmargitán* ha a szobaajtó kilincsére olvasót akasztanak, akkor a boszorkány nem tud bemenni a szobába. *Tiszaörsön* gatyamadzaggal kell bekötni az ajtót és akkor a boszorkány nem tud bemenni a házba, vagy ha bent volt, nem bír kimenni. *Kabán* pedig, amint előbb láttuk, kést

²⁸ N. Bartha K., 1931. 70. A lóvá változtatásról és a lóvá változtatott ember meglovagolásáról okleveles adatok is szólnak. Egy 1709. évi *sajóvamosi* boszorkányperben olvashatjuk: „Toth Janosne tartvan egy Inast mint egy Eörökben a Debreczeniek mikor ala jöttek volna R. Szombatbúl akkor be mentek a fatenshez mint Vámoshoz, akkor beszellettek a fatensnek: Micsoda Asszony ez a Toth Janosne mert a mely Inas oda lakot, azt beszelli hogj minden Ettzaka aranyos kantart vet az Inas fejebe s ugi nyargalodzik rajta s korbácsal korbacsollya, a Debreczenyi Embernek pedig neve a kinek beszellette Szabó István és Diószegi Istvan Miskolczon lakos.” Schram F., 1970. I. kötet 148.

²⁹ EA 4119, A 1298/2. Szendrey Á. gy. Általánosan elterjedt védekezési mód.

³⁰ Feltóthy L., 1896. 92–93. EA 4119, A 1298/1. Szendrey Á. gy.

kellett az ajtóba szúrni. Egy *tiszabői* hiedelem szerint a boszorkány addig nem tudott kimenni a házból, „amíg a kenyér szegésével a sarokkanapén az ajtó felé fordult”.

A Hortobágy környékén mindenütt ismert az a hiedelem, hogy a beteget az a boszorkány tudja meggyógyítani, aki megrontotta. Ilyenkor addig jártak hozzá, amíg valóban meg nem tette. A szemmel vert gyereket csak megsimogatta és az meggyógyult. Ha nem is a rontó gyógyít, a gyógyítás sokszor kapcsolatban áll személyével. *Tiszapolgáron* és *Újszentmargitán* a boszorkány hajából kértek és azzal füstölték meg a szemmel vert gyereket: a haját a földön meggyújtották és föléje tartották. Ugyancsak *Újszentmargitán*, ha macska képében rontották meg a gyereket, akkor macska szőrével kellett megfüstölni. Füstöléssel gyógyították a szemmel vert gyereket *Nagyivánban* is. *Egyeken*, ha a gyereket megrontották, akkor szentet öntöttek: kilenc kis parazsat tettek egy pohár vízbe, ezzel a vízzel megtörülgették a gyereket, majd a pohár egész tartalmát az „ajtó sarkára” (a sarokvasra) öntötték. *Hajdúböszörményben*, ha a gyereket megrontották, éjjel ki kellett menni a temetőbe és 12 fejfárlól szilánkot leszedni, a fejfa mellől pedig 12 marék földet felmarkolni. Hátranézni eközben nem volt szabad. Ebből aztán fürdővizet³¹ csináltak és este 7–8 óra tájban megmosdatták a kisgyereket. A fürdővizet pedig éjfél után a keresztútra kellett kiborítani. A szemmel vert gyereket *Hajdúdorogon* szenteltvízből és pár, seprűből kihúzott cirokszál hamujából készült fürdővízben kellett megmosdatni. A szemmel verés tényét úgy vélik pontosan megállapítani, hogy szenesvizet öntenek: ha a faszédarabkák leszállnak a víz fenekére, a gyereket szemmel verték meg. A gyógyításnál a cirokseprű mellett nyírágseprűt is használhatnak. A nyírág hamuját vízzel összekeverik s a keletkezett péppel megkenik a gyerek homlokát és két szemét.³² *Hajdúszoboszlón* a megrontott embert úgy gyógyították meg, hogy ruháit egy 7 éves vágott fa derekára tették és a balta fokával hetet rávágtak. *Hajdúszoboszlón* azt tartja még a hiedelem, hogy rontás alkalmával a boszorkány valamilyen idegen tárgyként van a szobában jelen, így ront.³³ Ha valakinek rontásból származó kelése vagy kiütése stb. van, *Nagyivánban* 9 bábut csinálnak (1–2. kép), amelyekkel a beteg testrészt naplemente után körülkerítik és a babákat kidobják az útra. Emlékezet szerint még 20–30 évvel ezelőtt is nagyon sok eldobált babát lehetett látni úton-útfélen, különösen a keresztutaknál.³⁴ Ez a hiedelem, bár nem mindig a boszorkányhoz kapcsolódva, általánosan ismert.

A boszorkányoknak ezen a vidéken legfontosabb tevékenysége az állatok megrontása volt. A ma gyűjthető legtöbb boszorkánytörténet a téhenrontásra vonatkozik.³⁵

³¹ Fürösztéssel történő gyógyításra a boszorkányperek is utalnak. Egy 1677-es *debreceni* perben a vádlott ezt vallja: „ha füvekben valakit fürösztöttem, azzal gonoszt nem cselekedtem”. *Komáromy A.*, 1910. 127.

³² DENIA 1417. *Tikos B.* gy.

³³ *Feltóthy L.*, 1896. 90–92.

³⁴ Kérésemre *Tiszaörsön*, *Nagyivánban*, *Újszentmargitán* és *Hajdúdorogon* elkészítették ezeket a bábukát. Készítésüknél tűt nem volt szabad használni. A bábu törzsét egy kb. 10 cm hosszú nádszál, esetleg fadarab alkotja, amelynek egyik végére cérnával egy fehér vászon fejet erősítettek. Összesodort vászonból karját is csinálhattak. A cérnára nem kötnek csomót, csak összesodorják. A *Debrecen-Téglavetői* cigányoktól *Gunda B.* írta le részletesen a rontóbábukat és alkalmazásukat. Ezek ismeretét a hajdúsági és a szatmári cigányok között is általánosnak mondja. *Gunda B.*, 1962. 131–146.

³⁵ Ugyanez a kép tárul elének a szakirodalomból is.

Emellett elenyészően kevés más állatokról (juh, sertés, ló) szóló történetet találunk. Viszonylag még több hiedelemtörténet ismert a szemmel megvert aprójószágról.

Tehénrontásnál leggyakoribb a tej vagy a tejföl, egyszerűen a tejhaszon elvitele. A megrontott tehén véres tejet ad, vagy olyan rúgós lesz, hogy nem lehet megfejni. A rontásnak több módját ismerik. *Tiszapolgáron* a „hozzáértő ember” megsimítja a tehén hátát és ezzel elviszi a hasznát. Elviszi akkor is, ha a kapuküszöböt megfaragja, vagy ha a tehén farka végéből levág pár szál szőrt. A küszöb megfaragása *Hajdúdorogon* is ismert.³⁶ *Nagyivánban* azt tartják, hogy a tejet a tehén ganéjával is el lehet vinni. Általánosan ismert az a hiedelem, hogy a naplemente után eladott, kiadott tejjel is elvihetik a hasznót, megronthatják a jószágot. Hogy ezt elkerüljék, a tejbe egy csipet sót tesznek. *Újszentmargitán* és *Tiszafüreden* azt mondják, hogy a rontó személy a tehén alá bújik és ott csinál valamit. Olyan boszorkányt is emlegetnek, akinek nem volt tehene és mégis nagyon finom túróstészta sütött. Egyszer meglesték. Látták, hogy a torkán ledugta az ujját és „okátta a túró”. *Tiszaörsön*, a falu szélén lakott egy család, ott pedig a hiedelem szerint „az ágast fejték”. Azok is boszorkányok voltak.³⁷ *Balmazújvárosban* azt vélték, hogy a boszorkány azért rontotta meg a tehenet, mert nem adtak neki tejet. Ezért megharagszik, elviszi a tehén tejét. „Megrontja, elapasztja vagy véressé csinálja...”³⁸

Különösen Szent György-nap vigyáztak a jószágra, nehogy megrontsák. *Nagyivánban* és *Tiszapolgáron* azt tartották, hogy ezen a napon harmatszedéssel elvihették a tehén hasznát. Éjszaka, napfelkelte előtt a boszorkányok fehér abroszt húzgáltak a legelőn, és közben azt mondták: *Én szedem a tejfelit, te meg a vaját!*³⁹ A harmatszedés a védekezést is szolgálhatta. A harmaton elázott lepedővel a nagyjószágot megtörölték, hogy kövér és egészséges legyen, és hogy meg ne rontsák. A Szent György-napi védekező, elhárító cselekmények nemcsak egy alkalomra, hanem gyakran egész évre szóltak. *Nagyivánban* az első kihajtáskor fél marék kását szórtak a jószágra és azt mondták: *Az roncsa meg, aki összeszedi!*⁴⁰ Az istálló, a lakóház kölessel való körülszórása vagy az utcafront kölessel való behintése általánosan ismert boszorkánytávoltartó szokás Hortobágy környékén. Ugyancsak az első kihajtáskor, *Nagyivánban* szöveget vertek az istállóküszöbbe, és azon keresztül hajtották ki a jószágot. Így nem tudták megrontani. Vagy Szent György-nap előtt ugyanabból a célból úrnapi sással dörzsölték meg a tehenet.⁴¹ Szent György-nap éjszakáján egy *hajdúböszörményi* juhász a következő módon védte meg jószágait: 9 szál csutkát tett egy lapátra, meggyújtotta és pontban 12 órakor körüljárta vele a tanyát. Eközben nem lehetett megszólalni. „Csinátam ám én oszt vagy harminc évig. Nem is tutták megrontani a tehenemet meg a birkámat!”⁴² A *nagyiváni* határban levő Hármashatár-halom körül, aki Szent

³⁶ SzMNA Tóth I. gy.

³⁷ Lényegében hasonló, mágikus úton szerzett haszonról olvashatunk egy 1715-ös *konyári* boszorkányperben. „Kabán laktában Fazokasne egj Artánt hizlalt minden nap kötővel horta be állólla a Tyuk tolyást. . .” *Schram F.*, 1970. I. kötet 77.

³⁸ *Veres P.*, 1968. 280.

³⁹ SzMNA Fűvessy A. gy. (*Nagyiván*), SzMNA Tóth I. gy. (*Polgár*).

⁴⁰ SzMNA Fűvessy A. gy.

⁴¹ SzMNA Fűvessy A. gy.

⁴² Ezt a gyógymódot adatközlőm a *nánási embertől* tanulta, akiről a továbbiakban részletesen írok.

György-nap éjszaka háromszor körülvezette tehenét, annak abban az évben mindig sok teje lett. A harmadik körülfordulásnál a tehén eltűnik és az istállóba terem. A tehén boszorkánytól való megvédését szolgálja *Balmazújvárosban* az istállóküszöbre szögelt patkó. Ez a boszorkány-távoltartó eljárás más településeken is megtalálható (3. kép).

Ha már megtörtént a baj, a tehenet megrontották, a legkülönbébb módokon igyekeznek meggyógyítani. Ezek a módszerek a legtöbb helyen egymás mellett is megtalálhatók. *Hajdúdorogon* liszteszsákot kell a *jászolprémre* (a jászolnak a jóság felé eső pereme) tenni. Éjfélkor megjelenik a rontó boszorkány. Ekkor a zsákot jól meg kell verni, az ütések a boszorkányt érik. *Hajdúböszörményben* megfejték a tehenet, a tejet beleöntötték a vályúba. Ezután egy seprűvel addig verték, amíg egy csepp tej volt a vályúban. Akkor megjelent a rontó boszorkány, akinek az arca már csupa vér volt. Őt érte a sok teje mért ütés. Nyírfavesszővel verték *Újszentmargitán* is a tehenet, ettől visszajött a teje.⁴³ *Tiszacsegén* a fejős tehenet a gerendára akasztott fokhagyma koszorúval védik. De oda akasztják azt a mogyoróvesszőt is, amivel a boszorkányt megverik, ha ott találják a jóság mellett. *Újszentmargitán*, ha a tehén nem adta le a tejét, akkor napfeljötté előtt tüzet gyújtottak az ólban, megtüzesítették a piszkafát, és mindenütt megszurkálták vele a tehenet. Ilyenkor a boszorkány megjelent, mert őt érték a szurkálások. *Tiszacsegén*, ha megrontották a tehenet, hogy nem adott tejet vagy a tej nem forrt fel, akkor „egy lapos kükorsóba” csepegtettek, fejtek egy kis tejet. Ezt rátették a tűzre. Amerre ennek a tűznek a füstje szállt, arra lakott a boszorkány, aki a tehenet megrontotta. Ez meg is jelenik, de az „ereszcsurgáson belül” nem szabad engedni. „Mire a tej abból a kükorsóból kimegy, megjön a tehén teje.” Ha véres tejet adott a tehén, akkor *Újszentmargitán* 9 bábut csináltak, „hajnalok hajnalán azt a tehén lába közt át kellett venni” és a keresztúton eldobni. Ezután 9 napra rendbejött a jóság. Aki ezt a bábut felvette, az elvitte a betegséget. A tehenrontás gyógyításának *Nagyivánban* a legismertebb módja az, hogy a beteg tehén ganéjából egy kicsit felkötöttek rongyba csavarva a kéménybe. Ennek a füstölése visszahozta a tehén tejét, de még ugyanaznap napfeljötté előtt megjelent a boszorkány is. Őt aztán vagy leszidták, vagy megverték kártétele miatt.⁴⁴ *Hajdúböszörményben*, ha a kisbáránnyal együtt tejet is eladtak, bal kézzel keresztet vetettek az anyabirka tőgyére, hogy el ne vigyék a tejét. A századforduló környékén *Hajdúhadházon* Szent György-napján védekeztek a tehén megrontása, a tejelvitel ellen. Este, amikor a csorda jött haza, a gazdasszony levetette az ingalját, ráterítette a tehenre és nyírfaseprűvel verte. Majd a ballábas csizmájába *ganéjt* rakott és felkötötte a kéménybe, füstre. A boszorkány ezután a tejet visszaadta.⁴⁵ *Kabán* a megrontott tehenet úgy gyógyították meg, hogy akit rontónak véltek, ahhoz elmentek és összeszidták, megfenyegették. Akkor visszajött a tehén teje.

⁴³ Hasonlóképpen gyógyítottak *Nyírmártonfalván* is. „A tehenet ha megrontották, akkor szedni kellett fekete nyírfavesszőt egy fél marékkal, úgy fél méter hosszút és azzal pénteken éjfélkor meg kellett verni a tehenet. Osztt aki odament akkor, az rontotta meg.” A veréssel történő gyógyításra *Debrecenből* már a XVII. század végéről van adatunk. Egy 1693-as boszorkányperben írják: „egy tehenünktől véres tejet fejevén . . . a tejet töltseték favágatóra s a szemétre, *verjétek meg erősen*, semmi gondja nem lesz. Úgy cselekedtünk, megvertük és a tehén meggyógyult.” (Kiemelés tőlem.) *Komáromy A.*, 1910. 165.

⁴⁴ Ugyanezzel az eljárással derítették fényt a rontó személyére *Nyírmártonfalván* is.

⁴⁵ *Trencsény L.*, 1890. 345–346.

Balmazújvárosban történetek szólnak arról, hogy a boszorkányok meg tudják állítani az úton haladó kocsit, megkötik a lovakat. Megindítani is csak ők tudják. Egyszer egy *bacsónak* (számadó juhász) kötötte meg a lovait a boszorkány a „pápista temetőnél, s ő is indította el”.⁴⁶

Rontásaik mellett a boszorkányok csínyekkel is nagyon sok bosszúságot okoztak az embereknek. Egy *hajdúböszörményi* juhász mesélte, hogy este a Pródi-halom mellett a barázdába feküdt le aludni és éjjel a boszorkányok fölkeltek. Sok helyen emlegetnek boszorkányos házakat is, ahol a boszorkányok éjszaka „felborigatják” a bútorokat, a tányérokat, az ágyneműt lodobálják a földre. Ha ágyban voltak már, az emberrel együtt leborították a dunnát. Táncoltatják a ház lakóit. A szerszámokat szétdobálják, a jószágokat az ólból, istállóból szabadon engedik. *Hajdúböszörményben* ilyen volt a Kati család, *Hajdúdorogon* Cseru Antal családjánál forgatták fel a boszorkányok a tanyát. A *nagyiváni* Ruskó családnál is ezt tették. Bár egyes *nagyiváni* adatközlők szerint ez a *szecske* műve volt.⁴⁷

Tiszaigari hiedelem szerint a boszorkányok kincseket gyűjtenek. Ezeket ládába helyezve a pincében, vagy ritkábban egy csónakban elrejtve a határban ássák el. Az ilyen kincset nem jó kiásni, mert boszorkányé volt. Az embernek kára származik belőle.⁴⁸ Ez a hiedelem megvan a *nádudvari* pásztorok között is.

A boszorkányok, különleges tudományuk révén rendkívüli tettekre is képesek. *Tiszaigarról* sorozásra mentek a legények *Szolnokra*. Egyik társukat már nagyon sürgették, hogy időben odaérjenek. De ő azt mondta, hogy „nem megyek, amíg ki nem sül a cipő”. És végül hamarabb odaért, mint a többiek, „még meleg volt a cipő”. Pedig azok kocsival mentek. Boszorkány volt ő is. Egy *hajdúdorogi* juhász adatközlőm szerint a boszorkány csak felvett egy „napraforgó kórót” és olyan gyorsan ment, hogy nem volt az a fiatalember, aki utólérje.

A boszorkány halála előtt sokat kínlódik. Addig nem tud meghalni, amíg valaki kezét nem fog vele. Az ilyen emberre ráhagyja a tudományát. Ezt kevesen vállalták, inkább cirokseprűt adtak a kezébe, amit halála után rögtön elégettek. *Tiszacsegén* és *Tiszaigaron* azt tartják, hogy az ilyen seprű úgy ugrál a kemencében, hogy majdnem szétveti.⁴⁹ Szatmár megyéből a Hortobágyra került pásztorok is úgy tudják, hogy a boszorkány, az *ördögös* ember nehezen hal meg. Életében nem fogad el pl. szentelt dolgokat, azért nem eszik a húsvéti szentelt pászkából sem. Ilyenkor csak pálkintát

⁴⁶ N. Bartha K., 1931. 65. Az ilyen történetek, amelyek inkább a tudós kocsis alakjához kapcsolódnak, s részletesen ott tárgyaljuk őket, előfordulnak a boszorkányperek aktáiban is. 1714-ből származik a következő *bűdszentmihályi* (*Tiszavasvári*) adatunk: „... Kecskés Pál és Felesége jöttek Gyarmatrul . . . midőn által jöttek az Szamoson Kecskés Pálnak jo Paripája volt az Szekérben egy lépést sem mehetett, maga az Kardal el akarta vagdalni Nagy Jánosne oda menven az kantár szárat meg fogta s mait mingyárt meg indult ki irántis volt nagy gyanuságok rea”.
Schram F., 1970. I. kötet 66.

⁴⁷ A *szecske*koról később részletesen írok. 1694-ben, egy *debreceni* boszorkányperben ezt vallja az egyik tanú: „hogy a házamnál *hajigálódás* gyakran esett . . . (a feleségemhez) egy üres fazekat hozzá hajítottak, azután a gyertyatartókat, kannákat is hajigáltak hozzám”. (Kiemelés tőlem.)
Komáromy A., 1910. 174.

⁴⁸ EA 4119, A 1298/3. Szendrey Á. gy.

⁴⁹ EA 4119, A 1298/1. Szendrey Á. gy., *Tiszacsege* saját gy.

fogad el. Nem tud más embernek a szemébe nézni, csak a tűzbe. Halála után fény formájában visszajár minden éjszaka.⁵⁰

Az idősebb pásztorok azt mondják, hogy a „Szentírás szerint” a boszorkány lelke halála után a pokolba jut.

Táltos

Általánosan ismert alakja mind a pusztai pásztorok, mind pedig a Hortobágy környéki falvak hitvilágának.⁵¹ A boszorkányhittel szemben még megőrizte különállóságát, bár sok történet mutat arra is, hogy a két alak hiedelme, ahogyan kopik a hitvilág, összefonódik. Elkülöníthetősége ellenére azonban a táltoshit egysíkúbb, egyöntetűbb, nem annyira gazdag, differenciált, mint a boszorkányhit. Valószínűnek tartom, hogy ez nem új jelenség, nemcsak a recens anyag sajátja. Így lehetett korábban is. A táltos alakja, egész tevékenysége ugyanis lazábban kapcsolódik az emberek mindennapi életéhez, munkájához, mint a boszorkányé. Ezért a táltostörténeteknek kevesebb variánsa van, a legtöbbjük a hiedelem fő vonásainak (tudományszerzés, viaskodás, időjárás-befolyásolás, kincsásás) bemutatására szorítkozik. Ott mutatnak nagyobb gazdagságot a táltostörténetek, ahol a környéken vagy a faluban híres táltos volt, mint pl. *Tiszafüred* környékén Pézásó Pista.

Általánosan ismert az a hiedelem, hogy foggal született gyerekből táltos (*tátos*) lesz. Sajátos magyarázatot ad a táltosok eredetére a *balmazújvárosi* hiedelem. Eszerint a táltosokat az Úristen a világ teremtése után, mint bukott angyalokat bocsátotta a földre. Két sor foggal születtek és gyorsan fejlődtek.⁵² Általánosabb azonban *Balmazújvároson* is az a hiedelem, hogy a *tátosok* a foggal született gyerekekből lesznek. Az ilyen, szerencsés ember lesz, azt mondják. Születése után azonban legtöbb gyereknek kiszedték a fogát, hogy ezzel táltossá válását megakadályozzák. Így „csak olyan lett, mint a többi rendes ember”. *Hajdúböszörményben* két sor foggal születik a táltos. A bábaasszony azonban kitöri a fogát, mert az hiszik, hogy az ilyen gyerek később már nem tud „vívni”. A híres *kunmadarasi* gyógyítóember, Békési Sándor is azt ajánlotta, hogy a foggal született gyermek fogát ki kell venni. Saját készítésű kenőcse volt erre, amellyel a fogat megkenték, s az 2 napra kiesett. Így nem lett *tátos* a gyerekekből. *Tiszaburán* azt tartja a hiedelem, hogy az olyan gyerekek, aki foggal született, a fogát 7 éves koráig megőrizték, „akkor tudó, tátos lett”. *Hajdúböszörményi* hiedelem szerint „a tátos tudománya veleszületik”⁵³ és a test fejlődésével nő. Meg a verekedéseknél is

⁵⁰ Az ördögösre vonatkozó adatok Hortobágy-Pentezugból valók. DENIA *Tikos B.* gy.

⁵¹ „A pásztorokodás mint hagyományos életforma a maga zárt, erősen patriarchális szervezéssel konzerválta legjobban ősi kultúrjainkat, s pásztoraink őrzik leghívebben a sámánizmusban gyökerező táltoshit is.” Gunda B., 1957. 63.

⁵² N. Bartha K., 1931. 60. A boszorkányperekben, ritkán bár, de a táltos alakjával is találkozunk, s az adatok a táltoshit lényeges elemeire utalnak. Egy 1725-ös *debreceni* boszorkányperben olvashatjuk: „maga is tátos, Ersők leánya is, a ki 12 esztendő, úgy született is két foggal az ínyje között”. (Kiemelés tőlem.) Komáromy A., 1910. 360.

⁵³ A boszorkányperekben ez az egyik leglényegesebb elkülönítő elem a boszorkány és a táltos között. Az 52. jegyzetben idézett *debreceni* boszorkányperben a vádlott azt vallja, hogy „A tátosságra nem tanított senkit, mert azt az Isten, anyja méhében úgy formálja”. (Kiemelés tőlem.) Komáromy A., 1910. 360.

szerzik.” Azt mondják, hogy a táltosok nem tettek annyi kárt az emberiségnek, mint ezek a boszorkányok. Bár egyes pásztorok szerint csak abban különböznek, hogy a táltos mindig foggal születik. A foggal való születés mellett, táltos lesz az is, akinek tizenegy ujja van. Nyerges Samu táltosnak is tizenegy ujja volt, tartja a hagyomány Karcag környékén.⁵⁴

Külsőre különböztek a hétköznapi emberektől. Sovány, szikkadt testű, szúrós szemű férfiak voltak. Mindig fáradt ember benyomását keltették. A *balmazújvárosiak* szerint „különös, magukba zárkózott, nagy, erős emberek voltak a táltosok”.⁵⁵ Gyakran vándoroltak, s ha be-betértek valahová, tejet vagy tojást kértek. Kérésüket mindig teljesítették. De elfogadtak bármi más ételt is. A falvak népe és a pásztorok tartották el őket, hiszen egy-egy helyen gyakran megfordultak. *Hajdúhadházon* és *Debrecenben* a nép az olyan embereket, akik tejet, tojást kérnek a tanyákon, táltosoknak tartja. Az ilyen ember kívánságát teljesíteni kell, nehogy megharagudjon, mert akkor jégesőt támaszt és elveri a határt.⁵⁶ *Tiszaderzsi* hiedelem szerint templomba is jártak, de mindig „félrefordított fejjel mentek be”. A *kunmadarasi* pásztorok ismertek egy táltost, aki mindig szűrben járt. Vendégül is látták, ha megfordult a környéken. Megkínálták szívesen, hiszen az a hír járta róla:

*Ha ez nem hoz, víz,
Ha nem víz, hoz.*⁵⁷

Ha megharagították a táltost, olyan nagy szelet, vihart csinált, hogy a házak tetejét is levitte. *Nagyivánban* ma is mondják, ha nagy szélvihar vonul át, hogy *a táltos ereje ment el ott!*⁵⁸ *Püspökladányban* pedig az a szólás járja, hogy *most megy a táltos ott a fellegbe.*⁵⁹ Az egykor Karcag környékén élt Bujdosó Szabó nevű táltos figyelmeztette a gazdát, hogy igyekezzenek a boglyarakással, mert „mindjárt feltámad az idő”.⁶⁰ A táltos a *balmazújvárosi* hiedelem szerint is előre megérzi, hogy eső vagy zivatar közeleg, s figyelmezteti az aratókat, cséplőket.⁶¹ A *hajdúhadházi* juhászok szerint a táltos, ha nem adtak neki tejet és tojást, „felereszkedett a felhőbe, hogy onnan zúdítsa jégesőt a falu határára”. Ha jégeső verte el a határ valamelyik részét, azt a táltosnak tulajdonították.⁶² A *kunmadarasi* hiedelem szerint a táltos 11 vagy 13 éves korában elment hazulról, „sárkányon ment a felhőbe, viharokat terjesztett. Elhajtott gulyákat, meg falvakat elsöpört a viharral.” Ha megharagudott, figyelmeztette a háziakat, hogy pakoljanak be az udvarról, mert vihar lesz. Ahol nem fogadtak szót, ott bizony pórul is jártak. Egy *karcagi* juhász szerint a táltosok csinálták ezeket a rettenetes viharokat. A táltos és a garabonciás alakja különösen e vonatkozásban olvadt össze.

⁵⁴ Szűcs S., 1946. 53. A fölös számú csont kérdéséhez l. m. *Diószegi V.*, 1958.

⁵⁵ N. Bartha K., 1931. 60.

⁵⁶ N. Bartha K., 1931. 60, 61.

⁵⁷ DENIA 1456/24.

⁵⁸ SzMNA Füvessy A. gy. Dömötör S. a néphit táltosa és a vihar, fergeteg közötti kapcsolatot a sámánisztikus képzetekhez köti (*Dömötör S.*, 1944. 1–7.).

⁵⁹ N. Bartha K., 1931. 62.

⁶⁰ Szűcs S., 1946. 52.

⁶¹ N. Bartha K., 1931. 62.

⁶² N. Bartha K., 1931. 60.

Általánosan elterjedt hiedelem, hogy a táptosok gyakran a levegőben jártak, a felhőben utaztak. A *debreceni* néphit szerint a táptosok „az ördögökkel cimborálnak, csudákat művelnek. Forgószélben járnak, s ezért a forgószélbe nem jó kinyitott bicskát hajítani.”⁶³ *Hajdúböszörményben* táptosok is lovagoltak a forgószélben, ezt másutt általában a boszorkányra vonatkoztatják. *Tiszabón* azt mondják, hogy „a tátos sárkány, fecske, disznó alakba változott át”.

A legtöbb történetet a táptos viaskodásáról mesélik.⁶⁴ *Tiszaigaron* a táptosok „karácsony éjszakáján mennek ki az éjféltbe vívni”. 12 órakor kezdik a vívást, és sokan vérbefagyva mennek vissza.⁶⁵ *Tiszaderzsén* Szent György-nap éjszakáján „a tátosokat vigyázzák, mer azok olyankor 24 órára is elmentek”. Ilyenkor viaskodtak. „Vót itt egy 18 éves gyerek, de el is ment. Két nap múlva gyött vissza, nagyon össze vót törve. Szenvedtették. Mer ezek veszekettek.” Szent György napján viaskodnak a táptosok a *tiszaszölösi* hiedelem szerint is. Bika alakban viaskodtak. „A gyengébb félt az erősebbtől, annak erejét előre érezte, s ezért a viadalra valakit segítségül hívott.” Paksi Péter *tiszaszölösi* táptosról mondja a történet, hogy „Szent György napján kocsival ment ki a szőlőbe. Útközben rosszul érezte magát s mondta, hogy nemsoká a kocsi előtt két bika fog viaskodni, s a kisebbiknek üssék a bal hátsó kiskörmét. A viadal alatt Paksi eltűnt a szekérről.” Élete végén sokat szenvedett, s betegségét a falusiak annak tulajdonították, hogy „a környékbeli táptosok Szent György-éjszakáján nagyon össze-törték”.⁶⁶ *Debrecenben*, tengeri kapálásakor az egyik kapás szólt társainak, hogy nemsoká jön Lengyelország felől egy nagy füstös bika, s annak a körmét üssék a kapa fokával, amíg ő el nem veri. Így is volt, a fehér bika elűzte a füstös bikát. Utána ő is eltűnt. Másnap reggel megint ott volt a kapások között, de nagyon rongyos volt. Kimentek kapálni, de addig éjszaka bekapálták a földet. A gazdától mégsem fogadott el semmit sem az az ember, csak ruhát kért, tojást és tejet.⁶⁷ A *püspökladányi* táptos is fehér bika alakjában viaskodott a fekete bikával, mert az el akarta hajtani. Egy kört húztak maguk köré, s abban küzdöttek. Ekkor a bátyja segítségével, aki a fekete bika körmit és tökit ütötte, még elűzte. Ám három év múlva már hiába segített a bátyja, a fekete bika elhajtotta a fehérét. „Ilyenkor a jég elveri a határt, és azt mondják: valamely foggal született fiut elvitte a táptos.”⁶⁸ *Hajdúböszörményben* azt mondják, hogy ritka az olyan esztendő, hogy ne legyen halott közöttük. Ilyenkor mindig bika (ritkán ló) alakban vívtak, füstös, fehér vagy fekete bikává változtak át. Ha nagy fekete felhő jön, még ma is sokfelé mondják, hogy „viaskodnak a táptosok a fellebbe”. Végkimerü-

⁶³ N. Bartha K., 1931. 61.

⁶⁴ Az 52–53. jegyzetben említett 1725-ös *debreceni* boszorkányperben a táptosok viaskodásáról a következőket találjuk: „Viaskodnak az égben a birodalomért. Viaskodott ő is? Igen. Miért? Mert az Isten nekik előjárókat rendelt. Kik nékik tátos társaik? Újfalusi Nagy János, a ki vele együtt volt a viadalban. Hol volt a viadal? Hortobágyon Szendelik halmánál. Gyalog ment-e oda, vagy másképp? Az Isten vitte a maga szárnyai alatt és szárnyat ad, mint a madárnak.” *Komáromy A.*, 1910. 362. Egy korábbi, 1711. évi *debreceni* boszorkányperben szereplő ember „magát Tátosnak mondotta: a Körtvélyesi mezőn ők megvagdalkoztak . . .” (Körtvélyes a Hortobágy egyik legelője.) *Komáromy A.*, 1910. 249.

⁶⁵ EA 4085/3, A 1306/3. *Szendrey Á.* gy.

⁶⁶ N. Bartha K., 1931. 60, 63.

⁶⁷ N. Bartha K., 1931. 61.

⁶⁸ N. Bartha K., 1931. 62.

lésig harcoltak. *Hajdúböszörményben* egy alkalommal egy csikósszámadó kunyhójához ment egy táltos és segítséget kért. Mondta, hogy neki meg kell vívni egy másik táltossal, aki bika képeben megy oda. Ő is bikává változik. Kérte a számadót, hogy amikor a küzdelemben egy szusszantásra megállnak, valaki menjen oda s törölje meg a hátát egy pokróccal. Akkor ő fog győzni. A pásztorok ezt meg is tették, s a történet szerint valóban a segítséget kérő táltos győzött.⁶⁹ *Egyeken* azt mondják, hogy hétszer kellett megverekedni, és a gyengébbnek olyankor kihúzták a fogát. Ezzel aztán a hatalma is elveszett.⁷⁰ *Hajdúdorogon* egy pásztorembert emlegetnek, aki táltos volt. A legelőre ment ki viaskodni. Előtte azonban szólt két embernek, hogy „gyertek ki, mert nagy vihar lesz. Majd jön egy bika . . . oszt összeverekszünk. Csak a kiskörmit üssitek, hogy törjön meg, hogy el ne verje a határt a jég.” Azt mondta ugyanis, ha elhajtja a bikát, nem lesz annyi jég. Az időjárásért viaskodtak. *Nádudvaron* egy ritka, figyelemreméltó táltostörténetet sikerült feljegyeznem. „A nagyapám beszélt a tátosról. 13-ba halt meg a nagyapám, gulyás volt az is, mint az apám, meg én. Egyszer egy nagy görbe, sovány embert ment be hozzájuk a tanyába. Azt mondta, hogy idehallgassanak! Nemsoká naplement felől jön egy nagy kormos bika. Én meg fehér bika leszek. Viaskodunk majd. Oszt csak azt kérem, hogy a hátamra egy csupor tejet öntsenek. Oszt úgy is vót. Naplement felől egyszer csak jött a nagy kormos bika, ez meg már fehér bika volt, összementek. A lábuk térdig süppedt a földbe. Hárman voltak ott bojtárok nagyapámék, de egyik se mert odamenni, hogy a csupor tejet a hátára öntse. Végül az egyik, Sugár Ferkének hívták, csak megemberelte magát, odament nagy reszketve és a hátára öntötte a tejet. Akkor a kormos bika naplementnek, a fehér meg napkeletnek elszaladt. Oszt jön vissza nemsokára ember képibe. Kérdezte, hogy melyik volt, amelyik a hátára öntötte a tejet? Sugár Ferke azt mondta, hogy én. Akkor elhívta, mondta, hogy vegye fel a szűrít. Elmentek, de nem olyan túl messzire a tanyától. Körülbelül egy kilométerre. Ott az ember a botjával megkopogtatta a földet. Hát az megnyílt és egy nagy ajtó volt ott. Akkor az ember azt mondta, hogy ha kinyitja az ajtót, talál egy lépcsőt, azon menjen le. Elmagyarázta, hogy hol talál az egyik helyen aranyat, a másik helyen ezüstöt. Kétszer lemehet érte, és mindegyikből annyit hoz fel, amennyit akar. De harmadjára le ne menjen, mert akkor lent marad, nem tud kijönni. Le is ment Sugár Ferke, hozott is egy csomó aranyat meg egy csomó ezüstöt, de azt gondolta, hogy csak lemegy ő még harmadjára is. De bizony alig lépett le a lépcsőn, az ajtó bezáródott mögötte, lent maradt. Akkor odament, a táltos és azt mondta neki. Hogy nem hallgatott rá, hát itt kell maradni, mert az ajtó csak hét év múlva nyílik meg megint. Ott lent rengeteg marha, kutya meg bika volt, de mind sánta. Azokat kellett neki gondoznia. De azt megmondta neki az ember, hogy ha kikerül, el ne mondja, hogy mit látott odalent, mert akkor meghal. Tényleg, hét év után megint megnyílt az ajtó, kikerült Sugár Ferke. Visszament oda, ahol dolgozott. Szegény maradt, mert az aranyat, amit kihordott, mások már elvitték. Kérdezték tőle sokat, hogy hol volt, merre járt, mit látott, de ő nem mondott semmit. Mindig kérdezték. Akkor elbeszélte,

⁶⁹ Lényegében ugyanennek a történetnek egyik variánsát közli *N. Bartha K.* is. Az általa közölt történetben szereplő táltosjuhász azt kérte, hogy a hátára vizes ponyvát lökjenek, ha tikkadni látják. *N. Bartha K.*, 1931. 61.

⁷⁰ SzMNA Tóth I. gy.

hogy azokat a sánta jószágokat gondozták, de voltak többen is. De hogy elmondta, meg is halt.”⁷¹ (4. kép) Másutt a *nádudvari*hoz hasonló alvilágjárásról nem sikerült adatokat feljegyezni.

A foggal született gyereket kiskorában a táltosok elrabolják. *Nagyivánban* azt mondják, hogy 7 éves korában. Félítették is nagyon az ilyen gyerekeket. Egy *tiszaigari* táltostörténet szerint „a jellel” született gyerekből elrablása alatt lesz táltos.⁷² *Nagyivánban* sárga csikó jött el a kisfiúért, benyerített az ablakon, a gyerek pedig elment vele. Soha nem látták többet. Az *egyeki* néphit azt tartotta, ha a foggal született gyerek fogát „a bába nem tördelte ki, akkor hétéves korában érte jönnek a táltosok és elviszik”.⁷³ *Egyeken* mások szerint „sárkány viszi el más helyre és az ilyen gyerek nem is jön vissza”. A táltos és a sárkány kapcsolata különösen *Nagyivánban* és *Kunmadaszon* fontos eleme a táltoshitnek. A *kunmadaszi* táltos, amint korábban már láttuk, sárkányon lovagol a felhőben. A *kunmadaszi* táltosjelölt 11 vagy 13 éves korában „éccaka tűnt el. Addig ment, amíg egy olyan másikat nem talált, mint ő és akkor veszekedtek.” A *balmazújvárosi* hiedelem szerint pedig 16–17 éves korukban jött el elhivatásuk ideje. „Ilyenkor magukban beszéltek és a felhőkkel veszekedtek.”⁷⁴ *Újszentmargitán* „beszéltek ilyeneket az öregemberek, hogy ilyen gyerekeket elnyelt a táltos, de 3 nap múlva visszaadta ... A gyerekből nem lett semmi, nem lett semmi baja.” *Karcagi* hiedelem szerint „aki foggal születik, az 7 éves korában elindul”. Utána hosszú időn keresztül bolyong. A *hajdúböszörményi* táltos 12 éves korában „elmegy, de egy idő után visszajön. De ha kérdezték is, az ilyen nem beszélt semmit.” Nem árulta el, hol s merre járt.

Általában féltek attól, hogy a táltosok kicserélik a gyerekeket, s az egészséges helyére nyomorékot csempésznek. *Újszentmargitán* egy asszonynak „a szép kislányát kicserélték egy éccaka: élt azé még 12 évig, olyan vízfejű vót”. *Hajdúböszörményben* a gyerekeket ijesztgették: „Ne csinádd, mer gyün a táltos, oszt elvisz!”

A múlt századra, s talán még korábbi időkre mutat a *hajdúböszörményi* idős pásztorok hiedelme, amely a farkassal hozza összefüggésbe a táltos alakját. A pásztorok szerint a táltosok némelyike *farkasküldő* volt. A nyáj felé kullogó farkasokra ráparancsolt: „Ne ide gyertek, menjete XY uram nyájára!” A farkasok erre odábbálltak. A táltos farkas képébe is átváltozhatott. Az egyik nyájnál egy alkalommal a bojtárok agyonverték egy farkast: másnap vették észre, hogy a számadójuk volt az.⁷⁵

Az emlékezet szerint a táltos nem volt ritka a pásztorok között sem. Ezt mutatják a fentebbi *hajdúböszörményi* adatok is. Az egyik utolsó hortobágyi táltos – pásztor,

⁷¹ A történet egyik változatát ugyanattól az adatközlőtől (Majoros Sándor gulyás, Nádudvar, Guttenberg u. 17.) *Bosnyák S.* is felgyűjtötte 1973-ban. A Múzeumi Kurírba írt cikkének kéziratát, amelyet megküldött nekem, ezúton is köszönöm. A történetek párhuzamát mástól sem *Nádudvaron*, sem másutt a vizsgált településeken nem sikerült lejegyezni.

⁷² EA 4119, A 1298/1. *Szendrey Á.* gy.

⁷³ *Eördegh B.*, 1938. 91.

⁷⁴ *N. Bartha K.*, 1931. 60. A sárkány az elmúlt századokban is részét képezte a táltoshitnek. Erre mutat legalábbis egy 1626-os *debreceni* boszorkányper, amelyben a vádlott „Köti penig arra magát, hogy soha az féle Tátos ördögösségben nem él, nem csalárdkodik olyan hazugsággal, hogy ő Tátos és az sárkányok neki közössi”. (Kiemelés tőlem.) *Komáromy A.*, 1910. 91. Vö. *Erdész S.*, 1971. 85–128.

⁷⁵ DENIA 1417. *Tikos B.* gy.

Tátos János bácsi vagy Tátos Nagy János a század elején a Hortobágy keleti szélén fekvő Kőudvarban volt magyar juhász.⁷⁶

Táltosnak tartották a pásztorok Csontos János juhászt is, aki Móricz Pál szerint⁷⁷ a *nagyiváni* temetőben van eltemetve. Arról volt nevezetes, hogy sosem káromkodott. *Szentnek* is ezért nevezték. De nemcsak hogy utálta a káromkodást, hanem a káromkodó pásztorokat és más pusztai embereket meg is büntette. A káromkodós pásztorok: juhászok, kondások nyájából kiszakított alkalomadtán egy-egy falkát és elhajtotta. Az árát pedig szétosztotta – a hagyomány szerint – a Hortobágy-széli falvak szegényei között. Sokszor megbüntette így a gulyásokat, csikósokat is. „Vén számadók azt vallják, hogy táltosféle tudománya volt Csontos Jánosnak. Avval szalajtott a világra a szitkozódó ember állatját. De ezek a mostani bojtárok már hitetlenek. Azt bizonygatják, hogy valamilyen szert dugott a jószág hátuljába, s az űzte” – írja Szűcs S. az 1940-es években.⁷⁸ A *nádudvari*, *kunmadarasi* és a *nagyiváni* juhászok főleg a vallásosságát emlegetik, mind a mai napig. *Csipetnek* vagy *Csipet Csontosnak* hívták csak, mert alacsony termetű ember volt. Amikor köszönt, kalapját levette mindig és keresztet vetett. Gyakran látták a legelőn térdelve imádkozni. Amikor a tarlón járt a birkával, a kalapját a hóna alatt vitte. Amikor egy kalászt vagy búzaszemet talált, felvette, megcsókolta, s úgy tette vissza a földre. Az ebéd vagy vacsora után az asztalon maradt morzsákat figyelmesen mind összeszedte, s megcsókolta azokat is. A büntetésképpen lopott birkákat azonban nagyon szerette. A csendőrök, akik az elveszett jószágot először mindig nála keresték, gyakran már csak a birkapörköltre értek a tanyájára. A Csontos család még élő tagjait a nádudvari juhászok mind nagyon vallásos embereknek tartják, ám táltos voltáról *Csipet Csontos Jánosnak* már nem tudnak.

Pézásó Pista

A Hortobágy északi és nyugati részeit, *Tiszafüred*, *Egyek*, *Tiszacsege*, *Újszentmargita*, *Tiszaszőlős*, *Tiszaszentimre*, *Tiszaigar*, *Tiszaörs*, *Nagyiván*, *Kunmadaras* és *Karcag* környékét járta a múlt század végén és századunk elején a híres *tiszafüredi* táltos: *Pézásó Pista*. De megfordult „a nádudvari és ladányi földön” is. A róla szóló történetek még ma is élénken élnek, különösen az idősebbek ajkán, akik még személyesen is ismerték.

A *nagyiváni* hagyomány szerint úri családból, módos helyről származott. *Tiszaigaron* úgy tudják, hogy *Hajdúnánáson* született, az igazi neve Harsányi Pista volt. 40 hold földje volt, de nem foglalkozott vele, „mert neki menni kellett”.⁷⁹ *Tiszaörsön* azt mondják, hogy „maga állította, hogy tátos és ahová a fergetegbe belekeveredett, akkor el kellett mennie”. Foggal született, táltos volt. 12 éves korában a táltosok elrabolták az apai házból. *Tiszafüredi* egyes adatközlőim szerint „Debrecen vidékire való vót”. *Nagyivánban* azt mondják, hogy tanult ember volt, s a „tanulásban megtompult az elméje”. Elhagyatott, nagyszakállú, kis, alacsony öregember volt, aki télen és amikor elfogyott az élelme, útra kelt. A legtöbb helyen befogadták, ellátták étellemmel és

⁷⁶ DENIA 1417. *Tikos B.* gy.

⁷⁷ Móricz P., 1927. 76.

⁷⁸ Szűcs S., 1946. 26.

⁷⁹ EA 4085/2, A 1306/2. Szendrey Á. gy., EA 4085/2, A 1306/2. *Diószegi V.* gy.

ruhával is. Járt egyik faluból a másikba. Mindig ásóval járt és hol itt, hol ott ásott a határban. Pénzt keresett.⁸⁰ Volt *Tiszafüreden* egy halom, leginkább azt ásogatta. Egy idős *nagyiváni* gazda szerint Pézásó Pista „füredi ember volt, a Kócscon nőtt fel. Füred alatt, közel a községhez van egy halom. Azt neki adták, hogy ássa, keresse a kincset. Sokszor beszéltem vele, megszállt nálunk is a tanyán. Borzasztó szőke haja, szeme volt. Az államtú kapott egy igazolványt, hogy ő a halmot áshatta. Volt egy papírja is, hogy minden üzletben kapott ásót, lapátot.” A földet a halomból padkáról padkára hordta fel. Azt mondják, pénzt keresett benne. Az *újszentmargitaiak* szerint pedig Attila koporsóját. A *tiszaörsi* hiedelem szerint „az volt a rögeszméje, hogy a pusztai halomba egy kun vezér fekszik lovastul, páncélostul”. Az *egyeki* juhászoknak pedig azt mondta, hogy a halomban egy nagy fekete koporsó van, tele kincssel. A *tiszafüredi* halmot azóta *Pézásó Pista halomnak* nevezik. Ezt a halmot ásta, de a kincset nem találta meg. Azt mondják, hogy a láda mindig lentebb csúszott, mert „sátán ül rajta”. *Tiszacsegén* azt tartják, hogy csak a *hetedik gyerek* találja meg acéltükör segítségével.

Egy idős *kunmadarasi* juhász szerint egyszer „meglelte a kincset a halomban. Kijött nagy örömmel és várt ott az úton, hogy arra menjen valaki. Meg is kért egy embert, hogy segítsen neki. Mert azt mondta, hogy megtalálta az ajtót, de azelőtt egy nagy kard lóg, és azt nem meri leakasztani. Be is ment az ember a gödörbe, de ő se mert hozzányúlani. Így aztán bennmaradt a kincs a halomban.” A *nagyiváni* hagyomány szerint is megtalálta a kincset, de amíg segítségért ment *Tiszafüredre*, addig vagy elvitték, vagy pedig lejjebb csúszott. Ha megharagították, olyan időt csinált, hogy a házak, ólak tetejét mind elvitte a szél. Esőt is csinált.

Egyeken azt beszélük, hogy ahol nem adtak neki szállást éjszakára, bosszúból nagy vihart támasztott. Sokszor megfordult a *kunmadarasi* Réten is. A juhászok azt beszélük, hogy elmenetelekor alig haladt egy jó puskalövésnyire, már nem látták. „Úgy elment, eltűnt, mint a forgószél.” A *nagyiváni* gazdák olyan esetet is tudni vélnek róla, hogy a több kilométerre levő Meggyes csárdából alig egy félóra alatt hozott pálinkát ki a tanyára.

Nagyivánban úgy tudják, hogy volt neki egy „tátoskönyve”. „Mer azok, akik így foggal születnek, nem tudom, hogy milyen helységbe kaptak ilyen könyvet.” Öregkorában ezt a könyvet ellopták tőle. *Karcagi* juhászok szerint azt is állította magáról, hogy „a rontott teheneket füvekkel tudja gyógyítani. De nem árulta el hogy mi az a gyógyszer.” *Egyeken* és *Nagyivánban* azt mondják, hogy hétszer kellett volna megverekednie egy „tátosbikával”. De nem bírt vele. Ezért kihúzták a fogát, de nem kötötték a nyakába, elvesztette. „Így nem is tanáta meg a pézt.”⁸¹ *Tiszaszőlősen* egy *nagyiváni* pásztoreMBER szerint „éccaka birkózott a másik olyan társával. Eccer mint két bika, máskor meg mint két ló.” Egy alkalommal nagyon rongyosan toppant be az egyik *tiszafüredi* tanyára. Amikor az asszonyok ezért szidták, azt mondta: „Hó, de hogy hadakoztunk, vívtunk, vótak vagy tizenöten!” Vívott akkor a rosszlelkekkel.

Tiszaszentimrén úgy tudják, hogy vándorlásai közben a *Hortobágyra* is eljutott. Valóban, az idősebb hortobágyi pásztorok még emlékeznek rá, felkereste őket. A *karcagi* pásztorok szerint Pézásó Pista járt a *nádudvari* és *püspökladányi* határban is.

⁸⁰ EA 4118, A 1286. Szendrey Á. gy.

⁸¹ SzMNA Tóth I. gy.

Tiszafüreden mesélték, hogy egyszer kiment „a pásztorokhoz a debreceni fődre” és azt mondta, hogy ott van a pénz elásva. „De hiába ástak a pásztorok, nem találtak semmit. Addig meg az öreg megszökött.” De mindig a hátán hordta az ásóját, lapátját.

Nem szánt vet az égi madár,

Mégis eltartja a határ.

Én se szántok, én se vetek,

Mégis megélek köztetek.

Ez volt a nótája.

Ecsedi István, a Hortobágy és környékének kiváló ismerője egy alkalommal találkozott Pézásó Pistával. Találkozásukat részletesen megírta. Ez alátámasztja a még élő hagyomány számos adatát.⁸²

Pézásó Pista a visszaemlékezések szerint magatehetetlen öregemberként halt meg a *tiszafüredi* Lipcsei-kúriában, ahol az istálló volt az utolsó lakása. „Az öreg Taviczky volt itt a plébános akkor. Református pap temette el, ott is van bejegyezve.”⁸³ Hozzá tartozói nem lévén, a szegény sorsú Pézásó Pista, a kincskereső temetésének költségeit a tanács biztosította. „Nagyapám meg én temettük el. Én akkor még nagyon kicsi voltam, 10–13 éves. De azt nagyon a lelkünkre kötötte a nagyapám, hogy Pézásó Pista bácsi sírját oda ne adjuk senkinek. Pedig kérték már sokan, nem adtuk” — emlékezik vissza a *tiszafüredi* temetőcsősz.

Így hát a *tiszafüredi* temetőben ma is megvan még a besüppedt, jel nélküli sír, amely a híres *tiszafüredi* táltos és kincskereső, Pézásó Pista testét őrzi, takarja.

Garabonciás diák

A XVIII–XIX. század fordulóján a *Debrecen* környéki emberek között sok szóbeszéd járhatta a *garabonciás deákról*. A hozzá fűződő, róla szóló hiedelmek élénken éltek. Még *Csokonai Vitéz Mihály* figyelmét is magukra vonták, aki — a néphagyomány más elemei mellett — ezt is felhasználta a Dorottyá megírásakor:

De felkerekedvén a vidi pusztáról,

Vagy a Szengellérnek borstermő szirtjáról,

Zablás sárkányon a garabonciás deák;

Már a forgószéltől csikorognak a fák,

Ropog a pásztornak kunyhója fedele,

Kavarog a vetés, a víz habbal tele,

Egyebütt csendesség látszik völgyön, hegyen,

Csak ott van fergeteg, a hol ő átmegyén,

⁸² *Ecsedi I.*, 1925. 99–102.

⁸³ *Tiszafüredi Református Egyház Halotti Anyakönyv VIII. kötet* 240. l. Pézásó Pista 1939-ben a 78. sorszám alatt lett bejegyezve. Az itt olvasható adatok: 1939. december 20. (a halál időpontja), december 21. (a temetés időpontja), Harsányi István (neve), ismeretlen vallású (utólag bejegyezve: református), születési helye ismeretlen (utólag bejegyezve: Hejőszirma), Tiszafüred, Községi Szegényház (lakása), 80 éves, betegsége: végegyengülés.

*Toll, kóró, falevél, ringy-rongy, egyetmással,
Zúg a poroszlopban forgó karingással,
A megrémült banya teheneket fejet,
Háza oltalmáért készíti a tejet.*

Jegyzeteiben meg is magyarázza, hogy a garabonciásra vonatkozó ismereteit honnan meríti. „A garabonciás deák felől az a mese van népünkél, hogy sárkányon jár, és a forgószelet ő támasztja, kivált ha, a hol rongyos köpenyegében kéreget, tejet és kását nem adnak neki.”⁸⁴ Csokonai óta viszont a garabonciás diák hiedelmében nagy változások történtek.

A garabonciás hiedelemköre – legidősebb adatközlőim véleményét, tudását, alapul, figyelembe véve – már a századforduló tájékán is nagyon töredezett formában, s csak szórványosan volt ismert a Hortobágy környéki falvak paraszt- és pásztorlakossága körében. Napjainkra viszont jóformán teljesen eltűnt. Nagyon jól mutatja ezt a kb. 20 faluban gyűjtött anyagom is: mindössze pár cédula az egész.

A gyűjtés során számtalanszor kaptam azt a választ, hogy „csak hallottam, de nem tudom már”. Ez vonatkozik mind a paraszti, mind pedig a pásztor adatközlőimre is. Sok esetben pedig a garabonciás szó ismerete nem jelenti magának a hiedelemnek is az ismeretét. A garabonciás szó elvált a neki tartalmat biztosító háttértől. Ezt a hiedelemháttért azonban a szó mai jelentésében még megfoghatjuk.

A garabonciás hiedelmének a Hortobágy környéki hagyományban való megmaradását elősegíthette, hogy a pásztorok és a falvak népe gyakran láthattak legátus diákot, amint *Debrecenből Tiszafüredre, Tiszacsegére*, illetve más településekre ment.

Hajdúböszörményben csúfnévként használják a garabonciás szót. A kötekedő, veszekedő emberekre mondták és mondják ma is: *garabonciás*.⁸⁵ Ugyanígy nevezik az engedetlen, rossz gyerekeket is. A garabonciás hiedelméből mindössze ennyi őrződött meg napjainkra.⁸⁶

Tiszaörsön azt tartja a hiedelem, hogy a garabonciás diák jósol. „Majd . . . gyön a garabonciás diák, az majd jósol, hogy mit hoz ránk a jövő!” A *Tiszafüred*del szomszédos *Tiszaderzsén* mesélik, hogy egyszer egy szűrös ember jelent meg a cselédházaknál. Aludtتهjet kért. Kapott is és ezért a majorból elküldte a patkányokat. Utána elment, nem is látták többet. A *hajdúdorogi* néphit a sárkányt, amely leggyakrabban a garabonciás diákkal együtt jelentkezik,⁸⁷ a táltossal hozza kapcsolatba. A garabonciás diák hiedelmének egyéb elemei elsősorban a táltoshitnél találhatók napjainkban. A

⁸⁴ Morvay P., 1955. 49.; Katona L., 1899.

⁸⁵ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint 'garabonciás' szavunk bizonytalan, talán olasz eredetű szó (vö. olasz gramanzia = bűbájosság, ördögösség) -s képzős változata. E származtatásnak azonban több nehézsége van. A szó melléknévi jelentései között a következőket találjuk: 1. varázslattal kapcsolatos (1533), 2. – (diák): bűvész, varázsló, vihart támasztó diákféle fiatalember (1673), 3. akadémikuskodó, házsártos, veszekedő (1788), 4. hideg, kellemetlen idő (1913). MTESz. 1967. 1027. Figyelemre méltó, hogy a 'garabonciás' szó említett jelentésváltozatait a Hortobágy környéki recens anyagban is kimutathatjuk.

⁸⁶ A 'garabonciás' szó ilyen értelmezése véleményem szerint az egykori hiedelemnek abból az eleméből fakadhat, hogy a garabonciás diákok kérésük visszautasításakor, vagy ha megharagították őket, hatalmas vihart támasztottak. Hirtelen haragúak, bosszúállók voltak. Vö. 85. jegyzet.

⁸⁷ Holló D., 1934. 30–34.

Hortobágy környéki falvakban, városokban a tej, tojás kéregetését, jégeső, vihar támasztását ugyancsak a táltos tulajdonságaiként írhatjuk le.

Újszentmargitán említették, hogy ott „volt egy garabonciás diák”. „... időjárást is tudott olyat csinálni, ahol megharagították a népek, hogy még a házak is összedőltek. Nem is járt az a földön, hanem a levegőben járt.”

Gyűjtéseim során a fő kutatópontjaimtól kissé távol eső Tiszabőn is említették, hogy a garabonciás diák (de hozzátették, hogy „a táltoshoz hasonlóan”) a „felhőbe gyött”. „Hozta a jégesőt, meg a vihart. Akkor harangoztak.” Hiedelmük szerint ugyanis a harangozással a vihart el lehet hárítani, a felhőket szétozslathatják. Hajdúböszörményhez hasonlóan, Nagyivánban is az engedetlenkedő, rosszkedű gyermekekre mondják, hogy *olyan rossz vagy, mint a garabonciás diák!* Itt azonban egyes adatközlőim még egyéb dolgokat is említenek a garabonciás diákról. Szerintük, a táltoshoz hasonlóan, ez is foggal születik, s kapcsolatban áll a sárkányokkal. „Szóval az valami rossz diák volt (az a garabonciás diák). Meg oszt az tudott rontani a határba. Az aratást mind elverte a jég. Meg a *sárkánfarok*, ahun az elment, az felszedett mindent, még a vasboronát is felhánta. Meg a kereszteteket szétszedte. Az a *sárkánfarok* vihar volt. A *garabonciás* csinálta. Mer aszonták, hogy jön a garabonciás diák. Ő csinálta a viharokat. Ilyeneket hallottam a nagyapámtól. Nagyapám is pásztorember volt, juhász volt.”

A garabonciás és a sárkány közötti kapcsolat tehát már elhalványult. A Hortobágy környékén azonban mind a mai napig *sárkányfaroknak* nevezik a nagy sötét felhővel jövő vihart, amelyből örvénylő forgószerű, felhőzsák ereszkedik alá. *Nádudvaron* magát a garabonciás diákot nem ismerik, az említett vihart azonban *sárkányfaroknak* hívják. „Amikor nagy vihar volt, jött a nagy sötét felleg, abból lejött egy örvénylő valami csak úgy kavargott, az még a tetőt is elvitte. Ekét, boronát, mindent, amit a földön útközben talált, felkapott és elvitt. Ezt hívták *sárkányfaroknak*.” A szónak azonban semmilyen magyarázatát nem tudják. Hasonló a helyzet Büdöszentmihályon (*Tiszavasvári*) is. Azt mondják, hogy a „*sárkányfarok* az viharban van. Felhő alakban jön és abból leereszkedik egy forgószerű, ami a fákat is kicsavarta.” Azonos természeti jelenséget neveztek tehát *sárkányfaroknak*, hiszen *tiszaörsi* adatközlőm is hasonlóan magyarázta. „A tanyán vótunk akkor. Errű Madaras felű gyött egy nagy terhes felleg. Meleg vót kegyetlenül. Oszt amikor a felleg már fent volt, olyan volt, mint amikor terményt öntenek ki egy zsákból, abbú a fellegbű gyött le a földre. Azt mondja apám, – no, fiam, látod, ott van a *sárkány farka*, hogy veri fel a port. Olyan volt, mint egy hosszú zsák, aminek a vége leér a földre.”⁸⁸

A *sárkányfaroknak* nevezett természeti jelenség és a *garabonciás diák* hiedelme között az összefüggés, a kapcsolat, a valamikori együvé tartozás nyilvánvaló. A vihart támasztó garabonciás diák a felhőkben sárkányon lovagolt, s sárkánya farkával vitte véghez borzasztó pusztításait. A hiedelem pusztulásával, elfelejtődésével vált külön a diák és a sárkány alakja (s kerültek bizonyos elemei a táltoshitbe át, amint ezt láttuk), az egykori szorosabb kapcsolatot azonban a közölt *nagyiváni* rövid történet is igazolja.

A pásztorok véleményét, tudását a garabonciás diákról jól példázza egy *nagyiváni*

⁸⁸ Hasonló értelemben tudósít bennünket *Ecsedi I.* is a sárkányfarokról. *Ecsedi I.*, 1925. 47–48. A garabonciás diák hiedelmeköréhez alapvető tájékoztatást nyújt, s a szakirodalomban további útmutatást ad *Holló D.* előbb már említett tanulmánya. *Holló D.*, 1934. 19–34, 110–126.

juhász megjegyzése: a garabonciás diákról beszéltek, de „olyan meseszerű vót, oszt én sose hittem”. Valóban e mitikus alak tulajdonságai, tevékenysége nagyon közel áll a népmesék világához. Talán ez is közrejátszhatott abban, hogy a mai pásztorok között a garabonciás diák hiedelmét már nem, vagy csak nagyon töredékesen találjuk meg.

A nánási ember

Híres gyógyító, bűbajos ember volt a század elején *Bocskai János hajdúnánási* gulyás. *Hajdúböszörménytől Újszentmargitáig* mindenhol felkeresték, jártak hozzá. Foglalkozott ember- és állatgyógyítással is. Csak mint *nánási ember* emlegették és emlegetik ma is. A róla szóló történetek nem beszélnek tudományszerzéséről és életének más mozzanatáról sem. De sok gyógyítását elmondják és egy-két „receptje”, gyógyítási ajánlata ma is közismert.⁸⁹ A *hajdúdorog* szerint „Dézsinek hívták azt a nánási embert”. Fiatal korában pásztor volt.

Egy *hajdúböszörményi* juhásznak a gyerekeit megrontotta egy boszorkány. Elmentek a nánási emberhez, aki megnézte a gyerekeket, „megnyomkodta a hasukat”. Fürdőt ajánlott. „Kilenc kútból kell vizet venni, kilenc házról mohát levenni, olyan nádas tetőről, meg kimegy a temetőbe, oszt kilenc fejfáról szilánkot vesz, meg a fejfa tövére markojjon fel földet, oszt kösse a kötőjébe . . . 11-kor kellett kezdeni és 1-re be kellett fejezni. Mindent bal kézzel kellett csinálni . . . Utána meg húztam a kútból vizet. 8-ból húztam egy keveset, oszt a magam kútjából kellett kiegészíteni, hogy a gyerekeket meg lehessen fürdetni benne.” Meg is fürdette a gyerekeket, akik jobban lettek. „No, oszt ez a nánási ember csak tudós vót, meg még azt is tudta, hogy egy helyen, az első kútná tévesztettem . . . Jobb kézzel akartam merni. De azt monta, hogy ő ott vót és kisegített.” A fürdő elkészítése közben nem volt szabad senkihez sem szólni.⁹⁰ „Amikor ez a nánási ember haldoklott, üzent értem, de én nem vesztegettem el a lelkem azé a tudományé. Így osztan nem fogattam el a tudományt.”

A gonoszt távoltartó, a tanya 12 szál égő csutkával való körülkerítését a boszorkánnyal kapcsolatban már leírtam. Egy másik elhárító cselekménye az volt, hogy fehér konkolyt szedtetett, amelyet az istálló falába, a tapasztásba kellett „belevágni” és bemészlni, hogy ne lássék. Akkor nem tudják elvinni a tehén tejét. *Hajdúdorog* úgy tudja, hogy elsősorban jószágot: lovakat, teheneket gyógyított. „Mindenhol mentek hozzá a jószággal.” Nemcsak babonás gyógymódjai voltak, mondják.

Ugyanezt tartják *Búdszentmihályon (Tiszavasvári)* is, a másik szomszédos községben. Egy alkalommal, úgy mondják, amikor a gulyát hajtották ki, valamiért nagyon megharagudott és a nyáját széjjelzavarta. „Csak úgy ment a sok jószág bőgve, robogva az utcákon, meg a határban. Nem is tudták összeszedni addig, pedig próbálták, amíg el

⁸⁹ L. m. 42. jegyzet. Nevének említése nélkül egy *hajdúnánási* gyógyítóemberről írnak egy 1751-es boszorkányperben: „Lábas István fijának a kezett meg sértvén a kukoricza Csutka, annyira el vetemedett és romlott a keze, hogj esztendőnél nem dolgozhatott a kezével, sőt miatta nagy kínokat szenvedett, akarván orvosoltatni más Helységben hallott orvoshoz is által vitték nevezett szerént Nánásra holott lakozó Orvos mondotta nem lehet meg gyógyítani és véle jól nem tehetek mert vesztés.(!)” *Schram F.*, 1970. II. kötet 389.

⁹⁰ Ezt a történetet az itt szereplő Asztalos Péter juhászra vonatkoztatva felgyűjtöttem *Hajdúböszörményben* saját elbeszélése után és *Újszentmargitán* egykori bojtárjától is.

nem mentek hozzá. Amikor ő aztán már akarta, összeszedték.” A *nánási ember* vagy a *tudósemler*, ahogy *Bűdszentmihályon* emlegetik, vihart is tudott csinálni. Egyesek szerint a gulyát is így zavarta szét. Ha a tehenet megrontották, sokan hozzá fordultak *Bűdszentmihályról* is. Különösen egy esetet emlegetnek, amikor a hozzá forduló asszony 30 évig betegeskedett, mert nem fogadta meg a tudós tanácsát. Az ugyanis azt ajánlotta neki, hogy „vegyen egy jó inget, egy új inget, azt vegye fel és éjszaka abban feje meg a tehenet. Utána vegye le az inget és a küszöbön verje meg. De az inget ezután fel ne vegye, mert akkor baja lesz. De az asszony nagyon sajnálta, hogy jó ing, új ing és csak felvette.” Bele is betegedett, nem tudták kigyógyítani. Elment megint *Hajdúnánásra*, de a tudós sem tudott rajta segíteni, mert a tanácsát nem fogadta meg. A *bűdszentmihályi* görög katolikusok körében él az a hiedelem, hogy a boszorkány *béka* alakban is megronthatja a tehenet. A *nánási ember* azt ajánlotta ilyenkor, hogy „vasvillával figyeljék, várják a boszorkányt az istállóban. Ha meglátják a békát, azzal szúrják meg”, s a rontás elmúlik. Emberi betegségekkel is foglalkozott. Egy *bűdszentmihályi* embernek gyomorsülyledésre pl. azt ajánlotta, hogy „hasára *zajdaruhát* kössön, azzal kösse fel a gyomrát”.

Azt mondják, hogy sebhely volt az arcán, azt egy bűdös, fekete zsírral kente. Gyógymódjai végrehajtásánál kutya alakban megjelent. Olyankor érezték a bűdös zsírszagot.

Nehezen halt meg, sokat szenvedett.

A tiszaiigari gyógyítóember

A század elején még gyógyított *Tiszaigaron Tóth Mihály*, öreg pásztoremler. Gulyás volt. Jól értett az állatokhoz, főleg teheneket gyógyított. Olyan történeteket meséltek róla, hogy aki megharagította, annak megrontotta a tehenét, elapasztotta a tejét. Két szál csutkát tett a tehén alá keresztbe, ezzel ártott.

Ha valakinek a faluban megrontották a tehenét, vagy elment hozzá tanácsot kérni, vagy pedig elhívta a beteg jószághoz. Az utóbbi esetben csak végigsimította a tehén gerincét és az meggyógyult. Ha valakinek rontásban volt a tehene, a következőket ajánlotta neki: ha kimész fejni, akkor tegyél egy edénybe egy kis sótan zsírt. Ebből a zsírból végy a jobb kezéd három középső ujjára és kanyarítsd körül a tehén tőgyét háromszor, jobbról balra, majd ezután a farkától a hátgerincén keresztül a szarvaig szintén háromszor kell körülkanyarítani. Utána a tőgyét kell háromszor körülkeríteni és kezdetitek a fejest. Aki pedig megrontotta, az megjelenik. Durván össze kell szidni és akkor elmegy. Másnapra rendbejön a tehén.⁹¹

Róla beszélnek azt is, hogy a beteg jószágból ki tudta olvasni a pondrót. Pöfelfejtöte előtt mondott valami imádságot. Talán a Miatyánkot kellett visszafelé elmondani. Ezután „port hányt keletre vagy nyugatra és ezzel hullott ki a pondró”⁹². *Tiszaigarról*, bár nem Tóth Mihályhoz kapcsolódva, ismerünk egy állat férge elleni ráolvasást:

*Néked mondom szent Ivány!
a Szegfübe piros tarka*

⁹¹ EA 4119, A 1298/1. Szendrey Á. gy., EA 4085/2, A 1306/2. *Diószegi V. gy.*

⁹² EA 4085/3, A 1306/3. *Diószegi V. gy.*, EA 4119, A 1298/1. Szendrey Á. gy.

kilenc pondró van.
Nem kilenc, hanem nyolc,
nem nyolc, hanem hét,

...
nem kettő, hanem egy,
nem egy, hanem semmi.
Hujj ki belüle, hujj ki!⁹³

A tiszaroffi gyógyítóemberek

A múlt század utolsó és e század első évtizedeiben élt *Tiszaroffon* két híres gyógyító-ember: apa és fia. *Orvos Tót Péter* – vagy ahogy emlegetik, *Orvos Péter* – fiára, *Orvos Tót Jánosra* hagyta a tudományát.⁹⁴ Parasztemberek voltak. Bár egyik *tiszabői* adatközlőm szerint „Orvos Péter fiatal korában községi gulyás vót.” Orvos Tót Péter fiának keresztnévét nem lehet pontosan eldönteni. A történetekben előforduló nevei: János, Elek, Sándor. E nevek közül legtöbbször a Jánost említik. Bár *Tiszaroff* Hortobágytól elég távol esik, az orvos Tótokhoz *Tiszafüredről*, *Kunmadarasról* és az e két község közötti falvakból is jártak. Fő tevékenységi területüket a Tiszán innen a következő falvak jelentették: *Tiszafüred*, *Tiszaderzs*, *Tiszaszőlős*, *Tiszaszentimre*, *Tiszabura*, *Abád*, *Szalók*, *Tiszabő*, *Kunhegyes* és *Kunmadaras*.⁹⁵ E helyekre járt gyógyítani, illetve innen keresték fel őket a legtöbben.

A róluk szóló történetekben állandóan visszatérő motívum, hogy a hozzájuk igyekvők nagyon nehezen tudnak áthajtani a *roffi* határon. A *szalókiak* szerint ott van az „akadály”. A *tiszabőiek* szerint ott még „a kocsikeréken is ültek, a küllőkön”. A rontó személyek és a gonoszlelkek így akarták megakadályozni, hogy eljussanak a gyógyítóhoz. Egy *tiszaderzsi* történetben a lovak megálltak a határon. Az állította meg a kocsit, aki az adatközlő sógorát meg akarta rontani. „Megrontotta vóna, ha nem mennek tovább.” A *szalókiak* szerint mindig napfeljötté előtt kellett hozzájuk indulni.

Orvos Tóth Péter elsősorban tehenrontás gyógyításával, egyáltalán jószág gyógyításával foglalkozott. *Tiszaburán* azt mondják, hogy „ha a tehenet megszópták, elvitték a tejt, az visszahozta”. Vagy „temjénnel” (tömjén) megfüstölte, vagy a kötélét megfőzte. De olyan gyógymódot is ajánlott, hogy a megrontott tehen tejét öntsék a vályúba és egy vesszővel addig verjék, amíg egy csepp marad benne. Ekkor odament, aki megrontotta s „kért egy kis tejet a macskának”. „Ha nem adott, visszajött a tej, ha igen, akkor elvitte.” Ezután a gyógyítások után három napig nem volt szabad semmit

⁹³ *Diószegi V.*, 1957. 166–167. További előfordulásait is közli. A közeli *Kunmadarasról* Cs. Pócs É. ír le egy számlálással történő gyógyítást: napfelkelte előtt egytől tízig kellett kilencszer ismételve számolni és a pondrós tehen meggyógyul. Cs. Pócs É., 1968. 271.

⁹⁴ A *tiszaroffi* gyógyítóemberek keresztnéveit pontosan meghatározni nem lehet. A történetekben előforduló nevek (János, Elek, Sándor) közül legtöbbször a Jánost említik, mint Orvos Tót Péter fiát. – *Tiszaroffi* gyógyítóról már 1727-ből van tudomásunk. Egy boszorkányperben olvashatjuk, hogy a megrontott gyermeket, aki nem tudott szopni „Roffra vivén, azt kérte Nagy Jánosné, ha találtak érvost, mondván hogy találtak, annak utána Nagy Jánosné árpát, és szalonnát kért tőle megh kente az Torkát az gyermeknek és szopot”. *Schram F.*, 1970. I. kötet 395.

⁹⁵ A református *Abádot* és a katolikus *Szalókot* mindig külön említem. Közigazgatásilag azonban egy községet alkotnak *Abádszalók* néven (Szolnok m.).

kiadni a háztól. Egy *szalóki* embernek kilenc szál csutkát adott, hogy a megrontott tehenet ezzel füstölje meg. Füstöléskor a rontó személy megjelent. Egy alkalommal Orvos Pétert elvitték *Tiszaszőlősrre*, hogy gyógyítsa meg a tehenet, mert „rossz tejet adott”. Adott valamilyen gyógyszert, leásott valamit az istállóküszöb alá. Ezután meghagyta a háziasszonynak, hogy kilenc napig törülköző alatt vigye ki a fejéhez szükséges „szerszámokat” az istállóba s úgy is vigye be. Egy *tiszabői* gazdának „valami fűpor félit adott”. Ezt parázsra kellett tenni, s kilenc napig füstölni a tehen tőgyét. De ez alatt az idő alatt semmit sem lehetett kiadni a háztól. Orvos Péter *Tiszabőn* embereket is gyógyított. Azoknak a gyerekeknek, akik „viszketegségbe estek”, adott valamilyen kenőcsöt. Attól meggyógyultak.

Orvos Tót Jánosról *Abádon* azt mondják, hogy már tudománnyal, foggal született. A *tiszaszentimreiek* szerint még „Ferenc Józsi, a király” engedte meg neki, hogy gyógyítson. Embereket is gyógyított. Egy *tiszaderzsi* megrontott kislánynak „valami magot adott” azzal kellett a gyereket füstölni. A rontó személy megjelent, akit meg kellett verni. *Kunmadarason* Balajti Samu felesége fogyott, nem evett. A *rofi ember* azt mondta, hogy a szomszédasszony rontotta meg, „de majd megbirkózik ő azzal az asszonnyal”. Ha elvitték a szoptatós anya tejét, akkor is hozzá fordultak. Egy *tiszaszentimrei* asszonynak fürdővizet csináltatott s úgy hozta vissza a tejét. Orvos Tót János a veszetzéget is tudta gyógyítani. *Tiszaszentimrén* veszett kutyát és veszett bikát gyógyított meg. *Abádon* egy alkalommal, a század elején megvesztek Schilling báró tehenei. Elhozatták Orvos Jánost. Ő körülkerített egy nagy helyet, behajtotta a marhákat és tüzet gyújtott. Amelyik tehen szemközt állt a füstnek, az volt veszett, azt lelövette. Ha embert mart meg valamilyen veszett jószág, annak adott gyógyszert. Ebből minden reggel egy pálinkás pohár tejjel „rozsszemnyit” kellett bevenni. Ettől meggyógyult.

A *tiszaroffi* gyógyítóemberek gyógymódjaiban több, Hortobágyon vagy közvetlen környékén is ismert eljárást találunk. Különösen figyelemre méltóak ezek a tehenrontás és a veszetzég gyógyításánál.

A madarasi ember

Századunk első felében, a két világháború között működött híres *kunmadarasi* gyógyítóemberrel terepmunkám során először *Nagyivánban* és a *tiszaörsi* hagyományban találkoztam. *Kunmadarason* azonban él még a gyógyítóember, *Békési Sándor* felesége és leánya, *Békési Zsuzsanna*, akitől apjára vonatkozóan számos történetet, visszaemlékezést tudtam magnetofonszalagon rögzíteni. Az alábbiakban ezekkel ismerkedünk meg, lehetőleg szó szerint visszaadva *Békési Zsuzsanna* emlékezéseit.

„A *Békési* család helybeli és református. De csak én vagyok már belüle, mert nekem nem volt testvérem.

Apám, *Békési Sándor* 1883. január 18-án született, itt Madarason. Itt is van eltemetve legelől az öregtemetőben.

Az édesapám még katona korában felcser mellett volt. De még az ő apja is, az én nagyapám, az is gyógyított. Mán utána az apám se tudott annyit, mint a nagyapám.

Az apám ezt a gyógyítást 40 éves korában kezdte. Addig még élt a nagyapám. Sokan mondták, hogy utána meg a fiamra fog maradni, rá fog ragadni ez a tudomány,

mer ennek is őszes a haja. Kíváncsi leszek, hogy megérem-e? A tudományt örökölni lehet. Ez visszamaradó családi örökség volt minálunk. A nép azt fújja, hogy a gyerekem kötötte fel az állát a nagyapjának, amikor meghalt, s hogy így őrá ragadt a tudomány. De eddig még nem mutatkozott.

Amikor a nagyapám meg az apám meghalt, az orvosok azt mondták, hogy várjunk még egy napot a temetéssel, hátha tetszhalott. Mert azok is hallották ezt a tudományát.

Egy orosz tudóssal volt az apám katona, mikor katona volt Prágában. Oszt ez a tudós, ez a professzor úr, ilyen nyugalmazott ezredorvos volt, de akkor még az ezrednél volt a lovak miatt. Oszt itt volt az apám kursmid, nem alorvos, vagy mi, hanem kursmidnek hívták. Olyan, mint az asszisztens. Nem volt orvos az ezrednél. Sok mindent ettől tanult, ettől az orosztól. Sokat mesélte az apám, hogy mellig érő szakálla volt. Oszt ő csak megnézte a lovat és azt mondta: — Sándor fiam, ezt csináld meg!

Embert, jószágot is gyógyított, de apám a jószágot a szerette jobban. Cselédember volt. Se ő, se a nagyapám nem tudott írni, olvasni.

Gyógyszereket főleg a gyógyszerárakból hozatott mindig. Szolnokról is, meg Pestről is, oszt azokat adta a betegségre. De csak ő tudta, hogy kell azokat keverni. De szedett apám füveket is. Itt Madarason egy öreg, Szilágyi nevű ember volt a gyógyszerész. Attól vette a legtöbb gyógyszert. Utána Papp Elek volt a gyógyszerész.

Lázár doktor úr egyszer el akarta vitetni az apámat, hogy gyógyít. Kuruzsló. El is jöttek, egy bizottság, de nem tartott itthon gyógyszereket, nem volt házipatikája. Így azután nem lett semmi baja.”

Messze környékről jártak hozzá. Legtöbben természetesen a környező településekről *Karcagról, Tiszaörsről és Nagyivánból*. De jöttek *Tiszaszentimrérről, Tiszafüredről, Polgárról, Egyekről* is. Elvitték a hírért a bajba jutott emberek távoli településekre: *Kisújszállásra, Mezőtúrra* is. A heverő nyájaknál, főleg a gulyánál gyakorta megfordult *Kunmadarason* és a környező falvak legelőin is.

Egy alkalommal körömfájás volt a madarasi gulyán. „Az apám gyógyította meg. Lekezelte valamivel. De mi nem nagyon vettük figyelembe az ő tudományát.” Véres tejet, tehénrontást is gyógyított. „Szegény apám sokszor mondta, hogyha este jöttek, hogy no ennek sincsen már teje. Felismerte a népet, az egész környéket.” Ha a jószágnak valamely kisebesedett részét beköpte a légy és beleesett a pondró, Békési Sándorhoz fordultak azzal is. Olyankor „apám visszafelé olvasott. Páratlan számokat mondott mindig, meg azt, hogy hulljon ki. És a napfelföttnék dobott egy marék port. Mindig annyi számot mondott, amennyi pondrót sejtett benne. De mindig csak páratlan számokat. Egyszer mondta csak el, de mindig csak harmadnapra hullt ki. — Azt a pondrót nem volt szabad piszkálni. Ezt mindig kérdezte, hogy piszkálták-e? Akkor hajnalba, napfelföt előtt kiolvasta, oszt kihullott. Nekünk magunknak is csinálta, meg másoknak is. Ki se jött még hozzánk se a jószághoz, máshoz se ment el, csak elmagaráztatta, hogy milyen részibe van és elmúlt mégis. Az a Néked mondom Szent Ivány kezdetű kiolvasás nem az apámé volt, hanem az öreg Szűcs Imre bácsi ráolvasása volt. Azt én nem tudom, hogy az apám mit olvasott rá.”⁹⁶

⁹⁶ *Diószegi V.*, 1957. 166–167. Itt jegyzem meg, hogy az észak-tiszántúli részekről a legteljesebb leírást egy *mátészalkai*, Bakos Ferenc nevezetű gyógyítóemberről ismerjük. Vö. *Farkas J.*, 1968.

A nagyszámú kóbor kutya miatt Békési Sándor gyakran foglalkozott veszett jóság gyógyításával is. Ha gulyabeli jóságnál volt veszett-gyanús állat, akkor tüzet gyújtott, s nekihajította a nyáját. „A gyógyszert a gyógyszerházból hozta. A füstölés, amit már mondtam, az csak előkészítése volt. Mert amelyik jóság beteg volt, az már nem ment neki a füstnek. Csak az ment neki, amelyiknek nem volt semmi baja. A betegnek orvosságot adott. A marháknál lefoglalták az orrát és úgy tették bele kanállal, mert az nem ette meg.” Békési Sándor szerint a veszettség mindig páratlan években jön az állatokon. „Ezt mondta apám mindig.” Egy alkalommal *Tiszapolgárról* voltak nála. „Ott egy fejőstehén volt beteg, s tőle megbetegedtek az emberek. Veszettség volt. Az embereknek kanalas orvosságot adott, a tehénnek meg port. Különbözött a gyógyszer, mert a tehénbe beletették azt a porszerűséget, meg vízzel csutakolták, ilyen vizes csutakkal, oszt keresztülment rajta a betegség 48 óra alatt. Olyan tudása volt az apámnak, hogy amikor a *kisújszállási* birtokosságánál voltak veszettségi gyanús lovak, oda is elvitték. Mondta nekik, hogy amelyik kifordul énám, annak nincs baja. Három volt csak jó a 14-ből, a többi beteg volt.”

Állatbetegségekén kívül, minden évben kihajtáskor ugyanis, mindegyik nyájánál, de főleg a gulyánál, a pásztorok tüzet gyújtottak. Ennek a füstjén vezették keresztül a jóságot, hogy abban az évben ne érje őket semmiféle rontás. Erre a tűzre Békési Sándor mindig adott valamilyen port, amit a pásztorok rászórtak. Cserében hoztak neki mindig kalácsot, amit a kihajtásnál segédkezők számára sütöttek.

Békési Sándor emberi betegségeket is gyógyított. „Ráolvasással nem, csak gyógyszerrel gyógyított az apám. Minden betegségnek megvan a maga gyógyszerje. De ő azt már tudta, hogy például az ekcéma, hogy az március 15-nél előbb nem indul ki. Ha tél van, akkor áprilisban indul ki. Az ősszel, amíg el nem kezd deresedni az idő, az addig egy állapotban van. Addig terjed. Attól kezdve múlik. Ez az ekcéma a változó kortól van. Mert az emberek (értsd: férfiak) is átmennek ezen, és azoknál is csak 10 év van, mint a nőknél. Az orvosok azt mondják, hogy nem igaz, mert csak 3 vagy 4 év. De ez nem igaz, 10 évig kell keresztül menni mindenkinek. Férfiaknak és nőknek. Szegény édesapám legalábbis ezt mondta.” „Viszont megvan az, hogy fiataloknál nagyon hamar megjön a menstruája, azoknak korábban elhagyja (értsd: hamarabb eléri a klimaxot). Ez a kornak a határozatjától függ, meg a szervezettől. Van, aki csak 50 éves korában hagyja el. De ugyanúgy van ez a férfiaknál is. Van, aki 50 éves korára letermel, az tovább a holtpontra jut. Abba az állapotba, átmeneti állapotba kerül, hogy nem hiányzik neki a családi élete, a házaselete, ugyanakkor van olyan is, akin nem ütődik ki semmiféle betegség, lehangoltság, csak búskomor. Van, aki olyankor részeges, ital, dorbézolás, egy *sátra* életet él. Míg a nőknél ugyan sok bénulás van. Az ilyenek közül nagyon sokat talpra állított az apám.

Nemisek jártak nagyon sokan apámhoz. Azoknak a patikából fehér port hozott, s valamit kevert még hozzá és egy üvegben kellett ezt összerázni és azt inni. A neve *semmipor* volt.^{96a} De ezt csak nekem gyerekeknek mondta így, így kellett kérnem a patikában, a patikus már tudta, hogy mi kell az apámnak.

^{96a} *Semmipor*=kénsavas cink, régebben szénsavas cinkoxid. Ennek bölcsek hava: *nix philosophorum* volt a neve. A magyar név a németesnek érzett *nix* elferdített fordítása. Vö. *Madarassy L.*, 1904. 244.

Egyszer *Mezőtúron* volt. Annak az embernek volt egy barátja *Miskolcon*. Annak a felesége volt olyan beteg. A lábával feküdt. De nem mondták meg, hogy ki az az ember, csak elvitték apámat. Az ember egy olyan ócska, kopottas ruhában volt, szalmakötéttel körülkötve. Bement az apám, de látta a lakást, hogy az nem éppen parasztember háza. Bement. Hát az asszonyka csak feküdt a díványon. Azt mondja: – Hát megjötték, sógor? Meg. Elbeszélgettek. Apám bekötötte a lábát az asszonynak. Csinált rá gyógyszert. Oszt nem tudta, ki az az ember. Ehhe tessék szólni, hogy az orvos volt. De mikor hazagyűtt, az olyan volt (ti. Békési Sándor), mint akit lesújtottak. Még kétszer volt oda apám, egy hónapig. Akkor már úgyis mindegy volt, mert megtörtént az eset. És meggyógyult az asszony. Majd hívták az apámat, de nem ment el a fizetségért. Hogy ő azt szívességből tette. Bántotta utána nagyon, hogy mi fog következeni, hogy az orvos, ő meg kuruzsló. Az én apámat annak is tartották. Oszt hogy ha belegondolunk, az egy életre való börtön is lehetett volna, így gondolta szegény. Úgyhogy meggyógyult az asszony, nem olyan bőjárású lett, hogy határokat bejárjon, de a lakás körül fentjárt. Három-e vagy négy éve még megvolt. Csak már mint öregasszony.”

A különféle betegségek gyógyításához Békési Sándor gyógyfüveket is gyűjtött. „Szikfüvet, meg valami kórót szedett a Rétön. Meg zsályát, sebeket mosni. – A galandférget azt kamillával gyógyította. Erre emlékszem.

Karcagon elment egy fiú újholdon. Hódos volt. Annak is csinált valami gyógyszert apám. Valami piros, kanalas orvosságot adott neki. Az ilyen ember altában megy el.

Egyszer volt nála egy fiatalasszony, aki nagyon megijedt. Az ijedtséget nagyon jól gyógyította az apám. Ez azt mondta, ez a fiatalasszony, hogy az ő gyomrában van valami. Hogy lenyelt egy kotlót. Ez aztán már olyan volt, hogy a családja is megbolondult már. Eljöttek apámhoz, hogy csináljon valamit. Apám kérdezte, hogy milyen az a tyúk, amit lenyelt. Oszt azt mondta a hozzátartozóinak, hogy gyorsan kerítsenek egy olyat. Megitatott vele valamit, amitől a fiatalasszony elaludt. Közben a tyúkot megvizettk, hirtelen felköltötték a fiatalasszonyt és a vizes tyúkot a kezébe nyomta, hogy nézze, kijött belőle. Azóta is jól van az az asszony.”

Békési Sándor „az ijedtség okát úgy állapította meg, hogy ólmot öntött szitán keresztül és az megmutatta, hogy mitől ijedt meg az ember. És arról gyógyította. Amikor valaki a halottól ijedt meg, tenyérnyi szemfedelelet vágta, azt elégették egy hólyagpapíron, mer az nem ég meg és abból a hamuból 9 kiskanállal tettek a kávéba és azt kellett neki meginni. Egy *karcagi* gyerek a villámtól ijedt meg. A lába összerándult neki. Szolnokon meg Debrecenben is kezelték a kórházban. Egyszer aztán kocsival elhozták apámhoz. Kérték, hogy segítsen. Azt mondta, hogy tudna ő segíteni, ha már az orvosok se tudtak. Már nem tudom, hogy mit komendált. De nyárba vótak itt, s karácsonykor a gyerek a maga lábán hozta a kóstolót. Olyan valami füvekkel spárgolták, kötötték be a lábát.”

Az embereknel fellépő veszettséget is gyógyította Békési Sándor. Valamilyen kanalas orvosságot adott nekik. Szerinte „a veszettség minden 13 évben jön elő, s ugyanakkor van ez a zavarodási időszak is az embereknel. Úgy tessék megfigyelni, hogy amikor a veszettség van, ugyanabban az évben van ez a zavarodás is.

A szemölcsöt elkerekítette az apám. Újholdon. Elkerekítette, aztán új seprűvel kellett elseperni. Közben pedig a Holdat nézte és azt mondta:

*Amit látok nőjön,
Amit seprek műjjon!*

Ezt kilencszer csinálta meg. Az ujjával kerekítette el. Oszt ahogy nőtt a Hold, úgy múlt el a szemölcs. Ezt ajánlotta többeknek is.”

A fentiekből világosan kiderül, hogy Békési Sándor orvoslási gyakorlatában a racionális, főleg katonakorában tanult gyógymódok mágikus-babonás elemekkel keveredtek. Az elbeszélésekből ezek aránya ugyan nem állapítható meg, az azonban nyilvánvalónak látszik, hogy a kettő legalábbis egyforma súllyal szerepelt. Lánya, Békési Zsuzsanna elmondása szerint elsősorban gyógyszertárból származó szerekkel, kisebb részt gyógyfüvekkel gyógyított, ráolvasással, babonás cselekményekkel kevésbé. Ám ezekre is mondott néhány példát. A család életéről elmondott történetek is a hagyomány meghatározó szerepére vetnek fényt. Lássuk most ezeket.

„Ha karácsony első napján asszony ment oda (a házhoz) látogatóba, akkor mind üszőbornyú lett, meg jerke lett. Ha férfi ment, akkor meg hím jószág. Nevettünk ezen sokat. Apám is mondta, hogy nem megyek sehová. De oda mégis elmegyek, mert ott bikát várnak, oszt hátha bika lesz. Ezt különben tartják még ma is. Két karácsony között mosni nem volt szabad. A mi házunknál nem volt semmi ilyenkor kiterítve! Még azt a mosogatórongyot, mosogatót se volt szabad kiteríteni. Mert régen az asszonyok fehér ruhával mosogattak, nem szivaccsal, de még azt is, összehajtotta az apám csomóba, nem volt szabad kiteríteni. Mert akkor sok dög lesz a jószágba. Újévkor meg csak tengerit lehetett főzni, se szárnyast, se szemeset. Csak a jószágot, lábasjószágot, meg kását. Mer akkor sok aprópénz lesz a háznál a következő évben.”

Ezeket és sok más, hagyomány által előírt dolgot Békési Sándor, leánya visszaemlékezése szerint mindig pontosan betartotta.

Békési Sándor, a híres gyógyító emléke él még a *kunmadarasi*, de más környező falubeli emberek emlékezetében is. A továbbiakban ezeket a történeteket ismerhetjük meg.

„Békési Sándor kuruzsló volt. Beteg jószágot, embert is gyógyított. Egyszer a lányom kezén rengeteg szümölcs volt, meg a lábán is. Arra is ő ajánlott orvosságot. Holdtöltekor egy seprűágot kellett venni, azzal megseperni a szümölcsöket és közben a Holdat nézni. Közben azt kellett mondani:

*Amit seprek műjjék el,
Amit látok gyűjjék fel!*

Ezután a seprűágot az ereszcsgurgásba kellett elásni. Meg is gyógyult a lányom. A lánya, Békési Zsuzsika is tud valamit. Nekem maga az öreg Békési septe le a szümölcsöt. De ő már legalább 20 éve meghalt. Az ótvarat is gyógyította Békési Sándor. Erre azt ajánlotta, hogy ha szántol Szent György-nap előtt, s ha az eke felfordítja a gyíkot, dörzsöld össze és kend be vele a gyerek fejit. Mert a bátyámnak csupa ótvar volt a feje. Kezelték az orvosok is, de nem használt. Úgy csinált apám, ahogy az öreg Békési mondta, oszt elmúlt a bátyámnak” – mondta egy *kunmadarasi* gulyás. „Híres ember volt Békési Sándor. Sok marhát meggyógyított. A felesége még él és a lánya is. Békési

értett mindenféle betegséghez a jószágon. Előtte meg Szűcs Imre bácsi volt. Az orvos-ságaikat ezek nem árulták el, hogy miből csinálták” — emlékezett egy másik pásztor.

Tiszaörsön, amely *Kunmadarasnak* észak felőli szomszédosa, szintén jól ismerik Békési Sándort, vagy ahogy többnyire emlegetik: a *madarasi embert*. A marhának minden bajával hozzá fordultak. „Megesett ezelőtt sok baj a jószágokkal. Meg nem is olyan messze van ide, ahol a kocsmá van, Vonáné. Az beszélte, hogy amikor fejek, tegyek mindig egy csipet sót a tejbe. Pedig mi ereje van annak a csepp kis sónak? Ő tesz bele. Mert úgy járt, hogy amikor az ura odavolt a háborúba ... két tehene volt. Hát mi történt! nem tudta megfejni. A tőgye meg olyan volt már, mint egy véka. Azt mondta ott egy iványi ember: vidd el lelkem Madarasra. Elvezette a két tehenet Madarasra, ott már a kapuba várta az ember, a *madarasi ember*. És azt mondta, hogy jaj, jaj jóasszony, de soká gyön már! Hiszen ez a tehen nem soká bír mozogni már! Menjen haza, oszt akkor már meg tudja fejni. De akkor odamegy magához az az asszony, valami kérőért megy (kérni megy), oszt akkor megtudja, hogy ki rontotta meg a tehenet. Hát oszt hazament, a tehen mind leadta a tejet. De olyan borzasztó beteg lett utána is, hogy olyan sokáig nála volt a tej. Oszd odament az asszony, mondta neki: maga vén gazember! hát mért cselekszik ilyet, hogy az uram nincs itthon, oszt meg-roncsa a tehenet, hogy meg se bírom fejni!”

Nagyivánból nagyon sokan jártak Békési Sándorhoz *Kunmadarasra*. Itt is általában *madarasi ember* néven emlegetik, de mondják *gyógyítóembernek* is. Bár azt mondják, hogy mindenféle rontást tudott gyógyítani, szarvasmarhát gyógyított legtöbbit a *nagy-iványiaknak*. „Nekünk is volt egy tehenünk. Úgy volt, hogy eladjuk. Az illető eljött megnézni. De másnap már nem adott tejet a tehén. Akkor elküldtem a *madarasi emberhez*, oszt az meggyógyította. Ez a *madarasi ember* már meghalt.” Legtöbben a vezetéknevére sem emlékeznek. „Madarason volt az *öreg Békési*. Nemcsak a marhákhoz, hanem az emberekhez is értett. Ez meggyógyította a megrontott tehenet. Borba készített valami orvosságot, vagy kenőcsöt adott, meg fűfésleéseket.” Hasonló orvossággal hozta helyre egy *nagyiváni* gazdának a rúgós lovát. A szert háromszor kellett a beteg állatnak beadni, méghozzá éjfélkor, amikor senki sem jár. „Mégis jelentkezett a rontó, amikor beadtuk a lónak az orvosságot. Nekünk is volt két szép fiatal tehenünk, oszt nem adott annyi tejet, hogy egyszer jóllaktam volna belőle — mondják egy másik *nagyiváni* családban. A szomszédunknak meg volt egy vén, rossz, koszos tehen, az meg annyi tejet adott hogy! Volt Madarason egy Békési nevű ember, ahó szoktak járni, akinek a tehene így megromlott. Oszd az adott valami orvosságot, azt meg kellett itatni a tehénnel.”

A *tiszaszentimreiek* is elsősorban állataik bajával fordultak Békési Sándor gyógyítóemberhez. Egy *tiszaszentimrei* gazdának is a tehenét gyógyította meg. „Ellés után a tehénnek nem jött el a mása, a poklája. Aszonta, hogy szerezzünk piros dinnye szárított haját és azt etessük meg vele. Ki is jött. Meg-megsimogatta. Az állat csak állta.” *Tiszaszentimrén* a szarvasmarhák mellett disznókat is gyógyított. Úgy tudják *Tiszaszentimrén*, hogy van egy lánya, Békési Zsuzsanna, aki *Balmazújváros*on él.

A távoli *Egyeken* azt mondják, hogy Békési Sándor (bár a nevét nem tudják, csak *madarasi emberként*, orvosként emlegetik), a veszettséget is tudta gyógyítani. Az első világháború évei alatt egy alkalommal „veszett kutya került a Kócson a tehénhez. Agyonütötték a gulyások ... Madarason volt egy olyan orvos, aszonták, hogy az tud

adni a veszethez ellen orvosságot. Apám, anyám elmentek hozzá. Mindenféle orvosságot tudott mindenféle jószágra. Kérdezte, hogy mit csináltak a kutyával? Megperzselték-e? Nem — mondta apám. Hát akkor ássa ki és perzselje meg, mondta a madarasi ember. A gulyások aztán megperzselték, elégették és úgy temették el. Akik agyonütötték, azok beleálltak a füstbe, hogy ne legyen bajuk.”

Békési Sándor gyógyítóember tudományának egy jó részét tehát *katonakorában* mint *Kurschmied* egy állatorvostól tanulta. Ám elődei (apja, nagyapja) is az emlékezet szerint már gyógyító tudománnyal rendelkező emberek voltak. A *családi hagyomány* nagy szerepet játszott tehát, a tudomány *örökléséről* is beszélhetünk. Gyógyítónak válásában a fentiekben túl nagy szerepet játszhatott a *közösség hagyománya, elvárása*, hiszen napjainkban is azt várják, hogy Békési Sándor gyógyító tevékenységét majd unokája folytatja. A *kunmadarasiak* elképzelése szerint ugyanis őrá maradt a tudomány. Ezt azzal indokolják, hogy az unoka kötötte fel Békési Sándor állat halálakor, tehát közvetlenül érintkezett vele. Ez pedig a tudományszerzés, átadás hagyomány által ismert, általánosan elterjedt módja. Láttuk, pl. a boszorkánynál a közvetlen érintkezés (s egyúttal a tudományátadás) kézfogással történt. Figyelemre méltó, hogy a *kunmadarasi* felfogás (hagyomány) szerint magától értetődően a gyógyító *tudomány* (a tudomány) *csak férfiúgon öröklődik*. A Békési család esetében így kimaradt egy generáció, hiszen Békési Sándornak nem volt fia, csak egy lánya.

A tudósoknál, a halottlátónál megismert *huzamos alvás* (egyáltalán alvás) eleme is előbukkan Békési Sándor alakjánál. Temetésével esetleges alvása miatt vártak. Ez tehát a tudós hiedelemkörének fontos, mély gyökerű eleme.

A Békési Sándor által alkalmazott szerek közül a *gyógyszertárból* származók tulajdoníthatók talán a katonaság hatásának. Emellett ismerte és felhasználta a *gyógyfüveket*, de alkalmazta a hagyomány által előírt *mágikus cselekedeteket, ráolvasásokat* is. Mint minden gyógyítóember, a hagyomány szellemében (a hagyományos kultúrában) élő ember számára pszichoterápiás gyógyítást is alkalmazott. Ennek tudatossága azonban a hagyomány által előírt kötelező gyakorlatban jelentkezett. Ám emellett jó *helyzetfelismerése, emberismerete* is segítséget jelentett Békési Sándor számára (lásd pl. a tyúkot nyelt asszony gyógyítását).

Más gyógyítóemberek

Terepmunkám során adatközlőim majdnem mindegyik faluban emlegettek helyi gyógyítóembereket. Ezek általában emberi betegségek gyógyításával foglalkoztak. A rándulós betegségektől kezdve a meghűlésig, gyulladásos betegségekig mindenre tudtak valamilyen gyógyszert adni. Orvosságaikat legtöbbször gyógynövényekből állították össze, bár gyógymódjaiknál sok esetben nem lehet a racionális és babonás elemeket megbízhatóan elkülöníteni. A köznyelv és a közfelfogás ezeket a gyógyítóembereket kuruzslóként tartja számon. Gyűjtéseim során azonban ezzel a névvel sehol sem illették őket.

Tiszaszentimrén, „*Zilinyi Klára*, (más néven) *Kun Kalára* néni volt, aki gyógyítani tudott”. A pokolvart és darázs-fészeket ugyanolyan módon gyógyította. Túvel kiszúrta a pattanást és kinyomta. A darázs-fészek „nagyon fájdalmas volt, 7–8–9 lyukkal fakadt ki”. Ezután „valami zöld kenőcsöt adott rá, azzal bekente”. Ezt a kenőcsöt „maga

főzte valami füvekből”. Egyik adatközlőm szerint „temetésén a fél Szentimre ott vót. Mondták is, hogy most már mehetünk az orvoshoz.”

Tiszaszőlősen egy férfinember, *Tóth István* a hideglelést tudta gyógyítani. A betegtől elkérte a zsebkendőjét, „húzogatta a sarkait és mondott rá valamit”. A zsebkendőt ezután a nyakba kellett kötni úgy, hogy „a csomó a bal oldalon legyen”. Adatközlőim szerint „ettől el is múlt”.

Tiszaörsön Tancos Erzsi volt gyógyítóasszony. Sebeket gyógyított. A szomszédos *Tiszaigarról* is jártak hozzá.

Az *egyeki* tudóseMBER rontásokat gyógyított. *Nagyivániai* szerint „*Sági Józsinak*⁹⁷ hívták, idős ember vót”. Ha a szoptatós anyának elvitték a tejét, ő adott rá orvosságot, „amit meg kellett inni, meg kenni vele a mellit és visszajött a tej”. Maguk az *egyekiek* nem emlékeznek a tudóseMBER keresztnévére. Kevesen tudják, hogy valóban *Sági Józsefnek* hívták. A mai, 80 éven felüli legidősebb emberek kisgyermekkorukban találkoztak vele, a róla szóló történeteket így csak hallomásból ismerik. Azt mondják, a tudománya vele született, nem tanulta sehol. Elsősorban a rontás gyógyítását értette. Embert és pl. szarvasmarhát egyaránt gyógyított. Ha hívták, még *Nagyivánba* is elment a megrontott tehénhez, s meggyógyította. Bár az *egyekiek* őt is és feleségét is, *Ságiné Orosz Katit* elsősorban embergyógyítónak tartották. Akik gyermekkorukból ismerték *Sági Józsefet*, azt mondják, hogy kis öregember volt, „vastagképu”. A Szentzug nevű falurészben lakott. Egyes betegségeket ráolvasással gyógyított. Olyan orvosságot adott a szoptatós anyáknak, hogy a gyermekük akkor elfogadta az emlőt. Halála után neve és híre sokáig fennmaradt. Tréfásan emlegetik, hogyha kártyázáskor valaki háromszor egymás után vesztett, elküldték *Ságihoz*, hogy az majd kigyógyítja a rossz játékból. Állatgyógyítóként *Mucza Jánost* és *Erős Józsefet* emlegetik a századforduló idején *Egyeken*.

Tiszaörsön néhány idősebb ember a század első évtizedeiben még járt a *kabai embernél*. Tudós volt ő is. Elsősorban tehénrontást gyógyított. Amikor hozzá igyekeztek, a lovak nagyon nehezen húzták a kocsit. A *kabai ember* azt mondta, hogy „mé nem szurkáták meg a küllőt, mer sokan ültek rajta”. A ma élő *kabai* pásztorok csak hallomásból tudnak helybeli gyógyítókról. Említenek egy *Szabó Lajos* nevezetű embert, ám ez nem, vagy csak ritkán gyógyított. Elsősorban elléshez járt el segíteni. *Szabó Rébus* (Rebeka) sem elsősorban gyógyítóasszony volt, hanem a halottakról tudott beszélni. Az ekcémára azonban nagyon jó orvosságot tudott és sok embert kigyógyított belőle. Sem *Kabán*, sem a szomszédos településeken: *Nádudvaron* és *Hajdúszoboszlón*, nem lehet több és pontosabb adatot a *kabai emberre* vonatkozóan lejegyezni.

Nádudvaron egy bérlőt említenek, aki tudott gyógyítani. A *nádudvari* Hármashatárnál volt a bérelt földje. „El tudta vinni a tehén tejét, meg vissza is tudta hozni.” Rontásának és a rontás gyógyításának módjára nem emlékeznek. Elsősorban a szarvasmarha betegségét gyógyította sikeresen. „A *kérőt* is (kérődzés) meg tudta indítani, ha elállt.”

⁹⁷ *Sági* néven egy *karcagi* veszettorvost is emlegetnek. Ez véleményem szerint tanulságos példa arra, hogy e hiedelemmondákban mindig a hiedelemtartalom a lényeges, s ennek aktualizálása (személyhez, alkalomhoz, időhöz kötése) másodsorban fontos csak, de legtöbbször elmaradhatatlan.

Egy balmazújvárosi javasasszonyról Veres P. tudósít bennünket. „A kelleetlen lány” című regényében szemölccsel fordulnak hozzá, „Bédek Erzsókhöz, a javasasszonyhoz, az mindenhez ért. Gyülés, kelés, pokolvar, »vadhús«-sá fajult seb, szemölcs vagy vérgéva: Erzsók néni elbánik vele. Még pénzt se kér érte. Egy kis liszt, egy kis zsír, mikor mi van a háznál, elég lesz neki.”⁹⁸

Nagyivánban egy asszony, Szűrujj Pistáné gyógyította a megrontott teheneket. Valami ennivalót főzött össze nekik. Búdszentmihályon (Tiszavasvári) Szabó József „értett a jószághoz”. Eret vágott és különböző betegségekre házi orvosságokat készített.⁹⁹

Tiszacsegén „Kálmány István bácsi tudós vót”. Elsősorban a téhenrontást tudta gyógyítani. Hajdúdorogról néha elmentek Geszterédre, az ottani tudóseMBERhez. Ő is elsősorban téhenrontást gyógyított. Tőle származik az a gyógy mód, hogy a jászolpémre fektetett liszteszákot kell megverni. Gyógyítást csak akkor vállalt, ha a rontás óta még nem telt el 9 nap. Kilenc nap után már nem tud a boszorkányokkal megküzdeni, tehát nem tudja a rontást megszüntetni, beszélnek róla.¹⁰⁰

Újszentmargitán egy, a második világháború után ott működő plébánosról mondják, hogy „füvekkel tudott gyógyítani”. A faluban sok embert meggyógyított. Egyik adatközlőm sógora háborúban szerzett betegséggel feküdt bent a debreceni klinikán. Nem tudták meggyógyítani. Ennek „olyan füveket kevert, hogy rögtön meggyógyult”.¹⁰¹ „Éjfél előtt az nem feküdt le soha, mert Luca-nap éjfélkor született. Meg nem nézett senkire, nem tudom miért”, – mondják adatközlőim.

⁹⁸ Veres P., 1968. 100–101.

⁹⁹ 1751-ből névszerint ismerünk egy bűdi (akkor még külön falu volt Búd és Szentmihály) gyógyítóasszonyt. „Bűdön lakott Nehai Sajáné más betegeket gyógyítani által jött...” „Annak utánna is a Fatens Leánja lábarul lé esvén meg betegedet és vitték Férjével edgyütt Bűdre Sajánéhoz, hogy orvosolna.” (Kiemelés tőlem.) Schram F., 1970. II. kötet 398, 399.

¹⁰⁰ A geszterédi tudósról Erdész S. közöl nyírségi és szatmári történeteket, „Úrszuly Pál geszterédi ’tudós’ ember gyógyítással, kuruzslással foglalkozott, 1936-ban halt meg.” Erdész S., 1960. 220–221, 224. A XVIII. századi hajdúsági és Szabolcs megyei boszorkánypercek anyagában a már említettekén kívül több olyan gyógyítóról olvashatunk, akikhez a hajdúsági és más Hortobágy környéki településekről is eljártak. Egy 1728-as hajdúnánási boszorkányperben egy nagykállói orvost említnek: „a kallai orvos Aszszony mondotta vala, hogy ű volna az Hajdú városi boszorkányoknak a Kapitánya.” Schram F., 1970. I. kötet 384. 1733-ben Hajdúnánáson egy nyírbátori gyógyítót mondanak: „a Fatens léven igen nagy nyavajába el ment magát gyógyíttatni a Bástori Leányhoz az azt mondotta az Aszszony migyen először nállatok ha haza migy a ki megrontot hogy a Leányát el nem vettet es haza jüvén a Fatens reá vigyázott a Sótészné ment előszször oda tüzert”. Schram F., 1970. I. kötet 387. Egy másik hajdúnánási boszorkányperben (1734) több tanúvallomásban a Hadházi orvos asszonymról olvashatunk (Schram F., 1970. I. kötet 388–391.). Egy tiszaezlári boszorkány ellen 1751-ben indított perben vallja az egyik tanú, hogy „orvosoltatni Tisza Ladányra vitette magát... a Ladányi orvos Aszszony”-hoz (Schram F., 1970. II. kötet 399.). A délhevesi, délborsodi falvakból és a Hortobágy nyugati pereméről a XVIII. században egy „Poroszlón lakos orvos Aszszonyhoz” is eljártak. Schram F., 1970. I. kötet 160.

¹⁰¹ Az említett plébános még ma is él, de már régen elkerült Újszentmargitáról. Komolyan foglalkozik a gyógynövényekkel, ezen a téren a gyógyszerészek közt is elismert tekintély. Ezirányú alapismereteit a szülőfalujában, Jászapátiban szerezte. A kézirat lezárása után érkezett a hír: Demeter István sajozsentspéteri, volt újszentmargitai plébános meghalt. A Hortobágy szélén eltöltött évek tapasztalatait még megosztotta velem, s szerteágazó kapcsolatait is felhasználhattam gyűjtéseim során. Segítségére csak hálával gondolhatok.

A Hortobágy nyugati szélén híres ember volt *Orvos Nagy István*. *Karcagi* ember volt, ott is lakott, leszármazottai ma is élnek. Róla mondják, hogy értett a veszett jószág gyógyításához, de ahhoz is, hogy az állatokat megveszítse. Ráolvasással is gyógyított. *Nagyivánban* egy embernek a birkáját megmarta a veszett kutya. Orvos Nagy István kiment, és amelyik birka ránézett, le kellett vágni. Az a hír is járja róla, hogy át tudott változni kutya képibe. Ha mentek érte, előre küldte a kocsit, hogy majd később utána megy. Mire a kocsis hazaért, ő már ott volt. Akkor emlékezett vissza a gazda, hogy útközben egy nagy fehér kutya szaladt el a kocsi mellett. *Karcag* felől jött és ment *Nagyiván* felé. *Nagyiváni* hiedelem szerint *Egyeken* is volt egy veszettorvos.

Egyeken és *Tiszaszőlősen* azt tartja a hiedelem, hogy el tudta küldeni a veszett kutyákat, ő küldözgette szét őket a környékre. *Tiszaszőlősen* és *Kunmadarason* még ma is él a mondás: „Elküldi, mint Nagy Péter a kutyát!”¹⁰² Ha bárhol a környéken megvesztek a kutyák, *Orvos Péter*hez fordultak. *Karcagon* azt mondják, hogy a gyógyszerében volt „mindenféle, még szentjánosbogár is”. *Tiszaörvényi* hiedelem szerint „kőrisbogárport használt a veszettség ellen”. Ugyanitt azt mondják, hogy a gazdák még fizettek is neki, „hogy csak távoltartsa a veszettkutyát”. Gyógyítása mindig sikerült. Ha a gulyát marta meg a veszett kutya, kocsival mentek érte. Elment, „mindenkit elküldött, körüljárta a gulyát és azt mondta, hogy nincsen semmi baja”. *Karcagon* azt tartják, hogy néhányszor „a debreceni gulyákat is megmentette”. Ha valaki hozzáfordult segítségért, gyakran elmagyarázta a gyógyítás módját is. Egy *karcagi* juhással addig, amíg el nem ment hozzá, kitakarítottatta az ólat és a jászlakat.¹⁰³ Azt mindig tiltotta, nem szerette, ha az agyonütött veszett kutyát megperzselték. A hiedelem szerint ugyanis akkor elhárították a bajt. Egy *kunmadarasi* juhász ezt mondta erről: „Sok veszett kutyát agyonütöttünk mi a legelőn és megégettük. Akkor a *tudománya is múlt* el az illetőnek. Orvos Nagy Péter volt a neve. Megveszítette a kutyát és oda küldte, akire haragudott. Amikor a kutyát megégettük, akkor a birkát is a füst alá hajtottuk, meg mi is odaálltunk, hogy el ne kapjuk a veszettséget.”

A *karcagi* veszettorvost *Nádudvaron* is ismerték, bár a nevére már nem emlékeznek. Azt mondják, hogy a veszett marhához is kivitték a legelőre. „Ott közément a jószágnak és amelyiknek baja volt, az ránézett.” Úgy tudják, hogy gazdálkodó ember volt. Éjszaka a kutyák mind a tanyájába gyűltek. Egyszer az egyik cselédje meghajintotta őket. A gazda meg észrevette és megszidta. Kiment az udvarra és hazaküldte a kutyákat. A cseléd a tudománya miatt ott is hagyta. Egy alkalommal „karcagi emberek hozták el a gulyához a Hortobágyra is, mert megveszett a jószág. Útközben nagyon zavarta a kocsist, hogy siessünk, mert erről jön egy nagy fehér kutya, oszt ha az elmegy előttünk az úton, ha keresztülmegy, akkor meghalunk. De a kocsis nagyon hajtott, így előbb odaértek.”

Karcagiak szerint olyan nagy tudása volt, hogy felkerült Budapestre is, az Ország-

¹⁰² Itt megint egy újabb keresztnévvel találkozunk. Feltételezhető tehát, hogy az Orvos Nagy család más tagjai is gyógyítottak, vagy a néphit a család más tagjait is felruházta tudománnyal. A *karcagi* Orvos Nagy család története visszanyúlik a XVIII. századba. 1767-ben Orvos Nagy Pétert mint veszettorvost említik. Vö. *Györffy I.*, 1937. 133.

¹⁰³ Ez példa arra is, hogy gyógyításából nem hiányoztak a racionális mozzanatok sem.

házba. „Aszonta ott az uraknak, hogy engedjék szabadra, mert ha nem, egymást marják meg itt. — Egymásrú eszitek meg a húst! Csak összenéztek az urak, eleresztették, nem bántották tovább.”

Orvos Nagy István alakját ismeri a *tiszaigari* néphit is.¹⁰⁴

A *karcagi* Orvos Nagy családból még egy híres veszett doktort emlegetnek, *Orvos Nagy Lászlót*, Orvos Nagy István „maradványa” volt, annak unokaöccse. „Egyik a másikra hagyta” a tudományt, tartja a *karcagi* hiedelem. Ennek ellenére *Karcagon* a két veszett doktor alakját gyakran összekeverik. Amint már utaltam is rá, a keresztneveknél van különösen nagy keveredés.

A *karcagi* hiedelem szerint kb. 90–100 éve is már, mikor „Orvos Nagy László gyógyított”. „Ezt a tudományt az elődje hagyta rá.” Volt neki egy könyve is.¹⁰⁵ „Olyan ügyes vót, hogy ha megveszett a juh, már várta az embert.” Ezt viszont csak úgy tudhatta — mondják —, hogy „ő kütte oda a veszett kutyát”. *Karcagi* adatközlőim véleménye szerint ez így is volt. Tanyájában a veszett kutyák mind megjelentek s ő irányította, küldöztette őket tovább. A hiedelem szerint általában olyan helyre, ahol tudta, hogy „sokat markol”, azaz gyógyításait jól megfizetik. Ha megveszett juhót gyógyított, akkor a nyáját „vékonyan kellett előtte engedni”, s a „veszett mind kifordult hozzá”. Ha ember fordult hozzá, akkor adott gyógyszert, „de két napig annak az embernek nem vót széklete”.

Sokan azt mondják, hogy „bosszúból megrontotta a kutyát”. Azok kilenc napra megveszték. A cselédeit mindig figyelmeztette, hogy „mindenhova fekhettek, csak az ereszaljába meg a barázdába nem, mert ott megmar benneteket”. Egy *tiszafüredi* történetben „egy urasági kocsis ment az úr elé Karcagra, aki vonattal érkezett. Az úton meg akart előzni egy meszes tót. De a tót odaszólt, ne előzz meg, mert baj lesz az úton... Eccer egy veszett kutya rohant feléjük. A tót leszállt a kocsiról és egy kört húzott az ostorral. A kutya a körnél megállt, belevizelt, utána visszafordult és elfutott. Karcag határában várta őket a kutya gazdája és szidta a tót, amiért visszaküldte a kutyáját.”¹⁰⁶

Karcagi pásztorok említik, hogy „mikor a juhászok elverték (agyonütöttek) egy veszett kutyát, mindig megperzselték, mint a disznót. Ezt ugyan kérte (Orvos Nagy László), hogy ne csinálják.” Egyesek szerint ugyanis „olyankor a falon is mászkált kinyába”. A kutyát agyonütő pásztorok azonban azt tartották, hogy nekik pedig perzseléskor a „füstre kellett állni, mert az jó”. Miután a kutya mindkét oldalát megperzselték, jó mélyen elásták.

Orvos Nagy Lászlónak két fia maradt, „azok már nem vállalták át a tudományt. Az egyik fia még él. „No mé nem hagyta a tudományból?” — kérdezte tőle egy juhász adatközlő. „A’ kék még, aszongya. Most már megszűnt ez. Meg az a sok kutya is elpusztult. Jó is volt az.”¹⁰⁷

¹⁰⁴ Annak ellenére, hogy *Tiszaigaron* is élt egy veszett orvos — a továbbiakban olvashatunk róla — *Karcagra* is eljártak. A két veszett orvos feltételezhetően más-más időben működött.

¹⁰⁵ Ennél az elemnél a garabonciás és a táltos hiedelemkörének hatását láthatjuk.

¹⁰⁶ TMA 16–69. Valamelyik Orvos Nagyra vonatkozhat a történet. A ’tótok’ szerepéhez a veszett orvosok hiedelemkörében l. m. 112. jegyzet.

¹⁰⁷ „Híre járt még egy hortobágyi pászturnak *Balmazújvároson*, aki tudott veszettség elleni szert készíteni”, — írja *Czimmer A.* „A szerben tudomásuk szerint kőrisbogár volt. A pásztor fia állítólag ma is él *Karcagon*.” *Czimmer A.*, 1944. 14.

Tiszaörsön emlegetnek még egy harmadik *karcagi* veszettdoktort is. „Valami Sági” nevezetű volt. A Karcagi dűlön „egyszer egy veszett kutya jött velük szembe. Sági magasra emelve a kalapját köszönt neki.” Egyik *tiszaörsi* adatközlőm mesélte, hogy „ez a Sági meg Nagy István tudósok egyszer lakodalomban voltak együtt és viccelődtek”. Azt mondta Sági: „Ha én akarom megveszel kutyástul!” Erre azt válaszolta Nagy István: „Ha én akarom, te fel sem kelsz már innen a székről!” Erről a Sági nevezetű, *karcaginak* tartott *doktorról*, tudósról azt mondják még *Tiszaörsön*, hogy a veszett jószágot meg tudta gyógyítani. Egy alkalommal elhívták *Tiszaörsre*: „Eljött, megnézte a marhát, benyúlt a kabátzsebibe, kivett egy kis papírt, amibe valami fehér por volt és azt beadta a marhának. Egy másik zacskóból pedig egy kávéskanál port adott be minden ottlevő embernek, hogy azok is meg ne vesszenek.” Az elküldött veszett kutya és a tót vándorárus esetét, amit előzőleg Orvos Nagy Lászlóval kapcsolatban olvashattunk, *Tiszaörsön* Sági veszettorvos alakjához kötik. „Egyszer Karcagra mentünk kocsival az apámmal. Útközben felvettünk egy üveges tótot. Ahogy haladunk Karcag felé, egyszer csak jön velünk szembe egy veszett kutya. Apám rögtön fogta a villát, hogy majd agyonüti. De a tót rászólt: – Hagyja! Akkor a kutyának meg azt mondta: – Elküttek? Ereggy csak vissza! A kutya tényleg megfordult és visszament. Egy kis idő múlva megint jött. A tót megint elküldte. Háromszor jött vissza a kutya. Amikor harmadjára is elküldte, hát porzik az út, jön Sági a két deressel. Ő küldte a kutyát. Rászólt a tótra, hogy – Odaragasztalak az ülésre! De a tót nagyobb tudós volt, mint Sági. Megkötötte a lovat, kocsit, hogy Sági mozdulni se tudott. Oszk csak akkor tudott megint elindulni, amikor a tót elengedte.” (Terepmunkám alapján valószínűnek látszik, hogy a *tiszaörsi* hagyományban a *karcagi* veszettorvos és az *Egyeken* élő Sági nevű gyógyító alakja kapcsolódott össze.)

Nagyivánban még ma is él V. T., akit szintén tudákos embernek tartanak. Azt mondják, hogy ráolvasással tud gyógyítani. A kutyák meg sem ugatják és nincs az a veszett, hamis kutya, akit ő ölbe ne venne.¹⁰⁸ A *tiszaörsi* hagyomány hasonló tudománnyal ruházta fel egy *cserépfalui* vándorló meszes, Német János alakját.

Tiszaigaron Tóth Márton (*Tóth Marci*) volt veszettdoktor. Jelentős szerepet játszott a falu társadalmi életében is. „Volt bíró, meg kortesgazda is. A hentességgel is foglalkozott. Ha a veszett kutya megmart valakit, ő meggyógyította.” Egy történet szerint előre megmondta, hogy „most nagy szél kerekedik, jön egy fehér veszett kutya, ebben az órában ne járkáljatok kívül. De ha kívül is kerülnétek és megharapnak, ne féljete, én meggyógyítlak tiktetek.”¹⁰⁹ Receptjét könyvből¹¹⁰ vette. Tavasszal kőrisbogarat szedett, ezt gyógyszerzárból hozott anyagokkal keverte. Kb. 24 óra múlva megindult a

¹⁰⁸ Az emberek tartózkodását tőle jól példázza ottani gyűjtésem, amikor többen, akik beszéltek róla, megkértek, ne fedjem fel kilétüket. V. T. előtt.

¹⁰⁹ EA 4118, A 1286. Szendrey Á. gy.

¹¹⁰ EA 4119, A 1298/1. Szendrey Á. gy.: „A könyv címlapja hiányzik, belső címen olvasható: Kutyapatika – eb orvos Rohlwe német munkájából fordítva, benne a veszettségre való gyógyszer: végy elő kőrisbogár port 1 nehezéket; terpentín olajat 3 nehezéket, marhafaggyút 1 lótót, keverd írrá, olvaszd el a faggyút tűzön és mikor hidegedni kezd, vegyítsd bele az olajat és port és addig keverd, míg az ír elhűl.” Rohlwe: Barom orvos könyve, ford. K. Pethe F., 1827-ben megjelent munkáját Magyar-Kossa Gy. is felhasználta, bár nem valószínű, hogy ez lett volna a Szendrey Á. által említett munka. Vö. Magyar-Kossa Gy., 1929. II. kötet 245–246, 207–211. (Ez utóbbi helyen a veszettség elleni régi magyar gyógyszerekről ír.)

beteg vizele, szörnyű fájdalmakat okozva. Egy *tiszaigari* juhász adatközlőm gyerekkorában még szedett kőrisbogarakat Tóth Mártonnal. „Én is, mint gyerek, szedtem neki a kőrisbogarakat egy üvegbe, élve. Mert az csak egy időszakba van. Csak a fejét használta, aszontuk.” Mások szerint, akit megmárt a veszett kutya, annak „9 tetőt kellett pálinkába meginni”. Ezt rendelte. A *tiszaigariak* szerint veszett kutya ellen „vissza kellett tartani”, azaz a bal kéz három középső ujját kell szorítani, de az is jó, hogy úgy szorítják ökölbe a kezüket, hogy a hüvelykujjuk benne van.¹¹¹

Vannak *Tiszaigaron* olyan emberek, akik nem hagyták, hogy *Tót Márton* gyógyítsa őket. Egyik adatközlőmnek a karjába harapott a veszett kutya. „Elmentem ehhez a Tót Mártonhoz utána. Az már tudta, hogy kutya vót. Előkapta a beretvát, hogy átvágja a két sebet, de nem hagytam. Elmentem rögtön a pasztörbe (Pasteur Intézet) Pestre.”

Egy *tiszaigari* juhász szerint Tóth Márton a jószágot meg is tudta veszíteni. De ki is gyógyította ezeket. A gulyában a veszett jószág mind feléje fordult, amikor odament. „Azt már ő tudta, hogy mit kellett vele csinálni.” Egy alkalommal *Tátrafüred*-ről jött egy magas fiatalember *Tiszaigarra*. Beszédbe elegedett a disznót őrző pásztorgyerekkel. Tudományos ember volt ő is. Azt mondta – így szól a történet –: „Tudja Tót Márton, hogy itt járok, de már késő van elmenni hozzá. Karcagon jártam. De attól kezdve nem nagyon vót veszett jószág.”¹¹² Azt tartják, hogy Tót Marci a menyére hagyta a tudományát. „Valamit adott be neki, kilenc kutyafiút pisilt ki az orvosságtól.”¹¹³

„Veszett doktor volt *Hajdúnánáson* egy *Reszegi* nevű földműves, aki gyógyszerét a következő módon készítette: 9 éjjel bekötött szemmel 9 sírről fűvet szedett, ugyancsak 9 fejfárról levágott egy kis darabot, ezeket összefőzte a temetőben szedett hársfavirággal s 9 napon keresztül itatta a beteggel. A gyógyszer csak akkor használt, ha a marás utáni kilencedik nap előtt kezdték meg a gyógyítást. *Reszegi* gyógyítási módját sokan ismerik, de senki sem utánozta, mert csak akkor volt hatásos, ha maga *Reszegi* szedte össze a kellékeket s ő végezte a gyógyítást.”¹¹⁴ – tartotta a *hajdúnánási* hagyomány.

Az általam vizsgált területen, a Hortobágy környékén kívül, pl. a Nagykunság déli részén más veszett orvosokat is ismernek.¹¹⁵

¹¹¹ EA 4085/1, A 1306/1. *Diószegi V.* gy.

¹¹² A veszett orvosokról szóló történeteknek figyelemreméltó vonása, hogy bennük gyakran szerepelnek a 'tótok'. Mindig a veszettség, a veszett jószág elhárításánál, elűzésénél találkozunk velük. Nem kell minden esetben szlovákokra gondolnunk, hiszen saját terepen szerzett tapasztalatom alapján *Tiszafüred-Karcag* közötti településeken általában minden északról érkező embert, vándorárust 'tót'nak' neveznek. Szerepet kaphat talán itt az idegenek köré, a vándorárusok köré fonódó titokzatosság képzete is. *Hajdúdorogon* és környékén a 'tírpákokat' említik tudós embereként, akiket a kutyák sem ugatnak meg, s a leghamisabb kutyák sem bántják őket. Ezek az adatok mindenesetre azt mutatják, hogy a 'tótok', vándorló emberek szerepét a veszett orvosokról szóló történetekben a kutatásnak még tisztázni kell.

¹¹³ EA 4119, A 1298/1. *Szendrey Á.* gy.

¹¹⁴ *Igmándy J.*, 1941. 258. Az a gyógyszer, amelyet a veszettség ellen *Reszegi* veszett orvos készített, sokban hasonlít a nánási tudósember által szemmel verés ellen ajánlott fürdővízhez. Vö. 90. jegyzet.

¹¹⁵ A *Tiszazugban*, *Szentes* környékén számtalan történetet lehet lejegyezni a szentesi veszett orvosról, *Veszett Sándorról* vagy *Veszett Nagy Sándorról*. Tudására ragadványneve is utal. (Saját gy.) A *Sárrétnek* is megvolt a maga veszett orvos. „A Sárréten többen emlegettek egy Darub

A halottlító hiedelemköre még ma is élénken él, különösen az északi és nyugati hortobágyi falvakban. De ismert a déli és a keleti, a hajdúsági részen is. A halottlítóorról szóló történetek sokszor nagyon részletesek, mindenről pontosan tudósítanak. Ennek éppen az az oka, hogy sokan saját – gyakran nem is olyan régi – élményeiket mesélik el. *Tudósasszony, beszégetős asszony, mondóasszony, jósasszony, halottlító* terminus alatt mindenki ugyanazt a személyt érti.¹¹⁶ Legtöbbször azonban a *tárkányi asszony, dormándi asszony, putnoki asszony* néven említik őket. Tehát már látjuk is, hogy leggyakrabban *Mezőtárkányra, Dormándra, Putnokra* jártak. Korábban *Borsodivánkán, Füzesabonyban, Markazon, Miskolcon* is élt halottlító. Jelenleg legtöbbször *Putnokra* járnak. Az egész Hortobágy-környék az említett halottlítók vonzási területéhez tartozott és tartozik, ez is egyik oka annak, hogy a hiedelem nagyjából egységes képet mutat mindenütt. Figyelemre méltó az a körülmény, hogy a vizsgált területről első-sorban asszonyok jártak, ill. járnak a halottlítókhöz. Sokszor egészen fiatal asszonyok is elmentek. De legritkább esetben hallani arról, hogy pástzoremler elment volna. Gyűjtéseim során mindössze egy *hajdúböszörményi* csikóst és egy *karcagi* juhászt találtam, akik jártak már halottlítónál. Ennek ellenére, a halottlítók révén is elég szoros kapcsolat alakult ki az északi borsodi területekkel.¹¹⁷

A közeli *Szatmár megyei* (az egykori beregi) részekről is az akkor már működő *miskolci* és *putnoki* halottlítóhoz jártak az 1950–1960-as években. Ezt megelőzően pedig *Petneházra* (Szabolcs m.) és *Szalacsra* (ma: Salacea, Szilágy m., Románia).¹¹⁸

Mindegyik említett halottlító: nő. *Újszentmargitai* hiedelem szerint tudományukat hét nap alvás után nyerik. *Tiszaörsön* azt mondják, hogy a *markazi* halottlító asszony „odavót summásnak és hat hétig aludt. Orvosok vizsgálták, mer a szíve vert... A Szűzanya nevével tért magához és azóta látta a halottakat.” *Karcagon* is az a hiedelem járja, hogy „három nap is alszik” és ezalatt szerzi a tudományát. Bár egy másik *karcagi* történet szerint amit mondott, „egy könyvből szedte ki”. Ezt a könyvet egyesek szerint Amerikából szerezte.¹¹⁹ *Tiszaörvényi* hiedelem szerint is „valami könyv által tudják megtanulni” tudományukat. Egyes *tiszaörsi* adatközlőim elbeszélése szerint „ez a tudomány apárú-fiúra maradt tovább”.

A *tiszaörvényiek* úgy tudják, hogy *tárkányi* tudósasszonynak „Ferenc Józseftől volt

Sándor nevű községi embert, aki *Füzesgyarmaton* lakott és messze földről jártak hozzá veszett kutya-marás gyógyítása végett.” *Czimmer A.*, 1944. 14–15. Egy *kiskunsági* veszettorvosról *Vajkai A. ír. Vajkai A.*, 1936. 156. *Veszett Sándorról* l. m. *Katona I.*, 1958. 232. skk.

¹¹⁶ Gyűjtéseim során a *jósasszony* terminussal csak *Hajdúböszörményben, Búdszentmihályon (Tiszavasvári)* és *Kunmadarason* találkoztam. Más helyeken a többi elnevezés egymás mellett él. Arra is van példa, hogy egy történeten belül mindet használják.

¹¹⁷ A két terület halottlítóhoz kapcsolódó hiedelmének összevetésére kitűnő lehetőséget kínál *Diószegi V.* részletes anyagközlése a *novaji* (Borsod m.) halottlítórról. *Diószegi V.*, 1956. 58–77. L. m. *Barna G.*, 1973. 109–113. Vö. *Wimmer W.*, 1975. 183–191.

¹¹⁸ *Csiszár Á.*, 1967. 194–196. Tanulmányában *Csiszár Á.* a halottlítókat *halottidéző* néven említi.

¹¹⁹ Ebben a véleményében érdekes módon keveredik az Amerikáról mint gazdag országról, a lehetőségek hazájáról századunk első felében erősen élő tudat a titokzatos, messzi országról szóló csodás képzetekkel.

engedélye, mert egyszer megmondta, hogy hol van a királyné szobájának a kulcsa. Ferenc József azt mondta, hogy a fejével játszik, de oszt mikor meglett, megkapta az engedélyt.” A *nagyivániak* azt mondják, hogy a mezőtárkányi tudósasszonynál „állítólag Ferenc Jóska is volt, a király”.

A halottlító Mindenszentek előtt és után is alszik. Ilyenkor nem beszél, mert a halottak búcsút járnak. Húsvét előtt két héttel sem beszél már, mert „az is halál, Krisztus halála”. A hiedelem szerint hosszú alvása alatt jelennek meg neki az elhunytak lelkei. A putnoki asszonyról mondják *Hajdúdorogon*, hogy alvása alatt a másvilágon járt. Ha a haláleset régebben volt 25 évnél, akkor nem mond már semmit.

Olyanok szokták őket felkeresni, akiknek a családjában szomorú haláleset történt. Ha megérkeznek nem kell a halottlítótól semmit sem kérdezni, mondja magától. *Balmazújvároson* azt mondják, hogy a *tárkányi asszony* előre tudta, hogy a hozzája tóduló emberek milyen bajra keresnek nála orvoslást.¹²⁰ *Tiszaörsi és hajdúdorogi* adatközlők szerint a putnoki asszony rá sem néz az emberre, merőn lefelé vagy oldalra néz és úgy beszél. Beszéd közben a szája is vonaglik. Csak azt kérdezi meg a látogatótól, hogy halottai közül férfival vagy nővel akar beszélni. A kiválasztott személyről azután pontos személyleírást ad. Általában elmondja a temetés körülményeit, ezzel rögtön bizalmat ébreszt. Utána tolmácsolja, hogy mennyire elégedett az elhunyt a temetési szertartással, van-e valami kívánsága, hogyan érzi magát. *Hajdúböszörményben* azt mondják, hogy a tárkányi asszonynál egy sötét kamrában ülve találkozhattak is a halottal. Ugyanezt mondják *Büdszentmihályon (Tiszavasvári)* a jelenleg is működő putnoki asszonyról. A halottlító az elhunyt kívánságait tolmácsolva azt kérték, hogy misét mondassanak, viseljék gondját az árváknak, törődjenek végre bele, ez az élet rendje stb. Adatközlőim szerint a halottak gyakran életükről és családjukat érintő hagyatéki ügyekről is beszéltek. A *hajdúdorogiak* szerint ezekből nem egyszer bírósági per is lett, amelyet az elhunyt hozzátartozói megnyertek. *Büdszentmihályon (Tiszavasvári)* jelenleg is gazdag anyagot lehet gyűjteni a halottlítókról. A közelmúltban egy nyáron két gyerek belefulladt a Tiszába. Azt beszéltek, hogy egy ember megzavarta őket, s azért fulladtak a vízbe. Haragudtak is sokáig arra az emberre. De a *jósasszony* megmondta a családnak, amikor elmentek hozzá, hogy „a gyerekek már üzenték, hogy az az ember nem bántotta őket. Hanem az egyik bement a vízbe, a másik meg neki akart segíteni, s mind a ketten belefulladtak.” Egy *büdszentmihályi* asszony férje halála után, ezelőtt kb. 5 évvel elment a putnoki asszonyhoz. Az nem kérdezett tőle semmit, de „elmondta, hogy halt meg az uram. Öngyilkos lett. Hogy nem találtunk nála egy sor írást sem, mert már nem volt lelkierője hozzá, hogy írjon. De most már bánja, amit tett. Azért mentem el a putnoki asszonyhoz, mert nagyon bánatos voltam, hogy a férjem öngyilkos lett. Az nagyon érdekes volt, hogy éppen azokat a szavakat ejti ki, mint ahogy a férjem beszélt.” A putnoki halottlító megmondta azt is a *büdszentmihályi* asszonynak, hogy az apja „a tengeren túl halt meg, Amerikában. S nem tud nyugodni, mert maguk neheztelnek rá. Hát ez tényleg igaz is, mert az apám jól keresett kint Amerikában. Még 1928-ban, amikor azok a nehéz idők voltak, még akkor is volt állása.” De a fizetését mindig szétoztotta a falubelieknek ott,

¹²⁰ Ferenczi I., 1959. 437.

haza nem küldött semmit. A kölcsönt pedig már nem kapta meg, mert 1929 tavaszán meghalt.

A *balmazújvárosi* és *kunmadarasi* emberek nemcsak halottaik után érdeklődve fordultak meg a halottlátóknál. Betegségek s főleg lelki problémáik megoldását is tőlük várták. *Kunmadarason* említenek egy fiatal házaspárt, akik egy időben nagyon rosszul éltek. A fiatalember felkereste a miskolci halottlátót, hogy adjon neki tanácsot. Azt mondta neki a *jósló*, hogy ő a hibás, s hazatérve kérjen bocsánatot a feleségétől. A látogatás hatására a fiatalember valóban változtatott viselkedésén, s házaseletük rendbejött.

A *tiszaőrsi* és *nagyiváni* emlékezet szerint a múlt század végén élt dormándi tudósasszonyhoz különböző betegség esetén is elmentek. Egy *nagyiváni* gazdának a teheneit megrontották: az istállóküszöb alá elástak egy rézlovat. Amikor a gazda fia ezt ki akarta ásni, „éccaka félrerántották a száját”. Ezután mentek el Dormándra. Azt mondta nekik a dormándi ember: „haj, de megizzadt ez a két ló! Jaj, de sokan gyűttek ezen a kocsin! Mért nem szurkálták meg a küllőkerekeket vasvillával? Mert még ott is ültek a boszorkányok.” Már várta őket. „A fiúnak a száját is helyretette, meg osztán a jószághoz is adott valamit.”

A putnoki asszonyhoz legjobb hét elején kedden, szerdán elmenni, akkor is a dél-előtti órákban. Délutánra és hét végére már kifárad. Vasárnap pedig otthon van a férje, aki nem szereti, hogy beszél. Ez a *hajdúdorogiaiak* általános véleménye.

A halottlátók csak olyanoknak beszélnek, akik feltétlenül hisznek bennük és tiszteségesen viselkednek velük szemben. Aki nem hisz, be sem engedi magához. Egy *bűdszentmihályi* (*Tiszavasvári*) asszonyt, aki csak kíváncsiságból ment el a putnoki asszonyhoz, s nem volt kedves halottja, azt elküldte. Egy alkalommal több asszony kocsival ment a putnoki asszonyhoz. Útközben az egyik azt mondta, hogy azt a nyulat adja neki, amelyik ott a kocsi mellett szaladt. Azt az asszonyt be sem engedte. De egy másikat sem, aki „elfingotta magát”, hogy ő ezt fogja adni a *beszégetős asszonynak*.¹²¹ A halottlátók semmit sem kértek tevékenységükért, de munkájukat anélkül is megfizették. Régebben elsősorban valamilyen terményt: mézet, tojást vittek, de a putnoki asszonynak már pénzt is adnak. Adatközlőim tudomása szerint egy időben éppen ezért tiltotta nagyon a rendőrség, hogy hozzá járjanak. De 50 forintnál nagyobb összeget senkitől sem fogadott el. „Ki mire érdemesítette”, azt adta neki. Általában félóráig beszélnek egy halottról, de gyakran még addig se. *Újszentmargitán* külön is megemlézték, hogy a putnoki asszony udvarában nagy feszület áll, „meg a szobában a falon is egy nagy kereszt van”. Azt mondják, hogy a putnoki asszony tudománya „Istentől való tudomány”. Azzal, hogy mindenütt kiemelik a halottlátók vallásos életét, egyrészt a halottlátót, másrészt saját magukat szeretnék igazolni, hogy ez nem valami ördögi praktika, hanem isteni erőből származó tudomány. Hogy ők nem babonának hisznek, s hogy semmi vallásukkal ellentétes dolgot nem cselekszenek. Szükségük volt erre, hiszen legtöbb helyen a papság elítélte, tiltotta a hozzájuk járást.

Emiatt is a halottlátókat általában élesen elkülönítik a boszorkányoktól és más mitikus alaktól. „Ez különbözött a boszorkánytól is meg mindtül, normális nő volt, csak összeköttetése volt a halottakkal” – mondta egy *hajdúböszörményi* csikós.

¹²¹ Mind a két történet, de különösen az utóbbi nagyon elterjedt a Hortobágy környékén.

Az alábbiakban azokat a hiedelemtörténeteket mutatom be, amelyek a Hortobágy és a környező falvak tudós, boszorkányos pásztorairól szólnak. Ezek a történetek ritkán válnak külön a mitikus alakokról szóló hiedelmek közt. Mindenekelőtt a boszorkány hiedelemköréhez kapcsolódnak, de találkozunk velük – bár kisebb számmal – a táltosnál is. Ez talán már annak az összefonódásnak a jele, amit a mitikus alakoknál – éppen boszorkányhoz kapcsolódva – általában is megfigyelhetünk. Szembetűnő azonban az, hogy a tudós pásztorok tevékenysége majdnem kizárólag csak az állattenyésztéshez, az egyes állatokhoz kapcsolódik. A recens anyag esetében ez az a pont, ami indokoltá teszi külön tárgyalásukat, és az, hogy az ún. tudós emberek közé tartoznak. Azt a réteget alkotják azonban ennek a területnek, amely szoros szálakkal kapcsolódik a boszorkány és a táltos hiedelemköréhez. Érdekes az a körülmény, hogy egy-egy tudós pásztorról szóló történet vagy történet sor nem vált általánosan ismertté a Hortobágyon, hanem minden falunak és környékének konkrét személyhez kapcsolódó helybeli réteget, hiedelmét alkotják.

A hajdúböszörményi pásztorok hitetlenkedve bár, de több tudós pásztorról beszélnek. Hallomásból tudják, hogy voltak olyan pásztorok, juhászok, akik leszúrták a botjukat egy helyen és a nyáj nem széledt szét mellőle, a botot „nem hagyta ott a juh”. Szemtanúi nem voltak egyetlen ilyen esetnek sem. A történeteket apáik, nagyapáik idejére helyezték vissza. Ezek a történetek, amelyek a botjával nyáját összetartani tudó pásztorokról szólnak, az egész Hortobágyon ismeretesek.¹²² Azt mondják, hogy régebbi nádudvari gulyások is tudományosak voltak. Volt, aki „este beállás után a botját vagy az ostorát körülhúzta a gulyán és az nem tudott szét széledni”. A búdszentmihályi (Tiszavasvári) pásztorok nem árulták el tudományukat. A nyájukat azonban ők is össze tudták valamilyen eszközzel tartani, s mellőle nyugodtan elmehettek, a jószág nem szaladt szét. A „szétzavart nyájukat is csak ők tudták összeszedni”. Tiszaórsón is beszéltek olyan pásztorról, aki „leszúrta a botját, rá a szűrit akasztotta és a birka nem hagyta ott . . . Tudománya vót hozzá” (5. kép). Ezt a hiedelmet elmondó juhász több, hallomásból ismert esetet is említett. A nyájak összetartása tehát a pásztorbot segítségével történt. Emiatt – a hiedelem szerint – „a juhász felesége a kampót soha nem vehette a kézbe, ugyanúgy mint a gulyás felesége a pásztorbotot. Az ilyen bottal nem lehetett tovább őrizni az állatokat. Azok szétszaladtak.”¹²³ Tudós pásztor hírében állt Polgár környékén Fejes Sándor. Akire megharagudott, annak szétzavarta az állatait. Ha kibékültek, „megszűnt a jószág szét szélesztése”. Nem tudják, hogy csinálta, de nem mertek ártani neki soha, mert félték tőle.¹²⁴ A tudós pásztorokról szóló hiedelmek általában is ismertek Polgár környékén.

¹²² A Hajdúság egészére vonatkoztatva Balogh II. is ezt írja: „Az elmúlt évtizedekben – főleg a pásztorok körében – még élt olyan tudós emberek emléke, akik tetszésük szerint képesek voltak a gulyát és a ménest elhajtani, vagy az álláson tartani.” Balogh I., 1969. 277. Az állatok mágikus őrzéséről írott tanulmányában Gunda B. több hortobágyi adatot is közöl a jószág bottal, ill. mágikus körrel való összetartásáról. Gunda B., 1970. 286–291.

¹²³ Gunda B., 1972–74. 235.

¹²⁴ SzMNA Tóth I. gy. A csorda szétugrasztásáról, a szétszaladt jószág megállításáról egy 1751-es boszorkányperből is értesülünk. Az adatot külön értékesé teszi, hogy Polgár–Rakamaz

Leszúrt botjával nyáját összetartó juhász alakja általánosan ismert. Emlékezet szerint volt olyan *polgári* tudós pásztoreMBER is, aki a pondrót ki tudta olvasni a beteg jószágból.¹²⁵ *Nagyivánban* is éltek a nyáját mágikus eszközökkel összetartani tudó pásztorok. Mondják, hogy ezek a pásztoremberek elmentek a Hortobágyra, a csárdába inni, „a jószág meg csak egy helyen volt. Nem tudom, hogy csinálták, nem árulták azt azok el.” A gulya szétugrasztásáról számos történetet mesélnek szerte a Hortobágy környéki falvakban. A szétugrasztás megakadályozására *Hajdúdorogon* tömjént hoznak a templomból és azzal körülüstölik az állást. Ugyanez a hiedelem ismert a *tiszaörsi* és a *tiszaderzsi* pásztorok között is. *Nyírmártonfalván* olyan tudós gulyást emlegetnek, aki „körüljárta a gulyát, megszabta, hogy eddig mehetnek és ivott egy hétig. De nem ment szét a gulya.” Olyan tudománya volt, dobbantott a botjával vagy füttyült egyet és „ott termett a gulya vagy a nagy bika”. *Hajdúdorogon*, ha *Prepuk János* gulyáját szétugrasztották, nem ment a jószág után. „Vót egy kis könyve, meg olvasója, oszt abból imádkozott és mind visszajött a tehén.” Az egri káptalan birtokán, a Hortobágy északi részén volt számadó *bacsó* egy *nagyiváni* juhász a múlt század végén. „Olyan tehetsége vót, hogy azt a kukacot, azt a pondrót úgy elizéte . . . visszakézből napfelgyütt előtt dobott port az útkereszteződésre”, és még valamit csinált, de erre már nem emlékeznek. Az ugyancsak *nagyiváni* *Bugán János*, aki a század elején élt, „a disznóból a pondrét ki tudta olvasni. Napfelgyütt előtt port hajtott oda, ahol a pondré volt, oszt elment. Ráolvasott, kilenctől visszafelé olvasott. De addig, amíg ő ezt meg nem csinálta, nem volt szabad megfogni a jószágot, mert akkor nem volt hatása a ráolvasásnak.” Egy harmadik *nagyiváni* pásztornak csak „be kellett jelenteni, hogy pondré van a jószágban, s azt mondta, hogy harmadnapra már nem is lesz”. Ez el sem ment a beteg állathoz. A pondró elűzésének módjára vele kapcsolatban azonban már nem emlékeznek.

Ez a hiedelem általánosan ismert a Hortobágyon és legtöbbször pásztoreMBER rendelkezett ezzel a tudománnyal. Korábban már említettem a *tiszaigari* gyógyítóembernél is, aki gulyás volt. *Nagyivánban* a tudós *Suján Marci* bácsi unokájára hagyta a tudományát, aki szintén ki tudta olvasni a férget a disznóból, állatból.¹²⁶ *Tiszacsegén*

környékére vonatkozik. „. . . Csordása vót a *Nagy Falusi*aknak, és Csorda béli marha előtte meg nem maradván hanem minden napon meg szaladván, úgy hogy midőn meg szaladni akarván a Csordabéli, a *Rakamazi* Juhász mondgya a Fatensnek, talán valaki haragszik read, és azért szaladd a Marhád, mondván a Fatensnek hallodé öcsém ha meg szalad a marhád, csak a *Szűrödét vesd le, és keménjen verd meg*, amint is meg szaladtak előtte lévő Marhák, és a szerént cselekedet, Szűrét lé vetette és maga bunkos bottyával kemenjen meg verte a Szurit azonnal meg szaladott marhai meg állapodott (!), és az után nem is szaladott, a Juhász pedig mondotta a Fatensnek ezt is, noha meg vered a szűrödett ha haza mégy a Faluban, akire gyanakodol menj hozzá, és meg latod mi lelte, amint a Fatens Csordabéli Marhákat haza eresztvén azonnal ment Varga Miklos házához, és látta s találta a pitvar közepin fekünni Varga Miklosnet, kérdeztvén a fatens mi lelte kglmed Sogor Aszszonj! E Fatensnek felelt vissza, kezével intvén nagy nyögessel mondotta, mennj el kutja tudod té mi bajom van nekem . . .” *Schram F.*, 1970. II. kötet 397. A két évszázaddal ezelőtti történetben a nyáj szétugrasztásának története megegyezik a maival: a harag. Az elhárítás módja pedig analóg azokkal a ma is fellelhető gyógymódokkal, amelyekben a megrontott, beteg jószágot valamilyen ruhadarab (ing, kötény stb.) verésével lehet meggyógyítani. — A gulya szétugrasztásáról Csokonai is ír a Dorottyában.

¹²⁵ DENIA 1201. *Gunda B.* gy.

¹²⁶ SZMNA *Füvessy A.* gy.

még emlékeznek a gyógyításkor mondott szövegre is. „Aszonták, hogy *nincs tíz, ha kilenc, ha nyolc, ha hét, ha hat, ha öt, ha négy, ha három, ha kettő, ha egy, egy se*. Oszt akkor kihullt.”¹²⁷ Ennek ellenére az adatközlő gulyásszámadó tudományát soha nem gyakorolta. *Karcagon, Tiszaörsön és Tiszaigaron* is ismert a pondró visszafelé számolással való kiolvasása. Aki értett ehhez, azt tudós pásztornak tartották. Egyes *egyeki* pásztorok is visszafelé olvasással gyógyítottak. Mások pedig a beteg jószágra visszakézből port dobtak. A kukacos jószág *kiolvasással* történő gyógyításához századunk elején még több *kunmadarasi* pásztoreMBER is értett. „Az én bátyám is tudott kiolvasással gyógyítani pondrót. Napfeljött előtt mondta mindig, de nem árulta el, hogy mit” – mondja egy idős juhász. Hasonló tudománya volt egy *Fehér Sándor* nevezetű gulyásnak is. Ő a pondrós tehenet nem kreolinnal kente, hanem kiolvasta. „De négy nap múlva már nem volt benne egy se, semmi.” *Kunmadarason* a pondrós jószág kiolvasásához ma már csak egy gulyás ért. Tudományát mind a mai napig gyakorolja. „A pondró kiolvasását én is úgy tanultam egy idős embertől” – mondja. „A jószágot nem szabad megpiszkálni, csak úgy ér a ráolvasás. Napfeljött előtt kellett ezt elmondani. Miután már én is megtanultam, nem kellett többet a jószágot eldönteni. De nem mondhatom el, mert akkor nem veszem hasznát. Pedig még lehet, hogy a tavasszal is hasznát veszem.” Némelyik *nádudvari* pásztoreMBER is ért a pondró előzéséhez. Egy gulyás ezt következőképpen csinálja: „amelyik jószágba *féreg* van, napfeljött előtt három marék port kell felé lökni bal kézzel, de nem kell ránézni. Akkor kihull.”

Hajdúböszörményben egy század elején élt bojtárról beszéltek, hogy a birka férgét ki tudta olvasni. Ugyanerről a juhászbojtárról mondták el a következő történetet, amely szép példája a kígyóról szóló hiedelmeknek, ugyanakkor a pásztorbot mágikus szerepére is jól rávilágít.¹²⁸ „Egyszer a Hortobágyról jöttünk be a juhokkal. Oszt ahogy megyünk az úton, egyszer csak egy ilyen hosszú (mutatja: kb. 50 cm) kígyó ment át előttünk. Oszt csak úgy beleugrott egy lyukba, az árok oldalába. Az öreg odavágott a bottal. Nem találta el, csak a farkát egy kicsit, úgy hogy be tudta azért még rántani a lyukba. Az öreg meg így keresztet tett, keresztet vágott a botjára, oszt azt mondta, ezt azért csinálja, mert kígyóhoz ért a botja és (az ilyen bottól) elszáradnak a birkák.” (6. kép).

Hajdúdorogon is emlékeznek egy tudós pásztoreMBERre. Táltos volt. Kijárt a legelőre viaskodni. Bika alakban vívott egy másik, szintén bikává változott táltossal az időjárásért. Egy másik gulyásról pedig azt tartja a hagyomány, hogy a megrontott tehenet tudta meggyógyítani. A *tiszafüredi* legeltető bizottság volt elnöke beszélt, hogy amikor felelősségre vonták babonás híre miatt a *tiszaszőlősi* gulyást, miután többen rávallottak, az azt mondta, hogy „rontani nem tud, csak gyógyítani”. A falusiak ugyanis nem merték rábízni a tehenüket a gulyásra, mert tudós hírében állt. *Kabán* egy öreg gulyást tartottak tudósnak. Azt beszélnek róla, hogy olyan tudománya volt, hogy a boltból bármit elvihetett, senki sem látta, amint a polcra az árut leszedi. *Nádudvaron* egy juhászembert emlegetnek, aki azt állította magáról, hogy látja „a

¹²⁷ L. m. 93. jegyzet. *Ecsedi I.*, 1933a. 81.

¹²⁸ A hitvilágnak ez a része ma már szinte teljesen hiányzik a Hortobágy környéki és hortobágyi pásztorok tudáskincséből.

jószág belsejét, meg a gyereknek is a belsejét. Ez a juhász sokat tudott.” Tudós embernek tartották *Nagyivánban Nehéz Jani* csordást, aki „Szent György-nap éjszakáján is járta a legelőt”. Harmatot szedett. A szintén *nagyiváni Petrovics János*, csúfneven Sarnyú Jani pedig a „bornyúhoz értett”. A füredi *Kócson* is voltak tudománnyal rendelkező pásztorok. Említenek egy juhászt, aki napjában háromszor is fejt, a másik, harmadik társa pedig egyszer se. Mondják, ez a juhász is tudott valamit, hiszen elvitte a tejet mástól. *Büdszentmihályon (Tiszavasvári)* egy *Faggyas* nevű kondást tartottak tudományosnak, aki a „rontott tehenet gyógyította. Azt mondta, hogy aki megrontotta, az megy oda reggel a házhoz.”

Egy *hajdúböszörményi* születésű juhász minden évben két bojtárt fogadott maga mellé. Egyszer az egyik bojtárja „boszorkányos” volt, aki elmesélte, hogyan szerezte a tudományát: „a malomkő forgott a feje felett cérnaszálon, még azt kibírta, csak egyné hibázott”. Egy öregember tanította. Utoljára pünkösdi vasárnapján úrvacsorához kellett járulnia, de a kenyeret nem volt szabad lenyelnie, s nem lehetett a borból sem inni. A templomból kijövet már várta az öreg. Rögtön mentek ki a falu szélére. „No, adide a kenyeret! — kérte az öregember. Ő odatta, az meg beletette egy puskába, a csőbe, rá meg egy vadásztöltényt tett. — No, lödd ki! Az meg fogja, de ahogy belenéz a csővön, hát Jézus Krisztus állt nagy szomorúan előtte. — Én bizony nem lövöm meg, nem kell nekem a tudomány!” és földhöz vágta a puskát. Azt mondják azonban, hogy csak maradt benne valami, mert ha bement egy tanyába, minden kutyát meg kellett kötni, mert elmentek volna vele, úgy szerették.”¹²⁹

Már itt is találunk olyan elemet, amely a boszorkányhithez kapcsolódik (pl. a cérnaszálon függő malomkő). Sokkal inkább ez tűnik elő azonban a tehenrontással, tejhaszonvarázslással kapcsolatos, tudós pásztorokhoz fűződő hiedelmeknél. *Újszentmargitán* mindenki ismerte *Bajzat Pistát*, aki csordás volt. A teheneket rontotta. Neki mindig tele „zsétár” volt, annyit adott a tehene, amennyit akart, és mindig tejfeles volt a teje. Csutkát égetett, hogy szén legyen belőle, „oszt azzal füstölte a tehenet. Ezzel elvette a tejit. Egy csordás ott hál az istállóba, tudja, hogy éjfélbe senki se mászkál, akkor füstöli.” Azt mondják, addig nem tudott meghalni, amíg a felesége a kezébe nem adott egy seprűt. Ezt halála után elégették. „Meg amikor meghalt, olyan fellegek jöttek és nagy szél volt.” (7. kép).

Karcagon említenek egy öreg juhászt, aki egy levelet állíttatott ki egy „tanult emberrel, hogy neki azt a levelet az Úrjézus adta. Aki ezután tőle birkát mer lopni, annak leragad a lába, oszt nem tud sehova menni.” „Csak akkor mehet el, ha ű elengedi.” Az adatközlőm nagyapja, aki szintén juhász volt, azonban megbizonyosodott róla, hogy nem igaz a juhász állítása. Két juhót is ellopott tőle, mégsem ragadt le a lába. *Hajdúdorogon* egy kondásnak volt ilyen tudománya. Egyszer „megfogtak a futóbetyárok egy disznót, oszt vitték. . .”. A kondás csak negyednapra ment vissza arra a helyre, hát azok „még mindig a vállukon tartották a disznót. Nem tudták le se tenni. — Hát mé nem megy? — mondta a két embernek. — Eresszen mán el!” — könyörögtek azok. Sosem jöttek többé arra a vidékre. *Büdszentmihályon* „*Ilku János*

¹²⁹ *Ecsedi I.* írja: „A Hortobágyon jártomban ismertem egy juhászt, aki a leghamisabb kutyáktól is ellopta társa juhát, sőt egy alkalommal ellopta a nyáját őrző nagyon hamis komondorkutyát is.” *Ecsedi I.*, 1933a. 80. Az ostyával, ill. ostyára való lövéshez l. *Ferenczi I.*, 1960. 11. 24. (jegyzetben).

tudós juhász volt. Nem beszílt rúlla. Ű ott hagyhatta a nyáját. Nem ment a' sehova. Zsivány se tudott lopni a nyájából. Eccer egy íccaka zsivány ment az akláho'. Lopni akart. Kifogta a juhot, oszt' a nígy lábánál összefogva a nyakába vette. De nem tudott velle elmozdulni az akoltul, meg a bárányt se tudta letenni. Így tanálta az öreg az akolnál. Rá is szólt: »Na, lopni akartál, ebatta? — Na, vársz még egy kicsinnyeig! Maj' visszagyövk!« Azut' elment megint a kocsmába. Vagy kétóra múlva ment vissza. Addig a zsivány sült-főtt a ju' alatt. Csak úgy folyt rúlla a veríték. Az öreg rászólt: »Na, tedd le!« Ahogy letette, az öreg jót húzott a hátára a bottal. Azut', hogy elestibül felállott, nyúllá vált.¹³⁰

Azt mondják *Nádudvaron*, hogy az ezelőtti öreg pásztoroknak volt olyan tudománya, hogy „tőlük nem tudtak sose lopni. Odamehetett bárki a falkához, de nem tudott elmozdulni. Felvette a birkát, de nem tudott elmenni. Oszt csak az a pásztor engedte el.” Több hasonló esetet emlegetnek *Nagyivánban* is. Még a második világháború előtt történt, hogy „az öreg Dudás Jani bácsi meg Reszeg Gyula bácsi búcsú estéjén kimentek a madarasi (Kunmadaras) földre. A juhász nem volt ott a falkával. Oszt jó két birkát kifogtak, hogy a búcsúra legyen. Oszt amikor elhozták egy darabig, már nem bírták tovább, letették. Akkor odament a juhász és megkérdezte: — Mit akarnak? Vigyék csak vissza! Vissza is vitték. Arra a falu felé nem tudtak menni, mert olyan nehéz volt a két juh, a nyájhoz vissza már tudtak könnyen menni. Olyan *búbajosok* voltak ezelőtt a pásztorok.” A korábban már tudósként említett *nagyiváni* Petrovics János és egy Szalontai nevű ember egy alkalommal búzát loptak valahonnan. Ám jöttek a csendőrök. Éppen akkor akarták a zsákokat a szekérré felpakolni. Akkor Petrovics rászólt Szalontaira, hogy ne mozduljon, mert akkor a csendőrök nem látnak semmit. Úgy is volt. Ez a Petrovics *boszorkányos* ember volt. A visszaemlékezések szerint ez az eset még az első világháború előtt történt. *Kabán* Tőzsér Simont tartották *búbajosnak*. Egy idős juhász a következő esetet beszélte róla: „valaki egyszer hat lovat ellopott tőle. Derecske felé vitte volna. A falu alatt, Kaba alatt megálltak a lovak. Nem mentek egy lépést se tovább. A pasas meg leszállt és kankarékbá hõmbörgött egészen a derecskei határig. A határban dolgozók nézték is, hogy mi az ott az úton. Csak ott, a derecskei határnál tudott felállni és azt mondta, hogy haj, de megszenvedtem. Az apám azt mondta, hogy annak a Tőzsérnek volt ilyen tudománya, hogy ezt csinálta azzal az emberrel, aki lovat akart lopni tőle.”

A Hortobágy déli szélén fekvő *Kabán* egy juhászt is emlitenek, aki az úton haladó kocsit tudta megállítani. Egy alkalommal urasági kocsi ment az úton, ahol ő az út szélén legeltetett. Egyszer csak megállt a ló. Kérte a kocsis szépen, hogy eressze el, de a juhász csak nevette, hogy menjen. Akkor a kocsis az ostort kiengedte, kicsapta és a pásztornak rögtön kiesett az egyik szeme, s a ló elindult. A *nádudvari* pásztorok is úgy emlékeznek, hogy voltak olyan pásztoemberek, akik „megkötötték a lovat. Nem tudott elindulni addig, amíg rá nem szánta magát és el nem engedte.”

Ez utóbbi történet a megállott lóról, kocsiról azonban ritkán kötődik pásztoemberhez. Bővebben róla az alábbiakban olvashatunk.

¹³⁰ Gombás A., 1963. 244.

A megállított kocsiról, lóról és a tudós kocsisról szóló történetek általánosan ismertek a Hortobágy környéki falvak pásztorai között. A két történet nem mindig kapcsolódik össze. Egy részük elsősorban a megállított kocsi elindítását emeli ki, másik csoportjuk pedig a tudós kocsisokról mesél. Általánosan ismert az a vándortörténet, hogy az utcán haladó kocsi egy építkezésnél hirtelen megáll, a lovak nem tudnak továbbmenni: az egyik tetőn dolgozó ács kötötte meg a lovakat. A kocsis ütötte-verte a lovakat, majd könyörgött az ácsoknak, hogy engedjék el. De azok durván kinevették. A kocsis erre leszállt a bakról, a ló mindkét bal lábából kivett egy patkószöveget és beleverte a rúd végébe. Az egyik ács rögtön leesett a tetőről.

Hasonló történet keretében azonban a ló megindításának más módjai is szerepelnek. *Egyeken* a kocsis kalapáccsal vágott a rúd végére. A lovak megindultak, az ács pedig leszédült a tetőről. *Tiszaörsi* hiedelem szerint a kocsis „gombot kötött az ostorra, kivágta az ostort és kiütötte annak a szemét, aki megfogta”. A *kabai* történetben a lovat megkötő pásztnak az ostorral ütötte ki a szemét a tudományos kocsis.

A megkötést, az úton haladó kocsi megállításának módját nem ismerik. Csak annyit mondanak, hogy voltak „olyan tudálékos kocsisok”, akik értették a módját.

A ló megállítása ellen védekezni is szoktak. *Egyeken* általános volt hosszabb utazás esetén, hogy indulás előtt keresztet vetettek. Ha pedig megállították a kocsit, azt mondták: *Jézus, Mária, Szent József jöjjetek segítségünkre!* és akkor megindultak. De ilyenkor is használt a keresztvetés. Volt olyan ember, aki szalmacsóvát gyűjtött a kocsi elé, hogy a rontást elűzze.¹³¹

Újszentmargitán Vincze Istvánt tartották tudós kocsisnak. Igás volt a káptalannál. Értett a ló megállításához, de megindításához is. Ekkor azonban „az intézőnek nem lehetett ott lenni”. Vincze megkérte, hogy menjen be a házba s majd szól, ha indulhatnak. „Került egyet-kettőt és már is ment a ló.”

Ha útközben állították meg a kocsit, „aki értett hozzá”, a villáskését belevágta a rúd végébe, úgy tudott elindulni.

Tiszacsegei, tiszaigari és hajdúdorogi hiedelem szerint a boszorkányok is meg tudták állítani a haladó kocsit, a lovakat. Általánosan ismert *Tiszaigaron* egy történet, hogy a lánynézőbe igyekvő legénynek megállították a kocsiját. Megindítani úgy lehetett, hogy a kocsi előtt bal kézzel szalmacsóvát gyűjtöttek, vagy pedig bal kézben tartott ostorral jól megverték a lovat. Ilyenkor a boszorkányt verték, aki aztán útjukra engedte őket.¹³²

Egyik *tiszafüredi* juhász adatközlőm szerint Kovácsi Kálmánnál szolgált egy tudós kocsis. Egyszer az úr hintóval ment *Debrecenbe*. Útközben azt mondja a kocsisa, hogy „az ostorhegyes meg van dögölve, de ne álljunk meg, mer akkor elbukik”. Amikor hazaértek, „akkor össze is rogyott a ló a kastély előtt”.¹³³ Egy másik adat szerint élt

¹³¹ SzMNA Tóth I. gy.

¹³² EA 4119, A 1298/2. Szendrey Á. gy., EA 4085/1, A 1306/1, *Diószegi V. gy.* Az általam gyűjtött történetek *Ferenczi I.* beosztása alapján az 1. A–B csoportba tartoznak. Vö. *Ferenczi I.*, 1957. 56–86. Idézett tanulmányában *Ferenczi I.* több Hortobágy környéki történetet is közöl (*Ferenczi I.*, 1957. 62.).

¹³³ TMA 16–69.

Tiszafüreden egy kocsis, „aki nagyon értett a lovakhoz”. Amikor pucolta a lovakat, lefeküdt a szénába és ahogy fűtyült, a pucoló úgy mozgott. Halála előtt „nagy kínokat élt át”. „Könyörgött a fiainak, hogy vegyék át tudományát, . . . de azok nem merték.” *Tiszaörsön* egy Lendvai nevű gazda jött hazafelé a tanyáról. Szólt a kocsisnak, hogy *Egyeken*, a kocsmá előtt álljon meg. „De a béres nem állt meg, hiába szidta az úr. Oszt amikor hazaértek, megálltak, hát az ostorhegyes kidőlt. Aszongya a béres, hogy . . . ez már régóta dögölten húzza a kocsit.” Ennek a kocsisnak „olyan tudománya vót”, hogy elhajtotta a dögölt lovat is.

A Hortobágy környékétől távolabb *Tiszaabonyon* is él még a tudós kocsis hiedelme. *Tiszaabonyon* „*Vacsi Pali* mondta, hogy ő Kunhegyesre is elhajtja a dögölt lovat.” Egy másik kocsist is említenek, aki „dögölve hajtotta a lovat”. Amikor hazaért, „felhajtott a garágyára és ott esett össze a ló”.

Történetek szólnak *Debrecenben* a levegőben repülő kocsiról is. Egy ember egy alkalommal a Nagyerdőn keresztül ment haza *Alsó-Józsára*. Útközben lakodalmassal találkozott. Vígán volt a szekereken a násznép. Őt is felvették. A kezébe egy furulyát adtak, hogy fújja. „A szekér azonban gyorsan repült, s egyszerűen csak azt vette észre, hogy a fák tetejében haladnak. Erre nagyon megijedt.” Amikor a pusztára felért, kiugrott a szekérből. A furulyát utána dobták. Elaludt, s amikor felébredt, egy lólatot talált furulya helyett a kezében.¹³⁴

A tudós kocsisokról szóló történetek közszájon forognak a közeli Szatmár megyei településeken, az ottani pásztorok között is.¹³⁵

Patkány elküldéséhez értő tudós emberek

Az előzőekkel szemben már sokkal nehezebben gyűjthetők azok a történetek, amelyek a patkány elküldéséhez értő tudós emberről szólnak. Ezek a hiedelmek nem ismertek általánosan, másrészt legtöbbször csak a pusztára tény ismerik – hallomásból –, az elküldés módjáról legtöbbször semmit sem tudnak. A patkány elküldéséről szóló történetek egykor mégis ismertebbek lehettek, hiszen *Nagyivánban* egy szólás is őrzi emlékét: *Elküldtél, mint a patkányt!* mondják, ha valakit rövid úton elküldenek.

Polgáron a patkány elküldésének általánosan ismert módja volt az, hogy a patkánylyuk elé kilenc kis kenyérdarabot tettek. Ha ezt megették a patkányok, elmentek a háztól. Az 1940-es években egy ember járta a káptalani birtokokat, aki értett ezeknek a kártékony állatoknak az elűzéséhez. Botja és furulyája volt. Furulyált, elindult és a patkányok mentek utána. Így „küldte el” őket. Az elűzésre azonban csak újhald pöntekje vagy nagypöntek volt alkalmas nap.¹³⁶ A *polgári* hiedelem szerint némelyik pásztoember is értett a patkány elküldéséhez. Egy idős juhász kunyhójában sok patkány volt. Az öreg pásztor egy alkalommal azt mondta: „Gyertek elő fattyaim!” A patkányok előmásztek, a juhász dobott nekik egy falat kenyeret és elküldte őket „jobb gazdát cserélni”.¹³⁷ A *polgári, újszentmargitai és tiszaszölösi* hiedelem szerint a pat-

¹³⁴ N. Bartha K., 1931. 66.

¹³⁵ A szatmári pásztorok között élő, a tudós kocsiról szóló hiedelmekhez Luby M. közöl adatokat. Luby M., é. n. 175–191. L. m. Ferenczi I., 1957. 67.

¹³⁶ SzMNA Tóth I. gy.

¹³⁷ DENIA 1201. Gunda B. gy.

kányokat nem szabad bántani, mert azok az őket bántó ember minden holmiját összerágnák, de a másét nem bántják. Ezt a hiedelem a *patkányok bosszújának* tartja.¹³⁸

Nagyivánban olyan történetet ismernek, hogy egy ember éjszaka vitt egy kosár búzát, egy másik tanyához szórta és odamentek a patkányok.¹³⁹ Egy *nagyiváni* juhosgazda tanyáján a hodályban szaporodtak el nagyon a patkányok. Egy hozzáértő, de nem helybeli ember üzte el őket. Kitették a birkavályúkat az udvarra és élelmet tettek bele. „Az az ember végigment a hodályon. Nagyon cincogtak a patkányok. Azt mondta, hogy sírnak, mert azt kérdezte, hova küldje őket, a mezőre vagy a szomszédba. Anyám meg azt mondta, hogy a mezőre. A patkányok szívesen mennek a szomszédba, de nem a mezőre. Ezért sírtak.” *Balmazújvárosban* a patkányt viszont minden esetben a haragosukhoz küldették el hozzáértő emberrel. Ezt tartja a *nádudvari* néphit is. Beszélük, hogy a háború előtti években „Ludány László tanyájába sok patkány volt. Egyszer arra vetődött egy idős, szűrös bácsi, karikásostorral a vállán. Kérdezte, hogy van-e haragosa a tekintetes úrnak? Mert mondták neki, hogy sok a patkány. Akkor az udvarra tette a vályút, ételt, italt rakott bele, s mondta, hogy majd odamennek a patkányok enni, de senkinek se szabad bántani őket. Se kutyának, se macskának. Akkor sípolt és a sok patkány mind odament a vályúra. Ettek, ittak. Hozták a kölköket is. Az öreg a kis pocosokat betette a szűrűjába és ostorral elhajtotta őket oda, ahol az úr mondta, hogy haragosa van. Jó darabig ment velük. Az uraságtól egy szekér búzát kapott. De azt mondta az uraság, ha nem jön vissza a patkány, kap még egyet. Egy idő után el is jött, meg is kapta.” *Tiszaigaron* a már előbb vesztettdoktorként megemlített Tóth Márton értett hozzá, hogy elűzze a patkányokat. „Csak rájuk nézett, maga elé fogta őket és úgy hajtotta, mint a birkát.”¹⁴⁰ *Tiszaörsön* a szomszéd falubeli, *tiszaszentimrei Mátyus Antal* állt ilyen tudós ember hírében. „Éjjel két órakor minden ajtóra római számokat írt, majd megkérdezte, hová hajtsa a patkányokat. Mondtam: küld a túlvilág szélire! Másnapra nem volt patkány.”¹⁴¹ „Patkányelküldés hajnalban történik. Akkor, amikor a nap felkel, sem előbb, sem később. A patkányelküldő ember abba a helyiségbe megy, ahol a patkány tanyázik. Nem áll a küszöbre, hanem úgy áll, hogy az egyik lába küszöbön belül, a másik kívül legyen. A tekintete pedig állandóan Kelet felé legyen. Most elkezd számolni kilencvenkilencetől lefelé. És így mondja a varázslatot: „Van itt kilencvenkilenc patkány! . . . Van itt kilencvennyolc patkány! . . . Van itt kilencvenhét patkány! . . . és így számol lefelé egészen egyig. Mikor az egyet is elszámolja, kissé megpihen. Azután balkezevel Kelet felé int és hangosan azt mondja: »Nincs itt egy patkány sem!« – s kezevel újra Kelet felé int.”¹⁴² *Nagyivánban* „*Bogdán Jani* bácsi küldte el” a patkányokat. A módját nem tudja senki, mert titokban csinálta. A megetetéssel történő elküldési módot ismerik több helyen. *Tiszaszőlősen* és *Tiszaörsön*, természetesen más személyhez és helyhez kötödvé, szinte szó szerint ugyanazt a történetet mondták el. A *tiszaörsi* történetben *Székesfehérvárról* jött „egy fiatalember”. Két vályút megtöltetett darával. „Reggel kiment, egy szál nád volt a kezébe. Oszt akkor már gyűttek a

¹³⁸ DENIA 1417. *Tikos B.* gy.

¹³⁹ SzMNA Füvessy A. gy.

¹⁴⁰ SzMNA Füvessy A. gy.

¹⁴¹ SzMNA Füvessy A. gy.

¹⁴² *Ecsedi I.*, 1933a. 81. Helymegjelölés nélkül!

patkányok a darára. Ez megszámlolta őket.” Azt mondta, hogy egy még hiányzik, várjanak. Végre kijött „egy öreg patkány a borházbú. Az meg csak intett a náddal Kócs fele” s minden patkány elment. „Sokan látták ezt.”

A Hortobágy nyugati végén fekvő falvakban a ráolvasással történő patkányelkűlésnek több módját lejegyeztem. *Tiszaigaron* éjfélkor ki kell menni abba a helyiségbe, ahol a patkányok vannak és kilencszer egymás után el kell mondani: *Jöjj el, menj el! Tiszaörsön* a templomba készülődés alkalmával is el tudták küldeni a patkányt, tartja a hiedelem. Öltözködés közben mind a három harangszókor azt kellett mondani: *Ötö-zetek patkányok, gyertek ti is a szentmisére!* Idős adatközlőm szerint azonban „nem mentek el bizony”. *Tiszabőiek* szerint „a patkányt úgy lehetett elűzni a háztól, hogy kiírták: Bagamérba. Ezt hozzáértő ember titokban csinálta”. *Nagyivánban* a patkányűző ember valamit beszélt „a lyuknak, a patkánylyuknak és mind elment a patkány a háztól”. Az elűzésnek ez a módja ismert *Balmazújvárosban* is.

Egyeken, a legáltalánosabban elterjedt hiedelem szerint egy patkányt fel kell tenni egy idegen kocsira és az mind elviszi. Egy *nádudvari* embert emlegetnek, aki szedett egy kevés földet a patkánykaparásból és feltette a meszes kocsjára. Utána szólt a patkányoknak: „No, tik mennyetek utána minnyájan, viszik a pakkokat!” *Nagy Pétert* emlegetik, aki el tudta küldeni a patkányt „túl a Tiszára”. Szólássá is vált: *Elkütte, mint Nagy Péter a potkánt!*¹⁴³ A *búdszentmihályi (Tiszavasvári) Gulyás* nevezetű tudós parasztember szintén a patkány kaparta föld segítségével tudta elküldeni a háztól ezeket a kártékony állatokat. Egy konkrét esetet említenek, ami még az első világháború előtt történt. „Az egyik háznál nagyon elszaporodtak a patkányok. Hozták a sok mérget, de nem használt semmit se. Egyszer valaki azt ajánlotta, hogy menjenek el az öreg Gulyás bácsihoz. Elmentek hozzá és elmondták, hogy mi van. Azt mondta, hogy majd nem lesz akkor, ha megfogadod a szavaimat. Nem nagy dolog, csak ne ijedj meg! Mire a Nap feljön – vegyé egy pontos órát, hogy tudd, a naptárban benne van, hogy mikor kel fel, – egy *surcot* (félkötény) kössél elibéd, kilenc marék földet vegyél a patkánydurásból és olvasd visszafelé: kilenc, nyolc hét – így. és ahova a faluszélin gondold, öntsd ki ezt a földet. De ne érjen útközben a Nap! Úgy is tett, de csak a Zsidómalomig ért. Ott elszórta a földet és máris kelt fel a Nap. Jött visszafelé a hosszú úton, hát a kerítés tövéen sorakozva mentek a patkányok. Még a kicsik is. Hazaérve hozatott a feleségével egy féldecit, mert úgy borzongott és lepihent. Oda lett a sok patkány. Ez a Gulyás valódi parasztember volt. Nem tudom, honnan volt ez a tudománya, hogy így csinálta.” (8. kép).

Egy *tiszaigari* adatközlőm gyerekkorában hallotta, hogy a „vízimolnárok egymáshoz el tudták küldeni a patkányt. Mentek a vízen vinnyogva meg cincogva.” Görbe Imre volt *Tiszaigaron* vízimolnár, tőle származik ez a történet. „Öhöz is küldték, de ő is elküldte máshova, mert borzasztó nagy kárt tett a malomban.” A szitát és egyéb eszközöket kirágta. *Tiszaörsön* is ismerik ezt a hiedelmet, de nem vízimolnárhoz, hanem szélmolnárhoz kapcsolják. Egyik *karcagi* juhász adatközlőm szerint is a vízimolnárok tudták elküldeni a patkányt.¹⁴⁴ A patkányűzés azonban a Hortobágy környékén ritkán kapcsolódik a molnárokhoz.

¹⁴³ SzMNA Tóth I. gy.

¹⁴⁴ *Vajkai A.* az ördögös molnárról írt tanulmányában a közölt történetek 6. csoportjaként „A patkányírtó molnár”-ról szóló történeteket ismerteti. *Vajkai A.*, 1947. 66–67.

Hajdúdorogon egy *Gyurka* nevű embert emlegetnek (vezetéknévére nem emlékeznek), aki el tudta küldeni a patkányt. *Tiszaszőlősen* pedig egy *Krémer* nevű zsidót, aki „járta az országot és elkütte a patkányt”, ahol megfordult. Érdekessége miatt említem meg, hogy a Hortobágytól távol eső, de a nagykun pusztához tartozó *Mesterszálláson* az a hiedelem, hogy „volt, aki értett hozzá. Karikásustorral csergetett és elment a patkány.” A *nádudvari* és az *újszentmargitai* hiedelmek tudós embere is ostorral hajtotta el a patkányokat a háztól.¹⁴⁵

Természetesen a fenti esetek jóval kisebb számban fordulnak elő, mint a mindenki által ismert és gyakorolt racionális eljárások. A patkányt legtöbb helyen méreggel irtják már évtizedek óta. Sok faluban a patkány elűzésére macskát tartanak vagy kutyával irtják. Általánosan ismert védekezési, elűzési mód az általam vizsgált területen az is, hogy egy megfogott patkány bőre alá a gerinc mentén valami hegyes tárgyat szúrnak. Ez sivalkodásával elűzi a többit. *Karcagon* pedig azt mondják, hogy „egy öregasszony fehér patkánnyal üzte el” ezeket a kártékony férgeket a háztól. Egy *balmazújvárosi* gazdához a szomszédságban levő malomból mind ájtott a patkány, amikor a malmot lebontották. „Nem tudtam sehogyse elűzni őket, a sok ajánlat nem ért semmit se. Egy ember azt ajánlotta végül is, hogy tavasszal, amikor a jószág kiment az istállóból, akkor tegyek újságpapírra élesztőt, korpával összekeverve, mellé meg tegyek vizet. Ezt többször meg kellett ismételni, mert a patkányok mindig mind megették. Meg is döglöttek tőle.”

Jóllehet a fenti adatok jórészt a Hortobágy melléki falvakra vonatkoznak, a patkány elküldésének még számos, hasonló és eltérő módját megtaláljuk más tiszántúli falvakban.¹⁴⁶ A Szatmár megyei hiedelemtörténetekben pedig gyakorta a tudós kocsis szerepel patkányelűzőként.¹⁴⁷

TERMÉSZETFELETTI LÉNYEK

Lidérc

A természetfeletti lények közül az általam vizsgált területen a *lidérc*¹⁴⁸ hiedelmköre a legismertebb és leggazdagabb. Más lényekről közel sem sikerült ennyi anyagot gyűjtenem. Ez az összevetés is azonban viszonylagos. Napjainkban a lidérc hiedelme is erősen pusztulóban van. A benne való hit ma már esetleg csak a legidősebbek körében él, legtöbbször már ott sem. A lidérc történeteket *Hajdúböszörményben* pl. csak szórapoztatóként mesélik. Legáltalánosabban pedig szólásokban él a lidérc.

¹⁴⁵ DENIA 1417. *Tikos B. gy.*

¹⁴⁶ A patkány elküldéséről számos hiedelemtörténetet olvashatunk a SzMNA kérdésére beérkezett válaszokból is.

¹⁴⁷ *Ferenczi I.* a Szatmár megyei *Nagyhódosról*, *Nyírbogdányból*, *Tyukodról* és *Cégénydányáról* közöl olyan hiedelemtörténeteket, amelyekben a patkányelkűléshez a tudós kocsisok értenek. *Ferenczi I.*, 1957. 67.; A megmagyarosodott német lakosságú *Kaplonyban* (Capleni, jud. Satu-Mare, Románia) a patkányokat ráolvasással küldik el a háztól. (*Barna G.*, 1974. 203.) Ráolvasással történő patkányűzés ismert Szent György-naphoz kapcsolódva *Kalotaszegen* is. *Wlislöcki H.*, 1893. 48.

¹⁴⁸ A *lidérc* ismeretlen eredetű szó a magyar nyelvben. Az etimológia tisztázatlansága miatt a nagyszámú és eléggé eltérő alak- és jelentésváltozatok (pl. gonosz szellem; hullócsillag; boszorkány-

Az *újszentmargitai* hiedelem szerint fekete tyúknak a tojását kell kikölteni a hónuk alatt. A tojásból kikelt tyúk volt a *lidérc*, „egy kis fekete tyúkféle”. Ez mindenfélét összehordott a gazdájának, minden kérését teljesítette. Említenek egy esetet, amikor egy Szalontai nevű szegény *tiszacsegei* ember kiköltötte a lidércet. „Addig szegény ember vót, aztán meg kocsmáros lett.” Nem vett földet, csak többszáz holdat bérelt. Nagyon meggazdagodott, aztán elment a környékről. „A nép ráköltötte, hogy lidérce van Szalontainak, azért gazdagodik.” A felesége megtudta a dolgot, ezért megölte, nehogy másnak elmesélje. Egy idő után megunta a lidérc a folytonos kérdezőzködését, hogy „Édes gazdám, mit hozzak?” Azt válaszolta, hogy szart. Az telehordta a szobáját vele. A lidérc elküldésének módjáról *Újszentmargitán* nem tudnak. Egyes adatközlőim a lidércet boszorkányszerű, rosszindulatú lénynek tartják, aki azonban „inkább a baromfiaprólékot csinálta, változtatta”, azaz rontott.

Bár az *újszentmargitai* történet *Tiszacsegére* hivatkozik, ott nem sikerült lejegyez-nem. *Tiszacsegén* is azt tartják azonban, hogy a lidércet a hónuk alatt kell kikölteni. A tojásból kikelt lidérc „madárféle” volt. A gazdája kívánságára mindenhol „ellopta a pénzt”.

Polgáron általában a fekete csirkét nevezik lidércnek. Ha az ember a hóna alatt költi ki a tojást, abból lesz a lidérc. Mindenfélét összehord a gazdájának, de elsősorban pénzt. Egyesek szerint pénzt tojik. Ha valaki meg akar szabadulni a lidérctől, akkor azt mondja: „hozzál egy csomó szart”. Ekkor elmegy és soha nem látják többé.¹⁴⁹

Hajdúdorogi hiedelem szerint a kicsi tojásból kel ki a *lidérc*. Erre szokták azt mondani, hogy „hajtsd keresztül a ház tetején, mer az kár”. A kiköltés módja és a lidérc tevékenysége mindenben megegyezik a fentebb említettekkel. Az elküldés módját viszont nem ismerik. Egy Percze nevű emberről mesélik, hogy kiköltötte a lidércet. A mai napig is csak *Lidérces Perczének* emlegetik. Adatközlőim szerint a múlt század végén élt, de azt már nem tudják, hogy szegény volt-e vagy gazdag.

Hajdúböszörményben a *lidércto*jásból kel ki a lidérc fekete tyúk formájában. A tojást három hétig a hónuk alá befáslizva kellett hordani. „Mikor kikel, akkor mindig kísérgeti a gazdáját: *mit, mit, mit hordjak?*” Mondták és hozta. Amikor a lidérc már kezdett terhes lenni, „a gazdája lehetetlent mondott neki”. Azt mondta, hogy hozzon egy kötél homokot. „Ezt nem tudta végrehajtani és belepusztult.” A hiedelem szerint ugyanis, ha nem sikerül a lidérctől megszabadulni, a gazdája hal meg s a lidérc élvezi az összehordott javakat.¹⁵⁰ A *kártojás Hajdúdorogról* már ismertetett hiedelme él *Hajdúböszörményben* is. Itt a galambtojás nagyságú, sárgája nélküli tojást tartják *kártojás*nak. A hiedelem szerint át kell dobni a háztetőn, hogy a szomszéd udvarában

nyomás; gyenge, lábatlankodó gyerek; fejletlen, satnya csirke) egymáshoz való viszonya nem állapítható meg. MTEsz. 1970. II. kötet 768. – Környékünkéről a *lidérc* egyik legkorábbi említése egy XVIII. századi boszorkányperben olvasható *Nyírbogátról*: a tanú vallja, hogy Sallai Kata „Sándor Mihályné lidérczét szemillye szerint látta”. *Schram F.*, 1970. II. kötet 353. – A lidérchit különböző rétegeit, amelyeket orosz nyelvű tanulmányában először *Domanovszky Gy.*, legutóbb pedig *Hoppál M.* különített el, megtaláljuk a bemutatásra kerülő Hortobágy vidéki recens anyagban is. A *Hoppál M.* által leírt négy típus (1. állat, 2. ember, 3. szellem, 4. fény-jelenség) közül területünkön csak a 2. típus, a lidérc-ember ismeretlen. Vö. *Domanovszky Gy.*, 1957.; *Hoppál M.*, 1969.

¹⁴⁹ SzMNA Tóth I. gy.

¹⁵⁰ *Hajdúböszörményben* a legteljesebb történetet egy pásztortól jegyeztem le, bár a lidérchit általánosan ismert.

eltörjön. Így hárítják el a bajt. Ám ha visszadobják, az szerencsétlenséget jelent.¹⁵¹ Ugyancsak *kártójásnak* hívják *Hajdúböszörményben* a határban úton, ösvényen talált vadmadár tojást is. Ez is bajt hoz a házra. A hiedelem szerint ezt is át kell hajítani a háztetőn, hogy a kárt elhárítsák.

A lidércit *Egyeken* és *Karcagon* is ismert. „Valami nagy tudós lehetett az a csirke” – mondják *Karcagon*. A hiedelem többi eleme is megegyezik a már említettekkel.¹⁵² *Tiszafüreden* a kicsi, gyenge, hitvány csirkére szokták azt mondani, hogy „Haj, de lidérc ez a csirke!” *Debrecenben* azt mondták, „ha a kotló alá feltűnő foltú tojást tesznek”, *csudacsirke* kel ki belőle.¹⁵³

Tiszaörsön, *Nagyivánban* és a már említett településeken a lidércre vonatkozóan számtalan töredékes adat került elő, amelyek a hiedelem egyik-másik elemét hangsúlyozzák. Ez mindenesetre azt mutatja, hogy a ma már csak kevesek által s csak töredékesen ismert hiedelem régebben szélesebb körben elterjedt lehetett.

Néhány Hortobágy környéki településen a lidérccel, mint boszorkányhoz hasonlatos lényvel találkozunk, aki a *lidércnyomást* okozza. Ez súlyos betegség, rontás. *Hajdúböszörményben*, *Nagyivánban* és *Egyeken* azt mondják, hogy az embereket „gyakran megnyomja a lidérc”. Ez általában éjszakai alvás közben történik. Valami vagy valaki nyomja a mellüket, hogy majdnem megfulladnak. Egy *tiszaörsi* adatközlőm szerint kutya alakban nyomják meg az embert.¹⁵⁴ Egy *nagyiváni* juhász szerint a lidérc ember. Egy, már régebben meghalt „kis vékonytestű, sovány asszonykát” lidércnek tartottak. Az a hír járta róla, hogy megrontja a jószágot is. „Átváltozott tyúkká, ilyesmiket beszéltek róla.”¹⁵⁵

Számtalan történet kapcsolódik a határban itt-ott, ingoványos helyeken fellobbanó tűzhöz, lánghoz. *Újszentmargitán* lámpással járó szellemlénynek tartják, akinek azonban „még az árnyékát is láttuk” – mondják. *Újszentmargitán*, *Egyeken*, *Karcagon*, *Tiszaszőlősen*, *Tiszaigaron* és *Tiszafüreden* tüzes embernek nevezik. *Újszentmargitán* mécsesnek is mondják, míg *Balmazújvárosban* *tüzesfejű ember* a neve. Azt beszélik róla, hogy a tüzesfejű ember éjjel járt kint a határban és nem eresztette át a hídon az arra járókat. „Olyankor azt kellett neki mondani: – Ha Isten fia vagy, eressz el bennünket!” A *tiszaörsi* öregek hallomásból úgy tudják, hogy a *Csigér* nevű határ-részen „éjfélkor tüzes kerekék szaladoztak”. A káptalani pásztorok szerint a *Tukában* (egy káptalani tanya) járt, s az éjjel kocsival járókat nem engedte át a hídon. Éjszakai itatásaik, munkájuk során az ottani pásztorok, béresek többször látták, hogy a tóparton „haladt a lámpafény”. Mindenütt „nagy zúgással ment”. A hortobágyi juhászok szerint a füredi Kócshoz közel, az *Árkusparton* is járt a tüzes ember. *Egyeken* a tüzes ember a Juhászdombból járt ki, „ott sivalkodott”. A feje és a melle fényes volt. Kettőt is emlegetnek: az egyik a múlt században, a másik az 1940-es években járt.¹⁵⁶ *Tiszafü-*

¹⁵¹ DENIA 1417. *Tikos B.* gy.

¹⁵² A lidérc és az őt kiköltő ember közötti nemi kapcsolat hiányzik a Hortobágy környéki történetekből, a szomszédos Nagykunság déli részén viszont ismert. Saját gy.

¹⁵³ *N. Bartha K.*, 1931. 80.

¹⁵⁴ Ez a *tiszaörsi* adat a hiedelem boszorkányhoz való kapcsolódását mutatja. Ezt igazolják a lidércről szóló *nyírségi* hiedelmek is. Vö. *Sz. Muraközy Á.*, 1968. 183–202.

¹⁵⁵ Ez az adat jól példázza a lidércit kopását, s a boszorkány alakjával való összefonódását. A lidérc = sovány ember analóg példája a lidérc = satnya, sovány csirke.

¹⁵⁶ *Sz. MNA Tóth I.* gy.

reden azt tartja a hiedelem, ha valami tüzes emberrel találkozok, azt kell mondani: Minden ember dicséri az Urat! Az pedig visszafel: Dicsérném én, de nem lehet! Legtöbbször azonban csak egymást ijesztgették a tüzes ember emlegetésével.¹⁵⁷

Tiszapolgári és tiszaoärsi hiedelem szerint a tüzes mérnök járt a határban. Láncot húzott és a földet mérte. Lámpát is szokott magával hordani, éjszaka erről veszik észre. Tiszaigaron a csordajáráson bolyongott, „mindig mérte a földet”.¹⁵⁸

A Hortobágygal szomszédos tájegységekről, elszórt adatok mellett, legjobban a Nyírség népének lidércről szóló hiedelmeit ismerjük. Területünkkel összehasonlítva lényeges eltéréseket nem tapasztalunk.¹⁵⁹

Szecscko

1972. évi nagyiváni gyűjtőutam alkalmával jegyeztem le először egy szecscko nevű mitikus lényről szóló adatokat. Alakja Nagyivánban általánosan ismert. A környékbeli falvakban, Tiszaörsön, Tiszaigaron és Egyeken végzett gyűjtéseim során azonban csak szórvány adatokat találtam.¹⁶⁰ Szakirodalmi párhuzamok hiányában elsősorban csak nagyiváni feljegyzéseim alapján tudom a szecscko alakját bemutatni, s a hiedelemrendszerben elfoglalt helyét körülhatárolni. Neve több változatban is ismert. Nagyivánban szecscko, szecsckova, secku, szecsku, Egyeken szecscko, Tiszaigaron és Tiszaörsön setkó. Szláv eredete nyilvánvaló.¹⁶¹

A Nagyivánban általánosan ismert hiedelem szerint a szecscko láthatatlan, kísértet-szerű lény. „Az a szecscko az olyan tétemény, hogy azt nem lássuk, de cselekszik.” Egy-egy családot szokott megrontani. A lakásban felborogatta a bútorokat, a kisebb tárgyakat pedig ledobálta a földre. Ez volt a rontás a családon. Történeteket mesélnek, hogy kenyérsütéskor „ki volt szedve a kenyér bele”, mert kiszedte a szecscko. Egy ember el akarta őket üzni a háztól, „de kikapták a pálcát a keziből és őt verték meg vele”. A megrontott család tagjait éjszaka össze is kötözte. „Még a csendőrökkel is kitolt”, akik a család védelmére vonultak ki. Legidősebb nagyiváni adatközlőm, a 95 éves (1974) Bugán László már fiatalkorában sokat hallott a szecsckoról. „Az elődeink mondták, hogy ide vagy oda szecscko járt. Megtörtént, hogy főtt a kemencében a

¹⁵⁷ A népi gondolkodásra nagyon tanulságos az alábbi történet, amely a hiedelmek születését, keletkezését is megmutatja. „1903-ban Kócsan voltam a sógoromnál. Akkor kezdett a kerékpár divatba jönni. Arra látták, hogy este megy a határban a finyesség. A kivilágított kerékpár volt. Ott jár a töviskesi határban a tüzes ember, mondták.” A határban látott mozgó fényesség, tűz magyarázatára ismeretükben a 'tüzes ember' (ill. Szent György-nap körül a pénz tisztulása) volt a hagyományos válasz.

¹⁵⁸ EA 4119, A 1298/3. Szendrey Á. gy.

¹⁵⁹ Sz. Muraközy Á., 1968. 183–202.

¹⁶⁰ Az általam ismert magyar szakirodalomban a szecsckora vonatkozóan egyetlen adatot sem találtam.

¹⁶¹ „A cseh hiedelemvilágban jól ismert egy šetek (régén šetek) nevű házimanó. Ebből származhatik a magyar šetko alakváltozat, talán egy mat'šetka 'manója van'-féle szerkezet alapján. De számolni kell a szlovák všetok, všetka, vsetko 'minden, mind, az összes' névmás v nélkül hangzó nyelvjárási változatának semleges nemű šetko alakjával is, amelyet a šetek-kel összekeverhettek. A magyar szecscko és szecsckova szlovák előzménye úgy keletkezhetett, hogy a šetek-et kontaminálták a sečka 'szecscka' főnévvel, illetőleg ennek sečkový melléknévi származékával.” Kiss Lajos szíves levélbeli közlése. Vö. Machek, V. 1957. 508.

tötöttkáposzta és elvitte. Azt mondták, hogy az láthatatlan, nem lehet meglátni, valami szellem.” Ez elég régi, századforduló körüli időkre vonatkozatható adat. Figyelemre méltó azért, mert a szecskoról szóló többi, *Nagyivánban* általánosan ismert történet későbbi időpontra, az első világháború utáni évtizedekre vonatkozik. Egyik juhász adatközlőm szerint egyszer a Bibliát olvasó apósa elől a szecsco ledobta a petróleumlámpát a földre. Tűztől való félelmükben ezután az eset után vezették be a villanyt a lakásba 1966-ban.¹⁶² Más *nagyiváni* adatközlőim szerint a század elején, az 1920-as években a Ruskó családnál garázdálkodott a szecsco. Megjelenésének oka a hiedelem szerint az volt, hogy az eladósorban levő Ruskó Margit „talált egy könyvet, oszt olvasta. . . Oszt amikor elvették a könyvet, megszűnt minden”. A szecsco megjelenésének okaként a Ruskó családnál más *nagyivániak*, de még a *tiszaörsiek* is az említett könyvet mondják. A különböző hiedelemtörténetekben azonban a könyv más és más. Egyesek szerint a Ruskó család egyik tagja, „Ruskó Pista járt a telefonho dolgozni, oszt ott a padláson talált egy könyvet. Nem értett hozzá, oszt abbú lett ez a szecsco.” Mások szerint Ruskóék „egy szellemkönyvet hoztak Pestről, valami baptista könyvet mondtak. Oszt azt olvasgatták és amiatt volt ez a szecsco.”¹⁶³ A *nagyivániak* úgy tudják, hogy a szecsco csak „egy jányt nem bántott a Ruskó családban”. Azt beszélik, hogy „a kenyér haját hagyta meg csak, a belit kimarta ez a szellem”. „A káposztából meg a húst kiette. A pipát is kikapta az ember szájából, oszt az sose lett meg.” „Odamentek a csendőrök is, mert mindent pakolt. De amikor az egyik csendőr olvasószemmel meg akarta lőni, azt a csendőrt pofonvágták.” Abban az időben egy Újhelyi Kálmán nevezetű pap volt *Nagyivánban*, úgy emlékeznek, „azt is kiverte a házból a szecsco, amikor odament”. A „*Ruskó szecsकुját* (legtöbbször így említik!) nem akarta hinni egy csapat gyerek. Elmentek este oda, oszt éjfélkor a konyhában sóval hányták tele a szemüket, szájukat. Ekkor azután meggyőződtek, hogy igaz a beszéd.” A rontást a Ruskó családról egy egyeki tudóseember küldte el. Mások pedig úgy tudják, hogy Ruskóék a könyvet elégették, s akkor szűnt meg rajtuk a rontás. Azt mondják, hogy „Ruskó János bácsi börtölt minden pénteken, hogy az elmúlt felőlük. Hiába mondtuk neki, hogy egyen, egész nap nem evett semmit se.” A *nagyivániak* tudomása szerint, hogy Ruskóéknál megszűnt a szecsco rontása, másutt nem jelentkezett. Legutolsó megjelenése az említett juhászcsaládnál 1966-ban volt a hiedelem szerint, ennek az esetnek azonban nem terjedt híre a faluban.

Két évtizeddel ezelőtt *Tiszaigaron* szórványosan még ismert lehetett a szecsco alakja. Gyerekijesztőként használták. A *setkó vigyen el!* – mondták. *Tiszaigari* adatközlők szerint ezt *Tiszaörsön* általánosan ismerik és mondják. Ők onnan vették át.¹⁶⁴

Egy-egy, korábban hiedelmekben szereplő mitikus lény gyermekijesztőkbe átke-rülése, megjelenése a hiedelem életének, a benne való hitnek egyik utolsó szakaszát, állomását jelzi. A hiedelem legtöbb eleme ekkorra már feledésbe merült.¹⁶⁵ Az elmúlt években végzett *tiszaigari* és *tiszaörsi* gyűjtéseim során a szecsco alakjával már nem találkoztam. A szecsco hiedelme a két falu életéből teljesen kikopott.

¹⁶² Az elbeszélő juhász már nem hisz a *szecsokban*, szerinte az apósa a Bibliával verte le a lámpát.

¹⁶³ A párhuzamot a táltosnál, tudósnál oly gyakran említett titokzatos, varázsszerű könyvnél találjuk.

¹⁶⁴ EA 4119, A 1298/3. Szendrey Á. gy.

¹⁶⁵ Ehhez a kérdéshez l. *Diószegi V.*, 1968. 217–251.

A halál után nem szűnik meg a kapcsolat az elhunyt és az életben maradottak között. Az élőknek a halottakkal való viszonya a halottkultuszban nyilvánul meg. Egyik fontos eleme ennek az a hiedelem, hogy a halott lelke, a lélek különböző okok miatt bizonyos ideig még visszajár az élők közé, s ilyenkor befolyásolja az élők viselkedését, életét.

Ezt a hiedelmet használta fel *Sinka István* „Jönnek, mert elmúlt az élet” című versében:

*Mondják, hogy vannak kósza lelkek,
kik éjjelkor egyre hazajárnak
s tört szárnyakkal a csend idején
az ablakok alatt megállnak.*

....
*Szegény kicsi póri anyám,
emlékszem rá, régen, este,
a seprűt, meg a bibliát
a küszöb előtt keresztbe tette,
hogy a síri lelkek át ne lépjék,
ha péntek éjre jött a szombat. . .*

A Sinka-vers idézett részlete szépen kifejezi a hiedelem lényegét, a hiedelem egyik elemét, s utal egyúttal arra is, hogy befolyásolja a visszajáró lélekben való hit az élők mindennapi életét, tevékenységét: a nem éppen jóindulatú visszajáró lelkektől bizonyos napon védekezni kell.

A Hortobágy környéki falvakban is általánosan ismert az a hiedelem, hogy a *halott lelke* a haláleset, a temetés után egy ideig még visszajár. A halott lelkét nevezik *hazajáró léleknek*, *léleknek*, *kísértetnek* és *halottnak* is.

A halott, a hazajáró lélek megjelenését bizonyos jelekből ismerik fel. *Hajdúböszörményben* azt mondják, ha leesett a tányér a falról vagy valaki megkopogtatta a falat, hogy „a lélek jár otthon”. *Újszentmargitán* éjszaka a láda tetejét nyitogatta. *Tiszafüreden* pedig a konyhaasztalon levő papírt zörgette meg. A temetés utáni napokban, de még évek múlva is visszajárhattak. Általánosan elterjedt hiedelem szerint olyankor jártak vissza, ha valaki a családjukból elfeledkezett a nekik tett ígéretéről. Bár több adatközlőm visszajárásuk okát nem tudta. *Újszentmargitán* egy asszony elfelejtett misét mondatni testvééréért, azért kísértett. Mindig éjjel jelentkezett. *Karcagon* azt mondják, hogy a század elején a hazajáró lelkek a csendőrlaktanya padlásán mindent összetörtek. *Tiszaigaron* a halott visszajáró lelkét rosszindulatúnak tartják. „Setít alakban” bemegy még a zárt ajtókon is. Akire haragszik, annak ilyenkor a mellére ül és megnyomja.¹⁶⁶ *Újszentmargitán* a halott gyilkosához járt vissza. Látható emberi alakban volt s boncoláskor a fején ejtett sebre piros kendőt borított. A visszajáró lelkek másutt általában láthatatlanul jelennek meg.

A halottakról szóló hiedelmek, egyáltalán a halottak kultusza jelentős szerepet tölt

¹⁶⁶ EA 4118, A 1286. Szendrey Á. gy.

be mind a mai napig az *egyeki* katolikusok hiedelemvilágában. A hiedelem szerint temetés után a lélek ott lebeg a sír fölött, s jelen van mindenütt az élők között. Lát és hall mindent. A halott lelkének ezt a földi bolyongását nevezik *búcsújárásnak*, a halottak *búcsút járnak*. Ez azonban csak a tisztító tűzben szenvedő lelkekre vonatkozik az *egyekiek* szerint, mert a mennyországba bejutott lélek már nem jár vissza. A mennyországba akkor jut, ha már megtisztult. Az *egyekiek* szerint éjszaka jelennek meg a lelkek. Ha meglátták, szenteltvízzel megkeresztelték, hogy „vigye el az őrzőangyala a mennyországba”. Ilyenkor nem szabad a halotthoz szólni, mert akkor tovább marad, míg ha szótlanként maradnak, akkor eltűnik. A visszajáró halottakért imádkozni szoktak vagy *etetik* őket. Megjelenésük után kenyeret vagy kalácsot sütnék, amit kitesznek az ablakba. Ezt másnap a szegényeknek, a koldusoknak adják. A század első évtizedeiben a halott etetése szokásban volt *Egyeken* a temetés évfordulóján is. A halott jelentkezése után az *egyekiek* általában felkeresték a *halottlátókat*. Az megmondta nekik a visszajárás okát, s azt, hogy mit tegyenek. Ha a halott pl. ittfelejtett holmijáért jelentkezett, a *tudósasszony* azt javasolta, hogy azt tegyék bele a következő halott koporsójába, annak a lábához, az majd elviszi és átadja neki.¹⁶⁷

Általánosan ismert része a hiedelemnek, hogy a halottak éjfélkor felkelnek sírküből és bolyonganak a temetőben. Emiatt nem tanácsos éjjel a temetőben tartózkodni. *Karcagon* és *Hajdúdorogon* tanulságos példáit jegyeztem le ebből a hiedelemből született virtuskodásoknak, fogadásoknak. A hazajáró lelkek, kísértetek megjelenésének, tevékenységének szokásos ideje: éjfél. *Tiszaigaron* azt tartja a hiedelem, hogy a halottaknak éjjel 12 órakeresztéjük van a templomban. A mise előtt a szokásos módon még háromszor harangoznak is. Említenek egy asszonyt, aki elment a halottak miséjére. Láta, amint gyülekeznek. Legtöbbjüket megismerte. Halott komaasszonya mellé ült, aki kioktatta, hogy mise után haza fele menet hátra ne nézzon, mert akkor baja támad. Hazaérván hallotta, amint utána kiáltották: *Jól jártál, hogy vissza nem néztél!* A *tiszaigari* hiedelem szerint ha nem mondja el az esetet, akkor más alkalommal is részt vehetett volna a halottak miséjén.¹⁶⁸

A haláleset után a *tiszaigari* katolikusok a halotti torban a halott számára is tettek egy terítéket, aki hiedelmük szerint akkor még a földön tartózkodik. A terítéket azonban üresen hagyták. *Egyeken* a haláleset után 4–5 napig tálaltak a halott számára. Ilyenkor is előfordult, hogy az ablakba kalácsot tettek, amit később a koldusoknak adtak. Ugyancsak *Tiszaigaron* temetés után a fejfához egy üveg vagy egy pohár bort, kenyeret vagy kalácsot tettek. Nem általánosan, de minden kutatóponton ismeretes az a hiedelem, hogy a temetés utáni éjszaka a halott lelke hazamegy. Ezért az asztalra kenyeret és vizet, vagy több helyen csak egy pohár vizet készítenek ki a számára. *Nagyivánban* azt mondják, hogy a forró vizet nem szabad a ház elé kiönteni, mert akkor a hazajáró lelket forrázzák le. Emiatt nem szokták az esteli lábvizet sem ki-

¹⁶⁷ Saját gyűjtésem mellett felhasználtam *Tóth I.* egyeki (SzMNA) adatait is. Vö. *Kuthy L.*, 1906. I. 107.

¹⁶⁸ EA 4119, A 1298/2. *Szendrey Á. gy.*, EA 4085/2, A 1306/2. *Diószegi V. gy. Bálint S.* szerint többfelé élő hit, hogy a halottak vagy az éjfél mise előtt 11 órakeresztéjük, vagy az éjfél mise után tartják miséjüket karácsony éjszakáján. Aki élő ilyenkor közéjük kerül, azt megölik, szététeik. „A néphagyomány lélektanából érthető, hogy a hiedelem egyes vidékeken már adventhez, karácsony előkészületéhez, olykor halottak napjához kapcsolódik.” *Bálint S.*, 1973. 105.

önteni.¹⁶⁹ Ugyanezt tartják *Tiszaszalókon* is, ahol a mosogatóvíz utcára öntését az idősebbek még ma is nagyon elítélik. A *búdszentmihályi (Tiszavasvári)* hiedelem szerint a halottak lelkei a keresztút körül tartózkodnak. Görög katolikus adatközlőm nagyapja „kiment egyszer a keresztútra itatni, mert ott volt egy kőkút. Oszt azt beszélte, hogy olyan szépen énekeltek ott a halottak a föld alatt. Még meg is tanulta az éneket, amit énekeltek.”

A halottak az *újszentmargitai* hiedelem szerint Mindenszentek napján búcsút járnak. Nagypéntek is ünnepnapjuk, mert az „Krisztus halála” napja. A *hajdúdorogi* hiedelem szerint húsvét hétfőjéhez egy hétre hétfőn van a halottak húsvétja, ahogy mondják: a *hóttak húsvétja*. Ilyenkor a hozzátartozók kimentek a temetőbe, ahova kalácsot is vittek magukkal. A pap által végzett szertartás után ezeket a szegények, a koldusok között szétosztották. Ma már nem él ez a szokás *Hajdúdorogon*.¹⁷⁰ A halottak húsvétjára vonatkozóan más görög katolikus és ortodox településekről is vannak adataink. *Máriapócs*on, ezen a Hortobágyhoz legközelebb eső nagy búcsújáró helyen, ahová a *hajdúdorogiai* is minden évben elmennek, szintén megtalálható a halottak húsvétjának szokása. Itt mind a mai napig megmaradt. „Húsvét utáni első vasárnap délután processióban vonultak ki a temetőbe és gyász istentisztelet alatt néhány tálban mézzel édesített és aszalt szilvával kevert főtt búzát áldanak meg a temetői kápolnában, de nem a sírokon. Ezt a szertartás végén szétosztják a résztvevőknek, mindenkinek a tenyerébe adnak egy kanállal, ezt rögtön el is fogyasztják.”¹⁷¹ A halottak húsvétjának hasonló megünnepléséről *Pocsajról, Vértessről, Bedőről és Álmosdrol* (Hajdú-Bihar m.) van tudomásunk. Ezeken a helyeken, *Hajdúdoroghoz* hasonlóan, a temetőben kalácsot fogyasztottak.¹⁷² A szokást nem magyar, de görög rítusú más nemzetiségűek is ismerik.¹⁷³

Adatainkból, ha töredékesen is, levonható az a következtetés, hogy a néphit szerint a holtak élete hasonlóképpen zajlik, mint az élőké: elsősorban az egyházi ünnepet megülik, az egyházi előírásokat betartják, miséjük van stb. E töredékes, szórvány adatok arra engednek következtetni, hogy a vizsgált területen a halottkultusz egykor gazdagabb, színesebb volt.

A *tiszaigari* hiedelem szerint a halott lelke két-három hónap múlva jelentkezik a halottlátónál, akinek a közvetítésével lehet is velük beszélni. A Hortobágy környéki falvak, városok lakói a halottlátókat általában akkor keresték fel, s keresik fel ma is,

¹⁶⁹ SzMNA Füvessy A. gy.

¹⁷⁰ Vö. Béres A., 1973. 353–354.

¹⁷¹ Béres A., 1973. 354.

¹⁷² Béres A., 1973. 353.

¹⁷³ Tudomásunk van arról, hogy a szokást *Kárpátalján* mind a magyarok, mind a rutének gyakorolták. Ismerik *Galiciában* is. Vö. Béres A., 1973. 354. A mai Magyarország területéről a Békés megyei, *kétegyházi* ortodox románoktól ismerjük a halottak húsvétjának megülnését. Erre az ortodoxok húsvétja után egy héttel, hétfőn került sor. A kétegyházi románok „ezen a napon a halottak emlékeztetere kimentek a temetőbe, és különböző ételeket vittek, elsősorban kalácsot és tojást”. A sírnál várták a papot. „A ceremónia úgy zajlott le, hogy a pap kézbevette a kalácsot, az üveg bort, és mondta, hogy a halott lelkének örök nyugalomát kíván.” Az ételeket ezután megkapta, amelyekből alkalmanként a kántor is részesedett. Beck Z., 1974. 122. A szokás görög rítusú egyházi szertartásokban gyökerezik (Béres A., 1973. 352–357.). A *szatmári, beregi* területek lélekhitéről l. m. Csizsár Á., 1967. 159–201.

amikor — hitük szerint — a lélek a háznál megjelenik. Megjelenésével adja tudtára hozzátartozóinak, hogy beszélni akar velük.

A halott lelkével, a lélekkel kapcsolatban számos tanulságos részletet ismerhetünk meg a halottlátókról szóló fejezetből is. A halottlátó hiedelemkörének különvaló tárgyalását praktikus okokból tartottuk szükségesnek.

Váltott gyerek

Nem általánosan ismert alakja a hiedelemnek. Terepmunkám során csak a Hortobágy nyugati és északi szélén fekvő katolikus településeken: *Nagyivánban*, *Tiszaörsön*, *Egyeken* és *Újszentmargitán* sikerült a váltott gyerekről hiedelemtörténeteket lejegyezni.

A váltott gyerek hiedelem azonban gyakorta a boszorkány és a táltos alakjával is összefonódik, amint ezt korábban láttuk. A gyermek kicserélését a táltosnak tulajdonítják *Újszentmargitán* és *Hajdúböszörményben*. Másutt inkább a boszorkánytól, illetve konkrét megjelöléstől függetlenül a gonosz ártó szellemektől óvakodnak, nehogy az újszülött gyermeket elcseréljék, kicseréljék.

A védekezésnek számtalan módja van. Ezek gyakran egymás mellett is megtalálhatók egy-egy településen, sőt némelyik családban egyszerre több védekezési módot is gyakoroltak. *Nagyivánban* egy idős asszony mondta, hogy mikor az első gyermeke született, nagyon vigyázott, ki ne cseréljék. Mások tanácsára egész éjjel égve hagyta a lámpát, a gyermek pólyájára pedig olvasót tett. Ez távol tartotta a boszorkányokat. Ez a két védekezési mód *Egyeken* is ismert. Az *egyeki* hiedelem szerint azonban az is használt, ha a kisgyerek nyakára tették az olvasót, vagy gyöngyöt kötöttek a csuklójára. Mások védekezésképpen fordítva adták rá a gyerekre a kisinget, még akkor is, ha valahová kivitték az utcára. Hasznos módszernek vélték a kisgyermek templomi füstölését is.

A boszorkányok, a táltosok vagy a gonosz szellemek által kicserélt gyereket, akit *cserélt* vagy *váltott* gyereknek neveztek, vissza lehetett cserélni. Ennek módját azonban nem ismerik mindenütt. Az elcserélésről a gyermek *megszólaltatásával* bizonyosodtak meg. *Egyeken* egy kis bögrét és egy nagy kanalat adtak neki. Ekkor megszólalt és azt mondta:

*Kis bögre, kis kaná',
Hogy tesznek bolonddá!*

Ezután pedig úgy váltották vissza, hogy a kemence szája előtt megfordították. A táltosok egy *újszentmargitai* asszony gyerekét is kicserélték, ám azt nem sikerült visszacserélni. A váltott gyerek visszacserélésének *Tiszaörsön* is a már *Egyekről* ismert módját említették. *Tiszaörsön* egy idősebb házaspárt emlegetnek, akinek váltott gyereke volt. „*Váltottnak* nevezték, mert csúnya volt, nagy feje volt, nem nőtt semmire se. Olyan torz volt. Hát aszonták, hogy próbálják meg, hogy hát csakugyan az övéké ez, vagy valaki kicserélte. Az ilyen gyerekekre mondták. — A szentimrei (*Tiszaszentimre*) tanyán történt. Ott is volt egy ilyen torz gyerek. Oszt ahogy ett (evett) a gyerek, ára ment egy valaki, egy ember. Aszongya, hogy hát ez a rossz fejű gyerek hogy került ide? Hát aszongya az asszony, hogy az Isten megvert bennünköt ezzel a gyerekkel,

oszt ilyen forma lett. Idehallgasson! Tudja, mit csináljanak evvel a gyerekekkel? Vegyének egy nagy fakanalat, aztán meg egy kis csuprot. Oszt abba adják neki az ételt, akkor biztosan megtudják, hogy vátott-e az a gyerek vagy csakugyan a maguké? Hát osztan megtették. Mikor beadják a gyereknek az ételt, aszongya a gyerek, megszólal a kis vátott, az a kis csúnya jószág: *Mit csinának velem? Kicsi csupor, nagy kaná?!* Mert nem tért bele a csuporba a nagy kanál. Hát oszt, akkor aszonta az az illető, aki járta a világot, az országot, hogy akkor ne csináljanak mást, csak fűtsenek be a kemencébe. Vigyék be a sütőlapátot, oszt ültessék a sütőlapátra azt a kis csúnya gyereket. Osztan hát tegyék be a kemencébe. Hát ilyent nem lehet tenni! — az asszony nem akart belemenni. Az ember aszongya: tegyék csak rá nyugodtan, nem fog bemenni a kemencébe! Be is fűtötték csakugyan a kemencét, hát ráültették a gyereket a sütőlapátra, de már akkor a csúf gyereket lekapták, és odalökték helyette az övéké. És akkor nem ment be a kemencébe se a csúf gyerek, se az övéké. Az a csúf gyerek meg eltűnt, de hogy hova lett, azt nem tudják.” „Az a vándoreMBER nem ment oszt többet ára.” Ezt a visszaváltási módot ajánlották több családnak is az emlékezet szerint *Tisza-örsön*, de nem akadt újabb vállalkozó, aki meg merete volna tenni.¹⁷⁴ Nem nehéz felismerni a váltott gyerek hiedelmében a vízfejűségben szenvedő gyermeket.

Vízibornýú

Néhány évtizeddel ezelőtt még élénken éltek a Hortobágy környéki falvakban a *vízibornýúról* szóló hiedelmek, melyeknek számos változatát jegyezték le az 50-es években is.¹⁷⁵

A hiedelem szerint a vízibornýú vízi állat, amely tavakban, folyókban, ritkábban kutakban él. Ha az ember vigyázatlanul iszik pl. a tóból, könnyen lenyelheti. Ez az ember gyomrában megnő és kifejlett állapotban kirágja az ember oldalát, s a beteg ebbe bele is hal. A történetek szerint általában lányok, egyáltalán nők szoktak így járni. A lenyelt vízibornýú fokozatosan nő a hasukban. *Hajdúböszörményben* úgy tudják, hogy 3–4 hónap alatt nő meg, másutt nagy eltérések lehetnek az időtartam megállapításánál. *Polgáron* és *Balmazújvároson* azt mondják, hogy 16 év alatt.¹⁷⁶ Legtöbbször azonban nem is említene az időtartamot. *Hajdúböszörményben* egy „lány beteg lett, a hasa megdagadt. Az anyja szidta, azt hitte, hogy állapotos. Mikor hosszabb elmaradás után egyszer bement hozzá a szobába, a lány ott feküdt vérbe, a házba meg ott járkált egy másfélrófös vízibornýú.”¹⁷⁷ *Polgáron* és *Balmazújvároson* azt mondják, hogy „macska nagyságúra” nő. Ezt a betegséget gyógyítani nem lehet.

Hajdúdorogon mondják, hogy a szarvasmarha is nyelhet vízibornýút. A vízzel együtt „megissza a jószág” és az nagyra megnő benne. A hasából a „lődoktor vágja ki”.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Nem nehéz felismerni a váltott gyerek hiedelmében a vízfejűségben szenvedő gyermeket. A normálistól, megszokottól eltérő újszülött így lehetett talán kialakítója egykor, fenntartója pedig napjainkban a váltott gyerek hiedelmének.

¹⁷⁵ DENIA 1417. *Tikos B. gy.*

¹⁷⁶ DENIA 1417. *Tikos B. gy.*

¹⁷⁷ DENIA 1417. *Tikos B. gy.*

¹⁷⁸ DENIA 1417. *Tikos B. gy.*

Magáról a vízibornyról is eltérnek a vélemények. *Hajdúdorogon, Polgáron és Balmazújváros*on azt mondják, hogy „akkora, mint egy giliszta”. Ha nem is nevezik néven, de a leírásokból a *göte* (Molge vulgáris) alakjára ismerhetünk. *Hajdúböszörményben* pedig egy aprócska *békát* tartanak vízibornyrúnak.¹⁷⁹

A vízibornyról szóló hiedelmeket megtaláljuk a *nyírségi* tirpákoknál is. „Azt tartják róla, hogy édesvízi állat, — ezért az állóvízből nem ajánlatos inni, mindenki nagyon könnyen megihatja. Az ember hasában nagyra szokott nőni és ha idejében ki nem csalják, szétfeszíti a hasfalat, s ebbe az illető meghal.”¹⁸⁰

A vízibornyról szóló hiedelemtörténetek elsősorban a Hajdúságban, a Hortobágy keleti szélén ismertek. Napjainkra a hiedelem erősen megkopott, s lassan feledésbe merül. Ennek egyik oka tapasztalatom szerint a megfelelő egészségügyi felvilágosítás, amely a vízibornyrú hiedelmét elsőpri.¹⁸¹

Markoláb

A palóc etnokulturális specifikumként számon tartott markoláb képzeete néhány Hortobágy környéki településen megtalálható.

Nagyivánban a gyermekeket ijesztgették: „Jó legyél, mert elvisz a *markaláb!*” A szomszédos *Egyeken* hasonló formájú gyermekijesztők használata ma már ritka. Régen sokkal gyakoribb volt. „Sőt, ha elveszett valami a háznál és mindjárt nem találták, akkor azt mondták: elvitte a *markoláb!* Kérdeztük mi gyerekek, hogy milyen az? Akkor azt mondták az öregek, hogy *szőrös, mint az állat.*”

A markoláb hiedelemkört *Diószegi V.* dolgozta fel alaposan. Ám tanulmányában nem említi *Nagyivánt*, *Egyeket* és *Tiszaörsöt*. A Hortobágy környékéről azonban más helyről: *Polgárról*, és a *karcagi* katolikusoktól közli.¹⁸² Mindkét helyen, *Nagyivánhoz*, *Egyekhez* és *Tiszaörs*höz hasonlóan, gyermekijesztőként ismert. Figyelemre méltó, hogy *Tiszaörs*ön szőrös állatként említik a markolábot, ami megegyezik a palóc területek adataival, bár a nap és holdfogyatkozást nem hozzák vele kapcsolatba. Ez a része a markoláb hiedelmének *Tiszaörs*ön (s a többi említett településen is) már feledésbe merült.

A fentiek tehát részben kiegészítik *Diószegi V.* idevonatkozó kutatásait, s egyúttal alátámasztják azt a megállapítást, hogy a markoláb ismerete a palócokhoz, azok kiraj-

¹⁷⁹ Az ÉrtSz. szerint a *víziborjú* legáltalánosabb értelmezés szerint tarajos göte vagy szalamandra. További értelmezései: békaporonty, pióca, a víz tetején gyorsan futó vízbogár (csibor?), 15–18 cm hosszú, tagolatlan testű féreg, a húrférgek egyik fajtája. Ez utóbbi ritkán fordul elő. Vö. ÉrtSz. 1962. VII. kötet 531. A Hortobágy környéki hiedelemtörténetekben is a vízbörjú leggyakoribb értelmezésével (göte, béka) találkozunk. L. m. *Szinnyei J.*, 1897–1901. II. kötet 1014.

¹⁸⁰ *Márkus M.*, 1943. 276. A Szamosháton a vízbörjú terminussal nem találkozunk, viszont „a gőtéről azt tartják, hogy ha az ember megissza, megnő a hasában”. *Csűry B.*, 1935. I. kötet 333.

¹⁸¹ Ez a közvetlenül ható ok véleményem szerint. A vízbörjúról szóló hiedelemtörténetekben valószínűleg a spontán abortusz, a vetélés jelenségével állunk szemben. Ez az élettani jelenség titokzatosnak tűnt a nép számára, s az ma is, ha bekövetkeztét már nem is köti semmilyen mitikus lényhez.

¹⁸² *Diószegi V.*, 1968. 231.

zásaihoz kötődik. *Nagyiván, Egyek, Tiszaörs* lakóinak palóc, vagy a palóccal határos területekről való származását településtörténeti adatokkal igazolhatjuk, hasonlóan *Polgár* és *Karcag* katolikus lakosságához.¹⁸³

*

Az előző fejezetekből azonnal szembetűnik, hogy a Hortobágy környéki nép, a pásztorok hiedelemvilágában legnagyobb szerepe a természetfeletti erejű személyeknek van, s csak kisebb részt alkotnak a természetfeletti lényekről szóló hiedelemtörténetek. Ez nemcsak a Hortobágy-környék jellemzője, hanem a magyar anyag sajátossága is egyben. A természetfeletti erejű személyek között kiemelkedő jelentősége a boszorkány alakjának van. Ezek a hiedelmek átfogják ugyanis a paraszti, pásztori tevékenység sok területét, amíg ugyanez a hiedelmek más alakjairól nem, vagy kevésbé mondható el.

Külön is figyelemmel voltunk a táltoshiedelmekre, amely az eddigi kutatások szerint elsősorban a pásztorok hitvilágában őrződött meg legélénkebben mind a mai napig, más kulturális jelenségekhez hasonlóan. A Hortobágy környéki pásztorok körében végzett vizsgálataim azonban nem igazolták egyértelműen ezt a feltételezést. A táltosról szóló hiedelemmondák ugyanúgy ismertek a falusi, városi paraszti lakoságnál, mint a mai idősebb pásztornemzedék tagjainál. Elképzelhető, hogy korábban más lehetett a helyzet, terepmunkám során azonban már egy olyan képet tudtam csak rögzíteni, amely a hiedelmek fokozatos elhalását mutatja. Ez megfigyelhető a táltoshittel kapcsolatban is. Véleményem szerint a táltoshiedelmek és a pásztorok előbb említett szoros összekapcsolása mögött bizonyos romantikus képzetek, vélemények rejtőzhetnek. Ezek magától értetődőnek veszik, hogy a *Diószegi V.* kutatásai során bizonyítottan a magyar ősi hitvilág részét képező táltoshit megtalálható a nomád hagyományok örököséiként számon tartott pásztoroknál. A táltos hiedelemkör egyetlen olyan elemével találkozunk csupán, amelyről a pásztoroknak nagyobb ismeretei voltak, s amelyeket legtöbbször élménytörténet formájában mondtak el. Ez pedig a táltosok viaskodásának motívuma. A viaskodások a megismert táltostörténetek szerint általában távol a településektől, kint a határban történtek. A legtöbb táltostörténet pedig éppen a viaskodásokról szó. Ezek őrzői többnyire a pásztorok, de természetesen ismerik a falvak, városok lakói is. Esetleg még az lehet elgondolkodtató, hogy a név szerint is emlegetett táltosok többsége pásztor volt.

A táltos hiedelemkörrel nagymértékben összeolvadt a garabonciás diák hiedelemköre, amely napjainkban már csak töredékesen jegyezhető le a vizsgált területen.

Sok vonatkozásban a táltoshittel mutatnak rokonságot a különféle gyógyítóemberekről, tudós pásztorokról, tudós kocsisokról és a patkányküldő tudós emberről szóló hiedelemtörténetek. Bár a boszorkány hiedelmek hatása itt is, mind minden más alaknál, többé-kevésbé jól megfigyelhető.

A táltos és a tudós emberek hiedelemtörténetekben megnyilvánuló, a paraszti társadalomban betöltött szerepe különbözik. A táltosoké elsősorban az időjárás befolyásolása. A tudós emberek (gyógyítók, pásztorok, féregűzők) ellenben nagyon is gyakorlati funkciót töltenek be (emberi és állati betegségek gyógyítása, jószágőrzés, féregűzés),

¹⁸³ *Diószegi V.*, 1968. 237, 241.; *Nyakas M.*, 1974. 18. skk. *Egyek, Tiszaörs és Nagyiván* XVIII. századi újratelepítésének kérdésére a későbbiekben még részletesen visszatérek.

tevékenységükben azonban a mágikus eljárásoknak, cselekedeteknek nagyon fontos szerepe van. A racionális elemek (gyógyszerek, mérgek, gyógyfüvek stb.) legelőször a hagyomány közvetítette mágikus elemekkel együtt, szoros egységben jelentkeznek. A tudós emberek tevékenységi köre mindenképpen szorosabb szálakkal kapcsolódik a pásztorok és parasztok mindennapi életéhez, munkájához, mint a táltos időjárást befolyásoló tevékenysége. A természetfeletti erejű személyek közül a halottlátónak van még napjainkban is legnagyobb társadalmi szerepe, hatása. A közelmúltban élt, vagy a napjainkban élő halottlátók alkati adottságaik alapján tudatosan vállalták szerepüket. Tevékenységüket teljes mértékben a hagyomány által közvetített formák vállalásával végzik. Tevékenységük meglevő szükségletet elégít ki, hiszen hatalmas területről százan és százan járnak vagy jártak hozzájuk. A hagyomány által előírt formákat elfogadva, ez a közösségi igény tette őket halottlátóvá. A tudós emberek, közöttük a halottlátók kutatása napjainkban fontos feladat, hiszen egyre ritkábban bukkannak fel ma már, mert a hagyomány kötelező ereje, a hagyomány tudatos vállalása, amely őket tudóssá tette vagy teszi, mindinkább gyengül, megszűnik.

A természet feletti lények közül legtöbb hiedelemtörténetet a lidérc, valamint a kísérha a hiedelmeket egy-egy konkrét személyhez köthetik, a gyógyítóknál és a halottlátónál pedig a nagy területet megmozgató migráció.

A hiedelmek említett alakjainak a parasztság életében betöltött fontos szerepe okozhatja a természetfeletti erejű személyek hiedelmeinek szívósabb fennmaradását, szemben a természetfeletti lények hiedelemkörével.

A természetfeletti lények közül legtöbb hiedelemtörténet a lidérc, valamint a kísértet és a halott lelke összemosódott képzetköréről jegyezhetünk le. Jelentősége lehet az egyes településeken még más lénynek is, amely ott élénken élő hiedelemalak, másutt viszont ismeretlen lehet. Esetünkben ilyen a napjainkban főleg *Nagyivánban* ismert és emlegetett, másutt (a szakirodalomban is) ismeretlen *szecko* nevű mitikus lény. A hagyományosnak tekinthető paraszti kultúra, életmód felbomlási folyamatában leginkább a természetfeletti lények hiedelmei kerültek a felejtés sorsára. A mitikus lényekről szóló történetek ugyanis hamarabb kerülhetnek az irracionalitás, a mesék világába, mint a mindennapi életben is fontos szerepet játszó természetfeletti erejű személyekről szóló hiedelmek. Ezt mutatják azok a pásztoroktól, parasztoktól származó vélemények, amelyek szerint pl. *Hajdúböszörményben* a lidérc történeteket már elsősorban szórakoztatási céllal mesélték. A hiedelmek kopását, pusztulásuk folyamatát illusztrálja vizsgált területünkön is, *Diószegi V.* kutatási eredményeivel összefüggésben, a markoláb és szecko mitikus alakja.

Fontos megemlítenünk egy olyan körülményt, amely a vizsgált területen a hiedelmek alakjainak, a hiedelemalakok rendszerének egyes települések összehasonlítása során bukkant elő. Amíg a pásztorok és a parasztok, falusi lakosság anyagának összevetése nem mutatott ki különbségeket, eltéréseket, addig bizonyos települések, településcsoportok összehasonlítása, egymás mellé állítása során figyelemre méltó eltéréseket találunk. A szecko és a markoláb hiedelme pl. csak a nyugati Hortobágy-szél néhány településén fordul elő. Az egyes tudós emberek ismerete is csak meghatározható körzetben mutatható ki (1–2. térkép). E különbségek elemzésére, okainak vizsgálatára a későbbiekben még visszatérünk.

A nemek, a férfiak és nők hiedelemtudásának összehasonlítása azt mutatja, hogy

bizonyos hiedelemtörténetek elsősorban a nők ismeretanyagát alkotják, mások pedig főleg a férfiak körében találhatók meg. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a másik nem a kérdéses hiedelemkört nem ismeri. A terepmunka során szerzett tapasztalataim azonban azt mutatják, hogy a boszorkány, a halottlító és a kísértet hiedelmei napjainkban főleg a nők tudásanyagát alkotják, míg a tudós pásztor, tudós kocsis, gyógyítóemberek pedig a férfiakét.

A különböző vallási csoportok (református, római katolikus, görög katolikus) összehasonlítása a lejegyzett adatok és megfigyelések alapján lényeges eltéréseket a hiedelmek alakjainál nem mutatott. Bizonyos részlet-különbségekkel találkozunk ugyan, amelyek az eltérő vallásból, annak különböző szertartásrendjéből fakadnak, ám ezek nem lényegi eltérések. A népi hiedelmeket, a szokáshagyományt, ezen belül a mitikus alakok hiedelemkörét színezi a különböző vallások kialakította mentalitás, viselkedési rendszer, amely ebből a szempontból a mágikus-misztikus jelenségekhez való viszonyulásban is kifejeződik. Ezt tekintve kétségtelenül a leggazdagabb hagyománnyal a görög katolikus lakosság rendelkezik, szemben a protestantizmus kialakította, erősen racionális, puritán életvitelű reformátussággal. Valamilyen közbülső helyen állnak a római katolikus települések. A hagyományokhoz való ragaszkodás azonban nemcsak a vallások is alakította szemlélettől függ. Amíg a hagyományozódási alkalmak, a hagyományozódás színhelyei változatlanok voltak, addig a hiedelmek alakjairól szóló történetek is akadálytalanul öröklődhettek, terjedhettek. A hagyományozódási alkalmak megszüntével pedig vallástól függetlenül, egyéb körülmények hatására is (iskoláztatás, tömegkommunikáció, természettudományos műveltség stb.) mindenütt csak az emlékezet passzív tudásrétegévé alakulnak, alakultak. (9–10. kép)

A hiedelmek alakjairól szóló történetek számos eleme regisztrálható az elmúlt évszázadok korabeli feljegyzéseiben vidékünkre vonatkozóan, különösen a boszorkányperek aktáiban. A legtöbb adat így természetesen a boszorkányra vonatkozik. Szórványos adatok tanúskodnak az akkori táltoshiedelmekről, s esetleg más hiedelemalakokról. A recens anyag megfelelő helyein jegyzetben való idézésük mintegy illusztrációként szolgál egy-egy motívum sok évszázados múltjára vonatkozóan.

A boszorkányperek aktáiból kibontakozó kép – amelyet az idézett részletek jól mutatnak – nagyjából azonos a recens anyagból rekonstruálható századforduló körüli, e század eleji hagyománnyal. A boszorkány alakjáról itt is, ott is elsősorban rontásait, ezek gyógyításait, alakváltozásait emelhetjük ki. A táltosnál pedig a boszorkánytól való éles különbséget és a viaskodásokat. Mindezekben túlmenően pedig figyelemre méltó, hogy a boszorkányperek anyagában is elsősorban az emberi és állati betegségek gyógyításairól van szó, csakúgy, mint napjaink hagyományában.

Számos, boszorkánynak tartott gyógyítóembert emlegetnek a periratok, közülük többet a jegyzetekben felidéztünk. A róluk szóló adatok, egykori tanúvallomások nemcsak tevékenységükre, gyógy módjaikra vetnek fényt, hanem ezzel összefüggésben – századokkal később élt utódjaikhoz hasonlóan – tevékenységi körzetükre, a nagyarányú és szövevényes migrációs kapcsolatokra is következtetni engednek.

Figyelemreméltó tanulsága a periratok és a recens anyag összevetésének az is, hogy bennük a természetfeletti lényekre vonatkozóan alig találunk adatot. Ez tehát nem újabb korunk hatása, hanem a magyar néphit sajátossága volt az elmúlt évszázadokban is.

JELES NAPI SZOKÁSOK ÉS HIEDELMEK

A Hortobágy környéki települések jeles napi szokásait és hiedelmeit olvashatjuk ebben a fejezetben. Itt is elsősorban saját, terepen gyűjtött anyagomra támaszkodtam, amelyeket kiegészítettem irodalmi adatokkal s kéziratos gyűjtésekkel.

A jeles napok bemutatását nem a hagyományos sorrendben végzem. Nem a téli ünnepkörrel kezdem, amely egyúttal nagyjából megfelel az egyházi, a liturgikus év kezdetének is, hanem a pásztorok és a parasztok életrendjéhez, a gazdasági évhez igazodva a tavaszi ünnepkörrel. Ebben az a megfontolás is irányított, hogy a pásztori, paraszti munkatevékenység az, amely a paraszti élet ritmusát, rendjét megadja. Eszerint épül fel a következő, a pásztorelet, a pásztorkodás szokásait és hiedelmeit bemutató fejezet, s nem látszott semmilyen okból célszerűnek, hogy a jeles napok, a kalendáris szokások bemutatásánál más sorrendet kövessek. A két fejezet összevetéséből világosan kiderül, hogy a szokások elsősorban olyan időszakban sűrűsödnek, amikor a munkatevékenység intenzitása csökken. Ez az ellentétes irányultság fordítva is igaz: a nagy és halaszthatatlan gazdasági munkák idején hagyományos ünnepi szokásokat alig találunk. Ezt látjuk akkor is, ha a jeles napi szokásokat ünnepkörökre tagoljuk. Leggazdagabb a téli vagy karácsonyi ünnepkör. A tavaszi és őszi ünnepkör ünnepeinél már kevesebb szokást találunk, míg a nyári ünnepkörben pedig alig.

Ebben a fejezetben tárgyalt szokás- és hiedelemhagyományt pásztor és paraszt adatközlőktől jegyeztük fel, s mindkét réteg szempontjából megvizsgáltuk. Igyekeztünk megállapítani, hogy egyes szokások gyakorlása mennyire kötődik egyik vagy másik réteghez, ezen túl pedig korcsoportokhoz. Figyelemmel kísértük az egyes települések kalendáris szokásait abból a szempontból is, hogy mennyiben térnek el egymástól, s hogy a Hortobágy környéki nép kultúrájának táji tagoltsága tükröződik-e a népszokásokban. Egyúttal utalunk a szokás gyakorlásában bekövetkezett társadalmi változásokra. Regisztrálni igyekeztünk ezen túlmenően a vallási különbségekből eredő eltéréseket az egyes települések között vagy településeken belül is.

Az egyik legfontosabb célunk azonban az volt, hogy a ma már jórészt csak emlékezetben élő szokásokat és hiedelmeket lejegyezzük, s a feledéstől megmentjük. A továbbiakban tehát a századforduló, századunk első felének rekonstruált szokáshagyományát ismerhetjük meg.

Nagyböjti időszak

A farsangot követő, húsvétot megelőző több hetes *nagyböjti* időszakot a Hortobágy környékén élő katolikusoknál át- megátszövik a különböző egyéni és társadalmi életre vonatkozó szokások, hiedelmek. Ezek legtöbbször kifejezetten egyházi, vallási eredetű, ha pedig nem, akkor is magukon viselik a húsvéti előkészület vallásos jellegét. Az egyházi (egykor s mai) előírások általában a templomlátogatásra, a mulatozás tiltására és a böjtölésre vonatkoznak. A ma már helyi jellegűnek tekinthető nagyböjti étkezés, táplálkozás rendje, az egyes böjti ételek végső soron ide vezethetők vissza. Részben ugyanez vonatkozik a nagyböjti viseletre is.

A nagyböjti időszak hétjeinek, vasárnapjainak, napjainak egykor esetleg meglevő sajátos elnevezései közül a Hortobágy környékén ma már csak néhányat találunk meg. Nagyböjt első négy hetének és vasárnapjának nincsen külön neve. Az ötödik vasárnap *feketevasárnap*. A *hajdúszoboszlói* katolikusoknál szokás volt, hogy „odahaza a szentképeket is fekete kendővel, ruhával takarták le, amint a templomi oltárokon látták”.¹ A feketevasárnapot követő hétnek neve *virághét* a *nagyiváni* és *nádudvari* katolikusoknál, a vasárnap pedig *virágvasárnap*. Ám a hetet *virágvasárnap* hétnek is emlegetik. Egyes napjainak is van külön neve: *virághét hétfője*, *virágpéntek*, *virágszombat*.² Virágvasárnap szentelik a katolikusoknál a *barkát*, amelyeket a templomi körmenetben is körbehordoznak. Egy-két szál barkát mindenki visz haza, s otthon vagy a szőlőn levő vázába, vagy pedig egy falon függő szentképre helyezik. A szentelt barkát a *büdszentmihályi* görög katolikusok *sutka* néven emlegetik. Vihar esetén az ereszcsergásba dugják, mert a szentelt sutka hiedelmük szerint elhárítja a villámot. Ugyanezért *Debrecenben* a katolikusok a szentelt barkát tűzbe dobják.

A virágvasárnapot követő hét pedig a *nagyhét*. Ennek a Hortobágy környéki nép életében legnagyobb szerepet játszó napjaival részletesen, külön foglalkozunk. A hétnek három napját említik külön névvel: *nagycsütörtököt*, *nagypénteket*, *nagyszombatot*. *Nagyhét* a húsvét előtti nagytakarítások ideje. *Nagyivánban* s másutt is ezt azzal indokolják, hogy „minden szép legyen, mert jönnek a locsolók”.

A *büdszentmihályi* (*Tiszavasvári*) és *hajdúdorogi* görög katolikusok szerint egy évben öt *halottak szombatja* van. Ebből négy a nagyböjti időszakra esik. Halottak szombatja a nagyböjt első három szombatja,³ nagyszombat, az ötödik pedig pünkösd szombatja. Adatközlőim szerint e napok azért kapták a halottak szombatja nevet, mert e napokon „csak a halottakért van mise”.

A nagyböjtben régen szigorúan tilos volt minden táncmulatság, zajjal, vidámsággal járó rendezvény. A második világháború előtt ezeket nemcsak a közvélemény ítélte el,

¹ Bálint S., 1973. 193. A kötet lezárása után látott napvilágot Bálint S. monumentális monográfiája az egyházi év ünnepi szokásairól. Bár vidékünkre vonatkozóan csupán szórványos adatokat tartalmaz, a munkát sem adataiban, sem pedig tanulságait tekintve már nem tudtam figyelembe venni (Bálint S., Ünnepi kalendárium. I–II. Budapest, 1977.).

² Vö. Móricz P., 1927. 78–79.; Bálint S., 1973. 193.; Bálint S., 1975. 84.

³ Nagyböjt első szombatja nemcsak a magyar görög katolikusoknál, hanem a román görögkelecieknél is a halottak szombatja. Bálint S., 1975. 83.

hanem maguk a világi hatóságok (jegyző, bíró stb.) sem adtak ilyenkor engedélyt bálok tartására. A második világháború után ez is fokozatosan megváltozott. Az új felfogásnak, nevelésnek megfelelően a fiatalabb korosztályok már nem törődtek, s nem törődnek ezzel az egykori tilalommal. Az idősebbek azonban még ma is a legtöbb helyen rossz szemmel nézik a nagybőjti időszakban tartott táncmulatságokat.

Régebben farsangtól húsvétig csendes volt a falu. A fiatalok számára azonban ez nehezen betartható előírás volt. *Hajdúdorogon* és *Hajdúböszörményben* éppen ezért úgy segítettek magukon, hogy a szokásos vasárnap délutáni sétálgatásokat használták fel szórakozásra. E szokást *cikkének* hívták.⁴ „A nagybőjtbe csináltuk ezt, amikor nem volt szabad táncolni. Lányok és legények karonfogva sétáltunk az utcán és énekelünk.” A két hajdúsági városban a cikke az első világháború után megszűnt. Ehhez hasonló játéka volt az *egyekei* fiataloknak is, bár ezt nemcsak a nagybőjti vasárnapokon csinálták. A játék neve itt *szederindázás* vagy *szederinda*. 15–18 éves lányok és fiúk vasárnap délután, estefelé egymás kezét fogva hosszú sort alkottak és úgy járták az utcákat. Közben énekeltek:

*Szederinda, levelinda (v. leverinda),
Bújj, bújj, szitakéreg, rostakéreg,
Mindjárt hazaérek.*

Ekkor az utolsó ember megindult előre, s az első pár felemelt, kaput alkotó keze alatt az egész sor átment. Az énekszó hallatán azt mondták, hogy „jönnek a *szederindázók*”. Aki akart, csatlakozhatott hozzájuk. A játékot a világháború óta *Egyeken* nem gyakorolják.

A vasárnap délutáni, egyben udvarlási alkalmat jelentő sétákat megtaláljuk más településeken is, ám a hajdúságihoz, egyekihez hasonló mozzanatra velük kapcsolatban nem bukkantam.

A századforduló tájékán, századunk első évtizedeiben a Hortobágy környéki katolikusság a nagybőjti étkezési szokásokat még tartotta. A szigorú böjt enyhítése, enyhülése azonban már akkor terjedni kezdett. *Nagyivánban* és *Egyeken* a leggyakoribb nagybőjti étel a *korpacibere* vagy röviden csak *cibere* volt. Mindkét helyen, valamint *Hajdúdorogon* emlegetnek olyan családokat, akik az egész nagybőjti időszak alatt zsírral nem főztek, nem sütöttek. Kizárólag csak olajat használtak. *Hajdúdorogon* a böjt kezdetén még az edényeket is kisürolták. *Nagyivánban* az előre elkészített nagy mennyiségű korpaciberét a kemencesutban tartották dézsában. Az ebből készült levest itt is, másutt is, habarták, ritkábban vajas rántással rántották be.

Nagyivánban az egész böjt során minden szerdán és pénteken böjtöltek. Másutt csak a pénteket tartották. *Egyeken* a nagybőjti időszakban reggelire általában hajában sült krumplit vagy olajoskenyeret ettek. A pénteki böjtös ebédek sorában a cibereleves

⁴ A cikke és szóváltozatai eléggé elterjedt játékot jelölnek. *Czike* 2. jelentése leányjáték, „másképp: czicza, midőn a leányok kergetődznek, s egymást elfogni iparkodnak”. (*Czuczor–Fogarasi*, 1862. I. kötet 1132.) *Cika*: cicázás, cicézés (gyermekjáték). Ismert Rimaszombaton, Székelyföldön, Erdővidéken, Csík megyében (*Szinnyi J.*, 1893–1896. I. kötet 231. l.). *Cika*: származékszó, alapszava a *cica* játszi szórövidítéses változata. Jelentése is megfelel a *cica* egyik ’cicázás, cicajáték’ jelentésváltozatának. MTESz. 1967. I. kötet 432.

mellett gyakran ettek bablevest is, második fogásnak pedig főtt tésztát, vagy ritkábban (*Nagyiván*) olajban sült tésztát. Kedvelt és elterjedt nagybőjti étel volt az érett túró. Nemcsak a juhtartó gazdák tettek el előző ősszel, hanem a juhászok is, akik a fölösleget a nagybőjtben eladták. A juhászok számára egyik fontos tavaszi pénzforrást az érett túró árusítása jelentette. Kisebb mennyiségben még napjainkban is árusítják nagybőjt idején a *tiszafüredi* piacon. A reformátusok a nagybőjt idején csak nagypénteken böjtöltek.

A nagybőjt utolsó hete már a húsvéti ünnepekre való készülődés közben telt el. Az ekkor szokásos takarítás, sütés-főzés, valamint más hagyományok főleg a nagyhét utolsó napjaira: nagypéntekre és nagyszombatra estek.

E hosszú nagybőjti időszakban van néhány olyan kisebb jelentőségű nap, ünnep, amelyhez kapcsolódva elsősorban időjárásjóslások ismereteseek. Röviden tekintsük át ezeket.

Gergely-nap (március 12.)

Ha ezen a napon havazik, az a szólás járja vidékünkön, hogy Gergely megrázta a szakállát. Az ekkor esett *márciusi hónap Kabán, Debrecenben, Egyeken* és másutt is mágikus erőt tulajdonítanak. A közismert hiedelem szerint a márciusi hóban a lányok megmosdanak, hogy a szeplőt eltüntessék arcukról. *Egyeken* pedig a kiscsirkéknek szednek márciusi havat, mert ha ebből isznak, nem döglenek meg.

Sándor, József, Benedek (március 18., 19. és 21.)

A Hortobágy környéki nép, a pásztorok szerint március közepén enyhülni kezd az idő. Erre mutat az általánosan ismert mondás is, amelynek elterjesztésében a naptárak nagymértékben közrejátszottak:

*Sándor, József, Benedek,
Hozzák a jó meleget.*

Bár ezután még „rossz időt hoz a húsvét, mert ekkor fújnak a *nagyheti szelek*”, de húsvét után végleg melegebbre fordul az idő. Ezt pedig csak kis időre szakítják meg a *Fagyosszentek* (Szervác, Pongrác, Bonifác) május közepén.

Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25.)

Nagyivánban azt tartja a hiedelem, hogy aki „Gyümölcsoltó éjszakáján fogamzik meg, az pont karácsony éjszakáján születik meg”. A *nagyivániak* szerint pedig karácsony éjszakáján nem volt szabad születni senkinek, az ilyen gyermeket ezért a disznó elé dobták.^{4a}

^{4a} *Turán* (Pest m.) Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén nem szabad a házastársaknak közöszlenni. „Az ilyen gyermek ugyanis karácsony éjjelén születnék meg, a disznók elé kellene vetni, hogy bűnös ember létére akkor született, mikor a Jézus.” *Schram F.*, 1972. 67. – Ez a turai adat megadja a *nagyiváni* hiedelem lehetséges magyarázatát is.

A *nagyhét* péntekjének a Hortobágy környékén mindenütt *nagypéntek* a neve. A *búdszentmihályi* (*Tiszavasvári*) görög katolikusoknál azonban, félig-meddig tréfásan, *bornyúnyúzó nagypéntek* elnevezéssel is találkozunk. Ez a név onnan ered szerintük, hogy ekkor vágják le a húsvétra szánt borjút.⁵ *Nagypénteken* vágják le *Hajdúdorogon* is a húsvéti bárányt, amelyet előző nap: *nagycsütörtökön* árultak (11. kép).

Nagypéntek — Krisztus halála napja a keresztény vallásban — ünnepe volt mind a katolikus, mind pedig a református falvaknak. A nagypénteki szigorú böjttel kapcsolatos szokások azonban ma már csak a katolikusoknál ismertek, a reformátusoknál nem. Ünnepeknek számított ez a nap az egri káptalan birtokain (*Újszentmargita*, *Polgár*, *Nagyiván*) is. Az egyházi ünnepeket, az akkor kötelező templombajarást a káptalan érhetően szigorúan betartatta. A cselédek, béresek számára délig volt ünnep. Ekkor nem mentek dolgozni sehová, hanem ekkor készítették el a sonkát, csülköt húsvétra. Elvégezték az ünnep előtti munkák egy részét is, pl. fát vágtak, takarítottak. Délután azonban már ki kellett menni a földekre. Mégis ritkán fordult elő, hogy ekkor nagyobb munkát végezzenek. A hiedelem is azt tartja, hogy nagypénteken nem szabad szántani, „mert ünnep”. Ha az idő mégis sürgette a szántást, a béresek éles célzással úgy kiabáltak az ökröknek, hogy *Ne péntek, ne!* Egyedül a jószággal bánó pásztorembereknek és gondozóknak nem volt „se ünnep, se vasárnap”, azoknak mindig a jószág mellett volt a helyük. Mind nagypénteken, mind pedig nagyszombaton templomba kellett menni a káptalani cselédeknek: béreseknek, pásztoroknak egyaránt.

Katolikusoknál általános a nagypénteki szigorú böjt. Aznap egyáltalán nem főztek, sütöttek zsírral. Ezt a pásztoremberek is betartották. A *tiszaörsi* juhászok nagypénteken mindent zsír nélkül ettek. Ugyanígy az *újszentmargitai* juhászok sem ettek „vóna meg egy kanál húsleves” sem. Az általános gyakorlat a böjtölésnél az volt, hogy az egészen kicsi gyerekek kivételével, délig nem ettek semmit. Az ebéd is „böjtös” (gyenge) volt: bableves vagy savanyúleves, aszalt gyümölcsből leves, utána pedig valamilyen tésztaféle. Sok helyen ettek csupaszon kenyeret, aszalt gyümölcsöket, pattogatott kukoricát is. *Hajdúdorogon* pedig még napjainkban is nagyon sok öreg „egész nap tiszta éhen van”. A nagypénteki, de egyáltalán nagyböjti ételek között nagy jelentősége van a túrónak begyúrt gomolyának, az érett túrónak is. Ezt *Hajdúdorogon* böjti időszakban kenyérrel is eszik.

A nagyböjtben a vallási előírásokat különösen *Hajdúdorogon* vették nagyon figyelembe. A túró mellett a málénak is nagy szerepe volt, az idősebbek pedig nagypénteken pálinkát is ittak. *Hajdúnánáson* a hagyományos nagypénteki ebéd *aszaltszilva-leves*, utána főtt tészta (*szabógallér* cukorral) volt. Zsírral nem volt szabad sütni-főzni. Böjt

⁵ Nagypénteknek ezt a nevét *Bálint S.* nem említi. Vö. *Bálint S.*, 1973. 220. skk.; *Bálint S.*, 1975. 85. Nagypénteknek ez a neve egykor elterjedtebb lehetett. Egy közismert szólásunkban is előfordul. *Kunszentmártonban* (Szolnok m.) pedig egy csúfolódó gyermekversben:

*Holnapután kiskedden,
Bornyúnyúzó pénteken. — azaz soha.*

A *bornyúnyúzó péntek* nevét a fentivel szó szerint megegyező szólásban és értelemben használják a *Szamosháton* (Csűry B., 1935. I. kötet 106.), *Szegeden* (*Bálint S.*, 1957. I. kötet 176.) és más vidéken is (vö. *ErtSz.*, 1959. I. kötet 683.; *O. Nagy G.*, 1966. 368.). A szólások értelme azonban nem támogatta a nagypéntek-bornyúnyúzó péntek összekapcsolását.

volt a nagypéntek a *hajdúszoboszlói* reformátusok számára is. Ekkor itt *szilvaciberét* és száraz, zsír helyett tojással gyúrt tésztát ettek.⁶ A múlt század végén *Debrecenben* is hasonló étrendet találunk. Nagypénteken köménymagos leves és *szabógallér* volt az ebéd. Még ezt megelőzően pedig *susinkát* (aszalt alma, körte főzve) és hideg *lenmagolajos laskát* ettek.⁷ A közeli *Balmazújvárosban* még az elmúlt évtizedekben is *aszalt-szilva-leves* és *mákoslaska* volt a hagyományos ebéd nagypénteken, mind a Magyarfaluban, mind a Nemetfaluban. *Nádudvaron* a pásztoemberek is, katolikusok, reformátusok egyaránt megtartották a nagypénteki böjtöt. Az egyik református gulyás családjában nem ettek zsírosat, csak „tojást és pattogatott kukoricát. Húst vagy zsírosat csak akkor ehettünk már, amikor az Esthajnalcsillag feljött.” A böjtöléshez itt is hozzátartozott a pálinkaivás. *Egyeken* az egyszeri, déli étkezéskor legtöbb családban *bablevest* főztek. Mások viszont csak kalácsot ettek. A *büdszentmihályi* (*Tiszavasvári*) reformátusok nagypénteken borssal, sóval ízesített főtt tésztát: *szabógallért* ebédelték. Más háznál pedig *káposztás rétest* sütöttek. A görög katolikus családok többségében pedig „nagypéntek este csináltak főtt tésztából *bobájkát*. Este ezt forró vízzel megöntötték és mákkal beszórták. Ebből adtak a jószágnak is, hogy megmaradjon, nem pusztul el, mert ez a nagypénteki bobájka.” Nagypénteki eledelként megtaláljuk a bobájkát *Nagyivánban* is. Itt délre *szilvalevest* főztek aszalt szilvából, utána volt a *mákos bobájka* és a főtt *tojás* (12–13. kép).

A Hortobágy peremén fekvő településeken jellemzőnek tűnik a nagyböjti ételek között az aszalt gyümölcsökből készült, savanyú leves, második fogásként pedig valamilyen főtt tészta. A *nagyiváni* és *büdszentmihályi* (*Tiszavasvári*) nagypénteki bobájkaevés elszigetelt előfordulása esetleg arra enged következtetni, hogy a két esetben a karácsony böjti vacsora ünnepi étele került át nagypéntekre.

Nagypéntek kimondottan egyházi, vallási vonatkozású szokásai eltérnek a katolikus és a református lakosságnál. A református többségű településeken ezen a napon szokásos a temetőben a sírokat felkeresni, a család halottait meglátogatni.⁸ (A katolikusok ezt november elején végzik.) Nagypénteken délután Krisztus halálának emlékére a csonkamise alatt a harangok is elnémultak. Ettől kezdve húsvétig harangozás helyett *kerepelnek*. *Hajdúdorogon* úgy mondják, hogy *kótálnak*. *Hajdúdorogon* a nagypéntek délutáni *csonkamisének* jellegzetes alakjai a *krisztuskatonák*. A Szentsírt őrzik a templomban. Egyszerre ketten állnak mellette. Fekete ruhás, kucsmás öltözetben. Időközönként váltják őket. A *felvezetőjüknék* ezüstbojtos kardja, a közkatonáknak bojtnélküli kardja van. E sírt őrző fiatalok 19–21-en vannak általában. A húsvéti szertartásoknál ismét találkozunk majd velük.⁹

A Hortobágy környékén mindenütt ismert a nagypénteki mosakodás, az állatok lemosásának szokása. Ebben igen ősi képzetek nyomait fedezhetjük fel, amelyek ke-

⁶ DENIA 727/29. *Magyar R. gy.*

⁷ Zelizy D., 1882. 296.

⁸ A múlt század végén ez *Debrecenben* is általános szokás volt a reformátusok között. Vö. Zelizy D., 1882. 289.

⁹ „A sír körüli díszőrség-állítás valamikor céhes, illetőleg jámbor társulati kiváltság volt” – írja Bálint S. „*Csanádpalotán a jézuskatona* alkalmi névvel illették őket.” (Bálint S., 1973. 259.) A *Jézus katonái* névvel a *székelyudvarhelyi* jézuskeresés szokásában is találkozunk. (Bálint S., 1973. 280.)

resztény elemekkel ötvöződtek.¹⁰ E szokások is általánosak, nem különböznek gyakorlásában a falusiak és a pásztorok. Az állatok lemosása, megfüröszítése vagy néhány helyen megúsztatása – mint majd látjuk – különösen a pásztorok körében kapott nagy jelentőséget, lett elmaradhatatlan szokás.

Nagypénteken legtöbb helyen a lovakat füröszötték meg. *Újszentmargitán* napfeljött előtt a kocsisok kivezették a lovakat az istállóból és belevezették a vízbe. „Csak azé, hogy akkor mossa a holló is a fiát.” A lovakat a szomszédos *Tiszacsegén* a Tóban úsztatták meg. Mindegy volt, hogy nagypénteken mikor, „de leginkább reggel csinálták...” „A parasztok is mind megfürdették a saját lovukat.” Oknak itt is csak a hollót említik. A lovak megfüröszítése a század első évtizedeiben általános gyakorlat volt *Egyeken* is. A gazdák napfeljött előtt vitték „tisztítani a lovakat a Tiszára”. *Tiszaörsön* „nagypéntek hajnalán az egész falu lovakkal ment ki a Sarkadra, megúsztatni a lovakat”. Az úsztatás célját nem tudják. A Sarkadra vitték ki a *nagyiváni* gazdák is lovaikat. „Ez nagyon ősi szokás volt. Az őseinktől hallottuk, hogy nagypénteken mossa holló a fiát, és erre a lovakat meg kell mosdatni”. *Nagyivánban* mások azt mondják, hogy a lovakat Jézus emlékére fürdették meg, hogy egészségesek legyenek. Itt a marhát is megúszatták. „Amikor kint vótam a gulyáná, vót ott víz! Vót ott egy lapos, azon keresztülhajtotta az ember, oszt el vót intézve. Az napfelgyött előtt történt mindég.” Azért kellett az állatokat megmosdatni, „hogy rihesek ne legyenek”. A fürdetés *Tiszafüreden* is általánosan ismert. „Ezelőtt nagypénteken éjszaka mentek a lovas gazdák a Tiszára lovat úsztatni, hogy rihesek ne legyenek” – mondta a Legeltetési Bizottság utolsó elnöke. *Nádudvaron* lóúsztatás nem volt, de „az a mondás járta, hogy nagypénteken mossa holló a fiát”. A nagypénteki fürdetést *hajdúdorogi* adatközlőim nem ismerték, szerintük ott nem volt szokásban. Odavál pásztorok sem említették. A *hajdúböszörményi* reformátusok sem ismerik a nagypénteki jószágfürdetést.¹¹ A *karcagi* gazdák lovaikat közvetlenül a város alatti nagy tóban füröszötték meg, hogy „rühös ne legyen”. De itt is hozzáteszik, hogy „nagypénteken mossa holló a fiát” s ezért is került sor aznap a lovak fürösztésére. Egy verset is mondanak *Karcagon* ekkor:

*Nagypénteken mossa holló a fiát,
Ez a világ kigyót, békát rám kiált!*

Nagypénteken szokás volt az embereknek is megmosdani, kiváltképpen a gyerekeknek. Egy *nagyiváni* gulyás mesélte, hogy „ebbe az időszakba még maga az ember is megmosdott nagypénteken, hogy rihe ne legyen”. Ezt hajnalban kellett csinálni,

¹⁰ A nagypénteki fürösztetést, mosakodást *Szendrey Á.* a magyarságnál általánosnak mondja. (*Szendrey Á.*, 1940. 396–397.) *Bálint S.* új könyvében ősi pogány képzetnek tartja, amely „az evangéliumi lábmossástól, liturgikus oltárfosztástól, illetőleg mosástól, továbbá a Jeruzsálemet és az Olajfák hegyét elválasztó, a szent kereszt legendájában is emlegetett Cedron pataktól ihletve, tovább is él.” A továbbiakban számtalan példát hoz a nagypénteki mosakodásra a Dunántúlról, az Alföldről és az északi, palóc területekről. *Bálint S.*, 1973. 216.

¹¹ Ez a szokás a Hajdúságban ismeretlennek tűnik. Nem ismerik a Hajdúságból elszármazott, más Hortobágy környéki településen lakó pásztorok sem. Pl. az *Újszentmargitán* lakó, *hajdúböszörményi* származású Debreceni Pál juhász a szokást nem ismeri. Negatív válaszával az *újszentmargitai* gyakorlatot azonban pontosan datálni tudjuk. Debreceni Pál az 1920-as években került *Újszentmargitára*, ahol tehát a nagypénteki fürösztetést az első világháború után már nem gyakorolták.

mint a jószágnál. A *tiszaörsi* gyerekeknek is meg kellett mosdani „napfelkőtt előtt, mert akkor mossa a holló a fiát”. *Újszentmargitán* és *Tiszacsegén* is megmosdottak a gyerekek vagy pedig az anyjuk mosdatta meg őket kora reggel. *Egyeken* azért fürödtek meg vagy mosdottak meg nagypénteken az emberek, hogy ragyaság ne legyenek. A század elején általános gyakorlat volt még. A Hortobágy déli peremén fekvő *Kabán* csak az emberek mosakodtak meg. Azért, mert „nagypénteken mossa holló a fiát”. *Debrecenben* a Kondorosra jártak le a környéken lakó lányok és asszonyok, „mosták a szeplőt az arcukról, mert akkor mossa a holló a fiát”. *Újfehértón* a szülők mosták meg a gyerekeiket. A nagyobb gyerekek pedig kimentek valamelyik határban levő nagyobb vízhez s abban megfürödtek. *Hajdúböszörményben* nem szokásos a gyerekek nagypénteki mosdatása sem, bár a szólás: „mossa holló a fiát” itt is ismert. *Karcagon* is ugyanez a helyzet. Egy *karcagi* származású volt hortobágyi juhász adatközlőm elbeszéléséből azonban a hollóval kapcsolatos hiedelmek egy újabb elemét is megismerhetjük. Bojtár korában a Hortobágy folyó közelében jártak a juhval. Az egyik vízparti nagy tölgyfán hollófészek volt. Azt mondták nekik, hogy a fészekben „ott van a gyémánkő”. Fel is másztak, hogy kiszedik, de csak a madár tojásait találták benne.¹²

A fentebb említett „nagypénteken mossa holló a fiát” szólás és a nagypénteki mosakodás, jószágfürösztés ismert a Tiszántúl más részein, a Nagykunságban is.¹³

Nagycsütörtökön a katolikus templomokban elnémulnak a harangok, három napig némák maradnak, s újra csak a *nagyszombati* feltámadási szertartás idején szólalnak meg. Addig a harangozások idején a toronyban kerepelnek.

Egyeken, nagycsütörtökön este, amikor „elhallgatott a harang, akkor még a jószágról is leszedték a csengőt, kolompot a faluba”. Vissza csak nagyszombaton kötötték. Amikor újra megkondultak a harangok, az egyeki gyerekek, húszan is egy csapatban, csengővel, kolomppal járták az utcákat és *csengőztek*. „A főutcán meg a kovács hármat lőtt a harangszókor egy kis tarackkal.” Az *egyeki* csengőzés, kolompolás összekapcsolódik a féregűzéssel is. „Hogy a faluban ne legyen béka, a gyerekek nagyszombat estéjén, két harangszó közt, kolomppal a nyakukban körülzaladják a falut.” Az *egyeki* hiedelem szerint azonban úgy is el tudták űzni a békát a háztól, ha nagypénteken „körülsöprik azt, de a faltól elfele”.¹⁴ A kolompolással egybekötött féregűzés nagyszombaton ismert *Nagyivánban*, sőt nyomait a legidősebbek emlékezetében *Újszentmargitán* is felfedezhetjük. A mai *nagyivániai* gyerekkorukban, iskolás korukban (az 1910-es és 1920-as években) még minden évben csinálták. Nagyszombaton, amikor megszólalt a harang, csengőt kötöttek a nyakukba és körül-körül szaladozták a házat. Közben mondták a *nagyszombati* verset:

*Kígyó béka, távozz el a háztú,
kígyó, béka, távozz el a háztú!*

¹² Vö. A. V. Rantasalo, 1959. 3–15. Rantasalo tanulmányában megtaláljuk a hiedelem európai párhuzamait és a magyar adatokat is.

¹³ A Nagykunság egyes déli településein, *Mesterszálláson* és *Kunszentmártonban* a nagypénteki mosakodás nem rüh, hanem mint *Debrecenben*, szeplő ellen hasznos.

¹⁴ *Eördegh B.*, 1938. 92.

Mások szerint a kolompolás közben mondott szöveg a következő volt: *Béka távozzon a fal tövéreől, ne gyűjjön be!* A féregűzés sikerességébe vetett hit azonban már a századunk elején sem élt. Gyerekjátékként, szórakozásként említik csupán. „Ilyen vót a szórakozása a gyerekeknek. De sokszor körülszaladtuk a házat!” – mondják. Fennmaradásában a hagyomány is nagy szerepet játszott. „Aszonta anyám, hogy amikor ő gyerek volt, akkor úgy mondta (a nagyszombati verset). Akkor is úgy volt. Mán azé a mi gyerekeink nem csinálták.” A nagyszombati kolompolás és féregűzés az 1930–40-es években végleg megszűnt *Nagyivánban*.

A szokást nem ismerik a szomszédos *Tiszaörsön*. Ám itt a nagypéntekről nagyszombatra virradó éjjel a jövődőbeli férj megtudakolásának, jóslásának volt jeles alkalmja. A lányok „nagypénteken egész nap nem ettünk. Hát oszt akkor este megmosdottunk, a fésűt meg a szappant betakartuk a törülközőbe és a fejünk alá tettük. Megmosdottunk, de nem törülköztünk meg. Aszonták, hogy álmunkban, aki elvesz, akkor éjszaka az a legény megtörli az arcunkat.”

Az *Egyekről* és *Nagyivánból* bemutatott nagypénteki, nagyszombati szokások és hiedelmek az általam vizsgált többi településen ismeretlenek. Változatait azonban az ország más vidékeiről ismerjük.¹⁵

Néhány Hortobágy környéki településen nagypénteknek kiemelkedő szerep jut a pásztorkodás, különösen a juhászat egyes munkafolyamatainál (farkalás, tejoltó készítés stb.). A nap ilyen vonatkozásait másutt részletesen megvizsgáljuk, amikor a pásztorkodás, pásztorélet jellegzetes szokásait, hiedelmeit mutatjuk be.

Húsvét

A tavaszi ünnepek egyik legjelentősebbike. Mint Krisztus feltámadásának napja, az egyház és a kereszténység egyik legnagyobb örömnépe. A húsvéti szokások nagy része éppen ezért ezzel van összefüggésben. Soknak az eredete is ide vezethető vissza. Az egykori, és mai nem keresztény eredetű szokásokat pedig napjainkban is még át-meg átszövik az egyházi, vallásos hagyományok.¹⁶

A böjt végét, a húsvéti ünnep kezdetét legtöbb helyen a nagyszombati templomi feltámadási szertartás jelentette. A már korábban: nagypénteken és nagyszombaton elkészített ünnepi, húsos, zsíros ételekhez csak ezután foghattak neki. A nagyszombati feltámadás után *Egyeken* és *Nagyivánban* a hagyományos vacsora a kocsonya volt. Ezt már nagypénteken elkészítették, s hideg kamrában szombatra megfagyott. De sok *nagyiváni* családban még nagyszombat is böjtnek számított, húst csak következő nap, vasárnap ettek.

A húsvéti ünnepi eledelek között hagyományos étel viszonylag kevés akad, ezek is falvanként változnak. Nagyjából csak a húsvéti szentelt ételek azonosak.

A *hajdú városokban*, *Karcagon* és *Kunmadarason* vagy bárányt, vagy birkát vágta a gazdák húsvétra. A juhászok számára ez fontos bevételi forrást is jelentett, s napjaink-

¹⁵ Vö. *Bálint S.*, é. n. 198–200, 207–208. A nagyszombati tűzszenteléssel kapcsolatban hagyományos szokásokra, hiedelmekre a vizsgált területen nem bukkantam.

¹⁶ *Bálint S.*, é. n. 205–235. Ehelyütt *Bálint S.* a húsvéti, egyházi vonatkozású szokásokról, hiedelmekről ír. Érinti azonban az ősi képzetek „kereszténnyé válását” is.

ban a nagyüzemi juhtenyésztésnek fontos eleme a húsvéti pecsenyebarány. A birkát minden helyen már nagypénteken vagy nagyszombaton levágták, előkészítették. *Büdszentmihályon* pedig egykoron borjút is vágtak, amint láttuk, még nagypénteken.

A húsvéti ünnepi ételekért, ha a kihajtásra már korábban sor került, a távoli legelőkön levő juhászok is mindig hazajöttek, *húsvét első napján, húsvétvasárnap*. A *nagyiváni* juhászoknál ez mind a mai napig élő gyakorlat. „Húsvét első napján hazajönnek megtisztálkodni és visznek ki kocsonyát, kalácsot.”

A Hortobágy környéki katolikus településeken a legfontosabb ünnepi ételeket a szentelt ételek jelentik, amelyeket húsvét vasárnapján a templomban szenteltetnek. A húsvéti ételszentelés — a református falvakat kivéve — a második világháborúig, az 1950-es évekig szokásban volt mindenütt.¹⁷

A *nagyivániai* húsvét napján a reggeli misére vitték a kalácsot, kolbászt és a sonkát szenteltetni. A szentelt kolbászból „azelőtt adtak a papnak is, amiért megszentelte, meg a kúdosoknak is, mert vótak kúdosok is ezelőtt. Szép kosárba vitték a templomba, vesszőkosárba.” A kosárba helyezett kalács, sonka és kolbász „szép kendőruhával völt letakarva, alatta is az volt. Úgy vitték.” A visszaemlékezések szerint azonban az ételszentelés *Nagyivánban* az első világháború után megritkult.

Újszentmargitán mind a pásztorok, mind pedig az egyéb káptalani alkalmazottak, cselédek körében elmaradhatatlan volt húsvét vasárnapján a *kalácsszentelés*. Egy idős *újszentmargitai* juhász így mondta el a családjában szokásos készülődést a szentelésre: „húsvét első napjára süttek nagy kalácsot, kolbászt, sonkát főztek, meg apróbb tészta volt. Nagy kosárba tették, fehér ruhával letakarták és vitték szentelni.” A szentelt ételek fogyasztásának megvoltak az előírt normái. „Máskor sose volt szabad az asztalhoz közeledni nekünk gyerekeknek, különösen ha volt ott valaki. Az én apám nem engedte meg. De akkor oda kellett állni, nehogy egy szem morzsa leessen. Ha véletlenül mégis leesett, fel kellett szedni, vagy megenni vagy a moslékba dobni a disznónak. Mert ez szentelt holmi volt.”

Az ételszentelés az *újszentmargitai* templomban mindig húsvét vasárnap, a reggel 6 órás misén volt. Nagyon sokan — sonkán és kalácson kívül — ilyenkor kenyeret is szenteltettek. A morzsájára mindenütt vigyáztak, a már említett ok miatt, ti. az szentelt étel volt. Széles körben elterjedt az a hiedelem is, hogy akik a húsvéti szentelt ételből esznek, nem lesznek betegek. Egyes *újszentmargitai* idős asszonyok szerint erre az alkalomra külön kis kerek kalácsokat sütöttek és azokat vitték el a templomba. Az *újszentmargitai* gyakorlatnak mindenben megfelel a *polgári* húsvéti ételszentelés, hiszen a volt káptalani birtokokra, tanyákra elsősorban a katolikus *Polgárról* települtek lakosok. A második világháború utáni földosztáskor is innen került ki a legtöbb úgazda.

Büdszentmihály (Tiszavasvári) büdi, görög katolikus részén a húsvéti ünnepek egyik

¹⁷ *Bálint S.*, é. n. 228–232.; *Bálint S.*, 1973. 291. skk. A húsvéti ételszentelésről az ország számos vidékéről közöl adatokat. Együttal a szokás liturgikus értelmezését is megadja: „Az ételek megáldására már Jézus példát adott a csodálatos kenyérszaporítással és az Utolsó Vacsorán. A megszentelt húsvéti eledel megvédte a híveket a hosszú böjt, megtartóztatás után a mértéktelenség kísértéseitől. Ezek az ételek többfélék, és jelképes értelmük is van.” (*Bálint S.*, 1973. 291.) A Hortobágy környéki húsvéti ételszentelési szokások nagy hasonlóságot mutatnak a *Bálint S.* által közölt adatokkal. Ennek a nagyjából egységes liturgikus gyakorlat lehet az oka.

legjelentősebb eseménye a *pászkaszentelés*. A vasárnapi reggeli misére itt pászkát, kalácsot és tojást vittek. A templomból hazatérve azonnal ettek a szentelt ételekből. „Mikor megvágták a *pászkát*¹⁸, egy darabot a kutyának, egy darabot a macskának, egyet a lónak, egyet a tehénnek, egy darabot meg a disznónak adtak. Mi csak azután jöttünk. Mert azok az elsők, mi emberek nem vagyunk rá érdemesek. Azt mondták azért, mert ezelőtt egy családban kenyeret sütöttek és a kenyérsütéskor sült lángost a gyerek elhajította. S akkor Jézus azt mondta, hogy véres verejtékkel keresi meg az ember a kenyerét. Csak az állatoknak hagyta meg a búzát.” Az állatok szentelt ételből részletetésére adott *büdszentmihályi* magyarázat ebben a formájában másutt ismeretlen, jól lehet a történetet ismerik (*Nádudvar, Nagyiván, Kunmadaras*). A szentelt ételek fogyasztásának a *büdszentmihályi* görög katolikusoknál volt még egy nagyon fontos szabálya. „Mosdatlan (kézzel) nem szabad enni, mert a kezünk könyékig égni fog, ha meghalunk.” Étkezés után pedig a pászka morzsáját és a *szentelt tojás*¹⁹ haját nem lehetett kidobni, de a jószágnak adni sem. Tűzbe kellett tenni és elégetni.

A húsvéti kalácsszentelés hasonlóan nagy jelentőségű mozzanata az ünnepnek *Hajdúdorogon* is. Itt a nagymise alatt szentelték a hívek által behordott rengeteg ételt. A húsvéti kalácsot itt *páskának* nevezik. Egy idős magatartási juhász szerint „az a pászka fontos kalács, de isteni csuda, hogy még az íze is más, pedig ugyanabból a tésztából van. Van rajta öt rózsza, ez olyan elnyújtott, szélein bevagdosott és kör alakúra (csigavonalban) meghajtott tészta. Ez Jézus öt sebe emlékére van.” A *hajdúdorogiak* a nagymisére egy fonott *kacsában* (kosárban) vitték el a pászkát, bárányhúst és a tojást, olykor tyúkot és sonkát. Erre a célra *Hajdúdorogon* külön kosarat használtak, amely forrázott fehér vesszőkből készült. Ezt ruhával kibélelték, az aljára tették a húst, a tetejére pedig a pászkát (14–15. kép). A húst és a tojást már előző nap, nagyszombaton megsütötték, megfőzték. E szentelt ételeket *Hajdúdorogon* csak reggelire ették, „míg tart belüle, minden reggel ez a früstök”. „Szentelt ételt nem eszünk csak reggelire”, mondta egy kondás is. Ezeket az ételeket mind a gazdák, mind pedig a pásztorok igyekeztek úgy beosztani, hogy pontosan egy hétig elég legyen, *a hóttak húsvétjáig*. Ez a „rákövetkező hétfőn, egy héttel húsvét után van”.²⁰ Látjuk tehát, hogy a húsvéti szentelt ételeknek milyen nagy szerepe van a *hajdúdorogi* ünnepi táplálkozásban s reggelire fogyasztva az ételeknek mágikus erőt tulajdonítanak. Azt tartják az ételszentelésről, hogy „a szentelés csak a báránnyt, a tojást és a sonkát fogja. A báránnyt azért, mert az ártatlan.” Ritka és különösen szép adatok beszélnek a húsvéti szentelt morzsa

¹⁸ *Pászka*, egyik jelentése húsvéti kalács. Vö. ÉrtSz. 1961. V. kötet 678. A „*pascha* egyházi nyelven a húsvétot, illetőleg a testét, vérét az emberiségnek áldozott Megváltót jelenti: pascha nostrum immolatus est Christus”. A „*páska* (terminus) is föltehetően az Árpád-kortól használatos a görög katolikus magyar népnél, továbbá a római katolikus moldvai csángók bizánci elemekkel átszínezett vallási világában is”. *Bálint S.*, 1973. 293.

¹⁹ „A tojás az életnek, újjászületésnek archaikus jelképe. Amint a tojásból új élet kel, éppen úgy támad fel Krisztus is sírjából az emberek megváltására.” *Bálint S.*, 1973. 301. Feltehetően ez az értelmezés vezethetett a tojásszentelés gyakorlatához. A tojás ősbibb, termékenységszimbólum értelmét a húsvéthétfői locsolkodásban, tojásajándékozásban őrizte meg.

²⁰ Vö. a Kisértet c. fejezetben írottakkal! A húsvéti szentelt ételek, közöttük a húsfélék állandó, pénteki (böjti) napon is történő fogyasztásáról *Bálint S.* írja, hogy a görög katolikusok hagyománya szerint a húsvét és pünkösd közötti pénteki napokon „a feltámadás öröme miatt elmaradt a hústól való megtartóztatás”. *Bálint S.* 1973. 316.

további felhasználásáról. A *hajdúdorogi* hiedelem szerint a pászkamorzsát el kell ültetni és abból nagyon szép, fehér virágok kelnek ki. Több adatközlőm is megpróbálkozott ezzel, s mindannyiuknak „sikerült” is. Az egyik tized kondásának (*Hajdúdorogon*) a település 4 tizedre volt felosztva, és mindegyiknek külön volt pásztora) felesége mesélte, hogy néhányszor már ültetett el pászkamorzsát „és kibújt”. „Olyan nagy fehér virág (lett belőle) és sárga közepe van.” A virág jelentőségéről, további felhasználásáról nem beszélnek az adatok. Adatközlőm is csak dísznek használta.

Egy *hajdúdorogi* juhász családjában szintén szokásban volt a pászkamorzsa elültetése. Mellette azonban a szentelt tojást is felhasználták – mégpedig a szembeteg állatok gyógyítására. A szentelt tojást megvárják, amíg „öregre válik, megtörik és ráfogják, hogy a hályogot a szemrű leviszi”. A tojásport elsősorban a tehén, a szarvasmarha gyógyításánál használták, de jó volt más jószágra is.

A *hajdúdorogi* húsvéti ételszentelésnek sajátos külsőségei vannak. A nagypénteki Szentírt őrző katonákkal találkozunk ismét. Húsvét napján a délelőtti nagymisén a templomban a két padosor között állnak. A pászkaszentelés alatt, amelyet a papok végeznek, a papot ketten-ketten kísérik. Krisztus katonáinak tehát ennél a szertartásnál is jutott szerep (16. kép).

A *hajdúdorogi*, *karcagi* és *kunmadarasi* bárányhúsfogyasztás húsvétkor bibliai eredetre, egyházi hatásra mutat.²¹

A húsvéti szentelt pászka, valamint e szentelmények mágikus cselekményekben való felhasználása az északkeleti országrészek felé utal, s itt is, ott is a görög katolikus valláshoz, liturgikus szokásokhoz kötődik. *Bálint S.* írja, hogy a „*páska*, *pászka* szabolcsi görög katolikus népünknel külön erre a célra tartogatott kosárban sonka, tojás, túró, tetszetős formába öntött vaj, bárány, torma, bor. A pap a templomban, templomkertben ünnepélyesen szenteli meg. Valósággal menekül vele haza a nép. *Nyírácsádi* naiv hiedelem szerint még abban az esztendőben meghal, aki leghátul marad. Húsvét napján csak abból a szenteltből szokás enni, mégpedig először a tojásból. Ha telt, volt bőven, akkor a család egészen tamásvasárnapig, azaz fehérvasárnapig ezen élt, még a közbenső pénteken is.”²² „*Nyírábrányban* a húsvéti szentelt tojás héját szántották a földbe. Volt úgy is, hogy a tojást a vetőzsákba tették és a magot arról vetették.”²³

A legáltalánosabban ismert, országszerte gyakorolt húsvéti szokás még ma is: a *locsolkodás*.²⁴ Az általam vizsgált időszakban a századforduló tájékától napjainkig e szokás formájában is nagy átalakulások történtek, mindez azonban jelentőségén nem

²¹ A báránynak különösen a húsvéti szimbolikában van nagy szerepe. Az Újszövetségi Szentírás Krisztust, ószövetségi szimbólumokra támaszkodva Isten bárányának nevezi. *Bálint S.*, 1973. 299. A húsvéti bárány „feltűnik Szeged és Debrecen régi pecsétjein is. A címermotívumot nyilvánvalóan e városaink hajdani hatalmas jószágtartása is magyarázza.” *Bálint S.*, 1973. 300. Vö. még: *Katona L.*, 1912. II. kötet 259–266.

²² *Bálint S.*, 1973. 297.

²³ *Bálint S.*, 1973. 303.

²⁴ „Az öntözés kétségtelenül a tavaszi *lustratio* egyik erotikus célzatú változata, amelynek eredete még nem egészen tisztázott. Mindenesetre keresztény hagyományok is szövődtek bele, hiszen hajdan vízbemerítéssel, leöntéssel történő keresztlés húsvét táján volt. Amikor az egyház már az esztendő bármelyik napján keresztelt, az ősi gyakorlatot a nép tartotta fenn, alkalmazván a maga sajátos szemlélete és igényei szerint.” *Bálint S.*, 1973. 311.

változtatott. A szokás szinte minden vonatkozásában változást tapasztalhatunk, közkedveltségét azonban ez sem csökkentette. Ezek általában a polgári elemek átvétele miatt beállt változások, amelyek fokozatosan hatottak a falvak népére, a parasztságra is. Ezekre az alábbiakban utalok.

A századforduló idején, az első világháború előtt mindegyik vizsgált településen a gyerekek, legények, felnőtt férfiak *húsvét hétfőjén* jártak lányos házakhoz, ismerőshöz locsolkodni vagy boldog ünnepeket kívánni. Miután odahaza a ház körüli legszükségesebb munkákat elvégezték, a jószágokat ellátták, akkor indultak el. Mind a három korosztály csapatosan járt, bár az idősebbek mehetek egyenként is. E csapat a gyerekeknek, de főleg a legényeknek a barátsági társaságot, a bandát is jelentette. Vederrel vagy kis üvegből locsolkodtak, sok helyen kihúzták a lányokat a kúthoz is, ahol aztán vödör számra öntötték rájuk a vizet. Bizony sokan megfáztak ilyenkor. Ezután behívták őket, étellel-itallal kínálták a háziak a locsolkodókat. A kisebb gyerekeknek ekkoriban kezdett elterjedni a *rózsavíz* használata. A kölnivíz napjainkban teljesen általános, kiszorítva a vízzel való locsolkodás szokását. A locsolásért a gyerekek a kínálás mellett kaphattak pár fillért vagy egy-egy piros tojást. A legényeknek, felnőtteknek ez már nem járt, ők ettek-ittak, a legényeknek adtak néha egy-egy szál virágot.

A gyerekek, legények húsvét hétfőjén szokás szerint csak délig, délelőtt járhattak. Ezt a „szabályt” különösen a nagykun városokban (*Karcagon, Kunmadarason, ill. Egyeken*) szigorúan betartották. A délután érkezőket nagyon sok helyen már be sem engedték. A délutáni időszak már a családé volt, legfeljebb ekkor jártak az idősebbek egymást húsvét alkalmából megköszönteni, nekik ugyanis délelőtt otthon kellett lenni: a vendégeket fogadták. *Újszentmargitán* azonban estig járhattak. Ennek oka lehetett az is, hogy a káptalani tanyák eléggé messze estek egymástól, egyik helyről a másikra átmenni bizony hosszú időbe tellett. Így nem vették nagyon szigorúan a látogatás időpontját szabályozó „előírásokat”.

A húsvéthétfői locsolkodásnak *Nagyivánban* sajátos formái voltak. Azt mondják, hogy a fiúgyermekek *köszönteni jártak*, a legények *locsolkodtak*. „Ezek a gyerekek nem nagyon locsolkodtak. Csak a köszöntőt mondták el. Csak ahol kisebb jány volt, ott igen.” „A gyerekek *jöttek köszönteni a húsvétot*. Jöttek tojásért, meg pénzt adott nekik az ember.” A házba betérve a következő verset mondták:

*Szépen kérem az anyját,
Engedje ki a lányát,
Hagy locsoljam meg haját,
Mint a pünkösdi rózsát!*

Tojáson és pénzen kívül gyakran kaptak cukrot és süteményt is. Ez a gyerekeknek kijáró sütemény *Nagyivánban* a *húsvéti pipicske* (v. *pipiske*) volt. „Nagy divat volt ez itt. Kőtt kalácsból volt csinálva, volt két bors szeme. A farka meg be volt vágva. Tenyérnyi nagyságú volt. Volt, aki szárnyat is csinált neki, úgy nézett ki, mint egy madár megszülve. Minden gyereknek, minden locsolkodónak adtunk pipicskét.”

Amíg a *nagyiváni* gyerekek jóformán házaltak, a legények csak oda mentek, ahol nagylány volt. A lányos háznál le is tanyáztak egy kicsit. Ilyenkor megvendégelték

őket. Sonkát, kocsonyát, kalácsot és bort kínáltak nekik. Az elmúlt két évtizedben ezekhez társult már a kávé is.

Egyeken húsvét hétfőjén délelőtt a gyerekek jártak locsolkodni. Ezt a legények csak déli egy órakor kezdték, nótaszóval indultak el. A locsolkodás után hívták be őket a házba, ahol régen kocsonyával, olykor pörkölttel, sonkával és süteményekkel kínálták meg őket. A bor a század elején még ritkább volt az egyeki házaknál, sok helyen csak pálinka volt. Napjainkban a húsvéti ételek közül a kocsonya és pörkölt elmaradt, s pálinka helyett is bor kerül az asztalra.

A *balmazújvárosi* húsvéti locsolkodást idézzük fel *Lengyel I.* tanulmányából és *Veres P.* könyvéből. „Eljött a húsvét. Az első olyan húsvét, amelyet Jani gyerekkora óta otthon tölthetett. Amíg gyerek volt, kicsi fiú, ő is minden *húsvéthétfő* reggelén megtöltött egy orvosságos kisüveget valamiféle olcsó rózsavízzel, és elment a lányos házakhoz *locsolózni*. Aztán a piruló, szegyenkező kislány elé állott és elmondta – ha bele nem sült, a locsolóverset. Majd kiskakas módján hátulkerült, hogy ne a szemébe szórja a vizet a lánynak, hanem hátul a sima hajára, miközben még a verset is mondania kellett, és ez nem kicsi próbatétel volt. Végül pedig a saját gyerekkorára emlékező boldog édesanya kérdéseire is válaszolni kellett: – Ki fia vagy? – Van-e már krajcár? – Kit locsoltál már meg? – Mit adtak? Aki aztán korán kelt, és az ágyból zavarta ki a lányokat – pedig ilyenkor, jaj, de igyekeznek felkelni azok is –, annak még jutott festett tojás, krajcár is, még béles is, de aki későn ment locsolni, annak már vagy jutott tojás, vagy se – „mind elvitték már, kislám” – mondta a háziasszony. . . Ilyenkor jó volt, ha egy bélest kapott, s abban is jó volt, ha valami töltelék és egy-két szem mazsola is akadt. De mindegy volt ez akkor, mert az is jó mulatság volt, ha az utcasarkokon összegyűltek a fiúk, és megmutogatván dicsekedve a krajcárokat vagy a véletlen nikkeleket, a sokféle színes tarka tojásokat, összeköstolgatták a mindenféle béleseket, hogy melyik jobb. És kinevetgették azt a házat és azt az asszonyt, ahol sovány vagy keletlen volt a béles, vagy túl kevés volt benne a töltelék. Ez a büntetés a fukarsáért: rossz híre ment az ilyen asszonyoknak.”

Veres P. írása a *balmazújvárosi* magyarokra vonatkozik, amelytől részben eltér a helyi németiség gyakorlata. A németfalusi gyerekek a nyúl számára „fészket raktak, vagy kalapjukat, kendőjüket kikészítették az ablakba, ahová a nyúl számukra almát, diót, mogyorót hozott. A lányos mamák tojást festettek (*Ostereier*) a locsoló fiúk számára.” A tojásfestést a *balmazújvárosi* németek a helybeli magyaroktól vették át.²⁵

A húsvéthétfői locsolkodás *Kabán* ma sem veszített jelentőségéből. Itt is elkülönült a gyerekek és a legények locsolása. A nagyobb fiúk, a legények 2–3–4 fős csoportokban azokat a lányos házakat keresték fel, ahol már eladósorba lépett nagylányok voltak. Itallal fogadták őket. Amíg a legények locsolása az udvarlás egyik formájának minősíthető, a gyerekek adományt gyűjtöttek. *Kabán* a locsolásért csak a gyerekeknek adtak piros tojást.

A Hortobágy nyugati szélén fekvő falvakban (*Egyek*) és nagykun városokban (*Karcag*) húsvét keddjén a lányok és az asszonyok locsolkodtak. Ezzel természetesen a lányok, fiatal menyecskék foglalkoztak inkább, hiszen az asszonyoknak volt elég bajuk a háztartással a nagy ünnep után. Jaj volt annak a legénynek, akit aznap az utcán

²⁵ *Veres P.*, 1967. 608.; *Lengyel I.*, 1936. 13.

lesben álló lányok megtaláltak! A húsvéthétfői nagy locsolást bizony kamatostól visszakapták. Az *újszentmargitai* legények azonban már kedden a határban dolgoztak, folytatni kellett a szántást. „Így nem tudtak visszalocsolni” a lányok – mondták. Viccelődtek is eleget ezen. Az *újszentmargitai* szolás szerint a lányoknak „szabad volt disznónyírásig” a visszalocsolás, „tehát sose”. *Egyeken* ezt a napot *vízbehányókedd* néven emlegetik. Ám itt ez a nap a felnőttké volt: emberek, asszonyok jártak egymáshoz köszönteni, locsolkodni. Hiszen régen, amint mondják, a húsvét háromnapos ünnep volt. *Karcagon* különösen a katolikus negyedben volt szokás húsvét „másik napján” azaz keddjén a lányok locsolkodása. Ilyenkor bizony minden utcán haladót leöntöttek. A kerítés mögött álltak lesben. Történeteket mesélnek arról, hogyan öntöttek le házaló zsidókat. Húsvét keddjén a „zsidók már megindultak szedni a bűrt, meg a tollat. A huncut asszonyok meg a kerítés mellé álltak, oszt amint kiabálta, hogy – toll van-e eladó!, akkor nagy veder vízzel leöntötték. – Hű az anyádnak ezt a betyár ezit-azát! Meg a kutya pápista lányoknak!” – kiabáltak a kárvallott emberek.²⁶

Húsvét a rokonlátogatások szokásos ideje is volt. *Nagyivánban* például a legtöbb család a húsvétvasárnap délelőttjét otthon töltötte. Reggel a templomban voltak, délben volt az ünnepi ebéd, délután pedig a közeli rokonokhoz mentek el és „eliszogattak”. A barátok, ismerősök, rokonok meglátogatása nagy divat volt *Kabán* és *Debrecenben* is. *Egyeken* pedig, amint láttuk, a felnőttek: rokonok, barátok, ismerősök húsvét keddjén, *vízbehányókedd*en látogatták egymást.

A hosszú nagybőjti csendesség után húsvét minden településen a nagy bálók idejét is jelentette. Mindenütt az egyik legnagyobb bál volt a húsvéti az egész év folyamán. *Balmazújvárosban*, írja *Veres P.*, „a lányok, még a szolgálók is hazajönnek a tanyákról, még a messzi városokból is a húsvéti bálra...”²⁷ Hasonlóképpen volt ez másutt is. A húsvéti bálók jelentősége még napjainkra is megmaradt.

Szent György napja (április 24.)

A tavaszi évnegyed kezdetét jelentő Szent György-nap, a napfordulót jelző nap egyike a tavaszi ünnepkör szokásokban és hiedelmekben leggazdagabb napjainak.

Mivel a Szent György-napi hiedelmek, szokások egy részéről más fejezetekben már írtam, így itt – az ismétlések elkerülése végett – ezekről csak egészen röviden emlékezem meg, s lehetőleg visszautalok a kérdéses fejezetre. Részletesebben csak akkor foglalkozom a témával, ha azt a pillanatnyi érthetőség, helyzet megkívánja.

A mitikus alakokról szóló fejezetben részletesen bemutatam Szent György-nap szerepét, jelentőségét a boszorkány alakjához fűződő hiedelmek között. Ezek után nyilvánvaló, hogy az év napjai közül Szent György-nap az egyik legjelentősebb „boszorkányos nap”. E hiedelemből fakadnak azok a védekező, elhárító cselekmények, mint pl. az istálló, a ház vagy az utcafront beszórása kölessel stb., amelyeknek a

²⁶ Talán nem alaptalan az a feltételezés, hogy a zsidók vízzel való leöntésében a Hortobágy környékén is egy sajátos liturgikus hagyomány, a *risus paschalis* nyoma lappang, amelynek célja a zsidók kigúnyolásával a „templomi sokadalom” felvidítása volt. A *dombíratosi* hagyomány pl. a húsvéti locsolkodást ezzel magyarázza. Vö. *Bálint S.*, 1973. 290–291. Ugyanezt tartja a *turái* néphagyomány is. *Schram F.*, 1972. 72.

²⁷ *Veres P.*, 1968. 21. – Tiszántúli húsvéti rigmusokhoz l. m. *N. Bartha K.*, 1938.

boszorkány, a rontás távoltartása a célja. A *tiszaburai* idős emberek szerint a boszorkányok ilyenkor a határbeli keresztutaknál gyülekeztek, „gyöszmékelték” s ezért nem volt tanácsos éjszakának idején a határban járni. A *kunmadarasiak* úgy tudják, hogy a szomszédos *Nagyiván* határában levő Bőrökhalmán Szent György-nap éjszaka „a lelkek megjelentek”. *Nagyivánból* kijártak ide az asszonyok imádkozni. A *kabai, nádudvari* és *hajdúnánási* pásztorok szerint Szent György-nap éjszaka a határ, a legelő egyes pontjain ördögök táncoltak. Ezt a helyet *Kabán ördögkeringőnek, Hajdúnánáson kariának* vagy *ördögtaposásnak* nevezik. A *hajdúnánásiak* szerint a „következő évben ott zöldebb fű lett, s ott nőtt először gomba is a legelőn”.²⁸ *Nagyivánban* a házat separték körbe Szent György-napkor, hogy ne csak a boszorkánytól, hanem „minden féregtől, kígyótól, békától, tűzvészről” ment legyenek. Szent György-nap éjszakáján *Kunmadarason* is „beszórták az udvart valamivel és separték is”. A boszorkányok és más ártó hatalmak elleni védekezésül a *balmazújvárosi* gazda pedig „köleskását szór az istállótól a kisajtóig”.²⁹

Egyéb védekező szokásokat is találunk e napon. *Tiszaörsön* azt tartja a hiedelem, hogy a tejesköcsögöket Szent György-nap előtt nem szabad kiakasztani az istálló falára vagy a köcsögfára. A tejesevényeket csak Szent Györgytől Szent Mihályig volt szabad kint tartani. Ezzel a tehen megrontását vélték megakadályozni.

Kifejezetten Szent György-naphoz kapcsolódik a *harmatszedés* mágikus szokása és hiedelme. Ismerik ezt mind a pásztorok, mind pedig a falusiak. A hiedelem és a szokás ismerete nemcsak a Hortobágy környékére korlátozódik: általánosan ismert hiedelemről van szó a magyarság körében.

Néhány helyen, így pl. *Tiszafüreden, Tiszaörvényen* és *Mezőtárkányon* (Borsod m.) a harmatszedést egyes adatközlőim a boszorkány alakjához kötik. E véleménnyel a boszorkány ismertetésénél *nagyiváni* és *polgári* történetben már találkozunk. Általánosabbnak látszik viszont az a felfogás, amely e mágikus, egyszerre ártó-gyógyító és serkentő cselekmény ismeretét és gyakorlását nem köti kifejezetten a boszorkányhoz, de az adatközlők szerint mindenképpen valamilyen tudálékos, babonás emberek élnek csak vele. Az említett hármas funkció nagyon gyakran valóban együtt található. A harmatszedéssel ugyanis más tehennek viszik el a hasznát, a saját tehenüket viszont ezzel egész évben nagyobb tejhozamra, tejelésre készítetik, serkentik. Néhány esetben pedig az összegyűjtött harmatot betegségek gyógyítására is felhasználják. Lássunk ezekre néhány példát is.

A *nagyiváni* hiedelemtörténetekben szereplő tudálékos asszonyok Szent György-nap éjszakáján a „Páskommon, a csordakútná lepedőt szoktak huzigáni”. Eközben azt mondják: *Viszek is, hagyok is!* Ezzel elvitték az arra a helyre kijáró tehenek hasznát. Ugyanezt a történetet hallhatjuk *Tiszaörvényen* is. A *tiszaörsi* hiedelmekben teljesen megegyezik a szöveg a *nagyivánival*. Itt is asszonyokat szoktak emlegetni, akik Szent

²⁸ Bencsik J., 1974. 49. (*Hajdúnánás*) Szent György-nap a régi boszorkányperekben is szoros kapcsolatban van a boszorkányokkal, ördöggel. Egy 1723-as *diószegi* boszorkányperben azt olvashatjuk: „hetszer esik az ördögöknek egy Tavasszal SzGyörgj Napja 1. mikor a fű ki üt a földből. 2. Mikor ordinarie SzGyörgj napja vagjon 3io Mikor a kökeny virágzik 4to Mikor a cseresznye fa virágzik 5to Mikor a Rozs virágzik 6to Mikor a búza virágzik 7mo Mikor a szőlő virágzik.” Schram F., 1970. I. kötet 104.

²⁹ N. Bartha K., 1931. 73.

György-nap éjszaka lepedőt vettek magukra s a Kisszék nevezetű jószágjáráson szedték a harmatot. A harmatszedést *Egyeken* a boszorkányok, de más tudálékos, babonás emberek tévékenységének tartják. A következő történetet mintegy 40 évvel ezelőtt jegyezték le: „A boszorkányok Szent György-nap estéjén szedik meg a tejet úgy, hogy egy lepedőt húznak végig a mezőn, mikor már az harmatos és közben mondják: *Viszek is, hagyok is*. Eccer meglátta ezt az öreg Vincze Gyula bácsi, ő is így tett. De ő azt mondta, hogy: Én meg mind elviszem. Reggel az összes tehenek ott bögtek a háza előtt, úgyhogy az összes tejet vissza kellett neki adni.”³⁰ *Püspökladányban* a harmatot pontosan Szent György-nap éjjel 12 órakor kellett szedni, a harmatos lepedőt pedig otthon a tehenre terítették. Ezzel a cselekedettel az összes tehen hasznát elhozták.³¹ Ezekben az esetekben kifejezetten *rontásról* van szó, amelyet hozzáértő asszonyok, sokszor boszorkányok végezhetnek, s általa a legelőre járó jószágokat rontják meg.

Nagyivánban azonban ismeretes a hiedelemnek egy másik változata is. Eszerint is öregasszonyok huzgálták a lepedőt a Szent György-napi hajnali harmaton, cselekedetük célja azonban az volt, hogy saját tehenük tejhasznát biztosítsák. Harmatszedés közben a következő mágikus mondókat mondták:

*Én szedem a tejjelít,
Te meg a savóját!*

A református *Abádon*, amely nem messze van *Nagyivántól*, a Szent György éjszakáján szedett harmatot megittatták a tehénnek, hogy „sok tejet adjon”. Az *abádi* hiedelemtörténetben egyáltalán nem említik, hogy a harmatszedés más tehenének kárára történik, célja a haszon biztosítása a Szent György-napi harmat által. Hasonló céllal szedtek harmatot az asszonyok *Hajdúnánáson* is. A csordajáráson kimentek a legelőre, s ott a harmatos fűvön fehér lepedőt huzgáltak, miközben mondogatták: *Viszek is, hagyok is!* Azután hazamentek, s lepedőből „a fejős tehen abrakjára facsarták” az összegyűjtött harmatot.³²

A *nagyiváni* hiedelmek között megtaláljuk a harmatszedés hiedelmének egy harmadik változatát is. Eszerint a harmaton megforgatott lepedővel a nagyjószágokat kellett megtörölni, hogy „meg ne rontsák” őket, s kövérek, egészségesek legyenek. *Tiszaszőlősen* a Szent György-napi harmatot azért adták a tehénnek, hogy meg ne rontsák. *Tiszaörvényen* pedig egy boszorkányt emlegetnek, aki a teheneket Szent György-napi harmattal gyógyította.

A harmatszedés hiedelménél, amelynek cselekménye, sokszor a mágikus mondóka is a legtöbb helyen megegyezik, a fentiek alapján jól megfigyelhetjük azt a differenciálódást, amely még nagyon sok hiedelmünknel jelentkezik a mágikus cselekmény, a mondóka célját illetően. Jól láthatjuk, hogy ugyanannak a hiedelemnek, cselekménynek a funkciója más és más lehet.

A Szent György-napi tejhaszonvarázslásokban, a rontások megelőzése érdekében végzett cselekményekben nagy szerepe van bizonyos füveknek, növényeknek. *Nagy-*

³⁰ Eördégh B., 1938. 92.

³¹ N. Bartha K., 1931. 76.

³² Bencsik J., 1974. 48–49.

ivánban erre vonatkozóan is sok adatot jegyezhetünk fel. A tehenrontás megelőzése érdekében Szent György-nap előtt úrnapi sással kell megdörzsölni a tehenet. Vagy pedig sárga rózsával dörzsölték be a tehen tőgyét, ezzel a bő tejhozamot és „sárga vajat” vélték biztosítani. Mágikus ereje volt a Szent György-nap éjszakáján, kint a határban szedett füveknek is. Ezekből egy jó csomót felkötöttek a kéménybe, hogy „a tehennek haszna legyen”. Egy idős gulyás szerint ezeket a füveket a falu határában levő Hármashatárnál kellett szedni. Aki az itt szedett füveket tehenének adta, az sok tejet adott, s tejfele is sok volt. A *Tiszafüred*del szomszédos *Poroszlón* úgy vélték a nagyobb tejhasznot biztosítani, hogy Szent György-napkor napfeljötté előtt a mezőn bal kézzel három marék fűvet téptek, amit a tehennek megetettek.³³ *Hajdúnánáson* is hasonló tevékenységgel találkozunk, ám a mágikus cselekmény sokkal összetettebb. „Szent György-nap éjszakáján éjfélkor napkeletnek kell indulni. Közben kilenc keresztúton kell keresztül menni, miközben senkihez sem szabad szólni. Egy zsákdarab-bal a kezükben ezt kellett háromszor elmondani: *Viszek is, hozok is*. A zsákdarab-bal kézzel kilenc fűszálát és kilenc harmatcseppet kell beleszedni. Miután más úton tértek vissza, az olajtóban bemenve a tehen tőgyét a zsákban hozott szerekkel bal kézzel kilencszer kell megdörzsölni.”³⁴ Bár *Nagyivánban*, *Poroszlón* és *Hajdúnánáson* sem említették, néhány más tiszántúli faluban lejegyzett adataim szerint ez a mágikus fű talán a *kakukkfű* (*Thymus praecox*) lehetett. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy a Szent György-napi tejhaszon varázslásnál nagyon nagy szerep jutott a kakukkfűnek. *Tiszaderzsén* pl. mind a reformátusok, mind pedig a katolikusok között azt tartja a hiedelem, hogy ha a tejesköcsögöket Szent György-napkor kakukkfűvel kimossák, és leborogatják, akkor „jobban felaggya tejfelit” a tej. Ezt nagyon sokan gyakorolták is. *Tiszabón* ez a hiedelem a harmatszedés mágikus szokásával együtt ismeretes. Itt a köcsögöket Szent György estéjén, tehát előző nap este kell kimosni kakukkfűvel. Éjszaka pedig harmatot szedtek a legelőn lepedővel és ezt a lepedőt az istállóban kellett elásni a jászol alatt. Harmatszedés közben azt mondták:

Viszek is, hagyok is.

Viszek is, hagyok is.

Ezekkel a cselekedetekkel biztosították a hiedelem szerint a tejhasznot.

A tejhaszon biztosításának Szent György-napkor néhány ritka esetével is találkozunk a Hortobágy környékén. *Poroszlón*, pl. Szent György-nap napfeljötté előtt fehér lepedőben háromszor körül kellett kerülni azt a kutat, amelyből az állatok isznak.³⁵ *Nagyivánban* pedig egy juhászt említenek, aki Szent György-nap éjszakáján a

³³ N. Bartha K., 1931. 76–77.

³⁴ Bencsik J., 1974. 48.

³⁵ N. Bartha K., 1931. 77. – Röviden utalunk kell arra, hogy a harmatszedés mágikus cselekményével a XVIII. századi boszorkányperekben szintén találkozunk. Egy területünkhöz közeli községből, a délborsodi *Sajóvámossról* lássunk erre példát. Egy 1709-es boszorkányperberben olvashatjuk, hogy „lepedőt hordozot ket aszony Szent György Nap előtt az harmaton a marha járason, minek előtte ki ment volna a marha reggel a mezőre . . .” Tóth Jánosné „Szent György napjan harmatot szedet, tiltva leven pedig a faluban hogj senki Szt. György nap előtt egj hettel s utanna is egj hettel vagj gükeret asni, vagj füvet szedni ki ne mennyen. . .” Schram F., 1970. I. kötet 144, 147.

teheneit takarta le fehér lepedővel és úgy vezette őket a dűlőutakon. Azért csinálta, hogy „sok tejet adjon a téhen”.

A Hortobágy környéki településeken a Szent György-napi hiedelmekben jelentős szerep jut a gyíknak, békának és a kígyónak. Általánosan ismert az a hiedelem, hogyha a Szent György-nap talált gyíkkal megdörzsölik a torkukat vagy a gyerek torkát, akkor nem kapnak torokgyíkot. Ezt a hiedelmet lejegyeztem *Nagyivánban, Tiszaigaron, Tiszaörsön, Tiszaörvényen, Polgáron, Karcagon és Nyírmártonfalván*. Ez ugyan a torokgyík megelőzésére vonatkozik, ám hasznosnak mondják a Szent György-nap fogott gyíkot magának a betegségnek a gyógyításánál is. *Nyírmártonfalván* a „tavaszi kígyót”, amelyet Szent György-nap előtt találtak „beletették ecetbe és reuma, meg ízület ellen ezt a kígyós ecetet használták”. A *balmazújvárosi* pásztorok pedig ezt a Szent György-nap előtt talált kígyót denaturált szeszbe teszik és szintén reuma elleni gyógyszernek használják fel. A fájós torkot *Egyeken* is Szent György-nap előtt fogott kígyóval kengették.³⁶ *Nagyiván* szerint a torokgyík gyógyítására döglött, száraz gyíkot kellett használni. Azt mondják, hogy régebben a pióca is Szent György-nap előtt kellett szedni, „mert a pióca is akkor volt jó, akit Szent György-nap előtt fogtak, az maradt meg”.

A Szent György-napi hiedelmek között a béka elsősorban az időjárásjóslásokban szerepel. A Hortobágy környékén fekvő falvakban és városokban mind a pásztorok, mind pedig a parasztok között általánosan ismert az a hiedelem, hogy ahány nappal Szent György-nap előtt megszólal a béka, utána annyi ideig hallgat. Ez azt jelenti, hogy Szent-György-nap után megint hideg lesz. Ha Szent György-nap szólal meg a béka, a hiedelem szerint nedves, esős év várható. A kígyóhoz és a gyíkhöz hasonlóan a gyógyításokban is megtaláljuk a békát. *Hajdúböszörményben* a Szent György-nap előtt fogott békát kiszáritották és sebek gyógyításánál használták. A száritott békával megkerekítették a sebet, ami ezután – a hiedelem szerint – begyógyult. Hasonlóan használták daganat, kelés gyógyítására *Debrecenben* a Szent György-nap előtt fogott, felnyársalt göröngyi békát. A daganatot, vagy a kelést a göröngyi béka orrával kétszer megkerekítették.³⁷

Tiszaörsön egy figyelemreméltó hiedelmet jegyeztem le, amelyet máshol nem találtam meg terepmunkám során. Eszerint, ha Szent György-nap előtt ürgét fogtak, azt meg kellett nyúzni, a bőrét meg kellett száritani és a tyúk fészkebe tenni. Ezzel a cselekménnyel azt érték el, hogy „hamar lett kotló”.

Feltétlenül meg kell említenem a fentebb közölt hiedelmekkel, mágikus cselekedetekkel kapcsolatban, hogy nemcsak a pásztorok, hanem a falusi földművelő lakosság is ismeri és gyakorolja őket. E téren nem tehetünk különbséget a két réteg között.

A Hortobágy környéki falvakban a legáltalánosabban ismert Szent György-napi hiedelem az *elásott kincs*hez fűződik, amivel más vonatkozásban a boszorkány és a táltos alakjánál már találkoztunk. Adatközlőim szerint a földben levő pénz, kincs minden hetedik évben Szent György-nap éjszakáján, a *hajdúböszörményiek* szerint éjjel 1 órakor fellángol. Ilyenkor tisztul. *Balmazújvároson* az idősebb emberek szerint a

³⁶ Eödrögh B., 1938. 91.

³⁷ Ecsedi L., 1934. 51.

„patika mögött” van elásva a pénz, amely szintén Szent György-nap éjszakáján éjjel 1 órakor lobban fel. *Tiszaörvényen* ilyenkor nagyon sokan jártak kint a határban éjszaka: lesték a fellobbanó tüzet. Azt mondják ugyanis, hogy a pénz ilyenkor „megfordul”, „tűz alakjában fordul meg”. Az elásott kincs a *debreceni* hiedelem szerint is „megfordul” Szent György-nap éjszakáján és „tüzes láng képében megmutatja magát”.³⁸ Régebben *Nádudvaron* minden évben akadt néhány vállalkozó, aki Szent György éjszakáján az elásott pénzt figyelte, „mert azt mondták, hogy az felgyullad”. A *kabai* és a *kunmadarasi* juhászok szerint „Szent György éjszakáján, ahol kincs van elásva a földbe, ott fellobban a tűz”. A *karcagi* juhászok szerint is Szent György-napkor „változik” a pénz. Akkor éjszaka, minden hetedik esztendőben. Hallomásból ismernek olyan történeteket, hogy voltak olyanok, akik a fellángoló pénzt „megfogták”. Ugyanis aki a lángot észreveszi és gyorsan a hajába markol, annak annyi pénz marad fent a föld tetején, mint amennyi haját a markában fogott. *Tiszafüreden* úgy tudják, hogy a földbe ásott pénzt, kincset Szent György-nap éjszakáján a föld „kiveti” magából. Meg kell figyelni, keresni és össze lehet szedni.

Tiszaörsön a minden hét esztendőben fellángoló, önmagát tisztító pénzt úgy lehet megszerezni, hogy a láng fellobbanásakor a villát vagy a botot gyorsan le kell szúrni a földbe, akkor fent marad a pénz. A szomszédos *Tiszaigaron* a halmokat figyelték Szent György-nap éjszakáján. Aki észreveszi a lángot és a hajához kap, annak fentmarad a pénz, aki azonban a lábához kap, annak „ojan méjre megy”.³⁹ Egyik adatközlőm apja „ásott is egy helyen”, de nem talált semmit. Szent György-nap éjszakáján *Tiszaderzsén* is figyelték az öregek a határban fellobbanó tüzeket, mert azokon a helyeken „péz van elásva”. A *nádudvari* juhászok szerint a fellángoló kincset, pénzt úgy lehet megszerezni, hogy „oda kell lökni a kalapot vagy a kabátot, és a sok pénz ottmarad a föld tetején”. Ha ez nem sikerült, kiásni sem ezt, sem pedig (a *nádudvari* hiedelem szerint) a környéken levő halmokba rejtett pénzt nem lehetett, mert ezeket a kincseket „átok alatt” ásták el. Ha a kincset úgy ásták el, hogy a „meztelen ülepüket a földhöz verték”, mondják *Tiszaörsön*, akkor felvenni is csak úgy lehetett. Az átok alatt való elásásnak egy másik módja is van. Ilyenkor a kincs fölött két csirkét vágtak le. A *tiszaörsi* hiedelem szerint „meghalt, aki nem úgy vette fel”. Ám meghalt az az ember is, mondják, aki a gödröt betemette. A kincs kiásását pedig mindig szóltanul kellett végezni. Két *balmazújvárosi* ember a történet szerint beszélt és „így elment a szerencsájük, nem találták meg a pénzt”.

A Szent György-napi pénzről, kincsről érdekes hiedelem ismert *Hajdúdorogon*. Éjszaka ki kell menni a keresztútra, ott egy kört húzni és várni. A boszorkány olyankor „pénzzel dugja tele mind a két szűrűjét”. Említenek is egy embert, aki ezt megpróbálta, mondván: „mír gürcöljek én egész életembe, mikor csak kört húzok és pénzzel dugja tele a szűr két ujját?” A próbálkozót azonban egy szekér elütötte.⁴⁰

Több adatközlő azonban a határban fellobbanó tűz racionális, valóságnak is megfelelő magyarázatát adta. Így pl. egyik *karcagi*, volt hortobágyi juhász is: „az csak

³⁸ *Ecsedi I.*, 1934, 51. Vö. még: *Calamus dr.* 1925, 59.

³⁹ EA 4085/2, A 1306/2. *Diószegi V. gy.*

⁴⁰ Több adatközlőtől leírt adat, amely század eleji tankönyvek alapján terjedt el. Az iskolai könyvben ezzel a történettel, a póruljárt ember esetével is a babonák ellen harcoltak.

valahun a lápos részen, a Tisza mellett vótak azok a régi mocsarak”, ott voltak. Ilyen és hasonló vélemények ma már egyáltalán nem ritkák, s ezekben az iskola nagy szerepét regisztrálhatjuk.

A földbe ásott kincs Szent György-nap éjszakai tisztulása általánosan ismert hiedelem, a fentiekhez hasonlóan a *Nagykunságban* és környékén is. Külön érdekessége ezeknek a történeteknek, hogy — a *tiszaigari* és a *nádudvari* hiedelemhez hasonlóan — gyakran halmokhoz, dombokhoz kötődnek. Ezekben a nép tapasztalata is kifejezésre jut, hiszen a halmokból nagyon gyakran kerültek és kerülnek elő csontok, cserepek, fegyverek és — ritkábban — pénzek is.

A földbe elásott kincsről egy szólásmondás is járja a Tiszántúlon. Ha valaki megbotlik az úton, azt mondják, hogy *ott van a kincs elásva*.

A *hajdúböszörményi* juhászok kora tavasszal gyakran legeltettek a temetőben. Ide hajtották a környékbeli parasztemberek is jószágaikat. Éjszaka jártak, mert ez „tilos”-nak számított. A temetőben legeltető juhászok azonban Szent György-nap éjszakáján mindig egy kicsit félve mentek ki, mert az a hiedelem járta, hogy ekkor éjszaka, „éjfélbe 12 órakor a halottak mind felkelnek”, körüljárják a temetőt. A Szent György-napi temetői legeltetésről számtalan anekdotát jegyezhetünk le *Hajdúböszörményben*. Amint láttuk, a halottak lelkei Szent György-nap éjszakáján a *nagyiváni* hiedelmek szerint is megjelennek.

Szent György-nap az egyik legalkalmasabb időpont az időjárás alakulásának meghatározására, az időjárásjóslásokra. Az ekkor szokásos jóslások általában az egész nyári időjárást vélik megismertetni. A Szent György-napi vagy Szent György-nap körüli időjárásból következtetni lehet pl. a várható termésre is, sokszor az időjárással összefüggésben. *Kabán* azt mondják a juhászok, hogy tapasztalatuk szerint, ha Szent György-nap éjszakáján hideg van, akkor még sokáig az marad. A *nádudvari* juhászok szerint a régi pásztoremberek a Szent György-nap éjszakai széljárásból következtettek az időjárásra. *Egyeken*, *Újszentmargitán* és másutt is azt tartják, hogy „Szent György-nap előtt amerről zendül először az ég, arról vártuk egész évben az esőt”. *Kunmadarason* pedig szegény esztendőt jósoltak, rossz termést, ha Szent György-nap előtt esett az eső, s ugyanakkor sütött a nap. Ezt az esőt különben *aranyeső*nek hívják. Az időjárás, a *balmazújvárosi* tapasztalat szerint Szent György-nap után fordul melegebbre.⁴¹ *Kabán* és *Debrecenben* pedig azt mondják, ha Szent György előtt az ég megzendül, akkor jó termés lesz.

A Szent György-nap körüli vagy Szent György-napi időjárással kapcsolatos egyéb hiedelmek, jelenségek elsősorban serkentő célzatúak, amelynek révén az egészséget kívánják biztosítani, vagy pedig a betegség megelőzését célozzák.

A *karcagi* juhászok csinálták gyermekkorukban, hogy a Szent György-nap előtti égzengéskor „meghencseregtek” a földön, hogy a derekuk ne fájjon. Ám ez nem nyújtott „védelmet” egész életükre, mert „amikor elértük azt az időt, hogy 75–80, hiába hencseregünk, csak fáj mán az”. Az első tavaszi égzengéskor szokásos meghem-

⁴¹ „Szentgyörgy nap után, ha hosszúak és keservesek is az éjszakák, de nappal már lehet szárttkozni, a kérés csizmát is meg lehet kenni, mert belesüti már a nap a zsirt . . .” Veres P., 1956. 43.

pergőzés azonban nemcsak *Karcagon* ismert. Szerte a Hortobágy környékén is lejegyezhetjük. Mindenütt ugyanaz a célja is. Azokban a falvakban, ahol terepmunkát végeztem, a fentebb leírtakat általában gyerekek csinálták és nagyon ritkán megteszik még ma is az idősebbek hatására. Öregebbek, bár ők ennek a hiedelemnek a továbbadói, nem gyakorolják. Erre példát sehol sem találtam. Az idősebbek között azonban ma is általánosan járja a mondás az első tavaszi égzengéskor: *Verd a fejed a falba, hogy ne fájjon!*

Szent György napja a társadalmi élet különböző területén határterminusként szerepel. A nap ilyen vonatkozásaira most csak utalok, részletesen más fejezetben foglalkozom velük. Így pl. határnapja bizonyos munkák megkezdésének: jószág kihajtása, vetés, bizonyos házimunkák stb. Nagyon sok helyen a cselédek (pásztorok) megfogadásának és a munkakezdésnek is ez az időpontja. Szent György-napnak ezek a vonatkozásai szoros kapcsolatban vannak a hiedelmeknél már megismert évnegyedkezdő szereppel, ha ez sokszor már nem, vagy csak halványan ismerhető is fel. Emiatt válhatott a közösségi, társadalmi élet sok területén szabályok, tilalmak, szokások formájában határnappá.

Szent György-nap a tavaszi ünnepkörön belül az egyik legnagyobb jelentőségű, legnagyobb vonzerejű nap. Így vonzhatott magához számtalan hiedelmet, szokást. Bár ilyen szerepét a húsvét (általában a nagyhét) kissé tompítja.

Szent Márk napja (április 25.)

A búzaszentelés időpontja országosan Szent Márk napja.⁴² Ez az ünnep, mint hivatalos egyházi ünnep, teljes azonosságot mutat az egész vizsgált területen. Esetleges eltérések az ünnepnek a szokáshagyományon és a néphiten belül elfoglalt helyét, szerepét illetően lehetnek és vannak is.

A Tiszántúl és a Hortobágy környékének katolikus falvaiban (*Újszentmargita, Polgár, Hajdúdorog, Nagyiván, Tiszaörs és Búdszentmihály bűdi része* – hogy csak a többségében katolikus falvakat említsem) egészen a második világháború utáni évekig szokásban volt ezen a napon, hogy a falu népe a pap vezetésével körmenetben kivonult a határba. A körmenetben magukkal vitték a máskor is használatos templomi zászlókat, kereszteket. Minden évben általában más helyre mentek, egyetlen választási szempont az volt, hogy „szép” legyen a búza azon a helyen. Leginkább a faluhoz közel eső búzatóblákhoz vonultak ki. Gyakran előfordult az is, hogy a gazdák maguk ajánlották fel, hogy a körmenet az ő földjükre menjen. Ez nagy megtiszteltetésnek számított. *Nagyivánban* pedig legtöbbször a plébánia földjére, az ún. Paptagba vonult ki a körmenet. *Búdszentmihály (Tiszavasvári)* bűdi, görög katolikus részén azt mondják, hogy a búzaszentelés előző nap, tehát még Szent György-nap megtörtént. „Búcsúval”, mások szerint „prozessióval” (processio) mentek ki a határba.

A búzaszentelési körmenetben változás csak az elmúlt két évtizedben következett be: napjaink viszonyainak megfelelően a legtöbb helyen megszüntették őket. Manapság pl. *Újszentmargitán* „csak egy kis búzát visznek a templomba” a hívek. Más falvakban

⁴² Bálint S., é. n. 241.

ez sincs már meg. A búzáról – jelképesen – a plébánia gondoskodik. A búzaszentelést a templomban tartják.

Régebben a körmenetek alkalmával a hívek a búzatábla szélén félkörben körülállták a papot, aki imádkozott és megszentelte a földet. A szertartás végeztével pedig mindenki igyekezett legalább néhány szál szentelt búzát tépni, amelyet azután odahaza az imakönyvbe tettek el. *Nagyvívánban* a szentelt búzából a templomi zászlókra kis koszorúkat kötöttek, s addig hagyták rajta, amíg le nem száradt. A *büdi* (*Tiszavasyári*) görög katolikusok a hazavitt szentelt búzát nemcsak az imakönyvben tartották, hanem a jószág takarmányába, abrakjába is belekevertek egy-egy szálát. Nagy viharban, villámláskor pedig az ereszcsgúsgásba, az eresz alá dugták, hogy a villámcsapást távol tartsa.

A szentelt búza felhasználása mágikus cselekményekben ritka, nem általánosan elterjedt jelenség a Hortobágy környéki településeken.⁴³

Május elseje

Május elseje a Hortobágy környéki falvakban, városokban is elsősorban a fiatalság ünnepe volt. Az ekkor szokásos *májusfaállítás*, valamint az ennél ritkább majális az udvarlás, a párválasztás, a két nem közötti kapcsolat fontos alkalma volt.

A majális szokását a második világháború előtti években, a századforduló időszakában is elsősorban a polgárosultabb mezővárosokban: hajdúvárosokban, nagykun városokban találjuk meg. Néhány nagykun városban (*Karcag, Kunmadaras, Kisujszállás*) különösen nagy jelentőségű volt ez a nap az egész lakosság számára. Nagyon sokan a település közelében levő erdőbe vonultak ki, magukkal víve egy napi ételmet és kellő mennyiségű italt. Itt azután beszélgettek, játszottak, vidáman töltötték egész napjukat. A fiatalok játszottak, táncoltak.

A majális is, de a májusfaállítás is elsősorban a fiatalok szokása, ünnepe volt. A májusfaállítás pedig különös jelentőséget kapott mindenütt a lányok-legények viszonyában, az udvarlásban is. Május elsejének éjszakáján, hajnalán a komolyan udvarló legények zöld gallyat vittek a választott lánynak. Legtöbbször fűzfagallyat vagy nyárfagallyat, ritkábban hatalmas fiatal nyárfát, hiszen ezek voltak a leggyakoribb növények az alföldi falvak határában. Az *egyekei* legények számára karácsony és József-nap (búcsú napja) mellett május elseje jelentette a harmadik alkalmat komoly szándékaik igazolására: *májusfát* állítottak a lánynak. Néhány helyen, így pl. *Újszentmargitán* ezt a gallyat nem díszítették fel, csupaszon erősítették fel a kapuozlophoz, vagy ásták le az udvarban. Másutt a gallyra színes krepp-papír szalagokat kötöttek. Május elsejének éjszakáján bizony forgalmasak voltak az utcák. A legények a májusfa (a Nagykunságban *májfa*) felállítását után nem tértek még haza, hanem igyekeztek egymást megtréfálni, egymás gallyát ellopni. Ezért a fát állító legény sokszor egész éjszaka a „fa alatt tanyázott, hogy el ne vigyék. . .” Amelyik fát őrizték, annak nem is lett soha semmi baja, mondják *Tiszacsegén* és *Újszentmargitán*. Az ilyen fákat nem bántotta senki. *Hajdúböszörményben* a *májfa* orgona volt. Ezt a legények bedobták a lányos ház udvarába, de nem díszítették fel semmivel. A *hajdúböszörményi* lányok azonban „ezt

⁴³ Vö. *Bálint S.*, é. n. 241–242.

nem nézték semmibe. Az volt a dicsőség, ha a lánynak zenét adott a legény. Akkor felgyújtották a villanyt.”⁴⁴

Ugyancsak újabb szokás május elsején, hogy a legények *éjjeli zenét*, szerenádokat adnak a lánynak. Ezt is természetesen csak már komoly kapcsolat esetén csinálták meg. A legény olyankor fogadott egy cigánybandát, amellyel a lányos ház előtt néhány nótát húzatott. A lánynak ilyenkor ablakba kitett égő gyertyával kellett jelezni, hogy hallja és köszöni a zenét. Ez a szokás a mezővárosokban általánosnak mondható, ahol polgári hatásra, gazdalegények révén terjedt el a múlt század legvégén. Később más rétegek is átvették. *Balmazújvárosban*, írja Veres P. a „Kelletlen lány” című regényében, az udvarló legények szeretőjük nevenapján és minden május elsején éjjeli zenét adtak a lánynak, ahogy tehetségük megengedte.⁴⁵ *Kunmadarason* a visszaemlékezések szerint a *magyar banda* (rezesbanda) a toronyból köszöntötte május elsejét.

Újszentmargitán és a nagykun városokban, valamint *Tiszacsegén* számtalan tréfás szokást is gyakoroltak május elseje éjszakáján. Az említett helyeken gyakran előfordult, hogy a legények „a kocsit szétszedték és az óltetőn rakták össze”. Bajlódhatott a gazda, amíg levette. A házak utcai kapuit leszedték és több utcával arrább vitték, összecserélték. Sokszor napokig tartott, amíg megtalálták őket s minden kapu visszatért a helyére. E szokásokat az elmúlt évtizedekben már április elsején is gyakorolták, s egykor farsangi tréfaaként is ismertek voltak.

A májusfa állítása a Hortobágy környékén a második világháború után fokozatosan mindig szűkebb körre korlátozódott, s napjainkra egészen ritka szokássá vált. Ugyanebben az időszakban május 1. politikai színezetet kapott, s vált a munka ünnepévé. Ám ez a színes felvonulással összekötött ünnepség megőrizte a régi majálisok vidám hangulatát lacikonyháival, borkiméréseivel, büféivel s ritkábban — ha a faluba tévedt — körhintájával egyetemben.

Urbán napja (május 25.)

E nappal kapcsolatban mindössze az időjárásjóslás tartozik vizsgálódásaink körébe. A hiedelem szerint, ha Urbán-napkor esik az eső, jó termés lesz. E jóslást elsősorban a gabonára vonatkoztatják,⁴⁶ s így mindenekelőtt a földművelő lakosságnál ismert.

Pünkösöd

A pünkösdi szokások országszerte legszínesebb népszokásaink közé tartoznak, mint ahogy maga a pünkösöd is a legjelentősebb ünnepek egyike a népeletben és az egyházi ünnepek között is.

Pünkösddel kapcsolatban legjobban ismert a pünkösdi királyválasztás és a pünkösdi királynéjárás szokása.⁴⁷ Az általam vizsgált területen azonban e szokásoknak már csak halvány nyomai fedezhetők fel.

⁴⁴ DENIA 1418/97. Széman Zs. gy.

⁴⁵ Veres P., 1968. 67.

⁴⁶ Az Urbán-napi időjárásjóslásokhoz és szokásokhoz l. m. Bálint S., é. n. 249–250.

⁴⁷ E szokásaink azon kevesek közé tartoznak, amelyeknek történeti nyomait régtől fogva,

Nagyivánban a pünkösdi királynéjárás szokását az 1910–20-as években iskolai ösztönzésre elevenítették fel. Az egyik kislányt „pünkösdi királynővé választották”. Egy teljes évig az volt, de semmi „különös kiváltsága nem volt” neki.⁴⁸ Bár a szokást nem, a pünkösdi éneket a mai *nagyiváni* idők ismerik még:

*Mi van ma, mi van ma,
Piros pünkösöd napja.
Hónap lesz, hónap lesz
A második napja.*

Tiszaörsön sem lehet már a szokást pontosan lejegyezni, a legidősebbek azonban még emlékeznek arra – hallomásból –, hogy a múlt század végén, a múlt század 80–90-es éveiben még gyakorolták. A pünkösdi királynéválasztás és királynéjárás szokását részletesen a *Tiszafüred*del szomszédos és jórészt tiszafürediekkel betelepített *Tiszaörvényen* sikerült lejegyezni. Az adatközlők szerint itt még a századfordulón gyakorolták. Néhány kislány ünneplőbe öltözötten járta a falut. Egy volt köztük a királykisasszony: „szebben felöltözve, galáris és koszorú” volt a fején. Házról házra jártak. A beköszöntés után minden helyen elénekelték a következő dalt:

*Én kis király vagyok, szólni alig tudok,
Lovaglós pálcámmal el is szaladhatok.
Mi van ma, mi van ma, piros pünkösöd napja,
Holnap lesz, holnap lesz a második napja.
Szálljon erre a házra az Isten áldása.*

Játékukért, énekükért pénzt kaptak a háziaktól, amelyen a társaság megosztott.⁴⁹

A *Tiszafüred*del szomszédos *Egyeken* körülbelül az 1920-as évekig élt a pünkösdi királynéjárás szokása. Iskolás korú kislányok *mimamáztak*, vagy másképpen *mimamát jártak*. Négyen vagy hatan voltak egy csoportban, mind ünneplő ruhába öltözve. Egyikük *menyasszonynak*, egy másik kislány pedig *vőlegénynek* öltözött fel. A kis menyasszony fején valódi menyasszonyi koszorú volt, amit erre az időre kölcsön kértek. Ritkábban a többi lány is koszorút tett a fejére. Pünkösöd napján több csoport járta a falut, s majdnem minden házba betértek. A legtöbb helyen el is várták őket. A ház előtt az udvarban körbe álltak és énekeltek:

*Mi van ma, mi van ma, piros pünkösöd napja.
Hónap lesz, hónap lesz a második napja.
Vőlegény, jól megfogd piros kantár szarát,
Hogy el ne tapossa a pünkösdi rózsát.
Mert ha eltapossa a pünkösdi rózsát,
Nem lesz belőle fehér galambocská.*

elégé alaposan nyomon követhetjük. A pünkösdi szokásokhoz L. Dömötör T., 1964. 111–138.; Dömötör T., 1972. 38–39.; Bálint S., é. n. 251–257.; Bálint S., 1973. 333–342.

⁴⁸ SzMNA Füvessy A. gy.

⁴⁹ SzMNA Füvessy A. gy.

Ezután csárdást táncoltak párban és körben összefogózva. A háziaktól legtöbbször pénz, pár fillért kaptak, de ritkábban meg is vendégelték őket.

A Hortobágytól távolabb, a Tisza mentén és a Nagykunság déli részein ismerik a szokást, ill. a pünkösdi éneket, köszöntést. A nagykun városok katolikus lakói között, így pl. *Karcagon* nem ismert.⁵⁰

Debreceni adatközlőim számára ismeretlen a pünkösdi királynéjárás szokása, a pünkösdi köszöntés. A múlt század utolsó harmadában azonban még itt is gyakorolták. Az 1870–80-as években már cigány gyerekek öltöztek fel pünkösöd napján, többen alkottak egy csoportot s úgy jártak házról házra. Papírkorona volt tollakkal díszítve a kiválasztott pünkösdi királyné fején, arcát fátyol borította. A köszöntőverset kísérőinek egyike mondta el.⁵¹ Úgy tudják azonban, hogy a Hortobágyon pünkösöd napján ügyességi versenyt rendeztek régen a pásztorok között. E verseny jelentőségére, egyéb mozzanataira már nem emlékeznek.

A pünkösdi köszöntés ismeretlen *Újszentmargitán* is. Itt azonban egyéb szokást gyakoroltak, amely szintén erősen kapcsolódik pünkösöd tavasz kezdetét jelentő szerepéhez. Szokás volt ugyanis *Újszentmargitán* az uradalmi béresek körében, hogy pünkösöd napján bodzavirággal rakták ki az eresz alját. A szokás célját, értelmét viszont már nem tudják.⁵²

A *nádudvari* szokásokat is már csak az emlékezet őrizte meg számunkra. Az elmúlt évtizedekben ezeket már nem gyakorolták. Pünkösöd napján *Nádudvaron* pünkösdi királyt választottak. A pünkösdi királyválasztás összekapcsolódott a legényavatás szertartásával. Pünkösöd napján volt lovasverseny és ügyességi verseny is. Ez utóbbi birkózásból és tekézésből állt. E versenyek győztesét avatták pünkösdi királlyá ugyanaznap este a bálban. Ez együtt történt a legényavatással. Előbb a királyt avatták fel: a bálteremben letettek egy csokor pünkösdi rózsát a padlóra, a király azon áthajolt úgy, hogy kezét letette a földre. Ezután pedig a legények sorban rácsaptak a fenekére. Ezután pedig annyit ivott, amennyit akart. Majd a legényavatás következett. Ez szintén veréssel járt. A felavatott legény aztán a terem közepén levő 5 literes demizsonból annyit ivott, amennyit csak akart. Így ment ez sorban, amíg mindenkit felavattak.

Hasonlóan képzelhetjük az említett hortobágyi pünkösöd napi ügyességi versenyt is.

A múlt század közepéről, a közeli Tisza menti *Rakamazról* ismerjük a pünkösdi királyválasztás, királyfutás szokását. Ez itt a kocsisok és a béresek szokása volt, akik a királyi címért lóháton és gyalog versenyeztek. Az elsőnek célba ért nyerte el a királyi címet, a második helyezettet *kisbíró*nak nevezték. Ezek egymással még egyszer versenyt szaladtak, s ha a királyt utolérte a kisbíró, akkor annak kötelessége volt az egész társaságot a kocsmában megvendégszolgálni, míg ha a „kisbíró a királyt nem éri el, tartozik a királynak annyi bort fizetni, amennyit ő magassága meginni képes. . . A király ezen

⁵⁰ Vö. a SzMNA 99 kérdőpontjára beérkezett válaszokkal.

⁵¹ *Zelizy D.*, 1882. 295. – A pünkösdi királynéválasztás szokásának esetleges meglétére utal a *hajdúnánási* református egyház konzisztóriumának 1765. március 25-én kelt határozata, amelyben a „király-asszony tételt” megtiltja. *Illyés E.*, 1936. 75.; *Illyés E.*, 1941. 128.; *Niedermüller P.*, 1974. 38. (Nyírség)

⁵² A lakóház bodzavirággal való feldíszítésére *Bálint S.* közöl több párhuzamot, ill. utal a bodza más irányú felhasználására is. *Bálint S.*, é. n. 257.

egész évben lovát és ökrét nem őrzi, ő csak parancsol, s parancsát a kisbíró hajtja végre.”⁵³

A Hortobágy környéki katolikus falvak (*Nagyiván, Tiszaörs, Egyek, Újszentmargita*) számára nagyon fontos esemény volt a pünkösdi *mátraverebélyi* búcsú. Az említett falvakból, kisebb-nagyobb csoportokban, gyalogszerrel sokan elmentek oda. *Nagyivánhoz Mátraverebély* pl. „egy heti járás volt: három nap oda, három nap vissza”, egyet pedig ott töltöttek. A *verebélyi búcsúra* e katolikus településekről sokan hosszú évtizedekig megszakítás nélkül eljártak.

A legtöbb helyen, így *Balmazújvárosban* is,⁵⁴ az év egyik legnagyobb bálját tartották pünkösdkor a fiatalok. Ennek jelentősége hasonló volt a húsvéti báléhoz.

A Hortobágy környék lakóinak, különösen a jószágtartó parasztoknak és a pásztoroknak jelentős ünnep volt pünkösöd napja. Pünkösöd volt ugyanis ezen a vidéken a jószágnézés egyik hagyományos napja, amelynek alkalmából a gazdák mindig megajándékozták a pásztorokat. Ilyen vonatkozásban tehát ezt az ünnepet mindenki számon tartotta. (A jószágnézés és az ajándékozás szokásáról máshol részletesebben írok.) *Kabán* pedig pünkösöd a pásztorköszöntés napja is volt.

Úrnapja

Az év ünnepeinek sorában úrnapja kifejezetten egyházi jellegű és jelentőségű ünnep, az oltáriszentség ünnepe. A hiedelemvilágban azonban az ünnep egyes mozzanatainak nagy szerep jut.⁵⁵

Napjainkban is szokásos az *úrnap körmenet*⁵⁶. Ennek lebonyolítását egyházi előírások szabályozzák, a vizsgált települések között e téren tehát nem találunk lényeges különbségeket. Úrnapiján a templom körül vagy a templom háztömbje körül az utcán, esetleg a házak nagykapujában négy sátrat állítottak fel. Ezeket „búcsúszerűen körüljárták”. A templomból indultak, s oda tértek vissza. A pap minden sáternál imádkozott. *Nagyivánban* a sátor házaknál volt felállítva. „Ahol az állt, az nagy megtisztelés számba ment. Maguk a háziak díszítették fel, de a köznép is vitt virágot. Ha a háziak ebből (a sátorállításból) kiöregedtek, adták át másnak. Akkor már azok csinálták a sátort tovább.” Az úrnapi sátor *Nagyivánban* bodzafából készült. A favázra lepedőt terítettek, amelyre virágot tűztek. A sátorban egy asztal állt, szépen letakarva, ezen pedig egy szentkép. Az így elkészített kis oltár elé, „a pap lába alá úrnapi sás van szórva, amit a Sarkadból vagy a Csikosból szedtek”. A pap útját pedig, ahogy sátortól sátorig ment, kislányok virággal szórták be. A körmeneten a falu apraja-nagyja részt vett. Úrnapja kötelező ünnep volt. A *nagyiváni* pásztorok azt mondják, hogy a pásztoroknak nem voltak fogadott ünnepeik, nem voltak védőszentjeik, akik nevenapján kötelező lett volna a templomlátogatás, de úrnapiján illetl elmenni a pásztoroknak is a

⁵³ *Réső Ensel S.*, 1867. 222–223.; *Jókai M.* hasonló *kunmadarasi* szokásról ír. *Jókai M.* 1928. 115–139.

⁵⁴ *Veres P.*, 1968. 18.

⁵⁵ A kifejezetten egyházi vonatkozásokhoz a népeletben 1. *Bálint S.*, é. n. 257–262.; *Bálint S.*, 1973. 343–359.

⁵⁶ *Bálint S.*, é. n. 257–258.

templomba.⁵⁷ A *nagyiváni* pásztorok ilyenkor igyekeztek helyettest állítani maguk helyett. Néhány évtizeddel ezelőtt még akkor is megtartották a körmenetet, ha úrnapi a hét közepére esett. Erre az alkalomra a *nagyiváni* parasztemberek is hazajöttek, bármilyen messze is dolgoztak a határban. Napjainkban az úrnapi körmenet már nem az utcán, hanem a templom körül a templomkertben jár.

A körmenet alkalmával felállított sátrakat másutt a Hortobágy környékén általában tölgyfából készítették. A sátor díszítéséhez pedig mindenféle mezei virágot felhasználtak.⁵⁸ A körmenet, az istentisztelet végeztével hazafelé indulók igyekeztek ezekből egy-egy szálát magukkal vinni. Nemcsak felnőttek, hanem azok példája nyomán gyerekek is megtették ezt. Az *újszentmargitaiak* visszaemlékezése szerint „gyöttünkbe hazafelé, vittünk egy marék fűvet, meg egy-két tölgyfalevelet, mert az minden betegségre jó. Jóságnak teának megfőztük, hogy az szentelt fű, hogy az használ. Meg embernek is köhögésre, gyomor bajra jó volt.” Az úrnapi szentelt füvetek más helyeken is ember- és állatbetegségek gyógyítására használták fel. A századforduló körüli években még a *debreceni* református emberek is hazavitték a füvekből, s tehén betegségénél orvossággént használták.⁵⁹ *Nagyivánban* a hazavitt virágot és sást a jóság elé tették, a takarmány közé keverték. A virágról pedig azt mondják, hogy „ha ez a virág el is hullajtja a szirmát, nem kell eldobni, mert ahol megvan, oda vihar esetén nem csap a villám”. Egyes *nagyivániak* a hazavitt úrnapi sást betegségek gyógyításánál is felhasználták. „Ha a kisgyerek rontásba volt, akkor azt az úrnapi sást és pókhálót tettek parázsra és ezzel megfűstölték.” Úrnapi sással fűstölték meg *Nagyivánban* a rúgós tehenet is. „*Hajdúszoboszló* katolikusai szerint, ha valaki hosszú útra megy, a magával vitt úrnapi virág megoltalmazza minden bajtól, szerencsétlenségtől.”⁶⁰

Tiszaörsön úrnapiján a templom földjét kakukkfűvel szórták be. „De mire vége lett a misének, akkor már nem maradt egy szál se.” A hívek: öregek és fiatalok, mind egy szálig összeszedték. A hiedelem szerint ugyanis a tejesköcsögöket úrnapi kakukkfűvel kell kimosni, hogy el ne vigyék a tehén hasznát. „Egyes idősebb asszonyok, vagy akik féltek a boszorkányoktól, azok markoltak a templom földjiről, beletették a zsebkenőbe, és hazavitték. Avval a fűvel fűstölték az állatokat. Ez használt, mert a pap lába alatt volt” – mondják. *Tiszaörsön* az első világháború körüli években az iskolásgyerekeket is bevonták az úrnapi körmenet előkészítésébe. „Zsákokkal mentünk ki (a határba) úrnapi előtt, míg vizsgára készültünk. Zsákokkal szedtük a kakukkfűvet, mert kellett a sátrakba.” Nemcsak a templom földjét, hanem a sátrak alját is ezzel szórták

⁵⁷ Figyelemreméltó adatot közöl *Bálint S.* éppen a pásztorokra vonatkozóan: „Ránkmaradt egy 1649-ből való *utasítás*, amely dunántúli mezei pásztoroknak szól. Ez a pásztoroknak jóformán egyetlen vallásos kötelességévé teszi az úrnapi processzióon való részvételt.” A továbbiakban idéz ebből az *utasításból* (*Bálint S.*, é. n. 259–260.). A *Bálint S.* által idézett *utasítás* a Vas megyei juhászok céhleveléből való. A gróf Nádasdy Ferenc által kiadott céhlevelet teljes terjedelmében közli *Herman O.* (*Herman O.*, 1909. 193. skk.), a csallóközi juhászcséh szabályaival együtt, amelynek első pontja szintén az Úrnapi körmeneten való részvételre kötelezi a juhászcséh tagjait. Részletesen olvashatunk a körmenet külsőségeiről is. *Herman O.*, 1909. 246.

⁵⁸ Talán ebben is a régi határkerülő körmenet nyomait fedezhetjük fel, amelyre más vonatkozásban *Bálint S.* már utalt: a fagally, a mezei virágok és füvek az egész határt szimbolizálják.

⁵⁹ DENIA 1417. *Tikos B.* gy.

⁶⁰ *Bálint S.*, 1973. 355.

be. Szép kék virágja és nagyon erős illata volt, mondják.⁶¹ A kakukkfüvet másutt is mágikus erejű fünek tartják. *Kabán* pl. azt tartja a hiedelem, hogy kincset lehet keresni vele, mert éjszaka is világít. Nagyon ritka növény, amely ha beleakad a csizmán viselt sarkantyúba, nem tud továbbmenni az ember.

Balmazújvárosban és Hajdúböszörményben azt mondják, hogy úrnapiján nem szabad dolgozni. A hiedelem szerint annak, aki ekkor kenyeret süt, elég a kemencéje. *Debrecenben* az első világháború előtt mutogattak egy kőkenyeret, amelyet tulajdonosa káposztáskőnek használt akkor. A történet szerint egy asszony úrnapiján kenyeret sütött, és a kenyér a kemencében kővé vált. A *debreceni* hiedelem szerint úrnapiján mosni sem szabad. Az úrnapiján sütött, kővé vált kenyér talán összefüggésben van a napnak az oltáriszentség ünnepe jellegével. A szentostyának (ostya, kenyér) a Hortobágy környékén is volt népies kultusza. Napjainkban a boszorkánytörténetekben találkozunk ennek nyomaival. A *büdszentmihályi (Tiszavasvári)* görög katolikusok szerint „a Szentségen keresztülnézve látni lehetett a boszorkányokat, ahogy a templomajtóban félrefordítják a fejüket, mert nagy szarvuk van”. Egy *hajdúböszörményi* református pástortól leírt történet szerint a boszorkányságot úgy lehet megtanulni, ha úrvacsorakor a kenyeret nem nyelik le, hanem puskacsőbe téve kilövik. Így Krisztust lövik meg.⁶²

Úrnapija szerepet kap a Hortobágy környékén a várható időjárásra és a termésre vonatkozó jóslásokban is. Figyelemre méltó, hogy ezeket a jóslásokat a református *Kabán* és *Kunmadarason* sikerült lejegyezni. *Kabán* a juhászok azt mondják, hogy ha úrnapiján esik az eső, akkor utána sok eső lesz. A *kunmadarasiak* szerint pedig ha úrnapiján süt a nap, akkor sok és bő termés várható.

Medárd napja (június 8.)

A Hortobágy környékén általánosan, minden településen megtalálható hiedelem szerint, ha Medárdkor esik az eső, akkor utána még negyven napig esni fog. Egyes református településeken, mint pl. *Kabán*, a napot *Médárdus napja* régies, latinus névvel említik.

Margit-nap (június 10.)

Margit-napot is az időjárással kapcsolatban említik a Hortobágy környékének lakói. Ezt a napot általában esős napnak tartják, s innen a nap népi neve: *Pisis Margit*. Margit-napnak ez a neve minden vizsgált településen, de nem széles körben ismert.

⁶¹ Az úrnapi kakukkfü hasonló célú felhasználásával a Hortobágytól északra, nem messze fekvő *Mezőkövesden* is találkozunk. Vö. *Bálint S.*, é. n. 262.

⁶² A kővé vált kenyér hiedelme ismeretes a *Nagykunságban*, a *Tiszazugban* és a *Nagysárréten* is, l. *Dám L.*, 1968. 429–430. — Úrnapijáról, az Oltáriszentség egykori *debreceni* kultuszáról írja *Bálint S.*: az égő házakhoz vitt Oltáriszentség eltávoztatja a tűzvészt. Erre XVIII. századból származó adatot hoz, amely szerint a szentséget vivő katolikus pap segítségét a reformátusok is kérték. *Bálint S.*, 1973. 351.

A *kabai* juhászok szerint a László-napi időjárás megmutatja a következő hónapok időjárását. Ha László-nap esik az eső, akkor utána még hatvan napig esik, mondják. Ismernek és emlegetnek egy László-napi csíziót is:

*Jól figyeld meg László napját,
Hét hétre jósolja meg az idő járását!*

NYÁRI ÜNNEPEK

Keresztelő Szent János (Szent Iván, június 24.) napja

A nyári napforduló ünnepét, amely a keresztény naptár szerint Keresztelő Szent János (Szent Iván) napjára esik, a Hortobágy környéki településeken nem ünneplik. Az ünnepségnek csak néhány helyen van az emlékezetben halvány nyoma.

János-napnak egyedül a *hajdúdorogi* és *büdszentmihályi* (Tiszavasvári) görög katolikus lakosságnál van szerény jelentősége. Ezen a napon osztogatják a *hajdúdorogiak* a *János almáját*. Azok az emberek, akiknek van almatermésük, János-nap estéjén egy zsákkal visznek belőle a piacra. Ott szétszórják, a gyerekek pedig összeszedik. Az almaosztásnak semmiféle magyarázatát nem adják.⁶³

A *büdszentmihályi* (Tiszavasvári) görög katolikusok szerint János-nap böjti nap volt. Ezen a napon csak gyümölcsféléket ettek. A hagyomány az étkezés módját is szabályozta. Szent János-napkor nem tányérből ettek, hanem közös tálból, a *kis-kaszrolyból*.^{63a}

A Hortobágy nyugati szélén talán egy régebbi Szent Iván tisztelet nyomára enged következtetni az a pondrót elűző ráolvasás, amelyet a Tudós pásztorok c. fejezetben is bemutatunk.⁶⁴

Szent Ivánnak a ráolvasásba való bekerülését könnyen megérthetjük, ha megnézzük a szent tiszteletét a magyar nép körében. „Keresztelő Szt. János (Szent Iván) a cipészeknek, kárposoknak, szíjgyártóknak ... védőszentje. Segítségét kéri *marhavész* idején és különféle sebesüléseknél.”⁶⁵ A szentnek a kiemelt *marhavész* idején történő segítségül hívása mindenképpen egy nagyobb, általánosabb kultuszra, tiszteletre enged következtetni.⁶⁶

Szent János (Szent Iván) napja mégsem tartozik tehát a Hortobágy környékének

⁶³ A János-napi gyümölcshöz, elsősorban az almához l. még: *Bálint S.*, é. n. 270. *Bálint S.* szerint ez a szokás abból a hiedelemből fakad, hogy „ezen a napon a mennyországban Keresztelő Szent János gyümölcsöt osztogat a gyerekeknek”.

^{63a} *Bálint S.* véleménye szerint ez a szokás Keresztelő Szent János fővételének ünnepéről (augusztus 29.) kerülhetett át a szent júniusi, születéséről megemlékező ünnepére. A tálból evés magyarázata pedig az, hogy a Máté (14.1–12) és Márk (6.14–29) evangéliumában feljegyzett történet szerint a szent levágott fejét egy *tálra* helyezték. *Bálint S.* szíves szóbeli közlése.

⁶⁴ A ráolvasást *Diószegi V.* gyűjtötte. *Diószegi V.*, 1957. 166–167.

⁶⁵ *Mátray J.*, 1960. 141.

⁶⁶ *Vö. Katona L.*, 1912. II. kötet 287–292.

kiemelkedő jelentőségű ünnepei közé. Esetleges régebbi kultuszára is csak halvány nyomok engednek következtetni.

A pásztorok azonban ezt a napot számon tartották. Egyes vizsgált településen ugyanis ekkor volt a juhászok marasztásának ideje, a *szólitás* napja, amelyről részletesen másutt írok.

Péter-Pál napja (június 29.)

A *hajdúsági* hiedelem szerint ezen a napon „szakad fel” a búza gyökere. A növény ezen a napon indul teljes érésnek, ekkor kezd sárgulni. Ez a hiedelem elsősorban a földművelő lakosság körében ismeretes.⁶⁷

Nagyboldogasszony napja (augusztus 15.)

Nagyboldogasszony ünnepe a Hortobágy környéki görög katolikusok szerint Szűz Mária elhunytá napja. A *bűdszentmihályi* (*Tiszavasvári*) görög katolikus asszonyok ezen a napon fekete ruhába öltöznek. A *Tiszafüreden* ma is fellelhető hagyomány szerint a Nagyboldogasszony és Kisboldogasszony ünnepe között gyűjtött tojás, a *két asszony közti tojás*, sokáig eláll.⁶⁸

Kisboldogasszony vagy Kisasszony napja (szeptember 8.)

Hajdúszoboszlón ezen a napon volt szokás az 1920-as években a fejős juhnyájukat széjjelverni. Ezután volt mindig az üzetés.⁶⁹ A *hajdúsági* hiedelem szerint pedig ezen a napon indulnak vissza a fecskék a melegebb vidékekre.⁷⁰ A juhfejtés *Kabán* is ekkor ért véget: „Zsófi naptu Kisasszony napig (május 15.—szeptember 8.) tartott.”

A nyár hátralevő részében már nem találunk említésre méltó ünnepet, amelyet a hortobágyi és környékbeli falvak pásztorai is megtartottak volna. A pásztorok számára a nyár a folyamatos, megszokott munkát jelentette a jószág körül, amelyet ritkán szakított meg egy-egy ünnep, egy-egy vásár. A vásáron kívül más ünnepe nem is volt a pásztortársadalomnak. A vásárok közül kiemelkedett a júniusi hortobágyi *hídivásár*.

⁶⁷ DENIA 1417. *Tikos B. gy.*

⁶⁸ *N. Bartha K.*, 1931. 81. L. m. *Bálint S.*, é. n. 289.

⁶⁹ *Málnási Ö.*, 1928. 72.

⁷⁰ *Málnási Ö.*, 1928. 72.; DENIA 1417. *Tikos B. gy.*

ŐSZI ÜNNEPEK

Szent Mihály napja (szeptember 29.)

Ezen a napon kezdődik a közép-európai őszi.⁷¹ Az őszi gazdasági évnegyed ettől a naptól Márton-napig (november 11.) tart.⁷² Az ekkori szokásokra, hiedelmekre ez nyomja rá bélyegét, azonban az évnegyedkezdő szokás- és hiedelemelemek az említett időszak egészen megtalálhatók, az idők folyamán „széthullottak, az egész évnegyeden át szétterjedtek úgy, hogy a tulajdonképpeni őskezdet meg sem állapítható” sok esetben.⁷³

Mint a legtöbb évnegyedkezdő és évnegyedvégző nap, ugyanúgy Szent Mihály napja is általában (gyakran más napokkal együtt figyelhető ez meg) gonoszjáró, gonoszűző, varázsló, gyógyítónap és egyben bérfizető, pásztorfogadó, hivatalba lépő és lakomanap is egyúttal.⁷⁴ Mint ahogy azonban az előbbieken utaltam is erre, ezek a szokások, hiedelmek egy hosszabb időszakon elterjedve más napokra kerültek át. A Szent Mihály-nappal kapcsolatban a Hortobágy környékén nem figyelhető meg, a mai gyakorlat szerint e napon már nem jelentkeznek.

Mint a tavaszi évnegyed kezdetét jelentő Szent György-napnál, éppen úgy az őszi kezdetét jelentő Szent Mihály-napon is gyakoriak az időjárásra vonatkozó jóslások. Ezek általában az egész elkövetkező évnegyed időjárására jósólnak. Az ekkor szokásos jóslások elsősorban a pásztorok között ismeretesek, hiszen az időjárás alakulását a hiedelem szerint a csillagok és a jószág, a pásztor keze alatt levő állatok és a pusztai állatainak viselkedése mutatja meg. Életmódjuk miatt a falusi földművelő parasztságnál ezek a jóslások kevésbé ismertek.

Újszentmargitai, tiszai és nádudvari juhászok és kondások azt mondják, ha Szent Mihály-nap éjszakáján a juh vagy a disznó összeszorul, összefekszik, rakásra fekszik, akkor hosszú és erős tél várható. Ha pedig széjjel feküdt, az rövid és enyhe telet jelentett. A jószág Szent Mihály-napi viselkedését még ma is számon tartja minden pásztor, s a jóslást is ismerik. Bár hitelt egyre kevesebben adnak neki. Egy Nagyhortobágyon szolgált csikós szerint „Szent Mihály-napkor van valami csillag, amiről az időt (időjárást) megállapították”. A hajdúböszörményi pásztorok sem aludtak ezen az éjjelen. „A csillagokat vizsgálták, megmutatta az ájér és a szél, hogy milyen tél lesz.” Emlékeznek azonban rá, hogy ezek a Mihály-napi megfigyelések nem mindig bizonyultak igaznak. Egyik hajdúböszörményi juhász, még az első világháború előtt póruul is járt. Szent Mihály-napi megfigyelései alapján hosszú és erős telet várt. Jó előre megvásárolta a sok takarmányt a jószágoknak. Végül olyan enyhe tél lett, hogy „a birka kint járt a határban egész télen”.

A tapasztalat szerint azonban Szent Mihály-nap után az időjárás mégis általában hidegebbre fordul. Egy *Debrecenben* ismert mondás is erre vonatkozik: „Akit Szent Mihály-nap után kalapban látsz, ne kérj attól tanácsot!” – az okos ember ugyanis ezután már kucsmában jár.

⁷¹ Szendrey Zs., 1936b. 43.

⁷² Szendrey Zs., 1936b. 43.

⁷³ Szendrey Zs., 1936b. 48.

⁷⁴ Szendrey Zs., 1936b. 48.

A pásztoroknál, különösen a juhászoknál az őszi legjelesebb napja volt Szent Mihály napja. A Hortobágy környékén általában ekkor voltak a változások is, azaz ezen a napon cseréltek gazdát a juhászok. Jó is volt ez, emlékeznek vissza az idősebb pásztorok, mert a többi cselédember: kocsisok, béresek újkor változtak és bizony „sok gyerek belefagyott a hordóba”. A pásztorok a költözködést „jó időben csinálták még”. A juhászok a Hortobágy környékén *mihálynaposak* voltak. A szegődésük általában Szent György-naptól Szent Mihály-napig tartott. Erről részletesebben a Pásztorélet c. fejezetben olvashatunk még. Ugyanott ismertetem a juhászok egyik legjelentősebb őszi mulatságát, összejövetelét, amelyet szintén Szent Mihály-nap körül tartottak meg századunk első évtizedeiben is még.

E Szent Mihály-nap körüli mulatásokhoz sorolhatók a juhászok szempontjából azok a vásárok is, amelyeket Szent Mihály-nap hetében tartottak meg. A Mihály-nap előtti hétfőn *Karcagon*, Mihály-nap hetében csütörtökön pedig *Püspökladányban* volt nagy vásár. Ezekre a vásárokra elmentek a *kunmadarasiak*, *püspökladányiak*, *karcagiak*, *nádudvariak*, *tiszaörsiek*, *nagyivániak*, de más nagykun városbeli, bihari és sárréti juhászok is.

Szent Mihály-nap a Hortobágy környékén talán *Nagyivánban* volt a legjelentősebb. A fentebb elmondottak vonatkoztak a nagyszámú *nagyiváni* juhászra, míg a falu egész népének volt ünnepe a Szent Mihály-napi búcsú. *Nagyivánban* ez a nap a búcsú miatt dologtöltő nap is volt: nem volt szabad mosni és kenyeret sütni.

Orsolya-nap (október 21.)

A *hajdúböszörményi* pásztorok azt tartják, ha Orsolya-napkor szép az idő, akkor karácsonyig még az is marad. Másutt ezt az időjárásjóslást nem ismerik.

Szent Vendel (október 20.) és Szent Dömötör napja (október 25.)

A szentek körében Szent Vendelt és Szent Dömötört a pásztorok védőszentjének tartják.⁷⁵ A két szent tiszteletében megfigyelhető, hogy a kelet-magyarországi pásztorok, főként juhászok elsősorban Dömötör napját, míg a dunántúli pásztorok és pl. a jászágiak elsősorban Szent Vendel napját ünnepelték meg, azt tartották.⁷⁶

A Vendel-napi szokások ma már csak nyomokban és kis jelentőséggel találhatók meg a Hortobágy környéki falvak, települések pásztorainál. Ez mindenesetre azonnal mutatja a Vendel-nap kisebb jelentőségét a Tiszántúlon, amelyre az előbbieken már utaltam.

A *hajdúvárosok* pásztorai között, még a katolikus vallásúak között is teljesen ismeretlen a szent tisztelete, így a névnapján másutt szokásos ünnepléseket sem találhatjuk meg. A református vallásúak természetesen nem tartják Szent Vendel ünnepét, mint egyházi, vallásos vonatkozású ünnepet. Ismeretlen azonban a szent tisztelete vagy bármiféle gazdasági jellegű ünnep e napon a Hortobágy északi szélén fekvő katolikus,

⁷⁵ A két szent tiszteletéhez, egyházi vonatkozású elemeihez l. *Bálint S.*, é. n. 292–295.

⁷⁶ *Dömötör T.*, 1972. 41. – Szent Vendel tisztelete, viszonyítva más alföldi területekhez, különösen a *Jászságban* szembetűnő. A kultusz azonban mind a mai napig nincs kellő alapossággal feltárva, leírva, elemezve.

valamikor káptalani településeken és a Hajdúság északi részén lakó görög katolikusok között is. A Hortobágy nyugati szélén fekvő református és katolikus falvakban, a református nagykun városokban sem ismert e napon semmiféle hagyományos szokás a pásztorok között.

A pásztorok a Hortobágy környékén nem tulajdonítanak maguknak egyetlen szentet sem védőszentnek, sőt néhány helyen kifejezetten tiltakoznak ez ellen. Ezt a felfogást nagyon jól példázza egy *hajdúböszörményi* juhász véleménye: „A pásztoroknak nemigen van védőszentjük. Mer a pásztor a jószággal nem tud úgy bánni, hogy ne káromkoggyék, hogy mérges ne legyen. Vagy azért kell a védőszent? mert ott a legjámborabb, legaranyosabb nazarénus se bírja ki, hogy ne káromkoggyék. A jószág olyan.”

Néhány helyen azonban mégis csak megtaláljuk Szent Vendel kultuszának nagyon halvány nyomát. *Kunmadarason* ismeretlen Szent Vendel, mint juhászvédőszent, a *madarasi* pásztorok azonban tudni vélik, hogy Szent Vendel a *karcagi* katolikus juhászoknak védőszentje. Szobra ott áll a *karcagi* katolikus templomban.⁷⁷ Vannak adataink a *nádudvari* Vendel tiszteletéről is. Itt régen a gulyások tekintették védőszentjüknek, „bár ünnepét leginkább Demeterkor ülték meg”. *Nádudvaron* mindig azt mondták jószágvédő idején: „Vendel viszi a jószágot.” Tisztelete abban is megnyilvánult, hogy a gyerekeket nagyon sok gulyáscsaládban keresztelték Vendel névre.⁷⁸

A *nagyiváni*, *tiszaszőlősi*, *újszentmargitai*, *hajdúdorogi*, *tiszafüredi*, *polgári*, *büdszentmihályi*, *balmazújvárosi* és *tiszacsegei* pásztorok sem ismerik ma már egyik szent tiszteletét sem. E két napon emlékezet óta soha sem volt szokásban semmiféle mulatság, ünneplés és nem gyakoroltak ekkor semmiféle hagyományosnak nevezhető szokást. A két szent egyházi tisztelete sem tartozik a pásztorok életéhez.⁷⁹

Szent Dömötör ünnepe néhány nappal Szent Vendel napja után következik.⁸⁰ Tiszteletének nyomait a Hortobágy környéki településeken napjainkban már nem, vagy csak nagyon halványan lehet megtalálni. Az *újszentmargitai* és *tiszacsegei* pásztorok szerint helyben e napot nem ünnepelték meg, de a *borsodi*, *hevesi* síkságon és a hegyekben jeles napnak számított, „mert ott más a szokás”.⁸¹

A Hajdú megyei *Nádudvaron* Dömötör napja jelentős volt a pásztoroknak a múlt század utolsó harmadáig, mert akkoriban Dömötörtől-Dömötörig szegődtek a gazdák a juhászokat. „Ezt követően tértek át a Mihály napjától ugyancsak egy évre történő fogadásra.”⁸² A Dömötör-napi juhászfogadást említi *Jókai* is a Hortobágyról

⁷⁷ DENIA 1479/58. Órsi J. gy.

⁷⁸ *Szabadfalvi J.*, 1964. 32.

⁷⁹ Mindezek terepmunkám végső eredményét mutatják. Szent Vendel tiszteletéhez azonban a vizsgált területről is nagyon szép adatokat közöl *Szabadfalvi J.* idézett cikkében, vö. 78. jegyzet. Dömötör-nap vizsgálatok is *Szabadfalvi J.* kutatásaira támaszkodtam.

⁸⁰ Kultuszát pásztorvédő szentként Magyarországon általánosan ismertnek mondja *Bálint S.* és *Dömötör T.*, különösen a keleti országrészen. *Bálint S.* megjegyzi még, hogy a szent középkori kultuszához nagymértékben hozzájárult az a hagyomány, amely Szent Dömötört hazai születésűnek véli. *Bálint S.*, é. n. 293.

⁸¹ *Szabadfalvi J.* szerint *Újszentmargitán* és a közeli *Folyáson* is ismert. Adatközlőim azonban e helyeken is negatív válaszokat adtak.

⁸² *Szabadfalvi J.*, 1964. 37.

„Sárga rózsza” című kisregényében.⁸³ Napjainkban már a legidősebb generációhoz tartozó pásztoemberek is csak hallomásból emlékeznek arra, hogy „Szentdömötört” a juhászok védőszentjének tisztelték s e napon mulatságot is rendeztek.⁸⁴ A nádudvari uradalmi juhászok a Sulymosi csárdában gyülekeztek. E csárda a tiszacsegei-nádudvari út mellett, a Hortobágy folyó partján áll. Közelében négy határ találkozik: a nádudvari, kunmadarasi, karcagi, és debreceni.⁸⁵ A vacsora, amelyen részt vettek a számadók, családjuk és a bojtárok is, a legidősebb számadó köszöntésével kezdődött meg.⁸⁶ A paraszti legelőtársaságok — az uradalmi juhászokétól eltérően — másként rendezték meg, kevésbé hagyományos formában a Dömötör-napi mulatságot. Ennek költségeit a társaság fizette, s ezen részt vettek a parasztagazdák is. A vacsora és a multság azonban itt is hasonlóképpen zajlott le, mint a Sulymosi csárdában.⁸⁷ Újszentmargitán úgy emlékeznek egyes pásztoemberek, hogy Dömötörkor még az 1930-as évek előtt is rendeztek mulatságot. Ezt viszont nem hozzák kapcsolatba Szent Dömötör ünnepével (és kultuszával), hanem azt tartják: azért van ezen a napon, „mert egy Demeter nevű pásztoember rendezte meg a mulatságot először”.⁸⁸ Szent Dömötör napjának pásztori mulatozással való megünneplése ismert a kissé távolabb eső Nyírcsádon és a Szatmár megyei Jármiban is. Emlékeznek a Dömötör-nap megülésére a Hortobágyra nyaralni lejáró nyírségi pásztorok is.⁸⁹

Az elmúlt évtizedekben Szent Dömötör napja más vonatkozásban volt jelentős a Hortobágy egyes településein. Kunmadarason és Hajdúszoboszlón voltak ekkor vásárok, amelyekről a helyi és környékbeli pásztorok nem maradhattak el. Kunmadarason ilyenkor különösen a szarvasmarhának volt nagy kereslete. A marhát hazahajtó pásztorok pedig a vásárról gyakorta rezesbanda kíséretével a kocsmába mentek és mulattak. A nap jelentőségét Kunmadarason tehát a demeteri vásár adta meg.

A fentiekből következően megállapíthatjuk, hogy a Vendel- és Dömötör-napkor rendezett pásztor- (elsősorban juhász-) mulatságok a múlt század végén és századunkban már nem állandó, nem jelentős elemei a Hortobágy környéki falvak pásztorfolklórájának. Korábbi kultuszra azonban vannak nyomok. Az e két napon szokásos, alkalomhoz kötött és a hagyomány által szigorúan megszabott formában történő ünnepelést az említett időpontban felváltotta egy alkalomhoz nem kötött, de általában az őszi időszakra korlátozódó, a szétverés és beszorulás időpontjaihoz igazodó pásztormultság. Erre láthatunk példát a Pásztorélet c. fejezetben is. Az őszi pásztorszokásokban beállott változásokat mutatja az is, hogy a korábbi Vendel- és Dömötör-napi ünnepeléssel szemben megnő Szent Mihály-nap szerepe, s ez válik fokozatosan az egyik legjelentősebb őszi pásztori ünnepnappá. Ezzel párhuzamosan a másik két régi pásztorünnep veszít jelentőségéből.

⁸³ Jókai M., 1928. 45.

⁸⁴ Szabadfalvi J., 1964. 21.

⁸⁵ Szabadfalvi J., 1964. 21.

⁸⁶ A vacsora részletes leírását l. Szabadfalvi J., 1964. 21–22.

⁸⁷ Szabadfalvi J., 1964. 23.

⁸⁸ Szabadfalvi J., 1964. 23.

⁸⁹ Szabadfalvi J., 1964. 23.

Márton (november 11.), Erzsébet (november 18.)
és Katalin napja (november 25.)

Ezeknek a napoknak a Hortobágy környék falvainak és a hortobágyi pásztoroknak az életében nincs különösebben jelentős szerepe. Elsősorban időjárásjóslások ismertek ekkor.

Márton napján a hortobágyi települések és pásztorok életében nem találunk olyan elemeket, amelyek a nap régebbi jelentőségét mutatnák.⁹⁰ Az e napon szokásos (a szent legendájával is kapcsolatos) libahúsevés és a Márton-napi liba csontjából az elkövetkező tél időjárására való jóslás is csak a Hortobágy határos Nagykunság déli részeiben ismert.⁹¹ Márton napja *Hajdúszoboszlón* a disznóölések kezdetét jelezte. Ezután kezdődtek meg a disznótorok, mert Márton-nap után biztosan beáll a tél, s a hús nem romlik meg.

Az *Erzsébet*-napi havazásra azt mondják, hogy *Erzsébet megrázta a pendelyét*. E szólás általánosan ismert a Hortobágy környékén, lejegyeztem mind pásztor-, mind pedig parasztemberektől. *Debrecenben* használatos egy másik szólás is, ugyancsak az Erzsébet-napi időjárással kapcsolatban.

*Erzsébet, Katalin havat szoktak adni,
A bitang marhákat jászolhoz kötni.*

Ez a szólás a pusztai legeltetés végére, a beszorulásra utal.

A *Katalin*-napi időjárásjóslások, csíziók a karácsonyi időjárásra következtettek. *Hajdúdorogon* azt mondják:

*Ha Katalin kopog,
Karácsony locsog.*

A csíziót elmondó *hajdúdorogi* juhász szerint „ez be is vált mindig”, amikor figyelte. Ezt a mondást terepmunkám során minden településen megtaláltam. Ezt vagy változatait mindenütt ismerik.

⁹⁰ Szent Márton napja ugyanis az elmúlt századokban „fizetési, jobbágytartozási, tisztújítási határnap volt (*Bálint S.*, é. n. 298.): L. m. *Dömötör T.*, 1972. 41.

⁹¹ Vö. *Bálint S.*, é. n. 299.; *Szendrey Zs.*, 1933. 188–191. — A nagykunsági *Mesterszálláson* és *Kunszentmártonban*, valamint környékükön Márton napján libát esznek. Ha a Márton-napi liba mellcsontjának fehér az eleje, akkor a tél első fele havas, fehér lesz. Ha a hátulja fehér, akkor télutóján fog sok hó esni. Ez a hiedelem, időjárásjóslás ismeretlen a Hortobágy környéki településeken.

TÉLI ÜNNEPEK

András napja (november 30.)

A szerelmi varázslásoknak, a jövődő megtudakolásának a férjhez menéssel kapcsolatban egyik legjelesebb alkalmá ez a november végi nap. Bár hasonló varázslásokat ismerünk az év más napjairól is, Szent András nevenapja vált a legfontosabb gyűjtőmencéjévé e hiedelmeknek és szokásoknak.⁹²

Tiszafüreden és környékén András éjszakáján a férjhez menendő lánynak meg kell rugdosni a malacól ajtaját, s ahányat röffent a disznó, annyi év múlva megy férjhez.⁹³ A leendő férj személyének megismerésére a vizsgált területen az a mód ismert a legaltalanosabban, amelyet először szintén *Tiszafüredről* mutatok be. András éjszakáján a lánynak férfigatyát kell elhelyezni a párnája alatt. Akivel ezen az éjszakán álmodik, az lesz a férje.⁹⁴ Általánosan ismert az a hiedelem más Hortobágy környéki településen is. Néhány helyen azonban ezt még egész napi böjtöléssel toldják meg. Csak ezzel együtt lehet eredményes a jövődőbeli megálmódása. A párna alá helyezett férfigatyá helyett néhány helyen szoknyát ír elő a hagyomány.

Az András-napi szokások között ritkák azok, amelyekben a férfiak, a legények igyekeznek megtudni jövődőbelijük személyét. Ezek a jósló tevékenységek csaknem teljesen a nők gyakorlatában élnek. A legények hasonló jellegű cselekményei azonban, amelyeket a *Nagykunság* középső és déli részén jegyeztem le, arra engednek következtetni, hogy valamikor azt mindkét nembéli fiatalság gyakorolta.

A jövődőbeli megálmódására mutat a *hajdúszoboszlói* mondás:⁹⁵

*Aki böjtöl András napján,
Völegényt lát iccákáján!*

Van egy olyan András-napi szokásunk is, amelyet néhány helyen szilveszter estéken találunk meg főleg. Ez az *ólomöntés* szokása. Jellegét tekintve ez is beillik az András-napi szerelmi jóslások közé. A fiatal lányok kanálban ólmot olvasztanak, amelyet lábasba vagy lavórba öntenek. A hideg vízben megszilárdult ólom alakjából a leendő férj foglalkozására következtetnek. A kasza forma földművest, a csizma cipészt vagy csizmadiát jelöl. Jóformán minden szakmának megvoltak a jelei. A tiszántúli, általam vizsgált településeken általános ismertnek mondták az ólomöntés szokását.

András-nap *Balmazújvárosban* a sertéstartásban számított jeles napnak. A gazdák ugyanis igyekeztek András-napra fialtatni, mert szerintük „az András-napi malac lesz a jó hízó a másik évre”.

⁹² Szent Andrásnak a nevenapján szokásos hiedelmekhez, mágikus cselekményekhez nincs semmi köze. Ezen a véleményen van *Katona L.* (*Katona L.*, 1912. II. kötet 309–315.) és *Bálint S.* (*Bálint S.*, é. n. 100–101.). Mindketten elutasítják azt a véleményt, amely az András-napi szerelmi varázslások okát a szent nevében (András=Andreas=férfias) keresi, s maga a szent legendája sem ad okot arra, hogy névünnepen ilyen jellegű hiedelmek gyökerezzenek meg. Eredetüket kereszténység előtti, téli napfordulóhoz kapcsolódó ősi képzetekben kell keresnünk.

⁹³ TMA 9–69.

⁹⁴ TMA 9–69.

⁹⁵ DENIA 727/17. *Magyar R. gy.*

Miklós (Mikulás) napja (december 6.)

Miklós-nap megünneplése nem tartozik a Hortobágy környéki nép hagyományos szokásai közé. Az egész szokáskomplexum a múlt század végén, századunk elején, városokból kiindulva terjedt el a nép között, s vette fel mai általános jellemzőit: a gyermekek megajándékozása, a rossznak ördöggel, krampusszal való ijesztgetése, az ablakba kitett csizma vagy cipő stb.⁹⁶ A mai, országsszerte egységes képet mutató Mikulás-napi szokásokban már a kereskedelem, iskolázás és a városi társadalom hatását is jól lemérhetjük.

A korábbi kisebb jelentőségű ünnep így vált s lesz napjainkban egyre inkább a gyermekek egyik legfontosabb ünnepe, megajándékozási alkalma. Mikulás-nap magához vonzott más jeles napokról is hasonló elemeket, amelyek ott kihullanak a szokáskörből.⁹⁷

Luca napja (december 13.)

A Tiszántúlon, a Hortobágy környékén az év egyik legjelesebb napja, amelyhez számtalan szokás, hiedelem kötődik.⁹⁸

A Luca-napi szokásokban, hiedelmekben azok az elemek dominálnak, amelyek első sorban a téli napforduló idejéhez kötődtek és kötődnek. Innen ered, hogy az ekkor szokásos tevékenységeknek többféle célja van. Mivel ekkor leghosszabb az éjszaka és legrövidebb a nappal,⁹⁹ az idő alkalmas gonoszjárásra, ill. ezzel együtt a gonosz távoltartására. Napforduló jellegéből következően alkalmas a nap a termékenységaráztalásra, az időjárás megjóslására és szerelmi jóslásokra, varázslásokra is.

A Hortobágy környék falvaiban, a pásztorok és a földművelő lakosság körében ezeket a rétegeket különíthetjük el a Luca-napi szokások és hiedelmek vizsgálatakor.

A hiedelem szerint Szent György-nap mellett Luca napja a boszorkányok legjelesebb ideje. Az ekkor ismert történetek általában a boszorkányok felismeréséről szólnak, amelynek leglényegesebb eleme a *lucaszék*.¹⁰⁰

A Hortobágy környéki településeken általánosan ismert az a mondás, hogy *úgy készül, mint a Luca széke*, vagy *olyan lassan készül, mint a Luca széke*. E szólásokat

⁹⁶ Miklós (Mikulás)-nap megünneplése, az ekkor szokásos ajándékozás és alakoskodás, mely utóbbi a Hortobágy környékén ismeretlen, *Dömötör T.* szerint „újabb keletű, a karácsonyfával együtt terjedt el”. Csupán Nyugat-Magyarországon szólnak e nap megünnepléséről régebbi adatok. *Dömötör T.*, 1972. 47. L. m. *Katona L.*, 1912. II. kötet 316–323.; *Bálint S.*, é. n. 104.

⁹⁷ Gondolok itt elsősorban Aprószentek napjára, az akkori ajándékozási és vesszőzésre. Ezeket az elemeket a Mikulás ünnep mind magához vonzotta. L. m. *Kiss L.*, 1962.

⁹⁸ A Luca-napi szokásokban, hiedelmekben két eltérő eredetű réteg lappang. Az egyik Szent Lucia (latin lux 'fény') nevével van kapcsolatban, a másik réteget pedig a téli napforduló idejének hiedelmei és szokásai alkotják. A két réteg közül ez utóbbi a legerősebb, legnagyobb számú, míg egyházi hatást alig találunk. Vö. *Bálint S.*, é. n. 107–108.; *Dömötör T.*, 1972. 46.; *Katona L.*, 1912. II. kötet 327.; *Kretzenbacher, L.*, 1959.

⁹⁹ A Gergely-féle naptárreform előtt e nap valóban az év legrövidebb napja volt. „Ez a népnél, amely a természeti jelenségeket és változásokat pontosan számon tartja, jelentős esemény” (*Bálint S.*, é. n. 107.).

¹⁰⁰ *Katona L.* a lucaszéket lényegileg a pentagram-mal, a boszorkányszöggel azonosítja. *Katona L.*, 1912. 331. A lucaszék használatának, a lucaszék-fejőszék kapcsolatainak pszichoanalitikus értelmezését adja *Róheim G.* (*Róheim G.*, 1925. 227, 229.), aki a Luca szék vizsgálatára külön tanulmányt is szentelt. *Róheim G.*, 1920. 29–277.

azok is ismerik, akik a hozzá fűződő hiedelmeket már nem tudják. A szolás a hiedelem-tartalom ismerete nélkül használatos.

Hajdúdorogon azt mondják, hogy a karácsony előtt több napig készül lucaszék (8–12 napot említene) karácsony vigíliáján, *viola napján* (az ünnep előtti nap) el kellett vinni a templomba, rá kell ülni, a jelenlevő boszorkányok azonban kirúgják alóla. Egy juhász szerint a lucaszék a *hajdúdorogi* Pipishegyre kellett kivinni, mert azon ülvé Luca-nap éjszakáján lehetett a boszorkányságot megtanulni. A Hortobágy-széli *Újszentmargitán* a lucaszék a templom karzatján kellett elkészíteni Luca-nap éjszakájától karácsony éjszakáig. Az éjféli mise alatt is a karzaton ültek rá. A *tiszafüredi* és környékbeli hagyományokban számtalan történet szól a lucaszék elkészítéséről és felhasználásáról. A szék készítéséhez Luca napján kezdenek hozzá. A hiedelem egyik változata szerint a lucaszék csak fenyőfából készülhet, s „egy nap csak egy fenyőszeget lehet beleütni”. A készítés előtt pedig nem volt szabad enni, böjtölni kellett. Ha pl. valaki délután faragott, annak már nem volt szabad ebédelni. Az ily módon, lassan elkészült széket a templomban az éjféli mise alatt az oltár elé tették, ráültek, „mert így az angyalok mind köréje gyűltek”.¹⁰¹ A *tiszafüredi* juhászok más változatait is ismerik a hiedelemnek. Szerintük a lucaszék készítője az éjféli misén a széken ülvé „meglátja a boszorkányokat. Némelyik alig bírt bemenni a templomba, félrefordította a fejét.” A *Tiszafüreddel* egybeépült, közigazgatásilag hozzá tartozó *Tiszaörvényen* a lucaszék a „templom hajójába” kellett elhelyezni az éjféli misén. A szék készítője szentelt vízzel kört húzott maga köré és akkor „megláthatta, ki a boszorkány, mert nagy szarvuk volt”. A boszorkány lucaszékről történő felismerése ismert a szomszédos *Egyeken* is. A *tiszaörsi* hiedelem szerint a lucaszék szintén az éjféli misére kellett elvinni. Itt a mise vége felé ki kellett jönni a templomból, s kint a székre ülni és „meglátja akkor, hogy kinek milyen tudománya van”. A közeli *Nagyivánban* szintén ismert a lucaszék készítése és felhasználása a boszorkányok felismerésében. A *karcagi* katolikusok között a szék készítésének bonyolult előírásai vannak. A lucaszék szintén Luca napján kell elkezdeni csinálni, de mindegyik nap este egy csutkát kellett a szénaboglyába dugni. A kisseket az éjféli misére kell elvinni, ahol rajta ülvé meglátják a boszorkányokat, akik nagy szarvakkal ki-be járnak a templomba. A boglyába dugott csutkák felhasználásáról adatközlőm már nem tudott semmit.¹⁰² A Tisza menti községekben még századunk elején is akadtak vállalkozó szellemű emberek, akik megpróbálkoztak a lucaszék készítésével. *Tiszaön* a lucaszék a keresztútra kellett kivinni, és „majd odamennek a boszorkányok”. A lucaszék előtt 13 csóva szalmát kellett meggyújtani.

A boszorkány felismeréséről szóló történetekben, pl. *Újszentmargitán*, *Tiszaörvényen* és más helyeken is a lucaszék *körül kell keríteni*, tehát kört kell húzni köréje, mert ez védi meg a készítőjét a boszorkányok bántalmazásaitól. A védekezés lényeges

¹⁰¹ TMA. 4–69, 9–69. A történet vége meglepő, hiszen nem a boszorkányokat ismerik fel a lucaszéken ülvé, mint a Hortobágy környékén másutt általában, hanem az angyalok jelennek meg a szék készítőjének, ill. a szeretőjének ismeri fel. *Róheim G.* szerint ez a hiedelmek progresszív és regresszív oldalát jelenti (*Róheim G.*, 1920. 216–221.).

¹⁰² A megkopott emlékezet lehet ennek az oka. Másutt ugyanis azt látjuk, hogy a lucaszékre ülő ember szalmából vagy csutkából tüzet gyújt maga elé. A boszorkányok a tűzben jelennek meg, de a tűz egyúttal távol is tartja őket.

eleme a hiedelemtörténeteknek. A mágikus kör alkalmazása mellett van ennek egy másik formája is, amelyet a boszorkány alakjával kapcsolatban a Szent György-napi védekező, elhárító cselekményeknél ismerhettünk meg. Ez pedig köleskása, mák, egyáltalán apró magvak elszórása. A hiedelem szerint ugyanis a boszorkányoknak addig nincs hatalmuk az ember felett, amíg ezeket szemenként össze nem szedik. Addig viszont „idejük” lejár. Szent György-napkor ilyen módon elsősorban a házat, az istállóban levő jószágokat védtek, de alkalmazhatták ezt a legelőn kint háló állatok megvédésére is. A Luca-napi kásaszórásról a *karcagi* juhászok a következőket mondták: „Aki meg akarta tudni, hogy ki a boszorkány, az Luca napján egy kis *gyalogszéket* elkezdett fagragni.” Minden nap csinált rajta valamit úgy, hogy pontosan az éjféle mise idejére legyen készen vele. A széket magával vitte a misére. A zsebeit azonban telerakta minél apróbb szemű magvakkal: mákkal, köleskásával, rizskásával. A templomban közvetlenül az ajtó mellett kellett leülni, s akkor meglátta a boszorkányokat, akiknek a fején nagy szarv volt. A mise felénél fel kellett állni, s gyorsan hazamenni. A boszorkányok üldözik, meg akarják ölni, mert felismerte őket. Ekkor kellett elszórni a magvakat, mert amíg azokat a boszorkányok fel nem szedték, nem érték utol. A boszorkányok hatalma akkor múlt el a lucaszék készítője felett, amikor az hazaért és becsukta maga után a kaput. Hiszen „ha útközben utóléri, akkor agyonütik”.¹⁰³

A Boszorkány c. fejezetben a lucaszék készítésének és felhasználásának *Újszentmargitán* ismert módját már bemutattuk. A történetnek figyelemreméltó eleme, hogy a székre ülő embernek minden ruháját, s minden nála levő eszközt ki kell fordítani, így a „bugyellárist” is. A kifordított ruháknak a boszorkánnyal kapcsolatban más településeken s a hiedelmek más területén is fontos szerepe van.¹⁰⁴

Nádudvaron és *Kabán* a református törzslakosság a beköltözött katolikusoktól ismeri a lucaszék készítésének, felhasználásának módját. A 13 napig készült kisszéket mindkét helyen a templomba vitték el, ahol ráülve meglátták a boszorkányokat. A református lakosság körében azonban emlékezet szerint senki sem próbálkozott meg a lucaszék készítésével.

A téli napforduló körüli ünnepek, így Luca-nap is, nagyon alkalmasak termékenységvarázslásra, a haszon és szerencse biztosítására. E hiedelmeket, mágikus cselekményeket nemcsak e napon, hanem az egész ünnepkörön szétszóródva megtaláljuk. A Luca napjához kötődő haszon- és termékenységvarázslások elsősorban a baromfiakra, ott is főleg a tyúkokra irányulnak.¹⁰⁵

Luca-nap estéjén vagy Luca napján pizskafával megpiszkálták a tyúkokat, hogy jobban tojjanak. Ez általánosan ismert a Hortobágy környékén mind a pásztorok, mind pedig a falusi lakosság körében. Azon kevés számú mágikus cselekmények közé tar-

¹⁰³ DENIA 1329/69. *Órsi J.* gy.

¹⁰⁴ A kifordított ruhára vonatkozóan a mágikus cselekményekben számtalan adatot közöl *Róheim G.* (*Róheim G.*, 1920. 46–47. és jegyzetek).

¹⁰⁵ Ennek oka a nők domináns szerepe a Luca-napi hagyományokban. Általában nő a lucaszékről felismert boszorkány, nők feladata a baromfi gondozása, a női munkákra vonatkoznak a később ismertetendő előírások, tilalmak, nők gyakorolják elsősorban a szerelmi varázslásokat is. A termékenység fogalma is általában a női nemhez kötődik. Ezek lehetnek az okai a Luca-napi hiedelmek erősen feminin jellegének. – Egyedül *Balmazújvárosból* ismerünk olyan adatot, amely szerint a tyúkok megpiszkálása a gazda feladata. *N. Bartha K.*, 1931. 78.

tozik, amelyet elvétele még az utóbbi években is gyakoroltak. Kizárólag a nők tevékenységi körébe tartozott.

A piszkafa mellett *Újszentmargitán* e célra használták a szénvonót is. *Tiszaigaron* pedig vesszővel szurkálták meg a tyúkokat, hogy jobban tojjanak. Eközben azt mondták: *A mi tyúkunk tojogájjon, a kendé meg kotkodáljon!*¹⁰⁶ Legtöbb helyen a tyúkok megpiszkálása azt jelentette, hogy a piszkafával stb. a tyúkólba szurkáltak be. Ez a gyakorlat megvolt *Újszentmargitán*. *Hajdúszoboszlón* a gazdasszonyok a tyúkokat megseprűzik, hogy sokat tojjanak.¹⁰⁷ A seprűt bal kézben fogták, úgy verték le a tyúkokat az ülőről.¹⁰⁸ Egy másik *hajdúszoboszlói* változat szerint a gazdasszony „egy ingre vetkezik, háttal befordul az ólba, s a tyúkokat a kemencepemetelővel leveri”.¹⁰⁹ *Kabán* Luca éjszakáján az asszonyok mezítenre vetkőzve mentek ki a tyúkólba megpiszkálni a tyúkokat. Századunk elején hasonló módon cselekedtek a *Debrecen* keleti határrészén levő tanyákon is. *Nádudvaron* is piszkafával szurkálták meg a tyúkokat, hogy jobban tojjanak. *Tiszafüreden* és *Hajdúnánáson*¹¹⁰, valamint *Balázsvárosban* a tiszaiigarihoz hasonló szöveget mondtak tyúkpiszkálás közben. E ráolvasásokkal mindenütt a baromfi hasznát: a tojáshozamot és a szaporulatot vélték növelni és biztosítani.

A baromfi megvarázslásának, a tojáshaszon biztosításának más módjai is ismertek a vizsgált területen. *Tiszafüreden*, *Tiszaörvényen* és környékén azt mondják, hogy abroncsból kell megetetni őket, hogy jól tojjanak.¹¹¹ Az abroncsból etetés ismert *Tiszaigaron* és a *Nagykunságban* is. A *tiszaigari* hagyomány szerint az abroncsba pattogatott kukoricát kell szórni. A *tiszafürediek* azt várják az abroncsból etetéstől, hogy a következő évben a tyúkok nem tojnak szanaszét az udvarban. Az etetésnek figyelemre méltó módjával találkozunk a *Tiszafüred*del szomszédos *Poroszlón*. Luca-napkor itt az „asszonyok levágják alsó szoknyájuk szélét, s az így kapott körbe csalogatják a kiscsirkéket, megpiszkálják piszkafával és Luca-kukoricával (3 ágú cső) megetetik”.¹¹² *Egyeken* „Luca napján egy marék köleskását kell adni a tyúkoknak, hogy egész évben jól tojjanak”.¹¹³ Ekkor nap a *nagyiváni* asszonyok köleskását és cirokmagot, újabban pedig – mind a mai napig – rizskását szórnak a tyúkoknak enni, hogy jobban tojjanak. De szórhatnak bármit, „csak apró legyen”. *Nagyivában* is megtalálható az abroncsból etetés. A század eleji gyakorlat szerint 9 abroncsba 9-féle terményt: búzát, árpát, kölest, kukoricát stb. kellett tenni, minden abroncsba másfélét. „Mert ha így Luca napján jól tartják a baromfit, akkor jól tojik egész évben.” *Püspökladányi* hiedelem szerint Luca-nap a malomból kell egy kevés búzát lopni a garatból, s ha ezt a tyúkoknak adják, jó tojók lesznek.¹¹⁴ A baromfi megvarázslásának analógiás módjával *Poroszlón* kívül *Tiszaigaron* is találkozunk. Itt Luca napján a tyúkokat *fias kukoricával* (2

¹⁰⁶ EA 4085/1, A 1306/1. *Diószegi V. gy.*

¹⁰⁷ DENIA 727/11, *Magyar R. gy.*

¹⁰⁸ N. Bartha K., 1931. 78.

¹⁰⁹ N. Bartha K., 1931. 78.

¹¹⁰ N. Bartha K., 1931. 78.

¹¹¹ TMA 6–69.

¹¹² N. Bartha K., 1931. 79.

¹¹³ Eördegh B., 1938. 92.

¹¹⁴ N. Bartha K., 1931. 79.

ágú cső) etetik meg. A megfelelő kukoricacsöveket már kukoricatörés vagy fosztás idején félreteszik. Hasonló eljárásokkal karácsonykor is találkozhatunk.

A tojáshaszon és a csirkeszaporulat érdekében néhány helyen a kotló fészékének elkészítését szabályozzák hagyományos előírások. Ám ezek nem feltétlenül kötődnek jeles naphoz. *Tiszaörsön* pl. a Szent György-nap előtt fogott ürge bőrét nyúzták le, s tették bele a fészekbe, hogy hamar legyen kotló. Általánosan elterjedt mágikus gyakorlat volt a Hortobágy környékén az, hogy a kotló alá a tojásokat férfi sapkájából vagy kalapból rakták, ha sok kakast akartak. Ha sok tyúkot, akkor női kötényt használtak.

A baromfi termékenysége biztosításának eddig ismertett, egyéni módja mellett van egy másik gyakorlata is. Terepmunkám során a nyugati Hortobágy-szél településein találtam meg ezt a szokást, amelyet még az 1950–1960-as években is gyakoroltak.

Luca napján kora reggel a szomszéd ablaka elé álltak és hangosan azt mondták:

*A mi tyúkunk tojogáljon,
A kendteké kotkodáljon!*

Eközben pedig egy marék morzsolt kukoricát dobtak az ablakba. A morzsolt kukorica mellett, amely a legáltalánosabb, *Újszentmargitán* még babot, árpát, búzát, *Tiszaigaron* pedig kölest is szórhattak az ablakra. *Tiszafüreden* a terményszórás olykor el is maradhatott. A szokás gyakorlói századunkban már elsősorban gyerekek voltak, de *Újszentmargitán* néha „pajkosabb asszonyok” is megtették. Gyakran pedig maguk az anyák küldték gyermekeiket, hogy járják körül a falut. A szokás gyakorlói között *Tiszacsegén* is ott találjuk az asszonyokat. Az 1930-as években *Egyeken* Luca estéjén egy marék ocsut dobtak az ablakra a már ismert mondóka kíséretében.¹¹⁵ A háború után a szokás megszűnt *Egyeken*. A 30-as években gyerekek jártak *Nagyivánban* is házról házra, s házak előtt kiabáltak a már ismert mondókát. A háziak sokszor megfenyegették őket, bár a *nagyivániak* szerint ez tréfás szokás volt már akkoriban is. Figyelemre méltó változata is van ennek a *nagyiváni* szokásnak, amelynek párhuzamait másutt a vizsgált területen nem találtam meg. Luca-nap estéjén ugyanis *Nagyivánban* a kocsisok is sorra járták az utcákat, megzörgették az ablakot és bekiabáltak:

*A mi lovunk futós legyen,
A kendteké meg kehes legyen!*

Adatközlőim legtöbbje a Luca-napi kukoricaszórást a nagyivániakhoz hasonlóan, csak tréfának, „divatnak” tartja. Néhány idősebb *újszentmargitai* ember azonban megjegyezte, hogy „azoknak mindig sokkal több tojása volt, akik megcsinálták”. A hiedelem szívósságára mutat az is, hogy *Újszentmargitán* a kukoricát hajigáló gyerekeket a háziak jól megverték, ha meg tudták fogni őket.

A Luca-napi hiedelmekben megtalálható előírások és tilalmak többnyire a baromfi hasznának, termelékenységének biztosítását célozták.

A tilalmak közül általánosan ismert, hogy Luca napján nem szabad varrni, mert „bevarrják a tyúkok ülepit”, azaz a következő évben nem lesz tojáshaszon. A varrás

¹¹⁵ *Eördegh B.*, 1938. 92.

megtiltásával szemben viszont egyenesen előírás volt, hogy Luca napján a háziasszony ne menjen el otthonról, s lehetőleg ülőmunkát végezzen. A hiedelem szerint így hamar lesz kotló. *Tiszaörsön* Luca estéjére mondják, hogy akkor „el kellett menni valahova tanyázni, hogy hamar legyen kotló”.

A család gazdagságát, szerencsését azzal vélték biztosítani, hogy Luca napján nem adtak ki semmit a háztól. A *Nagykunságban*, *Tiszafüreden* környékén és *Tiszaabón* pedig még a szemetet sem volt szabad a küszöbön kisöpörni, nehogy kisöpörjék a szerencséjüket. Ez az előírás azonban nemcsak Luca napjához kötődően ismert, hanem általában a seprésre is vonatkozhat (*Karcag*, *Tiszaabó*).

A Lucától karácsonyig terjedő 12 nap nagyon alkalmas a következő évi időjárás megjóslására. A Luca-napi, ill. a Lucától karácsonyig szokásos időjárásjóslások általánosan ismertek a Hortobágy környékén és a szomszédos területeken is. A bennük való hit még ma is sok helyen él. Ezt igazolják az egészen új, sokfelé fellelhető írásos *lucanaptárak*. A Luca-napi időjárásjóslások egy része megtalálható karácsonykor is.

Luca-naptól karácsonyig minden nap figyelni kell az időjárást. Ez pontosan 12 napot jelent, melyek a következő év hónapjainak felelnek meg. A *lucakalendáriumot* jelenleg is több pástorember készíti. Egy *újszentmargitai* juhász szerint ugyan „nem olyan hiteles az se, mert éjszaka is csinálni kellene. Én meg nem kelek fel. Oszt akkor írom, hogy milyen az idő: január száraz, másnap meg borongós az idő, akkor azt írom, hogy a február nedves, esős. Így sorba mindegyik hónapról.” *Hajdúböszörményben*, *Tiszafüreden*, *Újszentmargitán* és *Nagyivánban* Luca-napkor néhány pástorember *hagymakalendáriumot* szokott készíteni. A hagymát kettévágják, 12 levelet külön szednek, s mindegyikbe sót tesznek. Amelyikben megolvad a só, s amilyen mértékben, az elárulja, hogy a megfelelő hónap mennyire lesz esős. *Tiszafüreden* azt mondják, hogy a Lucakor készített hagymakalendáriumot karácsonykor kell megnézni. *Tiszafüreden* ezt *hagymanaptárnak* vagy *asszonyok kalendáriumának* is nevezik. Ez utóbbi elnevezés talán arra utal, hogy leggyakrabban asszonyok foglalkoztak készítésével. A *kabai* juhászok szerint, ha Luca-napkor esik az eső, akkor az elkövetkezendő esztendő is nagyon esős lesz. *Lerohad a juhász nyakából a bunda, mert Luca-napkor esett az eső*, mondják.

András nappal kapcsolatban már utaltam arra, hogy a szerelmi jóslások és varázslások a karácsonyi, téli ünnepkörön belül több napon megtalálhatók, s csak egyik jeles alkalmuk András napja. Találkozunk velük Luca napján is.

A vizsgált területen általánosan ismert a *lucacédula* készítése. Luca-nap estéjén a lányok 13 kis cédulára 12 férfinévet írnak, egy cédulát pedig üresen hagynak. Lucától karácsonyig minden nap egyet el kell égetni, a rajta levő nevet azonban nem szabad megnézni. Amilyen név marad a cédulán karácsony napjára, olyan nevű ember fogja őket feleségül venni. Ha az üresen maradt cédulát bontja fel karácsonykor, akkor abban az évben nem fog férjhez menni.

Egy ritka Luca-napi szerelmi jóslást jegyeztem le a Nagykunsággal határos *Tiszaabón*, amelynek a Hortobágy közvetlen környékén nem találtam nyomát. Luca-nap éjszakáján *Tiszaabón* a lányok háromszor körüljárták a kutat. Minden fordulónál egy szem árpat beledobtak a vízbe, s mindig arra a fiúra gondoltak, akit férjül szerettek volna. A harmadik forduló után belenéztek a kútba, s a víz tükrében meglátták „a jövődö-

belijük képét”.¹¹⁶ A jövődöbeli megtudakolásának egy másik módja *Tiszaabőn* hasonló az András-napi vagy szilveszteri ólomöntéshez. Luca-nap éjszakáján a lányok vizet tettek ki egy tálban az eresz alá. A víz reggelre befagyott. Képzetük szerint olyan „mesterember” veszi feleségül őket, akinek a „jegye” (mesterségének jellegzetes szerszámformája) belefagy. Az ólomöntésnél szintén a hideg vízben megszilárduló ólom alakját nézik, s ugyancsak a jövődöbeli férj mesterségére következtetnek belőle.

Ismert azután a szerelmi varázslásoknak egy olyan formája is *Tiszaabőn*, amely az időjárásjóslásokhoz hasonlóan már karácsonyhoz vezet el bennünket. Luca-nap éjszakáján a lányok „kendermagot szórtak a fejük alá”, a kebelükbe pedig egy kis üveg vizet dugtak. Ezt ott hordták karácsonyig, vagy éjszakára a fejük alá tették. A magot karácsonykor szétszórták. Aki pedig aznap elsőnek vizet kért tőlük, azt vélték, az lesz majd a férjük.¹¹⁷

Karácsonyi előkészület (advent)

A nagy őszi munkák, a betakarítás, szántás, vetés után a parasztember végre megpihenhetett. A pásztorok is beszorultak legkésőbb november vége felé. Ritka év volt, amikor tovább kint maradhattak a legelőn. Egyedül a juhászok jártak még kint a juhval, amíg az időjárás, a havazás engedte. A tél, a karácsony körüli hetek a ház körüli, a jószág körüli munkával teltek el. Ekkor javígtatták ki a megrongálódott szerszámokat, készítettek újakat. A pásztorok közül legtöbb munkájuk a juhászoknak volt, akik a szétverés után eljártak a gazdákhöz *felnézni* a juhokat. Nagyon sok gulyásbojtár pedig *telelős bojtár*nak szegődött el nagyobb gazdákhöz. A számadók többnyire otthon maradtak.

Karácsony a kereszténységben Krisztus születése napja. Az ezt megelőző adventi időszak napjait a katolikusoknál a közösségi hagyományok is befolyásolják. Advent jelenti az egyházi év kezdetét, eltérően a polgári időszámítástól. Erre az időszakra esnek a már tárgyalt ünnepek: András és Luca napja. A római katolikus lakosságnál az adventi hetek nap mint nap ismétlődő eseménye a hajnali mise, a *roráté*. A hívek karácsonyi lelki előkészítését szolgáló hajnali miséken vidékünkön főleg az asszonyok vettek részt. A roráték népszerűsége csak az utóbbi évtizedekben csökkent. A református vallásúaknál ezek a misék ismeretlenek. Ismeretlen maga a szó: roráté is. Így fordulhatott elő, hogy pl. *Hajdúböszörményben* a boszorkánytörténetekben is találkozzunk vele. A kora hajnalban utcán menő öregasszonytól megkérdezték, hová igyekszik. Azt válaszolta, hogy a *lorátéra* (rorátéra). A református fül számára érthetetlen szó így az asszony elleni bizonyíték lett arra nézve, hogy boszorkány.

Advent bizonyos vonatkozásban hasonló a nagybőjthöz, hiszen ez is előkészületi időszak, önmegtartóztatásokkal, böjtökkel. Éppen ezért a századforduló idején, századunk első évtizedeiben adventben már nem tartottak lakodalmakat. Az esküvők, lako-

¹¹⁶ Ez a szerelmi jóslás teljes mértékben megegyezik a szemen nőtt árpa gyógyításának *kunszentmártoni* változatával. Itt is minden fordulónál a kútba dobtak egy szem árpát, miközben azt mondták: *Akkor legyen árpa az én szememen, amikor én ezt innen kiveszem!*

¹¹⁷ Ez a *tiszaabői* szokás talán az *aranyvíz*, *aranyosvíz*, *élet vize*, *szerencsevíz*, *szentvíz* hagyományaihoz kapcsolódik. Vö. *Bálint S.*, 1973. 57–61.

dalmak Katalin- vagy András-napkor lezáródtak.¹¹⁸ Napjainkban már nem ragaszkodnak ehhez a gyakorlathoz, amit az idősebbek ugyan helytelenítenek.

Erre az időszakra esik a téli napforduló ideje is, ősi szokásaival, hiedelmeivel, amelyek az idők folyamán az egész ünnepkörön szétszóródtak. *Bálint S.* azt írja, hogy „Karácsony ünnepi rendjében különböző korú, célzatú hagyományok ötvöződnek, amelyek jól felismerhetők, de szétválasztani nehéz, talán nem is szükséges őket”.¹¹⁹ E szétválasztásra a következő fejezetek sem törekszenek, eredeti szövevényes formájukban, megjelenésükben mutatják be a Hortobágy környéki karácsonyi szokásokat és hiedelmeket.

Karácsony böjtje, vigíliája

Karácsony böjtje vagy vigíliája az ünnep előtti előkészület utolsó napja. A nap neve a katolikusoknál általánosan *karácsony böjtje*, a *hajdúdorogi* és *büdszentmihályi* (*Tiszavasvári*) görög katolikusoknál *karácsony viliája* vagy *viola napja*, a *debreceni*, *hajdúszoboszlói* és *balmazújvárosi* reformátusoknál *karácsony szombatja*, *karácsony viliája* vagy *vilia estéje*.¹²⁰ A katolikus lakosságnál egyúttal böjt volt. Ezen a napon mindent zsír nélkül készítettek. A karácsonyi böjtöt a katolikus pásztorok is mind megtartották. A napi egyszeri, háromszori étkezésnek, különösen a vacsorának megvoltak helyenként a hagyományos ételei. A karácsonyi hagyományos étrend éppen napjainkban változik meg, új ételek kerülnek bele, a régieket pedig elhagyják. Ez mindenekelőtt a böjtös ételek eltűnését jelenti.

Hajdúdorogon ezen a napon mindenki *nudlit* evett. Ez vízben kifőtt tészta volt, amelyre krumplit vagy lekvárt tettek ízesítőnek. A vacsora ideje alatt *Hajdúdorogon* a megterített asztalra kevés búzát és kukoricát tettek. Ezt vacsora után a tyúkoknak és a disznóknak adták. *Polgáron* és *Újszentmargitán*, általában a volt káptalani majorokban, tanyákon (*Tuka*, *Folyás*) a hagyományos karácsony böjti étel a *mákosguba* volt. A guba kenyértésztából készült, nudliszerű, sült tészta volt, amelyet étkezés előtt forró vízzel leforráztak, mákkal beszórták és mézzel¹²¹ lecsurgatták. Az *újszentmargitai* pásztorok legtöbbje minden egyes állatnak: macskának, kutyának, tehénnek, disznónak, birkának és lónak adott belőle, „hogy ne érje semmi rossz, mert az (a guba) Jézusé volt”. A vacsora morzsálékát pedig összeszedték és az állatok eledelébe keverték – kidobni nem lehetett. A *büdszentmihályi* (*tiszavasvári*) görög katolikusok viliakor

¹¹⁸ Az elmúlt századokban ez a református lakosságnál is megfigyelhető volt. L. *Illyés E.*, 1936. 124.

¹¹⁹ *Bálint S.*, 1973. 21. L. még: *Katona L.*, 1912.; *Róheim G.* 1925.; *Dömötör T.*, 1964.

¹²⁰ Vö. *Bálint S.*, 1975. 85–86.; *Bálint S.*, 1973. 54.

¹²¹ „A karácsonyi mézet régebben paraliturgikus szentelménynek és foganatos házi orvosságnak tartották.” „A méz kultikus jelentőségét nyilván még a *Phisiologus* mediterrán képzetköréből származó hiedelemtől kapta. Eszerint a méhek szűzies életet élnek, parthenogenezis által szaporodnak... Nem döglének, pusztulnak, hanem ők is *halnak*, mint az ember. Innen van az is, hogy a liturgia lehetőség szerint ragaszkodik ahhoz, hogy a Jézus-jelkép, vagyis a templomi, illetőleg szentelt gyertya ne faggyúból, hanem a méhek viaszából készüljön... a középkorban a tej és méz megáldása (*benedictio lactis et melis*) a nagyböjt után, a húsvéti ünnepekre történt ugyan, de ez később elmaradt, kultikus jellegét azonban a karácsonyi asztal hagyományai között megőrizte.” *Bálint S.*, 1973. 84.

vacsorára mind a mai napig *bobájkát öntenek*. Ezt mákkal szórják be. Azt mondják, hogy ennek az „íze sem olyan volt, mint máskor”. Egyes családoknál minden jószág-nak adtak belőle, hogy ne pusztuljanak el. *Egyeken* a felnőttek *karácsony böjtjén* délig böjtöltek. Az ebéd *meggyecibere* (aszalt meggyből készült leves) és *mézesguba* volt. Azért mézesguba, mondják, „hogy édes legyen a Kisjézuska szerelme”. *Balmazújváros-ban* a katolikusok guba-(bobájka)-szerű sültészát és bélest ettek karácsony böjtjén vacsorára.

A karácsonyi morzsát helyenként (*Tiszaörs, Hajdúdorog, Polgár, Újszentmargita*) nagy becsben tartotta a katolikus lakosság. A morzsának gyógyító erőt tulajdonítottak. Az ételt, s így a morzsáját maga a nap: Jézus születése napja szentelte meg.¹²² *Újszentmargitán* a juhászcsaládoknál szokásban volt, hogy karácsony estéjén a konyhába szalmát és szénát vittek be „annak emlékre, hogy az Úrjézus jászolban született”. Az éjfélí mise idejéig a gyerekek ebben játszadoztak. A szalmát és a szénát a jószágoknak adták alomba és takarmányként. A karácsonyi morzsához hasonlóan ennek is szentelmény jellege volt, amely a jószág egészségét volt hivatva megvédeni.¹²³ A vacsora utáni időt az *újszentmargitai* juhászok, a felnőttek imádkozással töltötték. *Hajdúszoboszlón* karácsony szombatján este diós, mákos és üres kalács volt vacsorára.¹²⁴

A böjtölés azonban csak az éjfélí miséig tartott, amelyen lehetőleg mindenki: öreg, fiatal egyaránt megjelent. A mise után véget ért a böjt. A nép alig várta már, hogy a miséről hazaérve a már jó előre elkészített ételeket elővegye, és a böjtölés után végre jóllakjon. A Hortobágy északi és nyugati szélén fekvő falvakban a mise utáni hagyományos étel a *töltött káposzta* volt. Ezt már karácsony vigíliáján elkészítették, legfeljebb csak a rántást tették rá a mise után, mondják. A töltött káposztát nagy füstös fazékban, a kemencében főzték századunk első felében. Ez jelentette voltaképpen a nagy vacsorát. *Újszentmargitán* a juhászok a töltött káposzta mellett még *birkapörköltet* is készítettek, de legtöbb helyen került valami disznóhús: hurka, kolbász is. *Újszentmargitán* az ekkor sütött és asztalra kerülő kolbászt *angyalkolbásznak* nevezték. *Tiszaörsön* kocsonyával bővíthetett az étrend. Az *egyekiek* karácsonyra mindig vágtak disznót. Az éjfélí mise után így *angyalhurkát* ettek. Addig nem is lehetett más húsfélét enni. Az éjfélí mise utáni disznótoros ételek fogyasztása megtalálható az *Újszentmargitával* és *Egyekkel* északon szomszédos *borsodi* részeken is. A *Nyírségben* és *Mezőkövesden* az éjfélí mise után a „hagyomány szerint *angyalhurka* kerül asztalra”.¹²⁵ *Hajdúdorogon* az éjfélí miséről hazatérve szintén hurkát ettek.

¹²² „Az ostya, illetőleg kenyér, kalács vegetációs-szakláris kultuszából következett a *karácsonyi morzsa* megbecsülése is.” *Bálint S.*, 1973. 83.

¹²³ A földre hintett szalma biblikus népi értelmzés szerint a betlehemi istállót jelképezi. A nép a szalmának és a ráhelyezett holminknak szentelményi erőt tulajdonít. Mindennek „eredeti vegetációs célzata, az Adonis kertjének archaikus képzetkörével való összefüggése kétségtelen”. *Bálint S.*, 1973. 64. – A karácsonyi szalma hiedelme az elmúlt évszázadokban a református magyar népnél is ismeretes volt a Tiszántúlon. Erre utal Mártonfalvi György XVII. századi írása az ünnepek megüléséről. Ebben elítéli azokat, akik „karácsony napján jeges vízben mosdanak; szalmával házaikat bétöltik, s azon, nem ágyokban fekszenek, mint a rácok ...” *Illyés E.*, 1936. 58–59. Mártonfalvi idézett írására hivatkozik *Bálint S.* is; *Bálint S.*, 1973. 65.

¹²⁴ *DENIA 727/8. Magyar R. gy.*

¹²⁵ *Bálint S.*, 1973. 107. Ugyanitt olvashatjuk, hogy Szeged környékén is *angyal kóbasz* néven említik a mise után evett kolbászt, s a kocsonya neve is *angyal kocsonya*. Az idézett helyen

A református lakossági településeken és pásztoroknál karácsony vigíliáján nem volt böjtölés. Ismeretlen a karácsonyi vacsora morzsalékának szentelményként, mágikus gyógyításban való felhasználása is. A *hajdúsági* református pásztorok karácsony vigíliáján általában disznótóri ételeket ettek: hurkát, kolbászt, disznósajtot. Ezek az ételek a későbbi napokban is ünnepi ételek voltak, főleg vacsorára. A karácsonyi étkezéseknél azt látjuk, hogy a református hajdúsági étkezési hagyományaiban az egyházi előírások nem játszottak szerepet.¹²⁶ Ugyanezt tapasztaljuk a *tiszacsegei* és *debreceni* református lakoságnál, pásztoroknál is. A *hajdúböszörményi* pásztorok között pedig szinte értékmérő volt, hogy a számadók karácsonyra hány disznót vágtak. Így azután bőven volt hurka, kolbász az ünnepek alatt. Karácsony első napján *Hajdúszoboszlón* töltött káposzta volt az ünnepi étel, hasonlóan a Hortobágy északi és nyugati peremének falvaihoz.¹²⁷

Tiszafüreden és környékén a karácsonyi étkezésnek voltak olyan elemei, amelyek a következő év szerencsáját, a hasznát kívánták biztosítani. A hagyomány szerint *karácsony másnapján* sült tököt kellett enni, hogy az új évben sok pénzük legyen. Ez a hiedelem is azt mutatja, hogy az évkezdő szokások és hiedelmek az egész karácsonyi, téli ünnepkörön szétszóródtak.¹²⁸

Betlehemezés

A karácsony körüli napoknak, karácsony hetének legnagyobb eseménye minden egyes településen a *betlehemezés* volt. A bibliai esemény dramatikus előadása az ünnepi hangulatot emelte. A betlehemes csoportok egészen az 1950–60-as évekig hozzátartoztak a Hortobágy vidéki települések karácsony körüli életéhez. Napjainkban ezeket a szokásokat legtöbb helyen nem gyakorolják, nem egy helyen hatósági tiltó rendelkezések miatt. Emlékezetből azonban még többé-kevésbé pontosan lejegyezhető a betlehemezés dramatikus játéka.¹²⁹

Bálint S. utal még az *angyalguba* és *angyalcsík* elnevezésekre is. (*Bálint S.*, 1973. 107.) – Az elnevezésnek és az étkezési szokásnak (a reformátusságnál is) több évszázados gyökere van. A már többször idézett Mártonfalvi György református prédikátor írásában ostromozza az ünneplés olyan formáit, amikor az emberek karácsonykor „asztalukat kaláccsal, mézzel, borral éjszakán az *angyalok számára* megrakják”. (Kiemelés tőlem.) *Illyés E.*, 1936. 59.; *Bálint S.*, 1973. 65. – *Nyírségi adat: Kapros M.*, 1968. 224.

¹²⁶ *Balogh I.*, 1969. 223.

¹²⁷ DENIA 727/8. *Magyar R. gy.*

¹²⁸ A hagyományos karácsonyi étkezési szokásokat *Cs. Pócs É.* dolgozta fel. Vizsgált területeinkre vonatkozó adatait terepmunkánk során azonban tovább bővítettük. *Cs. Pócs É.*, 1965.

¹²⁹ A további tájékozódás végett a magyar betlehemes játékokról szóló hatalmas irodalomból csak néhányra hivatkozom: *Ortutay Gy.*, 1956.; *Manga J.*, 1968.; *Dömötör T.*, 1964.; *Kardos T.–Dömötör T.*, 1958.; *Bálint S.*, é. n. stb. – E játékok szívós fennmaradását többek között a nép gondolkodásmódja is biztosította. Az erre vonatkozó számtalan hasonló vélemény közül megszívelendőnek tartom azt a lélektani magyarázatot, amelyet *Eckert I.* a nép vallásos gondolkodására adott. A Kalocsa környéki magyarok egyházi vonatkozású drámai hagyományairól írja: „Nem képes másként behatolni a mysteriumok világába, minthogy önmaga játssza meg, saját felfogása és élet-körülményei szerint alakítja őket.” *Eckert I.*, 1937. 441. L. még: *Tomori V.*, 1935.; *Szendrey Zs.*, 1934.; *Holló D.*, 1935.; *Szendrey Zs.*, 1936. 136–142.; *Szendrey Zs.*, 1938. 257–273.; *Szendrey Á.* 1848. valamint *Bálint S.*, 1973. 42–53.

Mielőtt a betlehemezés Hortobágy környéki változatait részletesen megismernénk, vizsgáljuk meg a játék gyakorlásának bizonyos társadalmi vonatkozásait századunk első felére vonatkozóan.

Területünkön a betlehemezés régi voltát mutathatja, hogy nagyon sok helyen vallási különbség nélkül gyakorolta, vagy ma is gyakorolja a falvak, a városok református és katolikus lakossága. A szokást a reformáció nem tudta eltörölni. Ugyanakkor számolnunk kell a katolikus lakosság településenként változó erősségű ráhatásával is.

A nagykunsági *Kunmadaras*on és *Karcagon* általában csak a katolikusok jártak betlehemezni, azonban a református családok is befogadták őket. *Tiszaörs* katolikus lakosságánál elmaradhatatlan szokás volt. *Tiszaigaron* a helybeli katolikusok betlehemeztek, de az elmúlt évtizedekben már ezek sem. Ugyanez tapasztalható a szintén református *Tiszaszőlősen* is. *Tiszaszentimrén* is jártak a karácsony körüli napokban a betlehemesek. A vegyes lakosságú *Tiszafüreden* nagy hagyományai vannak ennek a karácsonyi játéknak. Itt mindkét felekezet ifjúsága, sokszor közös csoportokban is, gyakorolta. *Tiszaörvényen*, *Egyeken*, *Újszentmargitán* és a *Polgár* környéki katolikus településeken szintén elmaradhatatlan szokás volt. A *hajdúdorogi* és *büdszentmihályi* (*Tiszaavasvári*) görög katolikusoknak legutóbbi időkig gyakorolt karácsonyi játéka. A többségében református hajdú városokban, a Nagykunsághoz hasonlóan, szintén megtaláljuk a betlehemezést, bár az más karácsony körüli szokásokkal keveredhetett, s sokszor a katolikus vallásúak hatásával kell számolnunk. A század első felében *Debrecenben* is ismert, gyakorolt szokás volt. A vizsgált területtel szomszédos településeken, a *Nyírségben*, a *Nagykunságban*, a *Tisza mentén*, *Szabolcsban*, a *hevesi* és *borsodi síkságon* napjainkig élénken élő szokás volt a betlehemezés.

Országsszerte s a vizsgált területen is jól megfigyelhető jelenség, hogy egyes falvak betlehemes csoportjai sorra járkák a környező településeket, sőt gyakran távolabbra is elmennek. Esetenként és időszakonként így szinte betlehemes központokkal találkozunk, amelyek kiemelkedően jelentős migrációt bonyolítanak le. A vándorló játékosok közvetíthettek hagyományokat, s maga a játék is újabb elemekkel gazdagodhatott, bővíthetett a befogadó közösségnél. A helyi és más települések közti migráció eredménye, hogy a betlehemezést passzív ismeretként a reformátusoknál is mindenütt megtaláljuk. Hiszen a betlehemes csoportokat a református, főleg gyermekes családok befogadták.

A Hortobágy nyugati szélén fekvő *Kunmadarasra* *Karcagról*, *Nagyivánból* és *Tiszaörsről* jártak betlehemesek, de ez utóbbi helyről más falvakba is (*Tiszaigar*, *Tiszaszőlős*) is eljutottak. A *karcagi* katolikus betlehemezők *Püspökladányba* és *Kisújszállásra* jártak. A *kabai* felnőtt betlehemesek megfordultak a szomszédos *Tetétlen*en az 1930-as években. *Tiszaörsre* eljártak a *nagyivániak* és a *tiszaszőlősiek* is. A *nagyiváni* betlehemesek még *Tiszaigart* keresték fel. A *tiszaszőlősiek* pedig *Tiszaörsön* kívül elmentek *Tiszafüredre* és *Tiszaörvénybe*. Onnan viszont ide jöttek. *Tiszaszentimrere* elsősorban a *tiszaszőlősiek* jártak, míg maguk általában *Kunmadarasra* és *Tiszaszőlősrre* mentek el. A *tiszafüredi* betlehemes csoportok hatalmas területet bejártak. Eljutottak a közeli *Egyekre*, *Tiszaigarra*, *Tiszaszőlősrre*, *Tiszaörvényre* és a *tiszafüredi* tanyákat is végigjárták. *Tiszafüredre* viszont az *egyekieken*, *tiszaszőlősieken* és *tiszaörvényieken* kívül még a Tiszán túli *Poroszlóról* is jöttek karácsonykor betlehemesek. *Egyeken* ugyan minden évben több betlehemes csoport járt századunk első felében, olykor-olykor

mégis távoli településekről: *Zsolcáról, Kisköréről, Bábolnáról és Nagyivánból* származó betlehemesekkel lehetett találkozni. Az *egyekiek* pedig *Hajdúböszörményig* elmentek. Bár a betlehemesek jártak *Tiszacsegén* és *Újszentmargitán* is, ezt a vidéket nagyon sok *polgári*, sőt *hajdúdorogi* csoport felkereste. A *hajdúdorogiak* tehát ilyen messzire eljutottak a környező hajdú városokon kívül. A közelebb eső Hortobágy széli településekre eljártak a betlehemes csoportok nemcsak a Tisza északi, jobb partjáról, hanem a *Nyírségből* is. A *nyíregyházi* bokortanyákra viszont a *hajdúdorogi* betlehemesek.¹³⁰ (E szövevényes kapcsolatokat térképen rögzítettük, l. 3. térkép.)

Az elmúlt évtizedeket tekintve törvényszerűségeket fedezhetünk fel a szokást gyakorlók életkora tekintetében. A talán leginkább hagyományőrző *Hajdúdorogon* a betlehemezést a legutóbbi időkig felnőtt férfiak, ritkábban asszonyok gyakorolták. Az ifjúság és a gyermekek gyakorlatába csak az utolsó évtizedekben szállt le a játék. Másutt viszont már a gyermekek gyakorolták elsősorban a századforduló tájékán is. Ez a körülmény feltétlenül összefüggésben lehet a betlehemes játék jellegével. Ahol az inkább megőrizte vallásos, ájtatos jellegét, ott megmaradt a felnőttek kezén. Ahol pedig az idők folyamán szórakoztató játék jellege erősödött meg, ott a fiatalok, a gyermekek gyakorlatába került. A játék jellege és gyakorlói közti kapcsolat esetenként kitűnik az alábbiakban közölt betlehemes játékok leírásánál is. A nők ritkán szerepelnek a játékokban, inkább csak rendkívüli esetben. Ilyen volt a háború előtt (1930-as évek) egy alkalommal *Polgáron*. Az asszonyok a templom javára gyűjtöttek, s akkor asszonycsoportok is jártak betlehemezni, s a kapott pénzt a templom javára fordították. Útjuk során *Polgártól Tiszacsegéig* végigjárták a káptalani tanyákat is. Asszonyokkal néhány településen a játék betanítói, tehát tényleges hagyományozói, továbbadói között találkozunk (pl. *Karcag, Kunmadaras*). A szokás gyermekek gyakorlatába való kerülése mindenesetre azt mutatja, hogy társadalmilag devalválódott a betlehemes játék. A vallásos gondolat háttérbe szorult, s fő funkcióként a szórakozás, szórakoztatás, illetve az adománygyűjtés lépett elő. Ez utóbbiaknak elsősorban a gyermekek számára volt jelentőségük.

A betlehemezés gyakorlói között megtaláljuk a falusi parasztság és a pásztorok gyermekeit. A parasztság nagyobb létszáma miatt a parasztygyerekek természetesen nagyobb számban voltak képviselve az egyes csoportokban. Ám maga a játék, az alakoskodó szereplők önmagukban inspirálták a pásztorok részvételét a játékokban. Azokon a településeken, ahol a betlehemezés a fiatalok, vagy méginkább a gyermekek játéka volt, a pásztorok szerepe főleg a kellékek biztosításában, kölcsönadásában figyelhető meg.

A betlehemes csoportok vándorlására, a gyakorlók korára és nemére, a játék szereposztására és lefolyására az alábbiakban részletesen, külön egyes helységenként kitérek. Terepmunkám során a legtöbb településen lejegyeztem a betlehemes játék teljes menetét. Ám néhány helyen – elsősorban azokon a településeken, ahol már régibb idő óta nem gyakorolják, s így elfelejtették a részleteket – ez a leírás töredékes.

Karcagon századunk első évtizedeiben egy-egy évben több betlehemes csoport járt. Nemcsak a városban, hanem felkeresték a közeli tanyákat is. A betlehemes csoport általában katolikus fiúkból verbúválódott, de ritkábban református gyerekek is hozzá-

¹³⁰ Márkus M., 1943. 242–243.

juk csapódtak. 16–17 éves *suttyó gyerekek* voltak. Karácsony vigíliáján és a két ünnepen jártak általában. A készülődést viszont már elkezdték legalább egy héttel előtte. Készítették a *maskurákat* s a *betlehemet*. A *karcagi* betlehemek általában istálló formájúak voltak, amelybe jászolt csináltak és kisebb papír vagy gipsz szobrocskákat helyeztek el. A jászolban feküdt a Kisjézus, körülötte pedig a Szűz és Szent József. A jászol mellé pedig egy szamarat állítottak. Az eléggé nagyméretű betlehemet rudakra erősítve két fiú vitte. Ők voltak az *angyalok*. Mellettük minden csoportban volt egy *öreg* vagy más néven *öregpásztor*, aki nagy bundában, kucsmában, bajusszal, szakállal mindig leghátul kullogott. A játékosok között volt még egy-két *pásztor* is, szintén kifordított bundában, szakállal, bajusszal és bőrsapkában. A pásztorok kezében kampó volt, amelyre még külön csörgőt szerelhettek, vagy pedig a csörgőt a zsebükben hordták (17. kép). A város egy-egy részén minden házba bementek, ahová beengedték őket. A betlehemi istállót különösen a gyerekek nézegették hosszasan, de a felnőttek is kíváncsiak voltak rá; a reformátusok pedig különösen, mondják a katolikusok. Az utcán meghatározott sorrendben mentek: elől egy pásztor, utána a két angyal a betlehemmel, majd az öreg és a többiek. Csengő is volt náluk. A házba bezörögtek, becsengettek ezekkel a szavakkal: *Be szabad-e vinni a betlehemet?* – *Szabad!* – volt a válasz.

A szobába először csak a pásztor és a betlehemet vivő két angyal lépett be. Az öreg kint maradt a konyhában. Ilyenkor nagyon kellett vigyázni, mert sokszor ellopták a szabadkéménybe füstölni felakasztott kolbászt. A bundájuk alá, a derekukra csavarták. A benti pásztor és az angyalok pedig elénekelték a *Mennyből az angyal* és a *Csordapásztorok*... kezdetű egyházi éneket. Ennek szövege mindenben megegyezik a közismert egyházi ének szövegével. Ezután tovább énekeltek, s közben a pásztor botjával verte a taktust:

Hallottad-e pajtás a le (így!) dolgot?
Melyet a mennyei angyal mondott?
Hol kecskék ugrálnak, azt álmodtuk,
A kakukk szállását azt hallottuk.
Örömszóllás, újhír mondás hallatszik a pusztába,
Hol Jézus született, légyen Betlehem várossába,
Onnan is küüzetett a juhok istállójába.

Ezután társaihoz fordulva azt énekelte a pásztor:

Hallod-e pásztortárs?
Nem úgy szól emmint más.
Emeld fel a fejedet,
Tartsd résen a füledet.

Majd újabb ének következett:

Nosza, te Bandi, kösd fel bocskorod!
Menj el bé gyorsan, bé a városba.
Nízd meg Bandi, ott vagy-e,
Bízzást oda mehetünk-e?

Erre a másik pásztor válaszolt:

*Bizony odavagyon, jól megnéztem,
Amint az ajtón betekintettem.
Láttam Szület a pajtába,
Kisgyermeket a pólyába.*

Az öreg vagy öregapó csak ezután jön be, hogy hívják:

Gyere be öreg!

Az öreg bejön, s kérdik tőle:

– *Láttál-e farkasokat?*
– *Bizon nem is angyalokat!*

Az ekkor szokásos tréfás beszélgetésből mindössze ennyit sikerült lejegyeznem. Az öreg pedig sokszor a csörgős botjával hátracsapott, s azt mondta: – *Takarodj!* – mintha kutya lenne bent a szobában. A nagyobb vidámság kedvéért történt mindez. Ezután még elénekeltek egy-két egyházi karácsonyi éneket, pl. *Pásztorok, pásztorok örvendezve*, majd megköszönve a háziak ajándékát, elmentek. Minden háznál kaptak pár fillért, amelyet a betlehemezés végétével elosztottak egymás között egyenlő arányban. A játékosok a szerepükhöz szükséges kellékeket vagy a családban valakitől, vagy pedig ismerősektől kérték kölcsön.

A betlehemezést még az 1970-es évek elején is gyakorolták *Karcagon* a katolikus 8–10 éves gyerekek, bár már kevesebb csoport járta a város utcáit. A játékra a betlehemezést ismerő idős asszonyok tanították meg őket. A játék el-elmaradása együtt jár a változással is. Gyakran már a kántálásból is belekerülnek elemek, sőt magát a betlehemezést egyesek *kántálásnak* hívják. Ez a karcagi reformátusok hatása is lehet. A karcagi juhászok a betlehemezés pásztor szereplőit azzal magyarázzák, hogy a *pásztoroknak jelent meg az angyal meg Jézus*.

A betlehemezés *Nagyivánban* mind a mai napig szokásban van. Itt is fiatal fiúk járnak, az utóbbi években általában 12–14 évesek. A *karcagiakkal* ellentétben azonban ők már hetekkel karácsony előtt elkezdik a készülődést és a járkálást is. A játék szereplői általában a két *pásztor*, az *öreg* és az *angyalok*. Ez utóbbiak viszik a betlehemet, számuk 2–6 között változhat. Egyes csoportokban a visszaemlékezések szerint három fiú pedig a *három szent királynak* öltözött fel. A betlehemes játék *nagyiváni* szereplői között régebben *Szűz Mária* és *Szent József* is szerepelt.¹³¹ A játék lefolyása *Nagyivánban* hasonló a *karcagihoz*. Ha mentek valahová, beköszöntek:

– *Be szabad-e vinni a Jézuskát?* – *Be vagy nem!* – válaszoltak. A pásztorok és az angyalok a betlehemmél bementek a szobába. Az öreg kint maradt a konyhában. A *nagyiváni* betlehem egy nagyobb ládából készült, legtöbbször templom formájúra alakítva. Benne egy kis jászol állt, amelyben a Kisjézus feküdt. Mellette szentképekből,

¹³¹ SZMNA Füvessy A. gy.

papírból kivágott alakok, ritkán kis szobrocskák: Szűz Mária, Szent József és egy számár. A szobában levők elénekelik a *Mennyből az angyalt*, majd behívják az öreget, aki azonnal lefekszik a földre. Úgy tesz, mintha aludna. A pásztorok körbejárják, ébresztgetik, botjukkal piszkálják. A botot ének közben a földhöz ütve ütemesen csörgetik. Az öreg ébresztése közben tréfás párbeszéd folyik:

- *Kelj fel öreg, menjünk Jézuskáho!*
 - *Nem megyek én Zsuzsikáho!*
 - *Gyere öreg betlehembe!*
 - *Nem megyek én vak tehenbe!*
 - *Vess keresztet öreg!*
 - *Tyúkhús, lúdhús, meleg cipó, egy icce bor ide csússz!*
- (Vagy: *Tyúkhús, lúdhús, kacsahús, meleg cipó, egy icce bor ide csússz!*)

Ezután elénekelték együtt a *Csordapásztorok*, a *Pásztorok*, *pásztorok* és a *Betlehembe jer pajtás* kezdetű egyházi karácsonyi énekeket, miközben a pásztorok csörgős botjukkal ütemesen verték a taktust. A visszaemlékezések szerint a betlehemes játékban szereplő *háromkirályoknak*, Szűz Máriának és Szent Józsefnek semmi különösebb szerepe nem volt. Elköszönőben a *nagyiváni* betlehemesek azt mondják:

*Isten álgya meg a háznak gazdáját,
Csűrjit, kamráját és minden jószágát!*

A háziaktól pénzt kaptak a gyerekek, amin a játék végeztével megosztottak. Étellel, itallal nem kínálták meg őket. De nem kellett őket sem féltetni, az öreg, amit csak tudott: tepertőt, kolbászt, hurkát lopott a konyhában.

A *nagyiváni* betlehemesek karácsony vigiliáján elmentek az éjféli misére, és ott is „élekedtek ezeket a szép énekeket”. Napjainkban pedig az éjféli misére történő beharangozásig a templomban játsszák el betlehemes játékukat a *nagyiváni* gyerekek, akiket a plébános tanít be szerepükre. Ebben a templomi játékban is pásztorok és angyalok szerepelnek, a tréfás párbeszédet azonban elhagyják. A pásztorok bundába öltöznek, az angyalok pedig – 3–4. osztályos kislányok – fehér ruhába, amelyre papírból készült szárnyat erősítenek. A *nagyiváni* templomi játékban a fő hangsúly a karácsonyi énekeken van.

Egyeken a betlehemezés még a második világháborúkor elmaradt, emiatt a játékot teljes mértékben rekonstruálni nem lehetett. A töredékes játékleírásokból azonban az tűnik ki, hogy az *egyeki* játék mindenben megegyezett a *nagyiváni* betlehemezéssel.

Újszentmargitán a betlehemezés a karácsonyi köszöntéssel, a kántálással keveredett. Ennek oka lehet az is, hogy a káptalani birtokokra sokfelől letelepedő emberek magukkal hozták szülőhelyük hagyományait, amelyekből az idők folyamán egy sajátos karácsonyi szokás alakult ki.¹³² A játékra nem is használják a betlehemezés kifejezést,

¹³² *Újszentmargitára* és más káptalani tanyákra (*Tuka, Folyás*) *Polgárról, Tiszacsegéről, Hajdúböszörményből, Nagyivánból, Tiszaörsről* telepedtek be elsősorban. Ezek között nagyszámban voltak pásztorok is. Több *egyeki, nagyiváni* káptalani pásztoreMBER csak alkalmazásának ideje alatt lakott a káptalani tanyákon, falubeli házáat megtartotta, nem adta fel.

helyette azt mondják: *kántálnak, karácsonyt köszöntenek*. A keveredés ellenére a játék egyes változataiban valamelyik típus mindig domináns. Így ismerünk a *karcagi* és *nagy-iváni* betlehemezéshez nagyon hasonló karácsonyköszöntést, kántálást.

Újszentmargitán fiúk öltöztek fel, 4–6 *angyalnak*, 1–2 *pásztornak*, itt is találkozzunk az *öreg* alakjával. Deszkaládából templom formájú betlehemet készítenek, amelyben elhelyezik a jászolban fekvő Kisjézust, melléje pedig egy kicsi szamarat állítanak. Az angyalok viszik a betlehemet, a többiek pedig utánuk vonulnak. Minden házhoz beköszönnek:

Szabad-e a Kisjézuskát felköszönteni?

Legtöbb helyen megengedték, s mindannyian bementek a szobába. Egyedül az *öreg* maradt kint a konyhában, aki nagyon gyakran meglopta a disznóvágás maradékát. A többiek pedig odabent elénekelik a *Csordapásztorok* kezdetű éneket, majd utána egy másikat:

- *E karácsony éjszakáján,
Jézus születése napján,
Ma örülünk, ma vígadjunk,
Ma született Kisjézusunk!
Jézus ágyán nincsen paplan,
Majd megfázik kis ártatlan!*
- *Gyere be öreg!*

Az *öreg* bejön. Nagy szakállá és nagy bajusza van, a kisgyermeknek nagyon félnek tőle. A szobában táncolni kezd, rázza a csörgősbotját. Eközben a *Mennyből az angyal* kezdetű éneket éneklük. Ennek végeztével pedig már mennek is el.

Az *újszentmargitaiak* – emlékezetük szerint – ehhez hasonló karácsonyi játékot még a *polgáriaktól* és a *hajdúdorogiaktól* láttak. Az első világháborúig ugyanis *Hajdúdorogról* is jöttek felnőtt betlehemesek *Újszentmargita* környékére. Felnőttek voltak akkortájt a *polgári* betlehemezők is. A felnőtteket legtöbb helyen megkínálták, de csak annyit fogadtak el, amennyit meg tudtak enni. Inkább pénzt kaptak és vártak.

A kántálás és a betlehemezés összefonódását mutatja az alábbi *újszentmargitai* szokás. Karácsonykor a gyerekek vagy akár felnőttek négyen-öten összeálltak, betlehemet csináltak, és végigjárták a falut. Gyakran elmentek a szomszédos településekre is. Egy-egy háznál karácsonyi énekeket énekeltek. A háziak megkínálták őket, vagy pedig pénzt adtak nekik. Az éneklés végén verset mondtak, hogy *jövőre milyen legyen a gazda, legyen sok disznója, füle, farka* . . .

Hasonló karácsonyi köszöntés, amely a betlehemezés és a kántálás összefonódását mutatja, ismeretes *Tiszacsegén* és *Ohaton* is.

Figyelemre méltó, hogy a Hortobágy környéki református településeken is megtaláljuk a betlehemezés szokását. Lehetséges, hogy a szomszédos katolikus helységek, katolikus betelepülők hatásával kell számolnunk. Erre mutatnak a református betlehemezők által énekelt karácsonyi énekek. Ám fennáll annak a lehetősége is, hogy régi karácsonyi szokásaikat őrizték meg a református települések. Erre enged következtetni a betlehemezés általánosan ismert volta, valamint az, hogy egyes településeken (*Kaba*) az 1930-as években felnőtt csoportok betlehemezték. A helyi magyarázat szerint

ugyan ennek a nagy szegénység volt az oka: „kellett a pénz abba az időbe, az a pár krajcár is”. A tiszántúli református települések betlehemezésére azonban vannak XVIII. századi adataink is.¹³³

Kabán a század első évtizedeiben általánosan gyakorolt szokás volt a betlehemezés. Még felnőtt csoportok is alakultak a 30-as években, akik esetenként átmentek a szomszédos *Tetétlenre*. Ennek ellenére a betlehemezés *Kabán* is elsősorban a gyermekek karácsonyi játéka volt. Gyakran részt vettek benne a pásztorgyermekek is. Öten voltak egy csoportban: a vezér, két angyal, Heródes és az öreg. Egy kb. 50X60 centiméter nagyságú, templom formájú betlehemet hordtak magukkal. Ez kívül-belül színes papírral volt díszítve, s minden meglátogatott családnál gyertyával kivilágították. Benne egy jászolban feküdt a Kisjézus, köréje pedig kis állatfigurákat tettek. A betlehemet a két angyal vitte, akik fehér ruhát viseltek. A vezérnek katonaruhája, katonasapkája és kardja volt. Heródes fején hegyes papírcsákó volt, fehér inget és sötét színű utcai nadrágot viselt. Az öreg szűrben járt, kenderkócból szakállt és bajuszt készített magának, a fejére nagy pásztorkalapot tett. Kezében csörgős bot volt, amelynek végére kör alakúra kivágott pléhdarabokat szögeltek.

Egy-egy házba a vezér ment be elsőnek, s engedélyt kért a csoport bevonulására. Ezután jött be a két angyal és Heródes. Az öreg kívül maradt. Bent először elénekelték a *Csordapásztorok* kezdetű éneket, amelynek végeztével a vezér kiszólt:

- Gyere be öreg!
- Nem megyek, mert nem adtok pálinkát!
- Adunk bort, gyere be!

Ekkor az öreg csörgős botjával jó hangosan bekopogott és bement a szobába:

- Szerencsés jóestét kívánok!
Hát ti édes fiaim itt csak esztek, isztok,
Szegény öregapátokra nem is gondoltoktok.
No, de majd fogtok gondolkozni, ha evvel
az istennyila gircses-görcsös bottal
a hátatok csontját izzé-porrá tördelem!
Hány óra angyal?
- Fél ződ, fél tizenkettő,
Egy fertály ződre,
Lefekhetsz a fődre!

Az angyal szavára lefekszik az öreg. Pár pillanatig csendben maradtak, majd az angyal szólt megint:

- Hallod, öreg? Gomolya!
- Jó is vóna, ha a szűröm ujjába vóna!
- Gyere öreg Debrecenbe!
- Nem megyek én Debrecenbe,
Inkább megyek Betlehembe!

¹³³ Vö. Illyés E., 1936. 59.

E szavakra az öreg felkel, s mindannyian együtt énekelnek:

*No, gyerünk juhászok,
Induljunk bundások!
Siessünk, ne késsünk,
Ezen éjjel mi urunknak, Istenünknek
Tiszteletet tehessünk!*

Énekük alatt az asztalra helyezett betlehemet járták körül, az öreg pedig csörgős botjával verte a taktust. Ezzel ért véget játékuk, amelyért a háziaktól pénzt és kalácsot kaptak.

A *kabai* betlehemesek minden házhoz bementek, amelyik útjukba esett, de mindig egyik bandának feltétlenül fel kellett keresni a tiszteletet és a kurátort.

A *kunmadrasi*, református gyerekek által gyakorolt betlehemezés elemeiben szintén keveredett a karácsonyi kántálással. A szereplők öltözetében pedig helyi, valamint *nagyiváni* és *karcagi* katolikus betlehemesek hatásával kell számolni. A játék egyes változataiban ugyanis 4 fiú tiszta fehér ruhába öltözött, fejükre csúcsos, fehér papírcsákót tettek. Ennek végén egy bojt volt, elejére pedig a sugarait árasztó Napot ragasztották. Hosszú, fehér, palástszerű, bőujjú inget viseltek, amelynek elejére a serleg jelképet varrták. Fehér kesztyűt hordtak. Így négyen vitték a hosszú rudakra erősített betlehemet, amely torony nélküli templomformájú volt. Nagy, nyitott ajtaján lehetett belenézni. Benne kis szobrokat helyeztek el: Mária, a jászolban a Kiszjézus, körötte a pásztorok botjukra támaszkodva és néhány birka. A betlehem egyik végét perselynek alakították ki, ebbe dobták a háziak a játékosoknak szánt pénzt.

Egy másik változatban *juhásznak* öltözött szereplői is voltak a *kunmadarasi* betlehemezésnek. Ezek bundát öltöttek magukra, a fejükön hegyes *sipka* (kucsma) volt, kezükben pedig pásztorbot. A házakhoz a *be szabad-e vinni a Kiszjézust* köszönéssel állítottak be. Odabent elénekelték a zsoltároskönyvekből ismert *Jóvel Jézus* és a *Szent karácsony ünnepén* kezdetű énekeket. Ezután pedig, ha jól fogadták őket, verset mondtak, hogy *szálljon az áldás a gazdára, mennyi búzája legyen, mennyi jószágszaporulata, szerencséje legyen, a Nap boldogan süssön rá.* Ám ha a gazda nem fizetett, vagy keveset adott játéukért, a szerencsekíváratok elmaradtak.

Karácsonyi betlehemes játékról *Balmazújvárosból*, *Nádudvarról* és *Hajdúnánásról* is vannak adataink, ezek azonban nem teszik lehetővé a játék részletes leírását. Emiatt csak a játék szereplőit sorolom fel.

A *balmazújvárosi* betlehemezésben viszonylag sok szereplő van. A csoportban 5–6 *angyal*, 2–3 *pásztor* van, akik közül egy *öregpásztor*, *öreg* vagy *tarisznys* névre hallgat. Visszaemlékezések szerint szerepelt még olykor *Szent József* és *Szűz Mária*, valamint egy *kormosnak* nevezett ördög alakítója is. A szereplők között ritkán előfordult a *király*, *öreg király*, *kis király* alakja. Az angyalokat *beköszöntőnek* is nevezik. A *balmazújvárosi* betlehemesek katolikusok voltak, akik református családokhoz nem jártak, hacsak nem rokonokhoz. A reformátusok nem fogadták szívesen őket.

A *nádudvariak* is csak katolikus helyre jártak. Itt a betlehemet két *angyal* vitte. Mellettük még a következő szereplői voltak a játéknak: *tarisznys*, két *beköszöntő*, egy

hírvivő, egy *sánta ördög*, egy *huszár fakarddal*, egy *csikós*, valamint ritkábban *Szűz Mária* és *Szent József*.

A *hajdúnánási* betlehemes játékokban csak *pásztorok* szerepeltek. A betlehemet itt két *betlehemhordozó* vitte. A *pásztorok* között, akik 4–6-an voltak, volt egy *bundás* vagy *öregnek* nevezett alak is. Ő mondta a beköszöntő verset, majd karácsonyi énekeket énekeltek. Az *öreggel* folytatott tréfás párbeszéd nyoma is megtalálható *Hajdúnánáson*.

A múlt század végétől már csak *Debrecen* külvárosaiban volt szokásos a betlehemezés. A *debreceni* betlehemesek karácsony vigíliáján, *karácsony szombatján* jártak. A szereplők 10 év fölötti fiúk voltak, *pásztornak* öltözve, akik maguk készítette faház-betlehemmel jártak. Egy-egy helyen *Az Istennek szent angyala* kezdetű éneket énekeltek el.¹³⁴ Megtalálható volt a betlehemezés századunk első évtizedeiben *Debrecen* keleti határrészén fekvő tanyavilágban is. Bent a városban azonban az 1920-as években már főleg vidéki csoportok jártak – hatósági engedéllyel. Így akarták elejét venni a játékok alkalmával „elharapózott visszaéléseknek”, lopásoknak.¹³⁵ A hatóságok tiltó rendelkezéseinek azonban nem sok foganatja lehetett, hiszen 1940–1941 telén *Debrecen–Nyulason* még volt betlehemezés, amelyet akkor le is jegyeztek. A játék szereplői reformátusok, katolikusok és görög katolikusok, 11–20 év közöttiek voltak. *Heródest* egy 18 éves református legény, az *öreg juhászt* pedig egy 20 éves játszotta. További szereplők voltak még: egy *pásztor*, akit akkor egy 16 éves, *Szerecsen király*, akit pedig egy 15 éves református fiú személyesített meg. Az *első*, a *második* és a *harmadik angyal* szerepét játszották a legfiatalabbak, s közöttük találjuk a két katolikus szereplőt is. A betlehemes játék részletes bemutatására itt nem térek ki¹³⁶ (18–19. kép).

A karácsonyi dramatikus szokások a Hortobágy környékén *Hajdúdorogon* a leggazdagabbak. A másutt is ismert betlehemezés mellett, azzal keveredve él még egy dramatikus kecskemaszkos alakoskodás. Ez a *kecskejáték* nem is olyan régen még eleven gyakorlat volt. A szokás alapos vizsgálata kimutatta, hogy ebben valószínűleg a régi *hajdúdorogi* délszláv telepések hagyománya maradt fenn. Fialat legények 6–8 fős csoportokban jártak karácsony este a városban. Bundába, bajszos, szakállas *pásztornak* öltöztek fel, a játék főszereplője pedig az ugyancsak bundát viselő, fából faragott kecskeálcot hordó alakoskodó, a *kecske* volt. „Rendszerint azokat a házakat keresik fel, amelyekben lányok vannak, illetőleg ahová a csoport tagjai udvarolni járnak. Ezekről a lányoktól a fiúk már korábban színes szalagokat kérnek a kecske szarvára.” A játék első részében karácsonyi énekeket énekeltek, a játék második része pedig tréfás kérdés-felelet a főpásztor és a kecske között. A kecskejáték végül hálaadással, szerencsekívánnal és adományszereléssel fejeződik be. Karácsony vigíliáján a csoport késő estig jár, majd mindannyian elmennek az éjféli misére. A *pásztorok* és a kecskét alakító

¹³⁴ Zelízy D., 1882. 295–296.

¹³⁵ N. Bartha K., 1931. 43.

¹³⁶ Kovács L., 1942. 452–458.; A múlt század végéről ismerünk egy debreceni betlehemes játékleírást, amelynek szövege nagy hasonlóságot mutat a *Kabáról* bemutatott játék szövegével. A betlehemezés társadalmi vonatkozásait, a játék lefolyását azonban részletesen nem ismerteti. Joó I., 1878.

fiú ugyanabban az öltözetben, amiben játszottak, az oltár elé feküdtek vagy ültek. Mindaddig ott maradtak, amíg a mise tartott.¹³⁷ A *hajdúdorogi* kecskejáték a betlehemezés erős ráhatása mellett még őrzi a korábbi, elsősorban termékenységvarázsló jellegét¹³⁸ (20–21. kép).

A kecskejáték mellett *Hajdúdorogon* is a legismertebb karácsonyi játék a betlehemezés. A századforduló idején, századunk első évtizedeiben még felnőtt férfiak gyakorolták, akik egészen távoli településekre is elmentek. Az azóta eltelt évtizedekben a betlehemezés *Hajdúdorogon* szintén a gyerekek karácsonyi játéka lett.

Karácsony előtt pár nappal szerveződtek a betlehemes csoportok, elsősorban utcabeli, szomszéd fiúkból. Öten-hatan gyűltek össze egy-egy háznál, ahol azután a szülők, idősebbek segítségével megtanulták a játék szövegét, cselekményét és az énekeket. A betlehemet általában a felnőttek vagy idősebb fiúk készítették el, s egy-egy betlehemet nemzedékről nemzedékre örökíthettek (22. kép). A betlehemes csoport karácsony vigiliáján, *viola napján* kezdte el a játékot. A gyerekek elsősorban rokonokhoz, ismerősökhöz mentek el, de gyakran a tized néhány utcáját is végigjárták, házaltak. A *hajdúdorogi* gyerekek nem pásztornak, hanem fehér ruhás *angyaloknak* és *királyoknak* öltöztek fel. E célra fehér női ruhaneműket kértek a család nőtagjaitól. Fejükre papírsapkát tettek, amelynek tetejére egy kis papírkeresztet ragasztottak. A királyok kezében egy rövid fakard volt. A *hajdúdorogi* betlehem általában kéttornyú templom formájú volt, színes papírokkal díszítve, benne díszes jászol a Kisjézussal. A templomocská elején minden háznál gyertyát gyújtottak. A *hajdúdorogi* betlehem általában díszesebb volt, mint az eddig említett településeken.

Minden helyre bekéredzkedtek: — *Szabad-e az Istent dicsérni?*

— *Szabad, gyertek be fiúk!* — volt a háziak válasza legtöbbször. A szobába először csak az angyal ment be, a többiek kint várakoztak. Bent az angyal elénekelte az *Ég és földnek ma született* kezdetű éneket, majd behívta a másik két angyalt, akik behozták a betlehemet. Mind a hárman együtt énekeltek:

*Keruszeráf angyalok mennybe zengedeztetek,
S ti földi nép vigadunk, kik Jézust szeretitek.
Királyok lantokkal, esti bölcsek hangzatokkal,
Krisztus született, dicsérjétek,
Nyelve közt megértsetek,
Mert vélünk az Isten!*

Amikor eddig eljutottak az ének szövegében, az egyik angyal megrázta a nála levő csengőt, s azt mondta: — *Gyertek be királyok!*

Akkor bejött a három királynak öltözött fiú, s együtt énekeltek tovább:

*Három királyok jönnek, ajándékokat visznek,
Tömjént, mirhát, aranyat, ó mi zód a hangulat (így!)
Királyok lantokkal, esti bölcsek hangzatokkal,*

¹³⁷ *Ujváry Z.*, 1966. 224–229. A hivatkozott helyen a játék részletes leírását is megtaláljuk. E tanulmány megírása után jelent meg *Ujváry Z.* Karácsonyi szokások Hajdúdorogon c. tanulmánya, amelynek adatait már nem tudtam figyelembe venni. *Vö. Ujváry Z.*, 1975.

¹³⁸ Részletesen *l. Ujváry Z.*, 1966. 223–238.

*Krisztus született, dicsérjétek,
Nyelve közt megértsetek,
Mert velünk az Isten!*

Az ének végeztével újra megrázták a csengőt és elmentek. A háziaktól játékuért pénzt kaptak. Csak a nagyobbakat kínálták meg süteménnyel, a legényeket pedig borral. A begyűjtött pénzen a betlehemezés végeztével megosztottak.

A karácsony vigíliáján járó betlehemes csoportok este indultak el, s egészen az éjféli miséig jártak. „Majd mikor éjfél felé volt az idő, mentek a templomba.” A betlehemet az oltár előtti lépcsőre tették, és két oldalt melléje álltak. Hárman az egyik, hárman a másik oldalon. A mise végéig, az *Úr áldásáig* ott álltak, majd a hívekkel együtt hazamentek. A betlehemezésnek ez a végső, befejező mozzanata — a betlehem éjféli misén való bemutatása — más Hortobágy környéki település hagyományából általában hiányzik.¹³⁹

A betlehemezés legfőbb ideje *Hajdúdorogon* karácsony vigíliája volt. Akkor 30–40 betlehemes is járta egykor a várost. Közülük újév napján már csak nagyon kevesen mentek el ismét, bár a századforduló idején még újévkor is szokásos volt a betlehemezés.

Karácsonykor, ritkábban a következő napokban jártak *Hajdúdorogon* a *csillagosok*. A csillaggal általában a kisebb fiúk, 8–10 évesek mentek. A betlehemezés már egy idősebb korosztály, a 12–14 éves gyerekek játéka volt az utóbbi évtizedekben. Ezt indokolja a betlehemezés bonyolultabb volta is. Így viszont minden gyermek-korosztálynak megvolt a maga karácsonyi adománygyűjtő szokása, játéka. Általában két fiú fogott össze csillagosnak. Fehér ruhában, fehér keménypapírból készült koronával a fejükön jártak. Egy hosszú botra erősített, 40–60 cm nagyságú csillagot hordoztak. Egy-egy házhoz bekopogtatva a betlehemesektől már ismert *Kerub, szeráf, angyalok* kezdetű éneket énekelték el, legtöbbször annak csak második versszakát, amelyben a háromkirályokról van szó. A csillagosok *Hajdúdorogon* csak karácsony táján járnak, a háromkirályok ünnepével, vízkereszttel a szokásnak semmiféle kapcsolata nincs.

A *hajdúdorogi* betlehemezésben, kecskejátékban, a háromkirályjárásban (csillagosok) részt vehettek korosztályuknak megfelelően pásztorok és parasztok is. Pásztor adatközlőim fiatal korukban valamennyien részt vettek valamelyik említett karácsonyi játékban.

A fentebb említett településeken kívül töredékes betlehemes játék leírásunk van még *Hajdúböszörményből*, *Újfehértóról*, *Tiszaörsről*, *Tiszadadáról*, *Polgárról* és *Tisza-lucról*.

A betlehemezésről adataink és megfigyeléseink tükrében megállapíthatjuk, hogy a játék az elmúlt 80–100 év alatt bizonyos társadalmi értékcsökkenésen ment keresztül. Ez egyúttal a betlehemezés fokozatos kiszorulását is mutatja a vizsgált települések karácsony körüli életéből. Néhány településen (*Hajdúdorog*, *Polgár*, *Kaba*) a század elején még felnőttek gyakorolták, később pedig fokozatosan mindenütt a gyermekek karácsonyi játéka lett. Másrészt megfigyelhető, hogy az idők folyamán a betlehemezés

¹³⁹ *Bálint S.* szerint a betlehem templomi bemutatása, a betlehemesek templomi megjelenése a játék templomi eredetére utal. Más vidékek hasonló szokására hivatkozik (*Bálint S.*, 1973. 45, 49.).

egyes elemeiben keveredett a kántálással. A karácsony körüli szokásokra ez általában is jellemző dolog. A betlehemezés a vizsgált területen az emlékezettel elérhető időkben már elsősorban szórakoztató pásztorjáték volt. Kivétel ez alól *Hajdúdorog*. Az esetleges szereposztásbeli, jelmezbeli eltérések sem változtatják meg alapvetően ezt az egységesnek mondható képet.

Karácsonyi köszöntés, kántálás

A kántálás a vizsgált települések hagyományának, a betlehemezéssel együtt, egyik legfontosabb elemét jelenti. Megtalálható mind a katolikus, mind pedig a református településeken. *Kántálás* néven azonban inkább az utóbbiaknál említik. Gyakorlása főként a karácsonyi ünnepekre korlátozódik. A kántálás énekes, verses köszöntés, amelyhez általában szerencse- és jókívánságok, tehát termékenységvarázsló mozzanatok kapcsolódnak. Ez egyik fő ismertetőjegye a kántálásnak.

Hajdúszoboszlón a gyerekek *karácsony szombatján* mennek kántálni. Délután, sötétedéskor gyülekeznek és csapatosan járnak házról házra. Az utcai ablak alatt megállnak és karácsonyi egyházi énekeket énekelnek. A kántálást tréfás adománykéréssel fejezik be:

*Hárman vagyunk, kisasszonyok!
Ha egy garast adnak, el sem fogom venni,
Ha két garast adnak, meg fogom köszönni!*

A háziak a kántáló gyerekeknek legtöbbször kalácsot, mákos, diós vagy üres kalácsot és pénzt adtak. Csak abban az esetben, ha már több kántáló csoport megfordult a háznál, nem adtak adományt. A gazda ilyenkor kiszólt: *Ahányan vagytok, annyifelé szaladjatok!*

A kántálók sem maradtak azonban adóság a válasszal, ha nem kaptak ajándékot:

*Istennyila van a padon,
Aki ott van, üsse agyon!*

A *hajdúszoboszlói* kántáló gyerekek játékuk végeztével a kapott kalácsot s a pénzt megosztották egymás között.

A betlehemezés, a kecskejáték, a háromkirályjárás mellett *Hajdúdorogon* a karácsonyi köszöntés, a *kóringyálás* is jelentős eseménye volt a karácsonyi ünnepeknek.¹⁴⁰

¹⁴⁰ Vö. *Bálint S.*, é. n. 122–123. Említi *Bálint S.* a Szegedi szótárban is kántálás, karácsonyi köszöntés értelmében (*Bálint S.*, 1957. 812.). Az MTEsz. szerint a *kóringyálás* a kolinda, kolindál 'karácsonyi énekeket énekelve házról házra jár, kántál' értelemben használatos. Román eredetű szócsalád, amelynek alapja a szláv nyelvekből származik, végső soron pedig a latin *Calendae* 'a hónap első napja' szóból. MTEsz. II. kötet 1970. 526–527. – A dél-nyírségi falvak karácsonyi kántálásáról *Kapros M.* írt tanulmányt. A korosztályonként (gyerekek, nem házas legények és lányok, házások) külön csoportba szerveződött kántálók karácsonyi énekeket énekelnek. A gyerekek adományt kapnak, gyűjtenek, a nem házas legényeket megkínálják, míg a felnőttek a szomszédokat, ismerősöket, rokonokat köszöntik meg. A fiatalok számára a karácsonyi kántálás az

Ebben, korosztályonként külön csoportokban, vagy akár együtt, gyerekek, fiatalok és felnőttek is részt vehettek. Nagy, gyakran 30–40 fős csoportokban járták az utcákat. Egy-egy ház ablaka előtt megálltak és megkérdezték: *Szabad-e az Istent dicsérni?*

A legtöbb helyen ezután behívták az egész csapatot a szobába, ahol azok elénekeltek a *Pásztorok*, *pásztorok örvendezve* kezdetű karácsonyi éneket. Mások pedig nem énekeltek, hanem csak boldog ünnepeket kívántak. A háziak a *kóringyálók*at étellel, az idősebbeket itallal kínálták meg. Sült tésztát, mákos vagy diós süteményt kaptak.

A karácsonyi köszöntés lefolyása *Újszentmargitán* és *Tiszacsegén* megegyezik. Az utóbbi évtizedekben mindkét településen a gyermekek adománygyűjtő szokása volt. Kisebb csoportokat alakítottak, s úgy jártak házról házra. Megálltak kint az ajtó előtt és bekialtítottak a házba: *Szabad-e elmondani a karácsonyi köszöntőt?*

Ha a háziak megengedték, azonnal rákezdtek a *Csordapásztorok* című karácsonyi énekekre. Eközben kijöttek a háziak, s *megfizettek*, azaz egy-két forintot adtak a köszöntő gyerekeknek. Azok pedig távozóban azt mondták:

*Isten áldja meg ennek a háznak a gazdáját,
Csürit és kamráját és minden jószágát!*

A köszöntő gyerekek egy-egy utcában minden házba bementek. Annak, aki nem engedte elmondani a köszöntőt, vagy kevés adományt adott, odakialtították:

*Istennyila van a padon,
Aki nem ad, üsse agyon!*

A *tiszacsegei* és *újszentmargitai* gyerekek karácsony hetében jártak köszönteni, s ebben részt vettek katolikus és református vallásúak, valamint pásztorgyerekek is.

Századunk első évtizedeiben a karácsonyi *kántálás* elmaradhatatlan játéka volt a *kunmadarasi* gyerekeknek is. 10–15 éves gyerekek, fiúk játszották. Az egyik szereplő házánál karácsony előtt már 2–3 héttel összegyűltek, s a szülők segítségével estéről estére gyakorolták az énekeket, verset. Ilyenkor készítették el az álarcokat, a jelmezeket. Egy csapatban öten-hatan voltak, mind hasonló öltözetben. Kemény papírból vágták ki az álarcot, amelyre bundaszőrből szakállt és bajuszt ragasztottak. A szemek és a száj helyét ollóval vágták ki. Fejükre kifordított és kinyomott tetejű kucsmát, *sapkát* tettek. Rendes utcai kabátot, ritkábban subát és szűrt terítettek vállukra. A kántálást néhány nappal karácsony előtt kezdték el, s egészen karácsony estig járták a várost. A házak ablakai alatt álltak meg, s külön engedélykérés nélkül elkezdték *Az Istennek szent angyala* című éneket, amelyet *Kellemes és boldog karácsonyi ünnepeket kívánunk!* – köszöntéssel fejeztek be. A kántálók néha bementek a szobába, s ott énekeltek. Ha az adomány valamelyik háznál elmaradt, akkor azt mondták:

*Egyenes a kémény, görbe a disznóláb,
Mind bolond, aki a kántálóknak nem ad!*

udvarlás egyik alkalmát is jelentette. A dél-nyírségi falvakban is vallási különbség nélkül mind a katolikusok, mind pedig a reformátusok a legutóbbi időig kántáltak. *Kapros M.*, 1968. 219–230. L. m. Niedermüller P., 1974.

A visszaemlékezések szerint a *kunmadarasi* katolikus gyerekek is hasonlóképpen kántáltak karácsonykor, csak ők a *Pásztorok, pásztorok örvendezve* kezdetű éneket énekelték. Az utóbbi évtizedben a karácsonyi kántálás *Kunmadarason* már el-elmaradt, s átkerült a helyi cigányok gyakorlatába.

A *balmazújvárosi Németfaluban* sajátos elemeket figyelhetünk meg a karácsonyi kántálásban. A kántáló fiúk itt is *maskurába, macskurába* öltöztek fel. Fehér ruhát vettek magukra, a fejükön papírsisak volt, papírból vagy szövetből készült álarcot viseltek. A lányos házakhoz jártak, ahol a *Krisztus urunknak áldott születésén* és *Az Istennek szent angyla* kezdetű énekeket mondták el. Ha a várt ajándék elmaradt, ők is az *istennyilával* fenyegették meg a gazdát.

Ugyanezek a kántálók a lányos házaknál a németfalusi részen *diót szórtak*. Amíg a lányok ezeket a földről szedegették, addig egy vesszővel többször rájuk ütöttek. A lányok felkészültek már erre, mert szoknyájuk alá ilyenkor mindig kispárnát kötöttek. A vesszőző fiúkat *Pitzkindereknek* (Spitzkind=kópé?) hívták. A vesszők utóbb nád-pálcákat jelentettek, de korábban feltehetőleg valamilyen zöld gallyat használtak. Ezt a karácsonyi szokást adatközlőim visszaemlékezése szerint az 1910-es években a hatóság betiltotta. A *Németfaluban* azóta, a *Magyarfaluban* pedig sosem gyakorolták. *Lengyel I.* tanulmánya alapján a *balmazújvárosi* németek karácsonyi hagyományait újabb elemekkel egészíthetjük ki. Ezek szerint a kántálók „álarcos legények . . . csergetések és kolompolások zaja mellett” járták a falut. Karácsony ünnepét pedig már előtte való nap (karácsony szombatján) beharangozták. A harangozás alatt „a gyerekek lesik, hogy mikor ereszkedik le a ‚*Kristkindche*’ a harangkötélen”. A karácsonyi szokáskör ezen elemeit már nem őrzik napjainkban az emlékezet.¹⁴¹

Pásztorköszöntés

A Hortobágy környékén a karácsonyi köszöntésnek az elmúlt évtizedekben élt egy olyan változata, amikor a cselédek, béresek és a pásztorok munkaadóikat, a gazdákat karácsonykor megköszöntötték. A gyakorlatban a cselédek és a pásztorok karácsonyi köszöntése sok vonatkozásban közel áll a kántáláshoz, gyakran megegyezik azzal, illetve része egy általánosabb köszöntési formának, amikor is a rokonok, ismerősök keresik fel egymást és kívánnak boldog ünnepeket. Elsősorban karácsony napjához kapcsolódott ez a szokás, de folytatódhatott egészen újév napjáig.

Újszentmargitán béresek, pásztorok jártak egymáshoz a karácsony előtti napokban vagy karácsony napján köszönteni. Elsősorban fiatalabb emberek, legények, de idősebbek is. Illett köszönteni a szomszédokat, ismerősöket és rokonokat is.

Karcagon a pásztorok kifejezetten a gazdákat keresték fel karácsony tájékán, hogy boldog ünnepeket kívánjanak. Ezt elsősorban a nyájjuhászok csinálták. A pásztorok köszöntésekor a gazdák megvendégelték. Ilyenkor keresték fel a *karcagiak* általában rokonaikat, ismerőseiket is.

Hajdúböszörményben nemcsak a pásztoroknál, hanem más településekhez hasonlóan általában is szokás volt, hogy karácsony reggelén „megköszöntötték a jószomszédokat, közeli lakosokat”. A pásztorok a rokonok mellett elsősorban a

¹⁴¹ *Lengyel I.*, 1936. 13.

gazdákat keresték fel. Karácsony körül esetleg még a határban levő juhászok pedig egymást keresték fel, s kívántak boldog ünnepeket. A *hajdúböszörményi* köszöntésnek nem volt állandó szövege. Általában „boldogabb, szebb jövőt és boldog karácsonyt kívántak” egymásnak.

Kunmádarason a pásztorok karácsonyi köszöntését *kántálásnak* hívják, s meg-egyezik a már ismertetett karácsonyi kántálással. Ebben hatan vettek részt, fiatalabb pásztorok, bojtárok. Volt köztük juhász, kondás, gulyás és csordás. Hétköznapi ruhában mentek köszönteni, csak a pásztorbotot vitték magukkal. Amelyik házhoz be-köszöntek, ott a már leírt *Az Istennek szent anyala* kezdetű éneket mondták el.

Nagyivánban is szokásban volt, hogy karácsony előtt vagy az ünnepek utáni napokban a pásztorok eljártak a gazdákhöz köszönteni, különösen akkor, ha a gazdának még névnapja is volt (András, Ferenc, János, István). A névnapok miatt sokszor ezt a köszöntést elkezdték már a beszorulást követő napokban, s csak karácsony után fejezték be. Főleg az *első gazdákat*, a nagygazdákat látogatták meg. Attól függően, hogy mikor érkezett a pásztor, reggelivel, ebéddel vagy vacsorával kínálták meg. Más időpontban pedig ital került az asztalra. Köszöntés alkalmával volt olyan pásztor, aki verset mondott, de ennek szövege már nem volt lejegyezhető.

Hasonlóan történt a pásztoroköszöntés a szomszédos *Tiszaörsön* is. Karácsonykor és névnapok idején itt is a fiatalabb pásztorok keresték fel a gazdákat. Hétköznapi ruhában mentek, pásztorbotot mindegyik vitt.

Ez a fajta névnapi köszöntés csak karácsony táján volt szokásos a Hortobágy környéki településeken, s gyakorta összekapcsolódott a karácsonyi köszöntéssel. Hagyományos formája István- és János-nap esetében alakult ki, amelyekről később részletesen olvashatunk. A névnapok megtartása nem volt általános szokás, az utóbbi évtizedekben terjedt el, s elsősorban a családon belül. Ezzel párhuzamosan pedig a pásztoroköszöntés fokozatosan megszűnt.

Éjféli mise, pásztorok miséje

A karácsonyi ünnepek legjelentősebb eseménye a katolikus lakosság számára az éjféli mise. A vallásos élményen túl az éjféli mise szerepe nagy a hiedelmek és szokások területén is. Ezt tapasztaltuk a boszorkánytörténeteknél, a Luca-napi szokásoknál és hiedelmeknél is. Az éjféli mise a *nagyiváni* és a *hajdúdorogi* betlehemezés, kecskejáték záróakkordja.

Az éjféli misén illet részt venni mindenkinek. Még annak is, aki különben nem járt gyakran templomba. A juhászok azt mondják, hogy „egyebkor aztán nemigen ment a templomba a pásztorember. Ha ment esetleg, lehet, hogy a jószágnak a rovására ment. Mert a pásztornak mindig ott kellett lenni a jószágnál.” A karácsony viszont – a karácsonyi történet pásztori vonatkozásai miatt is – a pásztoroknak egyik legnagyobb ünnepe volt. Ilyenkor igyekezett minden pásztor misére, istentiszteletre elmenni. Néhány helyen a Hortobágy környékén valóban találunk is sajátos, pásztorokkal összefüggő mozzanatok az éjféli misén, amely elsősorban e vonatkozásban érdekes számunkra.

Újszentmargitán egy-két évtizeddel ezelőtt még „az éjféli misére mindenkinek el kellett menni”. Ez vonatkozott a messzebb fekvő káptalani tanyákon: *Tukán* és

Folyáson lakó béresekre, pásztorokra is. A katolikusok innen is *Margitára* jártak, hiszen a káptalani birtokon itt volt egyedül templom. Az *újszentmargitai* templomban az éjféli misén is az általában megszokott ülésrend szerint ültek a hívek. A templomi ülésrend más településen is hasonlóan alakult. Az oltárral szemközt állva, a bal oldali padsor a nők helye volt, ahol az oltár felé közeledve mindig fiatalabbak ültek. A legidősebbek voltak tehát leghátul. A padsor előtt a kislányok álltak az éjféli misén, de más alkalommal is. A jobb oldali padokban a férfiak ültek. Az *újszentmargitai* templomban a bejáratú ajtó mellett van egy kis terem, amelyben a nagyhéten a Szentsírt, karácsony táján pedig a betlehemi oltárt helyezik el.

Az *újszentmargitai* pásztorok, főleg juhászok számára az éjféli misénél nagyobb jelentősége van a karácsony első napján tartott hajnali misének. Ennek az egyházi liturgiában és a népnyelvben is *pásztorok miséje* a neve (missa pastorum).¹⁴² A pásztoroknak „más miséjük nem is volt, csak ez az egy” – mondják. A hajnali misén a juhászok a már említett betlehemi oltár mellett hátul álltak. A misének volt egy sajátos mozzanata, amelyben „Krisztus születését utánozták”. A mise végén a pap vezetésével a juhászok a betlehemi oltár elé vonultak, s a betlehemi pásztorok példáját követve hódoltak az Újszülött előtt. A kis terembe azonban csak néhány juhász fért be egyszerre, ilyenkor mindig az idősebbeket engedték előre. Sajnos, a szertartás részleteiről többet nem lehetett lejegyezni. A pásztorok miséjének ez a záró aktusa ma már nincs meg.

A *nagyivániai* is csak a karácsony hajnali pásztorok miséjét tartották a pásztorok hagyományos miséjének. Ezen illett minden pászturnak megjelenni csakúgy, mint az éjféli misén. Az *újszentmargitai*hoz hasonló, hagyományos mozzanata azonban egyik misének sem volt *Nagyivánban*.

Tiszaörsön sem volt különleges, pásztori eseménye egyik misének sem. A pásztorok azonban itt is teljes létszámban részt vettek mind az éjféli, mind pedig a hajnali misén. Általában a paraszti lakosságtól elkülönülve, a férfiak padsora mögött egy csoportban álltak. *Tiszaörsi* hagyomány szerint a betlehemi jászolt az oltár előtt állították fel a templomban. Ezt az éjféli mise alatt egy fiatal legény *őrizte*.¹⁴³

Az éjféli és a hajnali misének *Karcagon* sincs eltérő, sajátos liturgikus mozzanata. Mindkét misére elmentek a pásztorok. A misék, illetve a karácsonyi ünnep pásztori jellegét a bibliai történet és a karácsonyi énekek adják. Így említik fel a *Mennyből az angyal*, a *Pásztorok, pásztorok*, a *Csordapásztorok* kezdetű és más énekeket. A *karcagi* juhászok szerint karácsony különösen a juhászok számára fontos ünnep. A betlehemi angyal csakis juhászoknak jelenhetett meg, mondják, mert a többi nyáj pásztora az időjárás miatt erre az időre már régen beszorult. Más pásztorokkal szemben ezt fontos különbségnek, s rangjukat emelő értékmérőnek tartják.

¹⁴² Emiatt vált ez a mise a pásztorok miséjévé általában is. E vonatkozásban kizárólag egyházi hatással kell számolnunk, amely azonban már nem kézzelfogható a nép számára. „Az ünnep (karácsony) második miséjének a magyar egyházi szóhasználatban, de népünk ajkán is *pásztorok miséje* a neve, mert evangéliuma kizárólag a betlehemi pásztorok idézett imáadásáról (Lukács 2, 15–20) szól.” *Bálint S.*, 1973. 107.

¹⁴³ E *tiszaörsi* szokás nagy hasonlóságot mutat a *hajdúdorogi* Szent sír őrzésével. Vö. 25. jegyzet és *Bálint S.*, 1973. 259.

Karácsony a Hortobágy környéki református pásztorok számára is az egyik legnagyobb ünnep. A karácsonyi istentiszteletekre illlett elmenni a pásztoroknak is. Jellegzetes pásztori liturgikus mozzanattal itt egyáltalán nem találkozunk.

Karácsonyfa-állítás, ajándékozás

A karácsonyfa állítása, a kölcsönös ajándékozás karácsony vigiliájának estjén újabb keletű szokás a tiszántúli magyar nép körében. Napjainkra azonban általánosan elterjedt, s kialakult, általánosan jellemző formájában található meg a Hortobágy környéki településeken is.¹⁴⁴ Ez váltotta fel, szorította ki a régebben is meglevő karácsonyi zöldág állításának szokását. Terepmunkám alapján a zöldág megletére mindenütt utalok. Ugyanakkor figyelemmel leszek a fenyőfaállítás és az ajándékozás szokásának kialakulására, széles körű elterjedésére a Hortobágy környékén.

A karácsonyfa-állítás gyakori volt már a századforduló körüli években is, azonban még sok család csak karácsonyi zöld gallyat használt ezen a napon. A *debreceni* tanúakon egyes gazdák még a két világháború között is egyszerű zöld gallyat vittek be a szobába, s az istállóba. E szokás élt *Hajdúszoboszlón* is.¹⁴⁵ Az istállóba helyezett zöld gally termékenység-biztosítási célzata, funkciója kétségtelen. A karácsonyfa másutt is csak ebben az évszázadban terjedt el, lett általános szokás. *Balmazújvárosban* a múlt század végén kezdődött meg térhódítása. Nem valószínű, hogy ottani elterjedésében a németiségnek bármilyen szerepe lehetett. A fenyőfa karácsonyfa-állítás általánossá válása azonban csak századunk 20–30-as éveiben következett be. *Veres P.* az első világháború előtti időkről azt írja, hogy akkor „csak úri gyerekeknek volt falun karácsonyfájuk, a parasztyerekek csak hírből, az iskolakönyvből hallottak róla. Legfeljebb itt-ott, kirakatban ha láttak.” Az 1930-as években azonban „valóságos karácsonyfa-dömping volt” *Balmazújvárosban*. „4–6 fillérért már olyan gallyat adtak, hogy rá lehetett volna rakni 10 pengő értékű cukorkát és csecsebecsét is. Vásárolták is nagyon.”¹⁴⁶ A század elején *Nádudvaron* is csak a módosabbaknak volt karácsonyfájuk. Mások karácsonykor borókaágot vagy valamilyen más zöld gallyat vittek be a szobába. Olykor pedig már fel is díszítették. A karácsonyfa-állítás szokása *Hajdúnánáson* is a századforduló körüli években kezdődött. Gyakoribbá csak a két világháború között vált, míg napjainkban itt is teljesen általános.

Egyeken emberemlékezet óta mindig volt karácsonyfa karácsony este. Régebben és

¹⁴⁴ A karácsonyfa állításának eredetéhez l. *Dömötör T.*, 1964.; *Dömötör T.*, 1972. 16. *Bálint S.* arra mutat rá, hogy a mai karácsonyfadíszek között megtalálható láncok, füzérek a bibliai Bűnbeesés történetében szereplő kígyó szimbólumai, míg a karácsonyfa gyertyái Krisztust jelképezik (*Bálint S.*, é. n. 114.). *Katona L.* részletesen elemzi a karácsonyi keresztény ünnep egyházi és népi szokásanyagának kialakulását. Részletesen vizsgálja a karácsonyi ünnepek más vonatkozásait, a köszöntést, étkezést stb. (*Katona L.*, 1912. II. kötet 336–355.). Legújabban ismét *Bálint S.* foglalta össze a karácsonyfa, karácsonyi ág állításának szokását: „A karácsonyfa, *életfa*, *termőág* az évről évre megújuló természet ősi, mágikus jelképe, amely az európai keresztény hagyományban bibliai elemekkel is gazdagon ötvöződött. Állítása általános volt hazánkban, illetőleg népünknel is, de a múlt században feltűnő *karácsonyfa* teljesen kiszorította, jobban mondva helyettesíti.” *Bálint S.*, 1973. 34.

¹⁴⁵ *Gunda B.* szíves közlése.

¹⁴⁶ *Veres P.* 1968. 184.

ma is piacokra hozzák „kocsival innen a Felföldről. Olyan szegény emberek, akiknek jól jött az a pár fillér vagy forint, amit kaptak érte.” Az *egyekiek* a visszaemlékezések szerint mindig díszítették a fenyőfát. De ennek gazdagsága a család anyagi helyzetétől is függött. Szaloncukrot, *aranyos diót*, *aranyos almát*, cukrot és mézestésztát kötözték fel a fácskára. Az almát és a diót tojásfehérjével kenték be és úgy szórták rá a boltban vásárolt aranyport. Vagy a port már előre összekeverték a tojásfehérjével, s úgy kenték rá a dióra és az almára. Ezek mellett a lányoknak szalagokat is akasztottak fel a fára, hogy nekik ezt „hozza a Jézuska”. A karácsonyi zöld gally állítására *nagyiváni* adatközlőim nem emlékeznek. A karácsonyfa divat kezdetén, a századforduló idején *Nagyivánban* „a karácsonyfa száraz gally volt, amit cifrapapírral becsavargattak és úgy kötözték rá almát, cukrot. Nem adtak pénzt karácsonyfára. Még szaloncukor se volt akkor, nagy kockacukrot papírba csavartak és azt kötötték fel.” A fenyőfa díszítése *Nagyivánban* csak az első világháború után kezdett terjedni, s vált általánossá. *Kunmadarason* már a század elején is árultak fenyőfát karácsony előtt. A kereskedők hozatták, s boltban árulták. A legtöbb családnál csak újév után szedték le. Díszei egyszerűek voltak: papírszalagok s cérnával felkötözött cukorkák.

A fokozatosan elterjedő karácsonyfák díszei között eleinte tehát házilag készített díszeket találunk. A fára diót, almát, színes papírokat és ritkán gyertyát akasztottak. Az 1930-as évektől kezdve terjedtek el a manapság megszokott gyári készítésű üveg, papír és más díszek.

A karácsonyi ajándékokat azelőtt és napjainkban is minden családban a *Jézuska hozza*. A korábbi időkhöz képest azonban vannak kisebb eltérések az ajándékozás szokásában. Régebben a szülők éjszaka díszítették fel a fát, s helyezték rá vagy alá az ajándékokat, s karácsony reggelén *jött meg a Jézuska. Hajdúszoboszlón* a szülők a gyerekeknek szánt ajándékokat éjjel a párnájuk alá tették, amit azok reggel találtak meg. A leggyakoribb ajándék *Hajdúszoboszlón* a cukor, s valamilyen ruhanemű volt. Figyelemreméltó ajándékozási szokást találunk *Egyeken* a múlt század végén, századunk elején. Az a legény, aki komoly szándékkal udvarolt egy lánynak, karácsonyra „diót, almát vitt a lánynak. Akkor ez volt a divat. Fél zsák diót és almát vitt. Ez volt az ajándék.” A lánynak ezt ugyanannyival viszonzni kellett. Ez az ajándékozási szokás még az első világháború előtt megszűnt *Egyeken*.

Napjainkban az ajándékozás általában karácsony vigíliáján este szokásos. Az ajándékok szétszórása után a katolikus családoknál éjfélig beszélgettek, a gyerekek játszottak vagy lefeküdtek, a felnőttek pedig kártyáztak, az éjféli mise előtt pedig imádkoztak. A kártyajáték tétje általában a dió volt. Ez általános szokás volt mind a Hortobágy környékén, mind pedig a *Nagykunságban*. Elmaradhatatlan volt a karácsony esti kártyázás *Nagyivánban* is. Azt mondják, hogy „a tanyákról az éjféli misére ritkán tudtak bejönni az emberek, de karácsony este ott is kártyáztak”.¹⁴⁷

Az éjféli mise előtt néhány helyen a fiatalok citeraszó mellett kisebb táncmulatságot tartottak. A nagy karácsonyi bálra azonban csak másnap, karácsony első napján került sor. Jelentős volt a karácsonyi bál a *borsodi* legelőkön, ahol a pásztorok mellett a béresek is részt vettek rajta (*Mezőkeresztes, Gelejpusztá*). A karácsony napi

¹⁴⁷ A ma általánosan elterjedt karácsonyi, dióra történő kártyázás eredetéhez l. *Katona L.*, 1912. II. kötet 354. Az idézett helyen *Katona L.* a dióra játszást régi római szokásokig visszavezeti.

bálok azonban a Hortobágy környéki településeken is az év legnagyobb, legjelentősebb báljai közé tartoztak.

Tiszaörsön figyelemreméltó ajándékozási szokást, maszkos alakoskodást találunk karácsonykor. Karácsony vigiliájának estjén öreg emberek *Szent Józsefnek öltöztek fel*. Kifordított bundát, kucsmát, kenderszakállt viseltek és egy nagy bot volt a kezükben. A bunda alatt almát, diót, cukorkát vittek magukkal. Előre megbeszélt helyekre mentek el, ahol a gyerekeknek verset kellett mondaniuk, amiért Szent József cukrot osztott szét közöttük.¹⁴⁸ A *tiszaörsi* alakoskodó személyében valószínűleg a Mikulás és a karácsonyi betlehemes játék pásztoralakjai keveredtek. Ez a vizsgált területen egyedülálló szokás még századunk elején eltűnt a hagyományokból.

Állattartással kapcsolatos karácsonyi szokások

A karácsony, amely az esztendőnek, de a téli ünnepkörnek is egyik legjelentősebb napja, az idők folyamán magához vonzott számos szokást és hiedelmet. Olyanokat is, amelyek jellegükben nem kapcsolódnak a karácsony hangulatához, hanem elsősorban a következő évre vonatkozó termékenység- és haszonvarázslások, jóslások, jóvendölések. Ezek mindenekelőtt az állattartással kapcsolatosak, de át- meg átszövik az emberi életet is. Elsősorban ezek jelentik a téli ünnepkör ősi szokásait, hiedelmeit. A jóslások, a termékenység- és haszonvarázslások az egész ünnepkörben, különböző napokon, akár ismétlődve is, felbukkannak. Szétszórtságuknak, s többszöri azonos formában, funkcióban való előfordulásuknak oka lehet a vegetációhoz, gazdasági élethez igazodó paraszti időszámításról a csillagászati naptárakra való fokozatos áttérés, valamint a naptárreformok módosító hatása is.

A karácsonyi állattartással kapcsolatos mágikus szokások és hiedelmek elsősorban a nagyjószágokra (ló, szarvasmarha), valamint a baromfira vonatkoznak. Szinte kivétel nélkül az állatok következő évi termékenységét, hasznát és egészségét hivatottak biztosítani, elősegíteni.

Nagyivánban karácsony napján a lovakat piros almáról itatják meg, hogy a következő évben egészségesek legyenek. Ugyanakkor a szarvasmarhát, a lovat tojásra léptetik, ami szintén az egészség megóvását célozza a *nagyiváni* hiedelem szerint.¹⁴⁹ A karácsonyi almáról való itatás ismeretes a szomszédos *nagykunsági* területeken is. A *Tiszafüred*del szomszédos, a Tisza jobb partján fekvő *Poroszlón* karácsony este vacsorakor piros almát tettek egy pohárba s a kútba. Egészen újév napjáig erről kellett inni embernek, állatnak. Újévkor ebédre megették az almát. Evés alatt arra kellett gondolni, hogy kivel esznek együtt, s ha valaki egyszer az életben eltévedne, erre visszagondol, s akkor hazatalál.¹⁵⁰ A Hortobágy környékén máshonnan ezt a hiedelmet nem tudtam lejegyezni.¹⁵¹

¹⁴⁸ SZMNA Füvessy A. gy.

¹⁴⁹ SZMNA Füvessy A. gy.

¹⁵⁰ N. Bartha K., 1931. 67.

¹⁵¹ Általánosnak látszik viszont ez a hiedelem a palóc területen, ahonnan többen is leírták. Az itatás célja, hogy jól menjen a ló (Ustvánszky Gy., 1895. 111.). Eger vidéki hiedelem szerint a jószág egészségét óvják, amikor „az éjféli misekor Luca-nap eltett piros almáról itatják meg” (Benkóczy E., 1907. 100.).

A nagyjóságok karácsony esti, éjszakai etetése és itatása a Hortobágy környékén, a *Nagykunságban*, a *bihari* és a *szatmári* részekén általános gyakorlat volt. Szórványosan mind a mai napig találkozhatunk vele.

Hajdúdorogon karácsony este „jól tartották a jószágot, hogy kedve legyen inni éjszaka”. Az éjfél mielőtt hazaérve legtöbb helyen megittatták. Az itatás célja a jószág egészségének biztosítása volt, mert a karácsonykor éjféltkor merített víz, az *aranyosvíz* gyógyító hatása.¹⁵² *Újszentmargitán* mind a pásztorok, mind a béresek karácsony napján éjféltkor megettették, megittatták a marhákat és a lovakat, sokszor a disznókat is saját gazdaságukban. Az uradalom jószágállományával ezt nem tehették meg. Cselekedetük célja az egészség biztosítása volt, mert így hiedelmük szerint „nem döglük úgy a jószág”. A *nagykunsági* karácsony éjszakai etetés és itatás pedig azt a célt szolgálta, hogy az állatok „jobban egyenek egész évben”.

A karácsony éjszakáján merített mágikus, gyógyító erejű víz hiedelme vizsgált területünkön nagyon régi, s egykor napjainkra elfelejtett elemei is voltak. Hiszen „Mártonfalvy György debreceni kálvinista professzor az ünnepek méltó megünnepeléséről szólva (1663) megírja, hogy némely emberek *Karátson napján jeges vízben mosdanak*”.¹⁵³

Hajdúböszörményben a karácsony esti etetés és itatás hiedelme újabb elemekkel bővül. A pásztorok között járta az a mondás, hogy *a jószágokat ellássátok rendesen, nehogy panaszkodjanak egymásnak*. A jószágot karácsony este, *ünnepe szombatján* kellett megetetni és megittatni, mert ha nem, akkor összeáll és „panaszkodik, hogy rosszul megy a gondviselése”. A *szatmári* pásztorok hiedelme szerint karácsony éjszakáján a „ló, marha, juh is bög egymásnak valamit. Akkor szólal meg a jószág, hogy milyen gazdája van.”¹⁵⁴ Ismert ez a hiedelem a *Nyírség* déli részén is (*Nyírmihálydi, Nyírmártonfalva*).

A karácsonyi jószággondozással kapcsolatban tilalmak, megkötések is éltek. A *hajdúböszörményi* pásztorok emlékezete szerint régebben tiltották az akkori öregek, hogy karácsony este és karácsony napján megpucolják a lovakat. A hiedelem szerint akkor ugyanis rühös, beteg lesz a ló. *Kunmadarason* pedig karácsonykor nem volt szabad a jószágot megmutatni senkinek sem, mert akkor elhull, megdöglik.

A legtöbb mágikus cselekmény, hiedelem a baromfitartásnál bukkan elő karácsonykor. Ezek általánosan ismertek a vizsgált Hortobágy környéki településeken, s a szomszédos területeken is. Ezek egy része megtalálható Luca-naphoz kapcsolódva is.

Újszentmargitán már kukoricatöréskor külön szedték a *fias kukoricát*, és azt adták a tyúkoknak karácsonytól kezdve, mondta egy juhász felesége. Ezt azért kellett csinálni, hogy hamarabb legyen kotló. A *fias kukoricát Hajdúdorogon* is eltették, s karácsony napján azzal etették meg a tyúkokat, hogy jobban tojjanak. Ugyanez a célja karácsony vigíliáján a tyúkok *fias kukoricával* való etetésének a *Nagykunságban* is. *Tiszaszőlősen* karácsony első napján fiastengerit adnak a tyúkoknak, hogy jó tojók és szaporítók legyenek.¹⁵⁵

¹⁵² Vö. *Bálint S.*, 1973. 58.

¹⁵³ *Bálint S.*, 1973. 56. L. m. *Illyés E.*, 1936. 58–59.

¹⁵⁴ *Luby M.*, é. n. 170. L. m. *Bálint S.*, 1973. 103. Az idézett helyen *Bálint S.* a jószágok éjféli mise alatti megszólalására hoz fel példákat, vizsgált területünkől távol eső helyekről (*Göcsej, Elek, Németholy, Mád*).

¹⁵⁵ *N. Bartha K.*, 1931. 79.

Karácsony első napja alkalmas arra is, hogy ekkor a születendő jószág nemére jósoljanak. Ez azonban legtöbb helyen újév napjához kapcsolódva ismert. A hiedelem szerint, ha ekkor férfi vagy nő megy a házhoz, „a jószág ahhoz szaporodik”. Azaz, ha férfi, akkor bikaborjú, kosbárány és sok kakas lesz, ha nő, akkor pedig üszőborjú, jerkebárány és sok tyúk lesz a következő évben. E hiedelemnek szélesebb körű tisztán-túli elterjedésére is vannak adataink.

Karácsony első napján a Hortobágy környéki településeken a csürhe sosem hajtott ki, pedig egész télen kijárt. Ünnepe volt ez a nap a kondásnak is.

Egyéb karácsonyi szokások és hiedelmek

A karácsonyi, téli ünnepkör nagyon alkalmas a következő évi időjárás megjóslására. Luca-napnál erre már láttunk példát. A Luca-napi jóslások egy része azonban karácsonykor is megtalálható.

Ezek közé tartozik a *hagymakalendárium* is. Készítése ugyanúgy történik, mint Luca-napkor. A hagymakalendáriumot karácsony napján a *hajdúdorogi* juhászok még az elmúlt években is elkészítették.

A karácsony éjjeli időjárásból pedig a következő év várható termésére jósolnak. Ezek a jóslások mind a pásztorok, mind pedig a parasztok körében közismertek. *Hajdúdorogon* azt mondják, ha karácsony éjszaka éjfélkor sok csillag van az égen, akkor jó dinnyetermés lesz. Ha kevés, akkor pedig rossz. Ezt a hiedelmet megtaláljuk a *Nagykunságban* is. Karácsony éjszakáján, ha nagy köd van, akkor a következő évben sok halott lesz, mondják *Kunmadarason*. De ha hideg volt és hideg szél fújt, akkor jó termést vártak.

A Hortobágy környéki településeken a karácsonyi almával kapcsolatos hiedelmek ma már emlékeztetőből is csak ritkán elérhetőek. Szerepük – a már megismert almáról itatáson túl – a szerelmi jóslásokban van. *Tiszaigáron* a lányoknak a karácsony előtti napokban egy piros almát kell eltenni. Ezt karácsony éjszakáján meg kell hámozni úgy, hogy a héja lehetőleg egyben maradjon. Ebből visszaállítják az almaformát és a fejük fölött hátradobják. Az alma héjából kiformalódó betű a jövődöbelijük nevének kezdőbetűjét mutatja meg.¹⁵⁶ Az alma felbukkan a szerelmi jóslásokban a *Nagykunságban* is, de nem kötődik feltétlenül karácsony napjához.¹⁵⁷

Karácsony hete, a karácsonytól újévig terjedő időszak a szórakozások ideje is volt. A karácsony esti kártyázáshoz hasonlóan zajlottak le ezek a vidám esték. Esténként a szomszédok, ismerősök jöttek össze, gyakran nemenként elkülönülve. *Tiszafüreden* az asszonyok téli összejöveteleinek volt egy erotikus játéka, amelyet ismernek a szomszédos *Poroszlón* is.¹⁵⁸ A zártkörű nőtársaságba tévedt férfit *elküldték karácsonyi mézért*. Ez azt jelentette, hogy seprűből szárnyakat kötöttek neki, s az asztal tetejére

¹⁵⁶ Szendrey Á., EA 4119, ill. saját gyűjtés.

¹⁵⁷ „Országszerte elterjedt szokás, hogy az eladó lány különböző előzmények után és különböző körülmények között, de mindenütt ugyanegy szándékkal: hogy jövődöbelijéről egyet s mást megtanuljon, almába harap. Az alma ebben az esetben nem akar más lenni, mint a paradicsomi tudás fájának szimbolikus gyümölcse, azaz a szerelmi megismerésnek kezdete.” Bálint S., 1973. 89.

¹⁵⁸ Gunda B. szíves közlése.

állították. Egy asszony mögéje állt, seprűvel nagyot vágott a hátára és azt kiáltotta: — *Száj el karácsonyi mézért!* Közben kioldotta a férfi gatyamadzagját, s amikor az leugrott az asztalról, leesett a gatyája. A mezítelen embert kinevették. Nagy szegénynek számított, ha ez megesett egy férfivel.¹⁵⁹

Nagyivánban azt mondják az idős asszonyok, hogy „karácsony éjszakáján nem volt szabad gyereknek születni, mert azt a disznónak adták. Akkor csak az Úrjézus születik, karácsony éjszaka. De bizony előfordulhatott azért ez, mert aki Gyümölcsoltó éjszakáján fogamzik, az pont karácsony éjszakáján születik meg.”¹⁶⁰ Terepmunkám során másutt nem bukkantam erre a hiedelemre a Hortobágy környékén.

István és János napja (december 26–27.)

Néhány Hortobágy környéki településen karácsony második napja, Szent István első vértanú ünnepe, valamint a következő nap: Szent János evangélista ünnepe a legjelentősebb névnapok közé tartozik.

Tiszacsegén István- és János-napkor (illetőleg más, gyakori névnapokon) rokonokból, ismerősökből álló bandák járták a falut, s felköszöntötték az Istvánokat és a Jánosokat. A köszönteni járó banda tagjait *kántálók*nak hívták. A névnap *kántálás* *Tiszacsegén* elsősorban János-napkor volt szokásos.

A házhoz érkezve az egyik kántáló bekopogott az ablakon. Amikor azt a háziak kinyitották, beköszöntek:

*Adjon Isten áldást, (kíván) békességet,
E házban mindenkinek örvendetességet.
Elgyüttünk mi István (János stb.) első estéjire,
Kigyelmeteknek, ha nem lennénk terhére.
Elmondjuk-e?*

Ha erre a beköszöntőre a háziak beleegyezőleg válaszoltak, akkor a kántálók rákezdték a versre:

*István (János stb.), életednek virágzó sugára,
Kívánom, hogy légyen életed határa,
Terjedjen sokára,
Szívemből kívánom,
A garast is elvárom!*

A névnap *kántálók*, különösen a gyerekek valóban kaptak is pár fillért. Az idősebbeket, felnőtteket pedig behívták a házba, ahol megkínálták őket disznótoros ételekkel és itallal.

¹⁵⁹ SzMNA Füvessy A. gy.

¹⁶⁰ *Bálint S.* azt írja, hogy „a karácsonykor született gyermekekről népünk úgy véli, hogy szép, boldog élete lesz” (*Bálint S.*, 1973. 20.). „Ezzel szemben áll az abonyi régi hiedelem: a karácsony napján született gyermek a kutyanak dobassék. Senki sem méltó arra, hogy Jézussal egy napon születessék.” (*Bálint S.*, 1973. 364. jegyzetben) Vö. a 4. jegyzettel!

A *tiszacsegei* kántáló bandának a századforduló idején, századunk első évtizedeiben férfiak és nők voltak a tagjai. Részt vehettek benne legények, lányok és gyermekek is. Gyakran minden korosztály és mindkét nem képviselve volt egy-egy bandában. Nyolcan-tizen jártak egy csoportban. Amelyik köszöntő bandában rokonok is voltak, azokat azonnal behívták a házba, s asztalhoz ültették őket. A névnapi kántálás az 1950-es években fokozatosan megszűnt *Tiszacsegén*. Célja azonban már a századforduló idején is korcsoportonként különbözött. A rokonok, felnőttek célja elsősorban a jókívánatok kifejezése volt, a fiatalok, de főleg a gyerekek adománygyűjtés miatt jártak köszönteni.

Az István- és János-napi köszöntés az 1940–1950-es évekig *Nagyivánban* is ismeretes volt. Itt azonban csak gyerekek jártak. István-napkor a következő verset mondták:

*Szent István, neved napjára,
Virrasztott az Isten szép nap hajnalára.
Amennyi fűszál van a réten,
Amennyi csillag az égen,
Annyi áldás szálljon a Szent István fejére.
Ammen.*

A *tiszacsegei* köszöntéstől eltérően másnap, János-napkor már egy másik verset mondtak:

*Amennyit billent egy órahosszában a szarkának a farka,
(vagy ahányszor billegteti egy órában a szarka a farkát,)
Annyi forint (vagy százas) üsse a János bácsi markát!*

A névnapi köszöntést a *nagyiváni* gyerekek a rokonokon kezdték, de sorra járták az ismerősöket is. Céljuk az adománygyűjtés volt.

A lakodalmi rigmusok hatását érezzük a karcagi *névnapi kántálóéneken*, amelyet a gyakoribb téli névestéken mondtak:

*Engedje meg az Isten,
hogy sok János napját érjen a jövőbe,
legyen annyi pénze, akárcsak a köles,
gabonája, búzája legyen egy öles!
Legyen messze földön híres a jósa,
áldja meg az Isten minden bő áldása!
Fejlődjön erőben minden jószága:
liba, csirke, kacsa,
annyi legyen belőle,
hogy ne férjen tőle.
Higgyék el, ha nekem ebből az áldásból jutna,
az én lelkem ki nem futna!*

Az István- és János-napi köszöntés a század elején megvolt még *Debrecenben* és *Kabán* is. A köszöntő vers azonban egyik helyen sem volt lejegyezhető. Az egykori István- és János-napi köszöntés emléke él még *Tiszaörsön* és *Kunmadarason* is. Ezeken a napokon és más gyakoribb névnapokon (Imre, Sándor) *Kunmadarason* a pásztorok felköszöntötték a gazdákat. Köszöntő verset ők sem mondtak, csak annyit, hogy *A Jóisten több István-nappal áldja meg gazduram!* A gazdák a köszöntő pásztert nem ültették le soha az asztalhoz a vendégek közé, hanem kiküldték a konyhába, ahol a szakácsnétól kaptak egy-egy pohár bort. Az önérzetesebb pásztorok ezért már a 30-as években sem jártak köszönteni.

István- és János-nap megüléseinek vidékünkön is nagy hagyománya van. A már idézett Mártonfalvy György debreceni professzor 1663-ban ezt írta: „Ördög, ördög, be sok számtalan Istvánt és Jánost vittél a pokolba Szent István és János napján a sok István és János teli pohara által . . . Miért nem hagytok békét azoknak az inepi hosszú köszöntéseknek, melyekben csak a Jéhovának neve motskoltatik.”¹⁶¹

Az István- és János-napi köszöntés ismertetett hagyományos formájában ugyan megszűnt a Hortobágy környékén, azonban annál nagyobb divatja keletkezett egyáltalán a névnapozásnak, köszöntésnek és ajándékozásnak. Ez azonban ritkán terjed túl a család, a rokonság szűkebb körén.

Aprószentek napja (december 28.)

Aprószentek napjához — az egyházi jellegen kívül — egyéb képzetek is tapadnak. Az ekkor szokásos korbácsolás, vesszőzés, az újesztendei szerencsekívánásnak egyik sajátos formája.¹⁶² Jellegéből adódóan egészségvédő, rontást, betegséget távol tartó szokás. A Hortobágy környéki falvakban csak töredékesen és nem is általánosan ismert szokás, hiedelem. Bár egyes falvakban még a század elején általánosan gyakorolt szokás volt. Ennek oka lehet a reformátusok nagyobb száma, a városokban túlnyomó többsége és az ezzel együtt járó szórvány katolikusság. Ám nem minden tisztán katolikus faluban gyakorolták a századforduló tájáig sem.

Legáltalánosabban *Nagyivánban* ismerik. Itt elsősorban idősebb emberek, asszonyok gyakorolták, pásztorok és parasztok egyaránt. A szokás neve *vesszőzés* volt. A vesszőző felnőtt megkérdezte a gyerekeket, hogy

- *Hányan vannak az aprószentek?*
- *Száznegyvennégyezren.*
- *Hát az apostolok?*
- *Tizenketten.*

¹⁶¹ *Bálint S.*, 1973. 120. Az „*istvánköszöntés* . . . majd a *rákövetkező nap a jánosköszöntés* . . . középkori liturgikus hagyománynak, a *Szent István*, illetőleg *Szent János pohara* néven emlegetett szentelménynek teljesen elvilágiasodott, rekordációs gyakorlattal is kiegészült maradványa.” *Bálint S.*, 1973. 120.

¹⁶² Az aprószentek ünneplését részletesen vizsgálja *Katona L.* (*Katona L.*, 1912. II. kötet 256–264.). Véleménye szerint e nap a pogány római Sigilláriák helyébe volt hivatott lépni. Ezt a véleményt magáévá teszi *Bálint S.* is, megjegyzi azonban azt, hogy „a betlehemi gyermekgyilkosságokban is eleven a verés képzete” (*Bálint S.*, é. n. 147.).

Aki a feltett kérdésekre nem tudott válaszolni vagy nem felelt rögtön, azt fűzfavesszővel megverték, megvesszőzték. A gyerekeket ezért szülei már jó előre megtanították, hogy mit kell válaszolni, nehogy megverjék őket.

A Tisza mellett fekvő *Polgáron* nem ismerik általánosan. Itt már csak a legöregebb emberek emlékeznek arra, hogy valamikor régen itt is megvolt az aprószenteki vesszőzés szokása.¹⁶³ Hasonlóképpen nagyon halvány emlékeivel találkozunk az aprószenteki vesszőzés szokásának a szintén katolikus *Egyeken* is. Az idősebbek szerint itt azért verték meg a gyerekeket, mert *akkor van a nevenapjuk*.

A Hortobágy környéki jobbára református hajdú és nagykun városokban ismeretlen ez a szokás.¹⁶⁴

Szilveszter és újév napja

Karácsony mellett a téli, karácsonyi ünnepkör szokásokban és hiedelmekben leggazdagabb napja. Talán Luca napja emelkedik még jelentőségében melléje. A naptárreform után a naptári év végét és az új év kezdetét jelzik az említett napok. Ez határoz meg szinte minden egyes szokást és hiedelmet, amelyet ezeken a napokon találunk. Így azok elsősorban jósló, termékenységarázló, gonoszűző jellegűek.

A Hortobágy környéki településeken, de általában a Tiszántúlon jóformán minden egyes faluban általánosan ismert a szilveszteri zajcsapás szokása. Ennek értelme, ill. népi magyarázata az óév elűzése: végső soron pedig a nagy zajjal a gonosz elriasztása az újév kezdetétől. A szilveszteri zajcsapás azonban sok helyen szorosan összekapcsolódott az újévköszöntéssel, a kántálás szokásával, másutt pedig egymás mellett, külön játékként is megtalálható. Az alábbiakban ehhez igazodva mutatjuk be először a szilveszteri zajcsapást, majd utána pedig a kántálás, köszöntés helyi változatait.

Szilveszteri zajcsapás (pergőzés, kongatás, nyájfordítás)

A szilveszteri zajcsapásnak és kántálásnak a Hortobágy környéki falvakban egyik jellemző vonása, hogy pásztorok is vagy elsősorban pásztorok vettek részt benne. Éppen ezért az alábbiakban igyekszem minél részletesebben a szokásokat bemutatni.

Vegyük először a közismert és sokak által idézett *hajdúszoboszlói* szilveszteri zajcsapást. A *hajdúszoboszlói* csergetés főszereplői még századunk 20-as éveiben is a pásztorok voltak. „Szilveszter délutánján öt óra körül minden pásztor, bojtár és fattyú az udvaráról elindulva, a piacra megy. Útközben mindenki ostorával, karikásával nagyokat cserdít: cserget. A piacon összegyűlve, éktelen csergetést kezdenek. Szinte veszélyes az ostorukat pattogtató pásztorok között járni. A nagyobb legények kolompolnak, dudálnak, lövöldöznek, a fattyúk pedig csillaghányót dobálnak. A pokoli zaj tetőpontját éri, mikor a templomot kilágítják és három haranggal harangoznak.”¹⁶⁵ A *hajdúszoboszlói* szokás sajátos jellegét az a helybeli hagyomány adja meg, amely

¹⁶³ SzMNA Tóth I. gy.

¹⁶⁴ Manga J. Radó P.-ra hivatkozva utal arra, hogy a vesszőzés „végeredményben középkori egyházi szimbólum és liturgia nyomait őrzi: az aprószentek napján használt szentelmény, a vesszők megáldásának emlékét”. Manga J., 1968. 64.

¹⁶⁵ Málnási Ö., 1928. 18.

szerint a szilveszteri zajcsapás vagy *pergőzés*¹⁶⁶ a török időkre nyúlik vissza, onnan veszi eredetét. A hagyomány szerint ugyanis a török támadásakor az asszonyok összeverték a tepsiket, meghúzták a harangokat és az így keletkezett nagy zajjal üzték el a törököket. Ez a török támadás 1660. december 31-én volt.¹⁶⁷ Egy másik hagyomány szerint abban az időben a hajdúk egy török martalóc hadat üldöztek, s *Hajdúszoboszlóra* visszatértükben nagy köd ereszkedett le rájuk. Hogy haza találjanak, az otthon levők nagy zajt csaptak és a templomban is világot gyújtottak. E *hajdúszoboszlói* szilveszteri zajcsapásnak természetesen más helyi magyarázatai is vannak. A legismertebb, ma is élő magyarázat szerint „csergetve temetik az óesztendőt”. Mások szerint „szilveszterkor sok cseléd szabadult fel, akik ostorukkal csergetve jelentették a gazdáknak” a cselédvásár kezdetét.¹⁶⁸ A közelmúltban e szokás még élt *Hajdúszoboszlón*, azonban látványos felvonulássá alakult át, amely hasonló volt a karneváli felvonulásokhoz.¹⁶⁹ Az 1950-es években a rendőrség betiltotta a pergőzés szokását, mert a zajcsapásban verekedés tört ki a legények között. Egy legényt megbicskáltak, bele is halt.¹⁷⁰

A többi hajdúvárosban is ismeretes a szilveszteri zajcsapás, a pergőzés szokása. *Hajdúböszörményben* a század elején még a felnőtt emberek is kiálltak ezen a napon az utcára és a csordásostorral csergettek, rossz edényeket vertek a földhöz, kiabáltak.¹⁷¹ A pergőzésben résztvevőket a háziak gyakran behívták, és megkínálták őket.¹⁷² A *hajdúböszörményiek* emlékezetében még nagyon élénken élnek a szilveszteri szokások, hiszen fiatal korukban, gyerekkorukban maguk is résztvevői voltak ezeknek. Aktív gyakorlásuk végleg csak az elmúlt évtizedekben, jószerivel a második világháború után szűnt meg. Az ezt megelőző évtizedekben azonban már a szilveszteri szokások életében változások is megfigyelhetők, amelyek a szokás fokozatos kiszorulását, degradálódását mutatják.

A szilveszteri zajcsapásban a század elején még felnőttek is részt vehettek. Később ez a szokás teljesen a fiatalok, legények, vagy ahogy *Hajdúböszörményben* is mondják: a *fattyúk* szilveszteri játéka, mulatsága, szokása lett. Szilveszter napján estefelé a városban mindenfelé kisebb-nagyobb csoportok, bandák szerveződtek, akik pergőt, csengőt, ostort készítettek maguknak és ezekkel nagy zajt csapva járták az utcákat. A legtöbb banda csak az utcákat járta, nem kérérdzkedett be sehová sem. A *hajdúböszörményiek* szerint ez annak a jele volt, hogy eztet a régi esztendőt elzavarják. Mások szerint pedig ez volt a jelezése az új esztendőnek. Az idősebbek ezt a szilveszteri zajcsapást *kántálásnak* is mondják. A két világháború között a városban e szokásnak már elsősorban a városszéli lakók hódoltak, akik inkább a szegényebb rétegből kerültek ki. A csoportokban voltak paraszt és pásztorgyerekek, legények is, de alkalmanként bárki más bekapcsolódhatott. A városban e szokás hamarabb elhalt, a ta-

¹⁶⁶ Igmándy J., 1941. 122.

¹⁶⁷ Igmándy J., 1941. 122–123. (A szerző a 122. oldalon a jegyzetben további adatokra hivatkozik.) Vö. Málnási Ö., 1928. 18.

¹⁶⁸ Málnási Ö., 1928. 18.

¹⁶⁹ Balogh I., 1969. 284–285.

¹⁷⁰ DENIA 1417. Tikos B. gy.

¹⁷¹ DENIA 1418/81. Széman Zs. gy.

¹⁷² Igmándy J., 1941. 121–122.

nyákon azonban még a 30-as években, sőt még a második világháború után is gyakorolták. A tanyák között szilveszter estéjén összeszedelőzködött néhány legény, vagy akár idősebb ember is, karikással, pergővel, csengővel nagy zajt csapva sorra járták a tanyákat. Egy-egy helyen bekialtották:

– Szabad-e Szent József marháját megfordítani az udvarban?
– Szabad!

Az engedő szóra azután elkezdtek éktelenül kolompolni, csengetni, *szaladtak körbe-körbe a tanyán*. A *csergetés* után minden tanyában megkínálták őket kaláccsal, borral. Legtöbbször nem időztek sokáig egy helyen, hanem összeszedelőzködtek és mentek a következő helyre. A tanya gazdája pedig általában csatlakozott hozzájuk, így aztán reggelre vagy késő éjszakára előfordult, hogy már 20–30-an rótták a dülőutakat. A tanyai zajcsapásban mindenféle megkötés és különbség nélkül részt vettek parasztok, béresek, kocsisok, de a pásztorok: kondások, gulyások, juhászok is. E szokást legáltalánosabban *nyájfordításnak* nevezték a gyakorlói és egyáltalán a hajdúböszörményiek.¹⁷³

Hajdúhadházon a fiatalok csak az utcán csaptak nagy zajt, a házak udvarára nem mentek be. A század első évtizedeiben már elmaradozóban volt a szokás. A szilveszteri *gulyafordítás* szokását *Hajdúhadházon* újabb szokásként említik. Ennek hagyományos szövege a következő volt: *Szabad megtéríteni a gulyát? Most jöttem a Hortobágyról!* A gulyafordításban résztvevő gyerekek, legények a háziaktól pénzt, bort kaptak.¹⁷⁴

Hajdúdorogon szilveszter napján a zajcsapás összeolvadt egy korábban említett szokással: az újévi köszöntés szokásával. E szokás helyi neve *őszetendő kergetés* vagy *kongatás*. A résztvevő fiatalok, gyerekek nagy zajt csapva vonultak az utcán, majd egyes házakhoz bekéredztek. Ott elénekelték az *Újsetendő, vígság szerző* és az *Óh, szép Jézus* kezdetű énekeket. A dalok végeztével pedig azt mondták:

*Ólmos ablak nyílj kétfelé,
Ótkoronás bujj kifelé!*

A kongatás és köszöntés végeztével a háziaktól pénzt, kalácsot vagy bort kaptak, ezt természetesen az idősebbek.¹⁷⁵ A *hajdúdorogi* szilveszteri szokásokban általános volt a zajcsapás, amelyet *gulyafordításnak*, *kihajtásnak* és *újévköszöntésnek* is neveztek. E szokások az emlékezettel elérhető időkben már általában a fiatalok, gyerekek játékaik voltak, bár nagyobbak, felnőttek is részt vehettek benne. A legrégebbi időkben pedig a pásztorok: kondások, csordások is csergettek szilveszter napján, szilveszter éjszakáján.

A gulyafordítás szokásában *Hajdúdorogon* néhány helybeli változat is kialakult. A

¹⁷³ A hajdúböszörményi tanyasi nyájfordításában a tanya körülkerülése kapcsolódik a szilveszteri szokások gonosz, ártó szellemeket távoltartó jellegéhez. A lakóház mágikus célzatú körülkerülésével a nagypénteki féregűzésben, valamint más mágikus cselekményekben (rontás, gyógyítások) találkozunk.

¹⁷⁴ Igmándy J., 1941. 121.

¹⁷⁵ Igmándy J., 1941. 120–121.; és saját gyűjtés.

gyerekek odahaza összeszedték a kolompokat, csengőket vagy pásztoroktól kérték kölcsön és bandába verődve járták az utcákat: a város központjából kiindulva a gypsélig. Kifelé haladva nagy zajjal mentek. Egy-egy ismerős háznál beszóltak:

– *Ki szabad-e az óévet hajtani?*

– *Ki!*

Akkor aztán bent a ház udvarán csengettek, kolompoltak, pattogtattak az ostorral. A szokással valóban az óévet üzték ki a városból jelképesen, mert a gypsézléről a városba bejövet már csendben, zaj nélkül haladtak. E változatban a gulya megfordítását az óév nagy zajjal való leküzdése váltotta fel.

Ismert azonban a gulyafordítás is. Az ebben résztvevők a „barátságos helyekre” bekopogtattak és megkérdezték:

– *Megengedi, hogy a nyájamat megforgassam az udvaron?*

– *Igen, meg!*

Ezután vonult be a banda az udvarra, ahol nagy kolompolást vittek véghez. Voltak köztük pásztoresembek is, hiszen nekik volt ostoruk, kolompjuk. Bár az is előfordult, hogy a gyerekek a kellékeket kölcsönkérték. A résztvevő pásztorok legtöbbször dudáltak.

A *hajdúdorogi* zajcsapásnak talán legáltalánosabban ismert és gyakorolt változata (*Hajdúszoboszló*hoz hasonlóan) az, amikor a résztvevő gyerekek, fiatal legények vagy pásztorok, esetleg együttesen is, a piactéren a város központjában gyülekeztek, és az utcákon fokozatosan kifelé haladva, a gypsélig kihajtották az óévet: csergettek, kolompoltak, csengettek és dudáltak. A házakhoz viszont nem mentek be, legfeljebb egy-egy ház előtt megálltak és ott zajongtak egy ideig. E változatban nem találkozhatunk semmiféle állandó szöveggel vagy verssel.

A *hajdúnánási* szilveszteri szokásokban is megtaláljuk a zajcsapás, a gulyafordítás és a köszöntés szokásait, amelyek nem egyszer össze is fonódhatnak. A zajcsapást, amelyet *pergőzés*, *csergetés*, *kolompolás* néven ismernek, régebben pásztorok gyakorolták elsősorban, majd gazdalegények is bekapcsolódtak. E szokásból hiányoznak a köszöntő szövegek, a dramatikus elemek, fő eleme, jellemzője a zajcsapás. A *gulyafordítás*ban is megtalálható a zajcsapás motívuma. Szilveszter napján néhány gyerek, nagyon eltérő számban, összegyűlik, ostorral, kolomppal stb. nagy zajt csap, és a csoport úgy járja az utcákat. Be-bekéredzkednek egy-egy házba, ahol elénekelik előbb a 21. dicséretet, majd a már említett *Újlesztendő vígságszerző* kezdetű éneket.¹⁷⁶

A *gulyafordítás* szokása megvolt még a századforduló idején a Hortobágy déli részén fekvő *Balmazújvárosban* is. Itt a legények újév hajnalán gyakorolták ezt a szokást, ez azonban az első világháború után fokozatosan megszűnt. Ez a *gulyafordítás*, amelyet a vele együtt járó nagy zajról kolompolás néven is emlegettek, csak a Magyarfaluban volt meg *Balmazújváros*on. A kolompoló csoportok létszáma változó volt. Egy legény *hajcsárként* szerepelt, míg a többiek csengőket, kolompokat kötöttek a derekukra, s

¹⁷⁶ *Igmándy J.*, 1941. 118–120. Az említett énekek egyikét sem közli cikkében.

vonultak a hajcsár előtt, aki a nála levő karikásostorral olykor nagyokat csergetett. Csak az utcákon vonultak le s fel, a házakhoz nem mentek be. A *balmaziújvárosi* Németfaluban nem gyakorolták a gulyafordítás vagy kolompolás szokását. Itt éjjel egykor, tehát már újév napján keltek fel a gyerekek, nagyobb fiúk, olykor idősebbek is, s mentek *kántálni*. Századunk első évtizedeiben a kántálás német nyelvű változatát is le lehetett még jegyezni.¹⁷⁷

*Das alte Jahr vergangen ist,
Wir danken Dir Jesu Christ;
O Jesu, unser Glaubens-Meer,
Zu Deines Namens Lob und Ehr'.*

Napjainkban már az idős generáció sem emlékszik e német nyelvű énekeire.

Jeles napja az évnek a szilveszter a Hortobágy nyugati szélén fekvő falvakban, városokban is. A fentiekben bemutatott hajdúsági szokásokat itt is megtaláljuk, legfeljebb a gyakorlás intenzitásában, elmaradásában vannak fokozati, időbeli eltérések.

Karcagon a szilveszteri zajcsapást az utóbbi időkben már csak gyerekek gyakorolták. Bandákba, csapatokba verődve járták szilveszter estéjén a várost, az utcákat. Kolompokkal és csengőkkel csaptak nagy zajt. Ha összetalálkoztak, az egyik banda igyekezett a másikat túlszárnyalni: éktelen nagy zajt csaptak, kiabáltak. Korábban, az első világháború körüli években még legények is gyakorolták a *gulyafordítás* vagy *kolompolás* szokását. A kolompokat, csengőket, ostorokat és a kondásdudát vagy csürhédudát a pásztoroktól kérték kölcsön. Le s fel vonultak az utcákon, *hajtották a gulyát és a birkát*, persze csak jelképesen. Egész este csergettek. A házakhoz nem mentek be sosem, csak az utcán jártak. *Becsörgették az őesztendőt, hogy most már gyön az újesztendő.*

A közeli *Kunmadarason* ugyancsak szilveszter estéjén volt szokás zajt csapni. A szokás céljaként az őesztendő elűzését említik. *Kunmadarason* a *csörgőzés* vagy *pergőzés* századunkban már elsősorban a gyerekek szilveszteri játéka volt, ritkábban ugyan még nagyobb fiúk is csinálták. Ostort és pergőt a pásztoroktól kértek kölcsön. Egy-egy ház előtt megálltak, bezörgettek az ablakon, s „már vitték is ki nekik a tésztát, a nagyobbaknak meg bort is adtak a konyhában, mert oda is behívták őket”. *Kunmadarason* szilveszterkor a 30-as években délután 2 órától éjfélig minden két órában az összes haranggal harangoztak a templomban.¹⁷⁸ Éjfélkor a kovácsok teletömték üllőiket puskaporral, s azzal *löttek*. Éjfél előtt pedig a *magyar banda* (fúvózenekar) felment a toronyba és zenével köszöntötte az új évet. Előtte és utána pedig néhány utcán is végimentek zeneszóval.

Nádudvaron szilveszter este minden kolompot, csengőt, pergőt összeszedtek, mert ekkor volt a *csergetés*, a *kolompolás*. *Elkolompolták az őesztendőt*. A *csergetés* megvolt mind a faluban, mind pedig a tanyák között. Főleg *fattyúk* kolompoltak, de nagyon gyakran mentek felnőttek is. Sok pásztoember is akadt köztük, „meg tőlük

¹⁷⁷ *Lengyel I., 1936. 13.*

¹⁷⁸ *Illyés E., 1936. 59.* Ugyanitt arról is olvashatunk, hogy a kántáló gyerekeknek „cukrot, diót, aszalt gyümölcsöt” dobnak, a legények pedig „lövöldöznek az utcákon”.

kérték a sok kolompot, csengőt és ostort”. Bent a faluban az utcákon jártak végig, kint tanyák között pedig a tanyaudvart járták körül. A *nádudvari* csergetők, kolompolók a meglátogatott házaknál semmiféle adományt nem kaptak.

Századunk első évtizedeiben a szilveszteri *kolompolás*, *kongatás* megvolt *Kabán* is. Gyerekek és felnőttek csinálták: ostor, kolomp volt a kezükben és azzal *kongattak*. *Köszöntötték az újévet*. Így jártak sorra az utcákon. Gyakran pásztorok is részt vettek benne.

Nagyivánban a szilveszteri *kolompolás* célja, amelyben részt vesznek pásztor és paraszt gyerekek is, az ördög elűzése. *Tiszaörsön* a szilveszteri zajcsapásnak, az ősztendő elűzésének már csak halvány emlékét lehet megtalálni. A századforduló környékén még a fiatal legények, a két világháború között pedig már csak 10–12 éves gyerekek csergettek, kolompoltak szilveszter estéjén. Ostor, csengő, kolomp volt a kezükben és úgy járták az utcákat. Az ezekkel csapott nagy zajjal *zavarták el az ősztendőt*. Házakhoz nem mentek be, csak a kapu előtt álltak meg és ott zajongtak, *kolompoltak*. A háziaktól ilyenkor mindig kaptak valamennyi pénzt, vagy pedig megkínálták őket. Utána vonultak tovább. Úgy mondják, hogy 30–35 évvel ezelőtt még nagy divat volt ez szilveszter napján.

A *tiszaigari* fiatalok szilveszter napján nagy zajjal *temetik a régi életet*, zavarják ki az ősztendőt. *Tiszaszentimrén* a zajcsapással az ősztendőt kolompolták el. *Tiszaderzsén* szilveszter napján a csordás, kondás akár együtt, akár külön is járták a falut. Dudáltak, ostorral csergettek, ezzel *űzték el az óévet*. Eközben benéztek egy-egy gazdához, ahol sejtették, hogy megkínálják őket borral. Ilyenkor természetesen nem maradt el az újév köszöntése sem. A helybeliek szerint régen nem volt annyira általános ez a szokás, újabban azonban *nagyon tartják a szilvesztert*. A pásztorokkal együtt, akiket már említettünk, gyerekek is gyakorolták a szilveszteri kolompolást. Újabban a dudálás mellett, a kerítést verik botokkal, kiabálnak, hogy minél nagyobb legyen a zaj.

Tiszaörvényen általában a fiatalok, gyerekek vettek részt a szilveszteri szokásokban, de alkalmanként bekapcsolódhattak a falu pásztorai is. Ilyenkor a kanász túlkölt. *Tiszafüreden* régebben 10–15 fiatal, gyerek összeállt, kolomppal, ostorral pattogtattak, csergettek, hogy a *gonosz lelket és az ördögöt elűzzék*. Az utóbbi években már szervezetlenebbül megy ez, legfeljebb két-három gyerek áll össze és úgy járják az utcákat. A nagy zajongással *temették az óévet és köszöntötték az újat*.

A szilveszteri zajcsapás, kolompolás ismert a Tisza mentén fekvő falvakban, településeken is. *Egyeken a kolompolás óév estéjén*, szilveszterkor volt divatban a cseléd-embereknél. *Kitelt az év, jön az új év, ennek örömeire csinálták. Még pattogtak is ostorral.*¹⁷⁹ *Tiszacsegén* régen szilveszterkor a felnőtt emberek és fiatal legények gyakorolták a gulyafordítás szokását, a *kolompolást*. Kolompokkal, csengőkkel, karikással csaptak nagy zajt, s *hóha, hóha* kiabálással úgy tettek, mintha jószágot hajtottak volna.

¹⁷⁹ Más településeken is az újév volt a változás napja a cselédeknel, béreseknél, szolgálóknál. Ez utóbbiaknál a múlt században is. *Réső Ensel S.* írja, hogy „Debreczenben új év és pünkösöd napján, a szolgálóleányok és asszonyok ünnepiesen felöltözve, mind a piacra gyűlnek, számuk szinte 3000-re is rámegegy, s a háziasszonyok vagy ide jönnek cselédet fogadni, vagy innen hívatják házukhoz a közelebbi fél vagy egész évre felveendő nőcselédet. Azon gyülekezetet aztán leányvásárnak hívják.” *Réső Ensel S.*, 1867. 90.

A kolompolás még az utóbbi években is szokásos, azonban már csak gyerekek csinálják.

A szilveszteri zajcsapás egészen a második világháborúig nagy divat volt *Újszentmargitán* és egyáltalán az akkori káptalani tanyákon. A helyi népi magyarázat szerint ez annak öröme történt, hogy *elharangozták az óévet*. Ebben itt a pásztorok ritkán vettek részt, ők ezt az időt is a jószág mellett töltötték. A fiatalabbak, a bojtárgyerekre azonban annál inkább ott voltak az ide-oda vonuló bandákban, csoportokban. Kolompokkal, ostorokkal felszerelve járták a tanyákat öten-hatan. Régebben inkább legények, majd az utóbbi évtizedekben már inkább gyerekek. A szokásnak a káptalani tanyákon is kialakultak változatai. Volt eset, hogy a kolompoló legények csak körüljárták a tanyát nagy zajjal, de nem mondtak semmit. Mások pedig bekopogtak a házakhoz és megkérdezték:

Szabad-e a hortobágyi gulyát megfordítani? A háziak legtöbbször megengedték. Akkor mindannyian rákezdtek kolompolni, az ostorral csergetni, dudálni, szólt a csengő is: nagy zajt csaptak. A háziaktól ezért legtöbbször pénzt kaptak.

Más bandákban voltak olyan fiatalok, akik hosszabb verssel állítottak be a házhoz:

*Most jöttem én Budáról,
A budai vásárról,
Ezer (vagy mond bármi más számot) tinót hajtok,
Meg szabad-e fordítani?*

Mivel nagy divat volt, mindenütt megengedték. A továbbiakban minden úgy zajlott, mint az előző változatban olvashatjuk.

A szilveszteri szokásoknak van egy nagyon figyelemreméltó változata, amelyet csak *Újszentmargitán* találunk meg a Hortobágy környékén, helyesebben csak a volt káptalani tanyákon és elsősorban Margitán gyakorolták. Szilveszter este, amikor vége lett a hálaadásnak a templomban, a béreses, kocsisok és más káptalani cselédemberek *összeverbuválták magukat* és elmentek az intézőhöz, a tanítóhoz és a paphoz. Mind-egyik helyen a béresgazda vagy ritkábban egyik idősebb cselédember bement és elmondta verses újévi köszöntőjét. (Sajnos, ennek a szövege ma már nem jegyezhető le.) Ezt az intéző, a gazdatiszt, a tanító és a pap megköszönte, és kikísérte a béresgazdát. Az pedig odakint még megkérdezte:

Itt van egy gulya. Meg lehet-e fordítani a gulyát itt? Miután erre engedélyt kaptak, kolomppal, ostorral nagy zajt csaptak, *elűzték az óévet*. E szokás szervesen kapcsolódott a káptalani uradalom életéhez, s egészen 1945-ig gyakorolták. Azóta megszűnt – az uradalom felbomlásával e szokás is eltűnt. A gazdaság és a tanyák vezető embereinek felkészítésében a pásztorok ritkábban vettek részt, amint mondják, mert ők a jószággal voltak elfoglalva szilveszter estéjén is.¹⁸⁰

¹⁸⁰ E szokásban megtaláljuk a szilveszteri köszöntés legősibb nyomait (koledálás, sztrénázás), amelynek valamikor az volt a célja, hogy a cselédek, alkalmazottak „az uraság elé felvonulva, neki szerencsés újévet kívánjanak, s hogy foglalkozásuk szerszámaikat kezükben tartva, rendes munkájukat mímelve, egész évi munkájukért jutalmukat, koledájukat átvegyék” (Szendrey Zs., 1931. 25–26.). Az *újszentmargitai* szokásban ez utóbbi elmaradt. A cselédség azonban majdnem teljes létszámban megköszöntötte az uradalom, a gazdaság vezetőit, a falu előjáróit, a tanítót, és a tisztelendőt.

A közeli *Polgáron* a szilveszteri kolompolás az utóbbi években — a második világháború előtt — már csak a tanyák közt volt szokásos. Bent a faluban nem gyakorolták. A béresek ostorral kolompoltak, *kiverték az ócska esztendőt*. A szokásnak külön neve nem volt, csak a tevékenységet nevezték meg: *kolompoltak*.¹⁸¹ *Büdszentmihályon* (Tiszavasvári) a szilveszter vagy óév esti „*kongató* vagy *nyájfördítés* alkalmával a beköszöntő pásztor a gazdát *Beszorult a juh gazd'uram!*-mal köszöntve kér engedélyt arra, hogy nyájfördítást csinálhassanak az udvarán. Az engedélyt bégetés, kolompolás és karikások pattoztatása követte, majd áldomásívás.”¹⁸²

Kántálás, újévköszöntés

A fentebb leírt, bemutatott szilveszteri szokásoktól eltérnek a néha dramatikus, fél-dramatikus verses, énekes újévi köszöntő szokások, amelyeknek a Hortobágy környékén leggyakrabban *kántálás* a neve. E szokásokban már maga a név is utal a szokás lényegére: az énekes, verses újévi köszöntőre. E szokások néhány szép változatát, egy-két helyen magát a verset, éneket is sikerült lejegyeznem gyűjtőútjaim során. Ezeket, bár nem egyszer összekapcsolódnak a zajcsapás szokásával, énekes, verses voltak miatt mutatom külön be. Másrészt figyelemre méltó, hogy elsősorban a reformátusok gyakorolják vagy gyakorolták őket, a katolikus lakosságnál ritkábban találkozunk velük. A legteljesebb, legszebb leírások és változatok református helyekről, református adatközlőktől származnak.

Hajdúböszörményben a század elején már csak a város széli embereknel és a tanyák között volt szokásos az *újévköszöntés*. Pásztorgyerekek, parasztgyerekek néhányan összeálltak és úgy járták az utcákat. Az ismerős házakhoz beköszöntek. Ha engedélyt kaptak a köszöntésre, akkor énekelni kezdtek:

*Újesztendő, vígságszerző, most kezd újulni,
Újulással, vig örömmel, most kezd hirdetni,
Hirdeti már, a Messiás eljött meglenni,
Légyetek a nagy Istennek minden hívei.
Alsó Kikés, Felső Kikés álgyad uradat,
Urad álgyad Nap, Hold csillag, mond hozsannákat!
Hozsánna Úrjézus, Néked!
Bor, búzával, békességgel, látogass minket,
Ma' mi is úgy mondogatunk szebb új éveket!
Rózsás ablak nyíjjá ki,
Egypár béles bújjá ki!*

Az énekért a háziaktól valóban bélest kaptak vagy néha pár fillért is. *Hajdúböszörményben*, a városban és a tanyák között ismert e köszöntésnek olyan változata is, amelyben csak a vers utolsó sorai: az adománykérő sorok szerepelnek. Ez a *pródi*

¹⁸¹ SzMNA Tóth I. gy.

¹⁸² Gombás A., 1963. 235.

tanyákon összekapcsolódhatott a gulyafordítás szokásával. Itt kamasz legények néhányan bandába verődve a pásztorokat megszemélyesítve járták a tanyákat. Bekopogtak és megkérdezték a házigazdát:

- *Idekünn nagyon hegyes szél fúj. Nem lehetne beállni a gulyámmal?*
- *Lehet.*

Ekkor bementek a ház elé, ahol a számadónak öltözött vagy annak kinevezett legény újra beszélni kezdett:

- *Kurta a bundám, fázik a p. . . m.*
Asszonyom, gazduram,
Igen hideg szél fúj fejről.
Tessék mondani,
Szabad a gulyámat téríteni?
- *Szabad.*

Akkor azután elkezdtek csergetni. Némelyik legény a nyakába kötve hordta a kolompot, pergőt, csengőt. Majd elhallgattak, mintha már beállt volna a gulya. A számadó akkor újra szólt:

- *Rózsás ablak nyíjjál ki,*
Rongyos béles csússzál ki!

A bélest kiadta a háziasszony és még bort is hozzá. Miután megitták a bort, a számadó hátraszólt a *bojtárnak*:

- *Eriggy a hátujjára, oszt hajcsad a gulyámat!*

A gazda még tartóztatta őket, de azok mentek tovább, hiszen sok tanyát végig kellett még járni. Ha nem mentek ugyanis, akkor bizony sértődés lett a dologból. A legénytársaságban tehát a következő szereplők voltak: a *számadó*, aki évről évre idősebb ember, pásztor, legtöbbször juhász volt. Volt egy *bojtárja*, aki abban különbözött a többi szereplőtől, hogy a nyakában egy karikásos tor lógott, amivel cserdített. A többiek pedig a gulyát játszották.¹⁸³ E szokást a második világháború előtt átvették a *hajdúböszörményi* cigányok is, akiknél azután nagyon nagy divat lett és maradt. Szilveszter estéjén ők is sorra járták a házakat és *köszöntöttek*. Céljuk kifejezetten az adománygyűjtés volt. Bekopogtak az ablakon és az *Újesztendő, vígságszerző* kezdetű ének elmondása után egyikük azt mondta:

- Gombos ablak nyíjjál ki,*
Túrós béles bújjál ki!

¹⁸³ DENIA 1417. Tikos B. gy.

Ezután egy kis szünetet tartva bekiáltották:

Hányan vagyunk?

Öten vagyunk, hatan vagyunk,

Annyi bélest hozzanak ki!

A kántálás jól ismert és gyakorolt szokás volt *Debrecenben* is, az első világháború előtt. A kántálók 14–18 éves fiatal fiúk voltak, akik karácsony és újév környékén elsősorban névestéken jártak köszönteni. Közükben *kántáló lámpás* és *bot* volt. A kántálást a debreceni rendőrség az 1920-as években betiltotta.¹⁸⁴ A névnapi köszöntés mellett gyakoribb volt *Debrecenben* és *Hajdúszoboszlón* szilveszter estéjén az *újév köszöntése*. Az újév érkezését köszöntő kántálók az *Újesztendő, vígságszerző* kezdetű éneket mondták.¹⁸⁵

A kántálás *Derecskén* és a szomszédos községekben a második világháború előtt még szokásban volt.¹⁸⁶ *Kabán* az 1930-as években a kongózással együtt az *újévköszöntés* is kiment a divatból. Addig viszont egy sajátos, háromkirályjárásra emlékeztető változatát gyakorolták a 10–15 éves fiúgyerekek. Rostakéregből a gyerekek egy nagy csillagot készítettek, amelynek ágai különböző színű papírral voltak bevonva. Bekéredzkedés után egy-egy háznál énekelni kezdtek, s ének közben ezt a csillagot forgatták.

Isten, ki az időnek határát kimérted,

Atyai bölcsességeddel sorsunkat intézted. . .

kezdetű zsoltárt énekelték, amely benne van a zsoltároskönyvekben. A *kabai* újévköszöntő gyerekek is abból tanulták meg.

A *balmazújvárosi* szilveszteri zajcsapást a legények, a köszöntést, *kántálást* pedig a gyerekek játékaként említi *Veres P.* egy 1937-es írásában. „Régebben — . . . a gyerekek házról házra jártak kántálni a református zsoltároskönyv 2. dicséretét:

Örök Isten, kinek esztendők

Nincsenek létedben,

Jelen vagynak múltak, jövőndők

Egy tekintésedben. . .”

¹⁸⁴ *Ecsedi I.*, 1933c. 185–187.

¹⁸⁵ *Ecsedi I.*, 1933c. 187–188. A fenti köszöntőszöveget *Ecsedi I. Debrecenben, Hajdúszoboszlón és Hajdúböszörményben* ismertnek mondja. Terepmunkám során e változattal az utóbbi helyen nem találkoztam. Az *Ecsedi I.* által közölt újévi köszöntő énekben felismerhető három ének keveredése: 1. az *Újesztendő, vígság szerző* kezdetű ének, 2. a *Pásztorok keljünk fel* kezdetű karácsonyi ének és 3. a pünkösdi köszöntőkre emlékeztető „királyi pálca” motívum. A fenti változattal terepmunkám során *Debrecenben* sem találkoztam. A köszöntő dallamát sem jelöli meg pontosan *Ecsedi I.*, s nem utal pontosan a konkrét „vallásos ének”-re sem.

¹⁸⁶ *Fekete B.*, 1934. 47–48. Az ének dallamát *Derecskéről* közli, de megjegyzi, hogy „a szomszédos falvakban is ezt éneklük némi eltéréssel a szövegben és dallamban”. *Fekete B.*, 1934. 48.

Veres P. nem említi, hogy az általa leírt kántálást melyik falurészen csinálták. A visszaemlékezések alapján nagy vonalakban rekonstruálni lehet a németfalusiak újévi kántálását.

A kántálók házsorjában jártak, bementek minden házhoz. Illett felkeresni ilyenkor a rokonságot is. A gyerekek és a legények kántálásában eltérések voltak.

A gyerekek egy-egy háznál a következő köszöntőt mondták:

*Kedvező Atyám, meddig takargattál,
Ez új esztendőddel itt énrám erre eljuttattál. (?)*

Ezt általában magyarul mondták, majd következett németül a jókívánság:

*(Ich wünsch' euch) ein glückliches neues Jahr,
Neuigkeit, Gesundheit, (ich wünsch' euch).*

A századforduló idején kétnyelvű volt már erősen a balmazújvárosi német lakosság, s ezt tapasztaljuk a legények újévi kántálásánál is.

A legények először magyarul énekeltek:

*Ez esztendőt megáldja,
Ez esztendőt megáldja,
Bősséggel ékesítse,
Bősséggel, halmok áhitozódnak.
Víg kedvvel, boldog, kit magának mondhatja,
Simeon királya.*

A 21. dicséret elhangzása után németül folytatták, s elénekelték a 2. dicséretet, a *Szent István noha néked* kezdetű éneket. Ez azonban már csak töredékesen és romlott szövegváltozatokkal jegyezhető le.

A századforduló körüli években azonban a balmazújvárosi németek újévköszöntésének német nyelvű változatait is gyakorolták még. A köszöntést akkor általában még nem kántálásnak, hanem *víncsázásnak* hívták, a köszöntő szövegét pedig németül mondták:

*Ich wünsch' euch ânen silwernen Tisch
An jedem Eck ân backenen Fisch,
In der Mitte ân Kanta Wân,
Ihr soll't dabeï lustig sân,
Dass euch wohlgeht auf Erden,
Fromme Menschen selig werden.*

Majd ezután prózában hozzáfűzték: *Ich wünsch euch glickliches neues Johr, Friden, Einigkoit in die ewig Seligkoit.* Az emlékezet ezt őrizte meg legtovább, szinte napjainkig.

Más változatban a verses köszöntő elmaradhatott, ilyenkor „így köszöntöttek be: *Morje liebe Hausloít, in dieser Jahreszoit soll Gott euch ân langes Leben und noch viele Kinder geben.* A jókívánságra a válasz, ha a köszöntő fiú, így hangzik: *Mir wünschen dir é rote Braut!* ha lány: *Uf s Johr wünschen mir é rote Kerle!*”

A balmazújvárosi németek vincsázása azonban századunkban egyre inkább a helybeli magyar fiatalok újévköszöntő szokásához igazodott, hasonult, s már az 1930-as években is csak töredékes formái őrződtek meg az idősebbek emlékezetében.¹⁸⁷

Karcagon a századforduló körüli években már nem volt szokásos a verses, énekes újévköszöntés, emlékezetben azonban még halvány nyomait megtaláljuk. Adatközlőim szerint itt is az *Újesztendő, vígságszerző* kezdetű éneket énekelték ilyenkor. Az elsősorban adománygyűjtő újévköszöntőzés mellett Karcagon nagy szokás volt a rokonok és ismerősök körében, hogy felkeresték egymást és boldog újévet kívántak. Ez — ha nem olyan eleve — még napjainkban is megtalálható.

A szilveszteri esti kántálás Kunmadarason a legények, nagyobb gyerekek egyik legjelentősebb, dramatikus elemekkel is átszőtt játéka volt, még a két világháború között is. Utóbb a cigányok kéregető szokása lett. A karácsonyi kántálás mellett pedig talán az év legjelentősebb szokása, eseménye. A szilveszteri kántálásnak több helyi változata alakult ki, amelyek azonban csak a kántáló énekben, szövegben különböztek egymástól.

A szilveszteri kántálók ruhái: maszk, jelmez megegyezett a karácsonykor hordott öltözékkel. Subában, kiütött tetejű sikkában jártak, arcuk elé papír álarcot tettek, amelyre szakállt és bajuszt ragasztottak. Ritkán korommal kenték be magukat, hogy ne ismerjenek rájuk. Ez alkalommal 4–6-an voltak egy-egy csoportban. Némelyik kántáló banda csak ismerősökhöz járt, gyakoribb volt azonban, hogy házaltak, hiszen adományt gyűjtöttek. Egyes házakhoz bementek a szobába, másutt — s ez volt a gyakoribb — kint az ablak alatt mondták el éneküket. A legismertebb köszöntő Kunmadarason is az *Újesztendő, vígságszerző* kezdetű ének volt. Más csoportok pedig ezt mondták:

*Boldog újévet!
Pénzt, süteményt, bort!
Egyenes a kémény,
Görbe a disznóláb,
Áldja meg az Isten azt a gazdát,
Ki a szegény kántálóknak ad!*

¹⁸⁷ Lengyel I., 1936. 12–13.; Veres P., 1968. 185–186. — Figyelemre méltó a Veres P. által leírt balmazújvárosi és a kabai újév köszöntő ének hasonló alapgondolata. Ám míg a balmazújvárosi valóban szerepel a zoltároskönyvekben, a kabai nyomára katolikus énekeskönyvben bukkantam (Vö. Bárdos–Kertész–Koudela, 1935. 74.). Ez, valamint az újév köszöntés kabai változata tovább erősítheti azt a megállapításunkat, hogy e szokások kialakulásában nagyon erős katolikus hatással kell számolnunk a napjainkban is túlnyomórészt református Kabán. (L. m. a kabai betlehemes-játékot!)

Am ha semmit sem kaptak, a köszöntő sorait megváltoztatták:

*Verje meg az Isten azt a gazdát,
Ki a szegény kántálóknak nem ad!*

Egyes *kunmadarasi* kántáló csoportok az *Újesztendő*, *vígágszerző* kezdetű ének után egy másik éneket is elmondtak még:

*Ez új esztendőnek minden idejében,
Várjuk a Jézust drága jókedvében,
Hat ökörrel, hat lóval,
Kilenc borjas tehénnel.
Szent Pál, Szent István,
Szárnyas angyalok mondják.
A királyi pálca, hajlik három ágra,
Az Isten áldása szálljon erre a házra.
Boldog újesztendőt kívánunk!*¹⁸⁸

Ezek után várták az adományt, amely ha elmaradt, a már megismert csúfolódó verset mondták el a fukar gazdáról.

Mindegyik kántáló csoport kapott a jobb módú helyeken pár fillért, másutt süteményt, ilyenkor szilveszterkor általában rétest. Ha behívták őket, disznótoros ételek és bor került az asztalra. Ezeket főleg a legények és az ismerősök kapták. Voltak azonban olyan „huncut cselédek (asszonyok), akik a rétesbe rongyot vagy fát tettek bele, és azt a kántálók nem tudták elharapni”.

A nagyobb fiúkból, legényekből álló kántáló bandák *Kunmadarason* főleg a lányok házakat keresték fel. Ha valakinek az egyik legény udvarolt, oda elmentek, illetve azokra a helyekre, ahol eladó lány volt. Ezt pedig onnan tudták meg, hogy az ilyen házaknak „piros tengeri volt kidugva a házvégibe” a padláslyukon. A legények pedig „feljárták a falut, oszt ahol piros tengeri volt, oda elmentek”.

¹⁸⁸ Figyelemreméltó elemeket tartalmaz ez a kántáló ének. *Kunmadarason* nem tartozik a legáltalánosabb köszöntőversek közé. A helyi szilveszteri kántálásba való bekerülése, a szöveg eredete még nem tisztázható. Annyi bizonyos, hogy több forrásból ötvöződött mai formájává. A *debreceni*, a *hajdúszoboszlói* szilveszteri kántáláshoz hasonlóan itt is megtaláljuk a „királyi pálca” említését (vö. 185. jegyzet). Katolikus hatásra enged következtetni a két szent, Szent Pál és Szent István emlegetése, de indokolatlan talán reformáció előtti hagyományokra gondolni. Meglepő viszont a különböző népköltészeti szövegközlésekben ritka *hat ökörrel, hat lóval* és a *szárnyas angyalok mondják* elemek előfordulása. Erőltetett párhuzamok nélkül, fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy az idézett verssorokkal szinte kizárólag a regösénekekben találkozunk. A „hat ökörrel, hat lóval” motívummal csak *Sebestyén Gy.* munkájában 4, a „szárnyas angyal” motívummal pedig 10 esetben találkozunk, kizárólag dunántúli regösénekek szövegében. Vö. *Sebestyén Gy.*, 1902. I. kötet 65, 119, 133, 293. és *Sebestyén Gy.*, 1902. I. kötet 107, 142, 151, 167, 174, 195, 247, 258, 275, 305. Az esetleges kapcsolatot látszik erősíteni Szent István említése is (a regösénekekben Szent István szolgái). Nem kizárt végül az sem, hogy az említett *kunmadarasi* kántáló ének kialakulásában nyomtatott források is szerepet játszottak. A szokás és az ének vizsgálata azonban további vizsgálatokat érdemel.

Tiszafüreden, a Legeltetési Bizottság fennállása idején, a pásztorok szilveszterkor vagy újév napján elmentek a bizottság elnökéhez és a *pusztagazdához* újévet köszönteni. Mindkét helyen azután alaposan megtraktálták, megvendégelték őket. Az újév köszöntése általában is szokásban volt *Tiszafüreden*. A pásztorok mellett — akikhez általában kötik e szokást — ott találjuk a gyerekeket és a cigányokat is. Az elmúlt évtizedekben pedig főképpen ez utóbbiakat. Ez már a szokás degradálódását, elhalását mutatja. A *tiszafüredi* újévi köszöntés hasonló a már elmondottakhoz. A résztvevők beköszöntek, bekérdzkedtek a házba, ahol az *Újesztendő, vígságszerző* kezdetű éneket mondták el.¹⁸⁹

A szilveszteri köszöntésnek *Újszentmargitán* ismert két változata különböző korcsoportokhoz kötődik. A kisebb gyerekek, fiúk csak köszönteni jártak, ők nem vettek részt a zajcsapásban, a gulyafordításban. Három-négy gyerek fogott össze és alkottak egy csapatot. Az egyes káptalani tanyákon azonban sokszor 4–5 csapat is járt. Az egyik elment, a másik már ott leste a házvégin. Mindig bekopogtak az ablakon és megkérdezték:

– Szilvesztert fel szabad-e köszönteni?

– Fel!

Akkor azután egyikőjük mondott verset, amiért azután valamennyi pénzt kaptak a háziaktól. A versmondó volt a *pénzszedő* is a csapatban. Miután végigjárták a káptalani tanyát, betértek valamelyik gyerek szüleihez. Ott megszámlálták és szétosztották a keresetet: egyenlően mindegyiknek.

Az *újszentmargitai* legények szilveszterkor kolompolni jártak. Ebben a *kolompolásban* összefonódott a zajcsapás és a köszöntés szokása. A legénybandák — a *kunmadarasiakhoz* hasonlóan — elsősorban azokat a házakat keresték fel, ahol eladó lányok voltak. Bekopogtak az ablakon és kérték a gazdát:

– Van itt egy csapat marha, meg szabad-e fordítani?

Az engedő szóra kolompokkal, ostorral elkezdtek csergetni. Némely helyen ilyenkor kijöttek a lányok és megkínálták a legényeket. Másutt a legények mentek be a szobába, ahol elfogadták azt a kis bort és pénzt, amit adtak a háziak. Másutt ezeket az ablakon nyújtották ki. Ezután pedig elmondták a köszöntő verset:

Újév napján mink se maradhattunk,
Hogy üdvözetünkkel ne közeledjünk.
Legyen szíves (gazduram, intéző úr stb.)
Vegyék fel a jó ég áldozatát.
Tartsa Isten egészségben,
Lelki, testi frissességben,

¹⁸⁹ Az éneknek *Tiszafüreden* már csak töredékes változatát lehetett lejegyezni: *Újesztendő, újesztendő, most kezd hirdetni. Hirdeti a Messiást. Szénát, szalmát hoz majd eleget*. E töredékes változat is azt mutatja azonban, hogy a *tiszafüredi* köszöntő szövegében termékenység és haszonvarázsló részek is voltak.

*Éljenek sok újév napját,
Isten keze karolja át!"*

Egy-egy csapatnak minden házhoz menni kellett, mert ha kihagytak valakit, az megsértődött. Elmentek az intézőhöz is, mert *az is követelte.*¹⁹⁰

A fentebb említett szokások: a zajcsapás különböző változatai, a köszöntőzés napjainkra majdnem mindegyik településen kikopott a hagyományos szokások közül. Elvértve azonban még a 60-as években is találkozhatunk velük. A századfordulótól eltelt évtizedekben a szokásokban azonban mégis elég nagy változások voltak. Elsősorban a társadalmi értékcsökkenést kell itt megemlítenünk: azaz a szilveszteri szokások – más hagyományos szokásokhoz hasonlóan – a felnőttek és a fiatal legények köréből fokozatosan a gyerekek és (vagy majd) a cigányok kezére szüllyedtek le. A korábban esetleg meglevő mágikus célzatukat, pl. a kolompolók megkerülik a tanyát, hogy ezáltal is távol tartsák az ártó, gonosz szellemeket és hatalmakat stb., napjainkra teljesen elvesztették. A szokások egyéb funkciói is megváltoztak: a társadalmi-gazdasági változások miatt pl. megszűnt az *újszentmargitai* káptalani cselédek köszöntése a falu vezetőinél, s nem játszik szerepet a kolompolás már az udvarlásban sem. A mágikus célzatú termékenység-kívánás, – varázslás is – ha egyáltalán a köszöntő szövegében megmaradt – egyszerű jókívánsággá alakult át. A szokások egyetlen célja, amely megvolt ugyan korábban is, a szórakoztatás maradt. Ez a jelleg erősödött fel napjainkra.

A bemutatott Hortobágy környéki szokásokból kiderül, hogy valamikor elsősorban a pásztorok személyéhez fűződött vagy fűződtek a szilveszteri zajcsapással járó szokások. A századforduló körül azonban már más rétegből (más foglalkozási csoportokból) is kikerülhettek a résztvevők. Később a pásztorok részvétele a legtöbb helyen teljesen megszűnt. Közvetve mégis volt szerepük a szokásokban, hiszen a zajcsapáshoz ők szolgáltatták a kellékeket: a kolompokat, csengőket, ostorokat és elsősorban a dudákat.

A fentiekben túl van még egy mozzanat, amely figyelmet érdemel e szokások vizsgálatánál. A zajcsapás minden egyes településen, vallási, területi különbség nélkül megtalálható. Esetleg társadalmi különbségek figyelhetők meg: a szokások aktív gyakorlói a középrétegek és a települések alsóbb rétegéből kerülnek ki. Ez a folyamat pedig egyre erősödik a szokások degradálódásával, jelentőségük csökkenésével. Ez vonatkozik bizonyos tekintetben a verses, énekes köszöntőkre is.¹⁹¹ Ezek azonban szinte kizárólag csak református lakosságú vagy többségű településeken ismertek, itt volt aktív gyakorlásuk az elmúlt évtizedekben. E mögött kézenfekvő vagy természetes vallási okot nehéz találnunk.

¹⁹⁰ Valószínűnek látszik, hogy a szilveszteri mise, hálaadás után a gazdaság vezetőit felkereső cselédek ezt a verset mondták, amelyet a legények használtak. A szilveszteri szokásokhoz 1. *Szendrey Zs.*, 1931. 21–27.

¹⁹¹ *Bálint S.* megállapítása alátámasztja a szilveszteri, újévi köszöntésnek két csoportban történt bemutatását, amelyet az előzőekben láthattunk. Azt mondja: az újévi köszöntések eredeti jellege pusztulófélben van, két mozzanatot mégis el lehet különíteni bennük: 1. a *baj elhárítása* – ostorral, kolomppal zajütés, amely a ház népéről, jószágairól akarja a gonosz lelket elriasztani; 2. *szerecsenkívánat* – verssel kifejezett, vallásos vonatkozásokkal színezett, „amely a szó mágikus erejébe vetett hitben gyökerezik, eredetileg tehát nem volt pusztán udvariassági szólam, mint manapság”. *Bálint S.*, 1973. 132.

A szilveszter fogalma napjainkban szorosan összefügg a vidám, zajos és főleg bőséges lakomával, étellel és sok itallal megtartott mulatással. A mulatás, vidám és kellemes időtöltés régebben sem hiányzott szilveszterkor, csak nem vitték ennyire a végletekig. A legtöbb Hortobágy környéki helyen, főleg a mezővárosokban (hajdúvárosok, nagykun városok) szilveszterkor nagy bálokat tartottak. *Hajdúdorogon* ekkor volt a *szolga-legények bálja*, *Hajdúböszörményben* pedig *morzسابát* tartottak ilyenkor, amelyre a lányos szülők vitték el a sült tésztákat, de volt bor is természetesen. A leggyakoribb sütemény a túrós béles volt. A morzسابálon a pásztorok pörköltet főztek. A nagykun városokban ekkor tartották a *batyus bálokat*, amelyre szintén a résztvevő lányok vittek ennivalót, a legények pedig innivalót. Más helyeken, így pl. *Hajdúdorogon* szilveszter estéjén *házibálok* voltak, ahol citeraszó, cigánybanda mellett táncoltak, mulattak a fiatalok. Az idősebbek pedig vagy aludni tértek a szokásos kora esti időpontban, vagy pedig jó szomszédok, barátok, ismerősök összejöttek, és pohár bor mellett beszélgettek. Az idősebb emberek *Újszentmargitán* általában ezzel töltötték el a szilveszter estét. A *kabai* pásztoroknál szilveszter este összejött az egész család, s úgy várták az éjfélt. Ilyenkor együtt vacsoráztak, vacsora után pedig beszélgettek és iszogattak.

Az év fordulója meghatározta legtöbb helyen a táplálkozást is. Ezért számtalan tilalommal, ill. előírással találkozunk a karácsonytól újévig terjedő időszak, a *két karácsony köze* alatt.¹⁹² Ezek az előírások azonban nem voltak annyira szigorúak, ill. kötelezőek. Nagyon sokan és sok helyen nem ismerik ezeket. *Hajdúdorogon* pl. nem sikerült hagyományos táplálkozási előírásokra bukkannom, de kevesen ismerik ezeket *Debrecenben* is. Az ünnepi táplálkozást befolyásoló előírások valóban nem lényegesek, ezért könnyebben elmaradhatnak, elmaradásuk az ünnepet nem változtatja meg. E szokások jelen esetben szilveszterkor és újévkor nem kapcsolódnak pl. semmiféle egyházi előíráshoz sem (pl. nem bőjti ételek), amelyek esetleg megerősíthették volna szerepüket, ill. megnyújthatták volna életüket.

Debrecenben a hagyomány szerint szilveszterkor általában szárnyast, tyúkot ettek, hogy elkaparja az őszkendőt. Újév napján viszont disznót kell enni, hogy túrja a szerencsét. Ezzel szemben a *Hajdúságban* azt mondják, hogy „karácsony és újév közt nem jó tyúkhúst enni, mert kikaparja az ember szerencsését”¹⁹³, *Karcagon* és *Tisza-örsön* újév napján a hagyományos étel disznóhús, szalonna, hurka, kolbász stb. volt, bár ennek okát és magyarázatát: ti. hogy túrja a szerencsét, már nagyon kevesen ismerik. *Tiszafüreden* azt tartják, hogy „két karácsony között” (karácsony és újév között) szemes ételt: babot, borsót, lencsét nem szabad főzni, mert akkor pattanásosak, kiütések lesznek. Újév napján pedig baromfit nem szabad enni, „mert a szárnyas kikaparja a szerencsét”. *Hajdúszoboszlón* újév napján nem volt szabad enni „paszujt” és kását, mert a hiedelem szerint „kicsattogzanak”, kiütések lesznek tőle.¹⁹⁴ *Kunmadarason* két karácsony között sült tököt ettek azért, „mert akkor egészségesek lesznek”. Aki pedig karácsonykor eszik sült tököt, annak a következő évben sok pénze lesz.

¹⁹² Vö. Bálint S., 1975. 86.

¹⁹³ DENIA 1417. Tikos B. gy.

¹⁹⁴ DENIA 727/1. Magyar R. gy.

Az újévi étrendnek, ill. a szilveszteri étrendnek a legtöbb helyen már nem a fentebb említett oka, magyarázata van, hanem elsősorban a mód kifejezői. Ez adatközlőim véleményéből is kiderül. A *hajdúböszörményi*, a *karcagi*, a *debreceni* gazdák és pásztorok szerint a módos emberek, a számadók disznót vagy birkát vághattak ezekre az ünnepekre. Ahol pedig ez nem volt, ott „megelégedtek a szárnyassal is” – mondták *Debrecenben*.

Már utaltam arra, hogy a téli ünnepkörön szétszóródtak a jóslások is. Találkoztunk már velük András-napkor, Luca-napkor és karácsonykor. De számtalan jóslás kapcsolódik szilveszterhez és újév napjához is.

Nemcsak a Hortobágy környéki településeken, hanem általában a *Hajdúságban*, a *Nagykunságban* és *Tiszántúlon* is közismertek azok a jóslások, amelyekkel a születendő állat nemére jósolnak. Azt mondják, ha újév napján először férfi megy a házhoz, akkor bikaborjú, sok kakas stb. lesz az új esztendőben. Ha nő, akkor pedig üszöborjú, sok tyúk stb. születik. Jó tojók és hamar költők lesznek a tyúkok, tartotta a *hajdúböszörményi* hiedelem, ha újévkor mindegyiket átdugják a létra fokán.¹⁹⁵

Hajdúböszörményben és *Egyeken* pedig azt mondják, hogy újév napján a férfi látogató szerencsét hoz, ha nő jön, az pedig szerencsétlenséget jelent. Ezért *Hajdúböszörményben* újév napján nem is illett nőnek látogatóba menni, legalábbis a reggeli, dél-előtti órákban nem. Ugyanez a hiedelem *Tiszafüreden* is, ahol a nővendégnek nem szabad meglepődni azon, ha újév napján zárt kapukat talál. Csak férfi vendég hoz uyanis szerencsét a házhoz.

Az első újévi cselekedetekből, ill. bizonyos újévi eseményekből az egész évre is jósolhatnak. *Hajdúböszörményben* pl. azt mondják, hogy ha újévkor *hozott* a látogató valomit, az egész évben *bű kamrá*t jelent. Ha *kérni* jött, az pedig szegénységet.

Szilveszter-újév éjszakáján jósoltak az életre, halálra is. *Tiszafüreden* szilveszterkor éjszaka annyi kis csomó sőt tettek az asztalra, ahányan voltak a családban. Mindegyiket elnevezték. Amelyik reggelre megolvadt, az a személy a következő évben meg fog halni. Vagy más hiedelem szerint az fog legelőször a családból meghalni.

Sajátos újévi alakoskodó szokással találkozunk *Tiszaörsön*. Egy legény *menyasszonynak* öltözött fel, fején csutkaszárkoszorúval, de kérhetett kölcsön valódi menyasszonyi koszorút és fátyolt. Egy másik nagyobb fiú pedig a *vőlegény* volt. Kocsiba ültek, „muzsikás volt a kocsin” és körülhajtottak a faluban. A szokásnak a mai legidősebbek sem tudják magyarázatát adni, hiszen ők is gyermek- vagy fiatalokkorukban láttak ilyet *Tiszaörsön*.

Vízkereszt (január 6.)

A katolikus helyeken a vízszentelés napja. Napjainkban legtöbb helyen e napon szedik le a díszeket a karácsonyfáról.

Legfontosabb eseménye mégis a vízszentelés. „*Hajdúdorogon* a század elején a falu legnagyobb kútját merítették meg. Teletöltötték a vályút, meg az odahordott nagy dézsákat. A templomból a pap vezetésével zászlók alatt, énekszóval körmenet indult a kúthoz. A szentelésre hosszú kocsisorokban a tanyákról is érkeztek. A pap a liturgikus

¹⁹⁵ N. Bartha K., 1931. 79.

cselekményt mind a vályunál, mind pedig a dézsáknál elvégezte. A vizet villámgyorsan széthordták.”¹⁹⁶ Más Hortobágy környéki településen hasonló vízszentelési szertartásra nem bukkantam. Másutt ezt a templomban végzik, ahol a szenteltvizet szintén dézsákban tartják, s amelyekből bárki vihet haza.

A szenteltvíznek a gonoszt, boszorkányt távol tartó, valamint a gyógyító cselekményekben van nagy szerepe. „Görög katolikusaink ijedtségről szenteltvizet isznak.”¹⁹⁷ A megijedt gyermeket pedig *Egyeken* szenteltvízzel hintették meg. A szenteltvíznek a *hajdúdorogiak* különleges tulajdonságait említik. Azt mondják, hogy a közönséges kútvízzel szemben a szenteltvíz sosem poshad meg, mindig friss marad.

Hajdúdorogon vízkeresztre pogácsát sütöttek, hogy ne legyen üszögös a búza.

Vízkereszt napján *Nagyivánban* fűzfavesszővel végigverték a gyerekeken és a teheneken is, hogy egész évben egészségesek legyenek. Elképzelhető, hogy ez az aprószenteki vesszőzés újbóli előfordulása vízkeresztkor.

Vízkeresztkor ünnepli az egyház a bibliai napkeleti bölcseket, akik a háromkirályjárásban a népszokásokban is megjelennek. Ez a dramatikus játék a Hortobágy környékén azonban karácsonyhoz kapcsolódik. *Nagyiváni* visszaemlékezések ugyan arra utalnak, hogy egykor a *háromkirályjárás* vízkeresztkor (*Nagyivánban* ritkán: *kiskarácsony*) volt szokásban. Századunkban azonban a királyok már a betlehemes csoport tagjai voltak, minden különösebb funkció nélkül, amint ez a *nagyiváni* betlehemezés leírásából kiderült. A betlehemes játékokban szerepel a három király *Hajdúdorogon*, bár itt *csillagosok* néven külön játékokban is megtaláljuk őket. Ám a csillagosok is karácsonykor, s nem vízkeresztkor járkálják a várost. Meglepő azonban a *kabai* újévköszöntés szokása, amelynek szereplői a csillaggal járnak köszönteni. A háromkirályjárásra emlékeztet a *kabai* betlehemes játék *Heródes* nevű szereplője is.¹⁹⁸ A *balmazújvárosi* betlehemezésben szereplő királynak (*öregkirály* vagy *kiskirály*) a háromkirályjáráshoz kevés köze van, bár a napkeleti bölcseket képviseli – a bibliai történetnek megfelelően – a betlehemes játékokban.

A három napkeleti bölcstről *Nagyivánban* egy verses szólást találunk, amelynek eredete talán nyomtatványokban kereshető:

*Gáspár, Menyhért, Boldizsár,
Mind a három szent király.*

E nappal kezdődik a farsang, a téli mulatozások ideje. A vízkeresztől húshagyókeddig terjedő másfél hónap a lakodalmak tartásának is egyik fő ideje volt mind a katolikus, mind a református lakosságnál.

Piroska-nap (január 18.)

Ezen a napon szintén a várható időjárásra próbáltak következtetni. A *kabai* juhászok szerint:

¹⁹⁶ Bálint S., 1973. 154.

¹⁹⁷ Bálint S., 1973. 156.

¹⁹⁸ Vö. Bálint S., é. n. 161.

*Ha Piroska napján fagy,
Negyven napig el nem hagy!*

A hideg tehát még sokáig tart. Ezt a *mondást* (így nevezik) kalendáriumból tanul-
ták, de tapasztalatuk szerint mindig be is vált.

Vince-nap (január 22.)

Vince-napkor a várható szőlőtermésre jósoltak. Ezek a csíziók megtalálhatók min-
degyik településen, közismertek. Ennek oka abban kereshető, hogy mindegyik tele-
pülésen volt kisebb-nagyobb méretű szőlőtermelés, másrészt megint csak a kalendá-
riumok szerepére kell gondolnunk.

Tiszaigaron és Tiszaörsön azt mondják:

*Ha megcsordul Vince,
Tele lesz a pince!*

A többi vizsgált településen ennek a rigmusnak változatait rögzíthetjük. Elégge-
eltérő változatokat *Debrecenből*, *Hajdúszoboszlóról*¹⁹⁹ és *Kabáról* tudtunk lejegyezni.

Pál fordulása (január 25.)

Ez a január végi nap is időjárásjóslásairól nevezetes nap a Hortobágy vidékén, s másutt
is. Az időjárás napi alakulásából nemcsak a várható időre, hanem a járványokra, sőt a
termésre is következtek. A jóslás a napsütésen és a borús, ködös időjáráson alapult.
Hajdúszoboszlón azt mondják:²⁰⁰

*Ha Pál fordulása tiszta,
Bőven terem, mező, puszta.
Ha Pál fordul köddel,
Ember meghal döggel.*

Hajdúdorogon ennek a csízióknak csak a második felét ismerik. *Hajdúböszörmény-
ben* s a többi Hortobágy környéki településen azt mondják, ha ezen a napon „a medve
meglátja az árnyékát, akkor még visszafekszik, s annyi ideig fekszik, amennyi ideig már
feküdt. De ha nem látja meg, akkor elindul a barlangjából, mert akkor már nem lesz
olyan hideg.”

A januári ködös időjárás általában a tavasz közeli beköszöntését jelzi, valamint esőt
jósol:

*Ha sok a köd januárba,
Tavasszal fürdünk a sárba, — mondják Debrecenben és Hajdúszoboszlón.*

¹⁹⁹ Málnási Ö., 1928. 14.

²⁰⁰ Málnási Ö., 1928. 14.

Gyertyaszentelő Boldogasszony (február 2.)

Bár a katolikus településeken ezen a napon szokás a templomban a gyertyát szenteltetni, a szentelt gyertya felhasználására egyedül *Nagyivánból* sikerült adatokat lejegyezni. Itt „*Gyertyaszentelő napján* kettő vagy négy szál gyertyát szenteltetnek a templomban. És amikor vihar volt, akkor mindig meggyújtottak egy szál gyertyát és imádkoztak, hogy a vihar múljon el.” *Ezt a napot is elsősorban az időjárásjóslásokról* tartja számon a Hortobágy környéki nép. A minden vizsgált településen ismeretes rigmus szerint:

*Ha fénylik Gyertyaszentelő,
Az íziket vedd elő!*

A napsütés ugyanis azt jelenti, hogy még sokáig tart a tél. A *kabai* pásztorok szerint, ha Gyertyaszentelőkor kisütött a nap, akkor utána még 40 napig tart a hideg. A medve is visszabújik, mondják, ha meglátja az árnyékát.

Dorottya-nap (február 6.) és Julianna-nap (február 16.)

Ezekhez a napokhoz szintén a kalendáriumokra visszavezethető időjárásjóslások, csíziók kapcsolódnak, amelyek a változó februári időjárást is mutatják egyúttal.

*Ha Dorottya szorítja,
Julianna tágítja.*

Ha tehát Dorottya napkor fagy, Júlianna napkor megenyhül az idő – mondja a Hortobágy környékén mindenütt ismeretes mondás.

Bálint-nap (február 14.)

Balmazújvárosban és *Debrecenben* nevezetes napnak tartják, mert ezen a napon párosodnak, választanak párt maguknak a verebek.²⁰¹ *Kabán* a juhászatban is jelentős határnap, mert a régi gyakorlat szerint ezen a napon kezdték az elletést.

Mátyás-nap (február 24.)

A juhászoknál számon tartott nap, mert a Mátyás-nap körül ellett bárányokból lesznek a jó húsvéti pecsenyebárányok, amelyeknek eladásából régen is és ma is nagy jövedelmet húz a juhász, a juhtartó gazda.

Mátyást a Hortobágy környékén is illetik a *Jégtörő* jelzővel. Ha jeget talál, azt összetöri, megolvasztja. Am azt is mondják, ha jeget nem talál, akkor csinál. *Debrecenben* és *Hajdúböszörményben* azt tartják, hogy „Gergely, Mátyás két rossz ember. Avval tartották a régi öregek, ha nem volt jég, majd csinál Mátyás!” A pásztorok tapasztalata szerint azonban Mátyás-nap után általában enyhére fordul az időjárás, a tavaszi olvadás kezdetét veszi.

²⁰¹ Vö. *Calamus dr.*, 1925. 58.

A farsangi ünnepekkel lezáródott az a több hónapos, ünnepekkel, mulatságokkal, lakodalmakkal teli téli időszak, amelyet az előzőekben tekintettünk át. A vidám farsangi mulatozások után megkezdődött a nagyböjt, amelyben már zajos ünnepeknek nem jutott helye. Az elkövetkező hetekben, hónapokban kezdték meg a földművesek és a pásztorok tavaszi munkájukat, a földművelés tavaszi munkáit, s nemsokára sor került a jószágok kihajtására is.

Bár a farsangi mulatságok, a farsang megülése idegen eredetű a magyarságnál,²⁰² a Hortobágy környéki településeken mindenütt általános volt már az emlékezettel elérhető legrégebbi időszakban is a farsangi bálók rendezése. A múlt század végén ezek néhány helyen, mint pl. *Tiszacsegén*, *Tiszaörsön* még a fonóházakban voltak, később azonban a fonók megszűnésével — a falvak közös, együttes mulatságai lettek. A nagyobb városokban: *Karcagon*, *Kabán*, *Balmazújvárosban*, *Debrecenben* és a hajdúvárosokban, ahol erős és éles társadalmi megosztottság volt, az egyes társadalmi rétegek saját külön helyiségükben, szervezetükben tartották meg ezeket a bálákat. A falvakban erre nem, vagy ritkán találunk példát.

Századunk első évtizedeiben a farsangi bálók már mindenütt jelmezes, álarcos bálók voltak. Néhány adat azonban arra mutat, hogy ez a vizsgált településeken csak egészen új, múlt század végi eredetű szokás.

Nagyivánban például a farsangi beöltözés, alakoskodás csak kb. az 1910-es évektől szokásos. Szinte minden fiatal felöltözött valamilyen jelmezbe: *kéményseprőnek*, *cigánynak*, különböző állatnak. Az állatmaszkok közül gyakori volt a *kutya*, *bírka* és az *ökör*. A század elején a mai értelemben vett álarcot még nem használtak, arcukat különböző állati bőrökkel tették felismerhetetlenné. A jelmezeselek „táncoltak a lányokkal, de azok féltek, mert olyan szörnyen néztek ki és nem lehetett megismerni őket”. A közös mulatságon a jelmezeselek között verseny is volt, amelyet az nyert meg, akit nem ismertek fel.

Tiszaörsön is a fiatalok öltöztek fel farsangkor maskurába. Az alakoskodók neve *pócurka* volt.²⁰³ A lányok férfi, a legények női alakba öltöztek át. A lányok csepüből bajuszt ragasztottak maguknak, amelyet néhány helyen csintalanabb gyerekek, felnőttek gyufával meggyújtottak. *Tiszaörsön* a farsangi alakoskodók nem a közös mulatságban jelentek meg, hanem két-három fős csoportokban a falut járták. A házakhoz bekérérdzkedve vidám verseket, énekeket mondtak, amiért ajándékot kaptak. Ez nagymértékben hasonlít a disznótóri kántáláshoz (4. térkép).

Tiszaszőlősen a községi olvasóköri rendezték a farsangi bálákat. A fiatalok erre az alkalomra *maskurába* öltöztek. Kifordított bundát vettek magukra, fejükre szarvat erősítettek: *ökörnek* öltöztek fel. Volt, aki cigánynak, ördögnek öltözött be. Ismert volt a *pattogatott kukorica* jelmez is, ennek viselője azonban már álarcot hordott. A

²⁰² A farsangi ünnepekhez 1. *Dömötör T.*, 1964. 79–95.

²⁰³ Az alakoskodóknak *pócurka* elnevezése nagyon elterjedt a kb. *Kunmadaras*, *Tiszafüred*, *Kunhegyes* között fekvő településeken. Ezt igazolja az SZMNA ide vonatkozó anyaga is. — *Sáros-patak* környékéről disznótóri alakoskodók nevéként említik (*Gulyás J.*, 1940. 94.). Az MTSz-ben a *pacur* 'komédiás' értelemben csak a Szolnok megyei, jársági *Alattánból* szerepel. *Szinnyei J.*, 1897–1901. II. kötet. 53.

ruhája tele volt aggatva, fűzve pattogatott kukoricával. Ritkábban *medve* alakoskodóval is találkozni a *tiszaszőlősi* farsangi bálon.

Megtalálhatók a különböző jelmezek, alakoskodók a *nádudvari* farsangi mulatsokon is. Itt is gyakori volt, hogy a férfiak *nőnek*, a nők *férfinak* öltöztek fel. Mellettük a bálban a következő jelmezek voltak általában: *pap*, *katona*, *macska*, *drótostót*, *tollas zsidó*, *medvés*, *cigány* és *halál*. Álarcaik különfélék lehettek: sokan kutyaorból, bundaszorból vagy kiszáritott és kivágott tökből készítették. Ám előfordult az arc korommal bekenése is. Voltak, akik arcukra lekvárt kentek, abba pedig tollat ragasztottak. Így nem lehetett őket felismerni.

Hajdúnánáson a leggyakoribb farsangi alakoskodó figura a cigány volt. Mellette azonban a fiatalok felöltöztek *halálnak*, *kéményseprőnek*, *menyasszony* és *vőlegénynek*, *cukrásznak*, *betyárnak*, *drótostótnak* és ritkábban *pattogatott kukoricának*. Álarcot papírból készítettek maguknak. Ezt kifestették, s ritkábban még szorból, csepűből szakállt is ragasztottak hozzá (23. kép).

A maszkok, jelmezek közül az állatmaszkok és a cigány, a drótostót alakjai tűnnek hagyományosnak. A kéményseprő, betyár, *pattogatott kukorica* már polgári hatásra válhatott ismertté.

A *polgári* legelőkön még századunk elején is a juhásznék zártkörű asszonyi mulatságokat, összejöveteleket tartottak farsang tájékán. Ide a férfiak nem mentek el. A *polgári* asszonymulatságot részletesen a Pásztorélet című fejezetben ismertetjük.²⁰⁴

Napjainkban a farsangi alakoskodások már teljesen leegyszerűsödtek, a hagyományos alakok jó része feledésbe merült. Az itt-ott még megtartott farsangi bálokon, iskolai rendezvényeken a fiatalok többsége sem öltözik már fel, legfeljebb valamilyen álarcot kötnek. A farsangi ünnep korábbi erős alakoskodó vonása megszűnt, fő hangsúly a vidám, zenés, táncos mulatságon van.

Húshagyókedd

A fentiekén túl a farsangi ünnepeknek a Hortobágy keleti szélén fekvő településeken van még egy sajátos vonása: a *vénlányok kicsúfolása*. A Hortobágy nyugati peremén ezzel a szokással május 1-én találkozunk. (5. térkép) Némely helyen pedig a szilveszteri zajcsapás, a *kikolompolás* számít vénlánycsúfoló szokásnak.²⁰⁵

Hajdúszoboszlón elsősorban a gyerekek és a fiatal legények csúfolták az akkor télen férjhez nem ment lányokat. A lánycsúfolás farsang utolsó napján, *húshagyókedden* volt szokásos.²⁰⁶ A pártában maradt lányoknak csúfolódó verset mondtak:

*Húshagyó, húshagyó,
A lányokat itthagyd!*

Hasonlóképpen megtaláljuk a vénlánycsúfolás szokását *Nádudvaron*, *Balmazújvárosban* és *Hajdúnánáson* is. Ez utóbbi helyen megtalálható a május 1-i alkalom is. Ismerik az előbbi rigmust *Debrecenben* is.

²⁰⁴ L. Gunda B., 1972–1974. 237.

²⁰⁵ Liszt N., 1905. 121.

²⁰⁶ Húshagyókeddhez 1. *Dömötör T.*, 1964. 80. skk.; *Bálint S.*, 1973. 173–177.

A vénlánycsúfolók az említett településeken általában szólásként ismertek. Hagyományos cselekmény az elmúlt évtizedekben nem kapcsolódott hozzájuk. Sőt, néhány helyen, mint pl. *Tiszaörsön* ismeretlenek a vénlánycsúfoló szokások.²⁰⁷

Hagyományos farsangi táplálkozási szokásokra csak *Hajdúböszörményből* és *Nádudvarról* van adatunk.²⁰⁸ *Nádudvaron* farsangkor fekete tyúkot kellett vágni, hogy ne hulljon a baromfi. A fekete tyúk vérért megszáritva eltették, hogy sok csirke és kotló legyen a következő évben. *Hajdúböszörményben* a levágott tyúk vérért szintén elteszik, és amikor a kotló elhagyja a csirkéket, megetetik velük. Így a hiedelem szerint a csirkékbe nem esik bele a vész.²⁰⁹ Ugyancsak *Hajdúböszörményben* a tojáshasznót úgy vélik biztosítani, hogy húshagyókedden friss, főtt tésztaval: a *szabógallér*al etetik meg a tyúkokat.²¹⁰ Húshagyókedden mindenki baromfit ölt és evett *Hajdúdorogon* is.

Húshagyókedd jelentette a farsang végét. Másnap, *hamvazószerdán* megkezdődött a nagyböjt. Húshagyókedd így a böjti előkészület napja lett a katolikus családokban. *Nagyivánban* ezen a napon „eltették még a zsíros edényeket is, nem főztek zsírral tovább”. Termett napraforgó a legtöbb gazdának, azt vitték el a *sutuba* (olajütőbe), „kiültették az olajat, amit *kőbutykosok*ba tettek el és avval főztek”.

A farsanggal végére értünk az év jeles napi szokásai bemutatásának. Március, április folyamán megkezdődött a szántás és a vetés, április vége felé pedig, Szent György-nap tájékán a nyájakat is kihajtották a pusztákra, legelőkre. Kezdetét vette a gazdasági év.

Az előbbieken ismertetett ünnepi szokások így követték egymást évről évre. Munka és pihenés, hétköznapi és ünnep váltakoztak eltérő jelentőséggel az év folyamán. Ha a jeles napi szokások mellé helyezzük a következő, a pásztorélet, a pásztorokodás szokásait és hiedelmeit bemutató fejezetet, akkor kapunk nagyjából valóságos képet a Hortobágy környéki pásztorok szokáshagyományáról.

A naptári év, a jeles napok szokásainak vizsgálatakor megállapíthatjuk, hogy a Hortobágy környékén legszembetűnőbb a kultúra – szokásokban is megnyilvánuló – táji tagoltsága. Ez sok vonatkozásban megegyezik a vallási térkép mutatta tagolódással, azaz a különbségek az egyes vallási csoportok között a legnagyobbak. Nagypéntek pl. a reformátusoknál a temető, az elhunyt hozzátartozók meglátogatásának alkalmát jelenti, szemben a katolikus gyakorlattal, amelyben ez november elseje, halottak napja. A Márk-napi búzaszentelést, a virágvasárnapi barkaszentelést, a húsvéti ételszentelést, az úrnapi körmenetet stb. is csak a katolikus településeken, illetve a katolikus lakosságnál találjuk meg. Ugyanígy az említett és más napokon használatos szentelmények (szentelt barka, szentelt étel, szentelt búza, úrnapi sás és füvek stb.) is csak ezeken a helyeken találhatók meg különböző mágikus cselekményekben. Reformátusoknál ezek ismerete és használata a katolikus hatást jelenti, mint pl. *Debrecenben* az úrnapi fű gyógyításában való alkalmazása a református lakosságnál.

A szokáshagyomány táji eltéréseit azonban nemcsak a vallási megosztottság okozza, hiszen az azonos vallású települések között is vannak különbségek. Sajátos szokásaival

²⁰⁷ A Hortobágy környéki településeken a szilveszteri kolompolás nem kapott leánycsúfoló szokás értelmet. L. Szendrey Zs., 1931. 26.

²⁰⁸ Szendrey Zs., 1931. 19.

²⁰⁹ N. Bartha K., 1931. 81.

²¹⁰ N. Bartha K., 1931. 79.

pl. nagymértékben elűt a többi vizsgált településtől *Nagyiván*, *Tiszaörs*, *Egyek* és *Polgár*, valamint *Hajdúdorog* és környékének görög katolikus lakossága. *Nagyiván* és *Polgár* közötti katolikus településeken találjuk meg csak pl. a nagypénteki-nagyszombati kolompolás, féregűzés szokását, az aprószentek-napi vesszőzést, s ezeken a településeken (valamint a *Tiszafüred* és *Kunmadaras* közti falvakban) ismerik a disznótóri és farsangi alakoskodók *pócúrka* elnevezését is (4. térkép). Csak a *hajdúdorogi* görög katolikus lakosoknál találjuk meg a karácsonyi kecskejáték dramatikus játékát, valamint a János-napi almaosztás szokását. Más alkalmak vannak, vallástól függetlenül, a pártában maradt lányok kicsúfolásának is a Hortobágy környékén. A Hortobágy nyugati szélén ez május elseje, a keleti szél településein pedig húshagyókedd (farsang). Az eltérő alkalom egyúttal a szokások különbözőségét is jelenti (5. térkép).

A szokáshagyományban századunkban több síkon is változások következtek be. Szembetűnő, hogy bizonyos mágikus jellegű jeles napi szokások, rítusok gyakorlása még századunk első évtizedeiben (településenként változóan) megszűnt. Így nem gyakorolják már sehol évtizedek óta a nagypénteki rituális mosakodás, lóúsztatás, a nagyszombati féregűzés, a boszorkányok távol tartását szolgáló Szent György-napi kása-szórás, vagy éppen az egyszerre ártó és serkentő célú harmszédés szokását. A változást mutatja az egyes szokások társadalmi „devalválódása” is, amely egyúttal a szokáshagyomány megbomlását, eredeti funkcionálásának megszűnését is jelenti. *Hajdúböszörményben* pl. a szilveszteri kolompolás így került fokozatosan a külvárosok fiataljai kezére. *Kabán*, *Hajdúdorogon* és *Polgáron* a század elején még felnőttek is jártak betlehemezni, az 1930–1950-es években azonban már csak kizárólag nagyobbacska (10–15 éves) fiúk. A nagypénteki-nagyszombati féregűzés is gyermekjátékká vált *Nagyivánban* már a századforduló táján. Az ünnepi (karácsony, újév, pünkösd) köszöntéseket legtöbb helyen a cigányok gyakorlatában találjuk meg napjainkban (1950–1970-es évek), míg korábban a települések paraszt- és pásztorlakossága is gyakorolta. Legerősebben azok a szokások maradtak fenn, amelyeknek szórakoztató és adománygyűjtő funkciójuk domborodott ki. A betlehemezés gyakorlásában is ezek domináltak már az utóbbi évtizedekben, a vallásos élmény háttérbe szorult. Más szokásokkal szemben, ezek fokozatos eltűnésével párhuzamosan növekszik a Mikulás és a karácsony este, a karácsonyfa és az ajándékozás szokásainak jelentősége. Mindezek a vonások egy új, kevésbé közösségi jellegű szokásrend kialakulása felé mutatnak. Ennek formálódása azonban további vizsgálatok feladata.

A pásztorok és a paraszti földműves réteg között a jeles napi szokásoknál csak ott találunk különbségeket, ahol a foglalkozási, gazdasági jellegű szokások is jeles naphoz kötődően bukkannak fel. Ilyen pl. Szent György-nap a kihajtás, Szent Mihály-nap a juhászok váltakozása, nagypéntek a jószág bélyegzésének napja. Ezeket a szokásokat azonban részletesen nem itt, hanem a következő, a pásztorok szokásait és hiedelmeit bemutató fejezetben vizsgáljuk. Általában véve a pásztorok is bekapcsolódtak a hagyományos szokások gyakorlásába, kisebb létszámuknak megfelelően azonban kisebb számban lehet őket egyes alkalmakkor megfigyelni. A pásztor és családja sem vonhatta ki magát a szokáshagyomány által is meghatározott életrend alól.

A PÁSZTORKODÁS SZOKÁSAI ÉS HIEDELMEI

A pásztorkodás, hasonlóan más, erősen specializált foglalkozási ágakhoz, nagymértékben meghatározta a pástorok ismeretanyagát, életmódját és viselkedését. Ezt tapasztalhatjuk a vizsgálatunk tárgyát képező szokás- és hiedelemanyag esetében is. A viszonylag egységesnek mondható paraszti hagyományokat a pástorok társadalmi rétegének a specializált foglalkozásból fakadó életmódja színezi. Sajátos réteghagyományaik, a földművelőktől eltérő sajátos kulturális jellemzőik a paraszti kultúrát gazdagítják, színezik. Ebben a vonatkozásban a pástorok megegyeznek a paraszti társadalom egyéb, kisebb-nagyobb csoportokat alkotó rétegeivel: a falusi, mezővárosi iparosokkal, halászokkal és másokkal. Az alapvetően meghatározó, egységesnek mondható paraszti hagyományrendszert azonban nemcsak az említett, specializált foglalkozásból adódó életmód, hanem a paraszti társadalom rétegződéséből fakadó társadalmi helyzet is befolyásolta. Ennek többek között a hagyományokhoz való ragaszkodásban vagy azok elvetésében vannak jól megfigyelhető sajátosságai. A pástorok – mint a paraszti társadalom alacsonyabb szintjén álló csoport (cseléd, alkalmazott) – hagyományörzőbbnek tűnhetnek azért, mert szokásaikban, életmódjukban a társadalmi hierarchiában fölöttük álló rétegeket, csoportokat igyekeznek utánozni, átveszik azok életmódjának számos elemét, s így az időbeli késés miatt is, tovább megőrzik. Különösen jól megfigyelhető ez a vonás pl. az itt nem vizsgált lakodalom esetében. A néhány településen megtalálható pástori sajátosságok mellett, a régebbi leírásokat is figyelembe véve, századunk folyamán a jellegzetesnek mondott pástorkodalom a parasztlakodalom egy régiesebb formáját őrizte meg.

A néhány téli hónapot kivéve, a pástorok életében hétköznapi és ünnep összefolyik, élesen nem különül el. Ez mindenekelőtt a legeltetési időnyben a vasárnapok és hétköznapi esetében szembetűnő. Mivel azonban a közösségi szokások gyakorlásának legjelesebb alkalmi a téli hónapokra esnek, azok részét jelentik a pástorok életének is. A legeltetési időnyben sem hiányoznak azonban az ünnepi mozzanatok, szokások, csak ezek erősebben kötődnek az állattenyésztés menetéhez, eseményeihez. A pástorokon kívül gyakran a közösség többi tagját nem is érintik. Gazdasági jellegűek az esetek többségében, s emiatt nem válnak el élesen a hétköznapi szokásaitól, szorosabban kötődnek a munkatevékenységhez. Ezek számbavételére törekszik a következő fejezet.

Nehézséget vizsgálatuknál főleg az jelentett, hogy megfelelő arányban ismertessük ezeket, hogy sem a munkafolyamat, a tevékenység leírása, sem pedig a hozzájuk kapcsolódó, zömében a szokások hétköznapi szféráját jelentő folklorisztikus mozzanatok bemutatása ne szüljön aránytalanságokat. Ugyanakkor pedig a pástorkodás belüli

egységet, folyamatosságot jól bemutassa. Ezekkel a problémákkal találkozunk pl. a nyírás, az ellés, a jószágolvasás stb. esetében. Könnyebb helyzetben voltunk akkor, amikor az elsősorban gazdasági jellegű szokások, hiedelmek a munkatevékenység kiemelkedő eseményein túl naptári ünnephez, jeles naphoz kapcsolódtak. Ilyen pl. a kihajtás, beszorulás és a pásztorok megajándékozásának bizonyos alkalmai.

A pásztoréletet, a pásztorkodás szokásait és hiedelmeit a pásztorok szemszögéből vizsgáltuk, de nem hagytuk figyelmen kívül esetenként az ismertetésre kerülő hagyományok jelentőségét a falusi közösség életén belül sem. Az előző fejezetekhez hasonlóan, s azokkal együtt a tanulmány tehát elsősorban a Hortobágy környéki pásztor-társadalom életének hagyományait ismerteti.

PÁSZTORFOGADÁS, HATÁRTERMINUSOK

A pusztai állattartás zavartalan és célszerű lebonyolításához az állattulajdonosok, a legeltetők és a pásztorok szabályozott kapcsolatára volt szükség. Ez legáltalánosabban fogalmazva úgy alakult, hogy a jószágtulajdonos gazdák az állatok őrzésére a speciális szakértelemmel rendelkező pásztorokat meghatározott feltételek mellett felfogadták. Ennek a hagyomány szerint alakult, esetleg szabályrendeletekkel meghatározott formái hatással voltak az állattenyésztés egész folyamára, ha annak konkrét munkamozzanatait alig befolyásolták is, hiszen itt az állatok biológiai tulajdonságai, természeti, időjárási és más tényezők voltak meghatározók. Ezek pedig lényegi eltérést — összefüggésben a gazdasági-társadalmi viszonyokkal (uradalmak, paraszti állattartás, magatartási juhászat, tsz stb.) — nem engedtek meg. Nagymértékben hatással voltak viszont a pásztorok egész életére.

A gazdák és a pásztorok közti kapcsolat megteremtésének alkalma a pásztorok megfogadása volt, amelynek menetét a hagyomány és a rendelet együttesen alakították ki, s amely éppen ezért kisebb-nagyobb mértékben településenként és koronként változhatott.

A pásztorok: a gulyás, a csikós, a juhász és a kondás megfogadásának a Hortobágy környékén hagyományosan kialakult formái voltak. A számadó pásztorok és a bojtárok megfogadása között különbségeket találunk, amelynek elsősorban a pásztori munkaszervezetben rejlő okai voltak. A számadó pásztorokat a gazdák, a gazdatársulatok, a legeltetési bizottságok és községek, falvak alkalmazták, a bojtárokat pedig maguk a számadók keresték, s fogadták meg a jelentkezők közül. Nem volt azonos a pásztorfogadás sem az időpont, sem a fogadás helye, sem pedig az ezt követő mulatás (áldomás) terén a Hortobágy környéki uradalmi tanyákon, falvakban, városokban. Sajátos volt a nagyhortobágyi pásztorok *debreceni* fogadása. A Hortobágy azonban nemcsak *Debrecen* gazdálkodását, hanem a Hortobágy pusztja körül fekvő más települések életét is alakítólag befolyásolta. Szükségesnek látszott ezért, hogy ne csak a hortobágyi, azaz *debreceni* pásztorfogadásokat mutassam be, hanem foglalkozzam az egyéb helyeken még megtalálható, lejegyezhető hagyományos pásztorfogadási szokásokkal is.

A hortobágyi számadókat *Debrecenben* az újév utáni legelső vasárnap fogadták meg. A pásztorfogadásra minden pásztornak be kellett menni a városba, még azoknak is,

akik nem *Debrecenben* laktak. Egy *tiszacsegei* volt hortobágyi gulyás szerint a századforduló körüli években kötelezték a pásztorokat a *Debrecenbe* való költözésre, letelepedésre. Több, ma *Debrecenben* élő idős hortobágyi pásztor valóban ilyen beköltöző és nem helybeli születésű lakos. Ennek a gazdák, a gazdaságok, társulatok, a város szempontjából volt nagy jelentősége. Így ugyanis a gondjaira bízott jószágokért egy személyben és teljes vagyonával felelős számadót (vagyon helyzetét, életmódját stb.) állandóan és jobban ellenőrizhették. Ezt egy *Tiszacsegén* vagy másutt lakó pásztor esetében nehezebb volt megtenni.

A fogadás *Debrecenben* a városháza kistermében, vagy pedig az egyes gazdatársulásoknál, a *gazdakörben* zajlott le. A különböző nyájakhoz, járásokhoz megfogadott összes pásztor a múlt század végétől a *Hortobágyi Intézőbizottság* tartotta számon. A gazdatársulatok *felügyelő* gazdáinak minden évben jelenteni kellett, hogy kit vagy kiket fogadtak meg. A Hortobágyi Intézőbizottság a múlt század végén alakult meg, célja a gazdaságok (gazdatársulatok) munkájának összehangolása és ellenőrzése, végső soron az okszerű hortobágyi legeltetés előmozdítása volt.¹ A Hortobágyi Intézőbizottság megalakulásáig azonban hosszú út vezetett. *Debrecen* városa egészen 1872-ig teljesen a maga kezében tartotta a hortobágyi legeltetés irányítását, amelybe a legeltetők részéről semmilyen közvetlen beleszólást nem engedett. A pásztorfogadásokat, s az egész évi legeltetést is a tanács intézte, bár „1868 óta megengedte a tanács, hogy minden gulyánál legyen egy felügyelő gazda, aki figyeljen, de nem intézkedhetik”. Ezt követően pedig miniszteri javaslatra 1879. március 23-án alakult meg hivatalosan az első intézőbizottság. Tagjai a *gazdák* a járások részéről, hivatalból a *mátai biztos*, a *hortobágyi állatorvos*, a *mező-rendőrkapitány*, egy *tanácsnok* a város részéről és egy választott jegyző.²

Egy század eleji pásztorfogadás következőképpen él a pásztorok emlékezetében. A fogadás napján már jókor reggel gyülekeztek a pásztorok a Paptava környékén, „ott, ahol most a múzeum van”. (24. kép) Volt ott egy nagy állás. Külön csoportokba verődve beszélgettek a gulyások, csikósok, juhászok és kondások. Itt tárgyalták meg a választás várható kimenetelét, hiszen mindig akadt néhány ember, akinek nem volt biztos a helye. Különösen az újonnan jelentkezők között volt ez így. Általában igaz az a vélemény, amit a szólás is mond: *a számadóságtól az embert csak a halál váltja meg*. Mindannyian együtt lévén, megbeszélték a béreket. Itt egyeztek meg olykor abban, hogy az elmaradt béreket, fizetéseket egységes fellépéssel kérik. A pásztorok általában tartottak a virilis gazdáktól, a *virilánsoktól*, ahogy mondják, s nem mindig merték az elmaradt pásztorbéreket kérni. Néhány pásztor mind a mai napig pontosan számon tartja, hogy a 30-as évekből melyik gazda tartozik neki valamennyi összegű bérrrel.

A gazdák elé egyenként szólították a pásztorokat. Először a csikósokat fogadták meg, majd a gulyásokat. Végül a kondások és a juhászok következtek. Bent a bizottság előtt gyorsan mentek a dolgok. A számadóktól általában csak azt kérdezték, hogy *akar-e tovább maradni*. Ekkor közölték vele az évi bért is. Itt egyeztek meg a bér-

¹ Zelizy D., 1882. – A hortobágyi pásztorok levéltári forrásairól l. Béres A., 1975.

² Ecsedi I., 1923. 71.; Ecsedi I., 1931.

emelésben, de itt közölték a pásztorral, ha nem voltak hajlandók fizetését megemelni. A döntés, hogy *visszamarad*, vagy *megy*, a pásztorra maradt ezután.

A pásztorok visszaemlékezései alapján fentebb leírtak elsősorban századunk első évtizedeire jellemzőek a számadók fogadásánál. A 30-as években a gazdák a gazdasági egyesületben fogadták fel a következő szezonra a pásztorokat. Jelen voltak ott a „felügyelő-, gulya- és nyájgazdák, velük néhány nagyobb gazda, ezek *felkérdeik a számadót*, kit egy-egy gulyánál, ménesnél már generációk óta ismertek”. Itt tudja meg, hogy mennyi lesz a bére, hány bojtárt kell tartania, s itt *adják elébe*, hogy hány jószágértartása lesz.³ Egy korábbi tudósítás szerint a pásztorokat az első világháború előtti években gyakorta karácsony hetében fogadták meg, mint *gazdasági cselédet*. A *közös pásztort a debreceni gazdasági tanácsnok és a városgazda a városgazdai hivatalnál, a gazdasági pásztort pedig a felügyelő gazda házában összehívott 15–20 gazda fogadta meg*.⁴

A pásztorfogadás után, bár ez esetleges lehetett, a számadók elvonultak valamelyik közeli kocsmába és ott iszogattak. A gazdák csak a legkritikább esetben hívták meg, vendégelték meg őket.

Hajdúdorogon a pásztorfogadás időpontjában a századforduló óta kétszer is történt változás. A legidősebb pásztoremberek még emlékeznek arra, hogy régebben a gazdák januárban, nem sokkal újév után fogadták meg a számadó pásztorokat. Az első világháború után ez az időpont március legvégére, az április 1. előtti hétre tolódott. Addig viszont feltétlenül megtartották, mert április 1-én a kondásoknak már ki kellett hatni. A többi pásztor később kezdte ugyan a munkát, de őket is megfogadták ekkor. Napjainkban pedig (az elmúlt 10–15 évben) április 1-én tartják *Hajdúdorogon* a pásztorfogadást. A fogadás időpontját hetekkel előtte közhírré tették, *kidobolták*. Április 1-én tartotta a *birtokosság* az ülést, amelyre minden jelentkezőt meghívtak. A gyűlésen, mondják a pásztorok, szavazással választották meg a pásztorokat, s akire a legtöbb szavazat esett, az *lett megfogadva*. A kondást, a csordást és a gulyást választották így. Ménesről adatközlőim nem beszéltek, mert a viszonylag kevés számú ló a gulyabeli marhával járt együtt. A *hajdúdorogi* juhászok pedig általában magatartiak voltak, s azok ma is. A pásztorfogadás a városházán volt, a birtokosság helyiségében. A választás után nem tartottak áldomást, a birtokosság semmiféle mulatáshoz nem járult hozzá. A gyűlésről hazafelé menet a megfogadott pásztorok azonban gyakran betértek a kocsmába, ahol a nagy esemény örömeire eliszogattak.

A Hortobágy környékén általában mindenütt elvárták, hogy a számadóknak legyen valami vagyona, hiszen a rájuk bízott jószágért anyagilag is felelősek voltak. Ezzel szemben *Hajdúdorogon* gyakran teljesen szegény embert választottak meg a gazdák. „Ha szegény, de ügyes ember volt a gulyás, akkor jótállót kellett neki állítani, hogy az esetleg megfizesse a kárt.” Volt olyan szegény sorsú pásztor, akinek két jótállót kellett keresni. Egy szegényebb gulyás pedig majdnem 30 évig volt egyfolytában közös pásztor, egyetlen gazdaember volt a keze. Bár a pásztorok sehol sem tartoztak a módos emberek közé általában, kezesek állításával másutt nem találkoztam. Az a körülmény

³ Balogh I., 1938. 37–38.

⁴ Ecsedi I., 1914. 272.

pedig, hogy szegény sorsú embereket fogadtak meg, a pásztorfoglalkozás közösségi megítélését, értékelését mutatja.

A másik nagy hajdúvárosban *Hajdúböszörményben* másképpen történt a pásztorfogadás. A *pródi közbirtokosság* január közepén fogadta a gulyásokat, a város pedig márciusban. Öt gulyája volt abban az időben, azaz a századforduló idején a városnak. A *hajdúböszörményi* pásztorok is megjelentek a városházán, a gazdák előtt. A városházán lezajló fogadáson egyeztek meg a bérben, s ott közölték a gazdák kívánságait is a pásztorokkal.

A nagyobb *hajdúböszörményi* juhtartó gazdák, falkányi birkájuk mellé pásztort maguk kerestek. A múlt század végén, századunk első évtizedeiben a szegényebb, a nincstelen és napszámos emberek minden nap feljártak a városháza előtti piacra, de legfőképpen hétfőn, szerdán és vasárnap. Voltak köztük pásztoremberek is. Ezek itt a piacon állottak el.

A *hajdúböszörményi* kisebb juhtartó gazdák pedig közösen fogadtak nyájjuhászt. A gazdák előre *kicirkálták* (kiszemelték) maguknak a legalkalmasabb pásztort. Egyikük, aki ismerte, azután felkereste a pásztort. Ha az első év letelte után elégedettek voltak vele, hosszú évekre visszatartották, *marasztották*. Fogadáskor általában szabályos írásbeli szerződést kötöttek, de néha ez el is maradhatott. Áldomás, mulatás ilyenkor *Hajdúböszörményben* nem volt. „Hanem kihajtasnál, ki mivel kedveskedett: pálinkával, borral, szalonnával!” — emlékeznek vissza a pásztorok. Erre a pásztorok megajándékozásával kapcsolatban még visszatérünk.⁵

A *nagyiváni* gazdák újévkor fogadták a pásztorokat. Ezt megelőzően azonban igyekeztek megtudni, hogy melyik pásztoreMBERRE számíthatnak. Ezt a célt szolgálta a *szólitás napja*. *Nagyivánban* ez Szent Mihály napjakor volt. Ennek állandósult szövege a következő volt: *Visszamaradsz-e? vagy Maradsz-e?* Így azután mindkét fél jó előre tudta, hogy mire számíthat. Következhetett a fogadás. A pásztorfogadásra a gazdák és a pásztorok a tanácsházánál gyülekeztek. Itt a *gazdaság*, amelyik pásztort „jónak nézte, szerette, megegyezett vele. Megkérdezték: — Mennyi bérért állsz be? Ezért beállsz, amit adunk?” Ilyen és hasonló kérdésekre kellett a pásztoroknak feleletet adni. Itt került szóba a béremelés, s itt mondták el a gazdák elvárásait is. A fogadás után a pásztorok és a gazdák a községházáról átmentek a kocsmába, s ott egy fél napig is elbeszélgettek, eliszogattak. Megitták az áldomást. Olykor még nótára is sor került. A mulatás költségeit a gazdák, a *Legeltetési Bizottság* fizette. „De amikor már belemelegedtek, akkor a számadó is fizetett a gazdáknak.”

Újszentmargitán és általában a káptalani tanyákon a pásztorok fogadása a többi cselédember fogadásához hasonlóan történt. Ennek módját, szokásait az uradalmi előírások és hagyományok szabályozták. A megállapodásokat a káptalani intézőnél írásos szerződésben rögzítették. Ezt követően az uradalomhoz beállt pásztorok saját lakásukon tartottak szűk körű mulatságot.

A *tiszafüredi Legeltetési Bizottság*, *Hajdúdoroghoz* hasonlóan, április első felében fogadta meg a pásztorokat. Az alkalmazás hat hónapra szólt: május 1-től november 1-ig. Pásztorfogadáskor gyűlés volt a községházán, amelyen 12 bizottsági tag és a

⁵ A *hajdúböszörményi* pásztorok fogadásához l. m. *Bencsik J.*, 1971. 86, 134, 160–161, 216–217.

pásztorok voltak jelen. Nagy viták voltak sokszor, különösen a bérek körül. Nem minden pásztort fizettek ugyanis egyformán. A bizottsági tagok, a gazdák nagyon sokszor figyelembe vették egy-egy pásztor hírnevét is fizetésének megállapításakor. A legtöbb bért a *tiszafüredi* Legeltetési Bizottság története során egy Hortobágyon is szolgált, jó hírű pásztor: Czinege István csikós, gulyás kapta. *Tiszafüreden* a pásztorfogadás után nem volt semmiféle mulatság. A gazdák viszont kiveréskor megajándékozták a pásztorokat.

Karcagon a visszaemlékezések szerint hagyományosan Mátyás-nap (február 24.) volt a pásztorfogadás időpontja. A közös nyájakhoz azonban itt is általában kora tavasszal választották meg a számadókat. A pásztorok szerint *Karcagon* körülbelül 50–60 nagyobb gazdaember volt. Közülük pedig 20–25 ún. *tőkegazda*⁶, akik „előkelő gazdák voltak és felelősek a gyengébb gazdákért”. Irányító szerepük a gazdatársulásokban jelentős volt. Végső soron ők állapodtak meg, hogy melyik évben melyik gazda tartja a juhászfogadásokat. Ennek minden költsége az illető gazdát terhelte. Évenként más-más került sorra. A fogadás azonban nem a gazda, hanem a juhász házánál zajlott le. A napot időben tudatták a juhással, akinek erre az alkalomra egy-két birkát le kellett vágni. Estére a tőkegazdák a juhász házánál gyülekeztek. A *soros gazda* vitte a bort, s legtöbbször a zenészt is. Amikor a hús megfőtt, a juhász jelezte, hogy lehet vacsorázni. Akkor a társulat elnöke szólt: – *Tartsuk meg a fogadást!* Elsőnek a juhász mondta el, ha valami problémája volt, vagy éppen *javítást* (béremelést) kért. Kéréséhez azután az elnök mondta el véleményét, s ennek alapján vagy elfogadták, vagy elvetették a fizetés javítását. Az elnök ezután így szólt: – *Akinek panasa van, most mindenki mondja fel a juhász előtt!*

A juhász az egész fogadás alatt az asztal előtt állt, nem ülhetett a gazdák közé. Ha valakinek panasa volt a juhász munkájára, felállt, odament elébe, s ott mondta el. Ha a megjegyzésekkel minden gazda egyetértett, felszólították a juhászt, hogy *a következő évben ne forduljon elő kifogásolni való dolog*. A fogadás végeztével következett a vacsora. Utána meg zene volt, s mulattak sokszor másnap délig is.

Ez a fogadás és az ezt követő vacsora, mulatás csak a nyájjuhászok fogadásánál volt szokás *Karcagon*. Ehhez hasonló fogadással a későbbiek során *Hajdúszoboszló* ismertetésénél találkozunk. A *kunmadarasi* pásztorok szerint a *karcagi* juhászokat Luca-napig fogadták meg.⁷

A nyájjuhászok fogadása *Kunmadarason* hasonlóan történt, mint *Karcagon*. Az egykor szintén kiváltságos nagykun városban a század első évtizedeiben 8–10–12 juhtartó gazdatársulat volt, amelyek fogadtak juhászt. A fogadás általában januárban volt, *Pül-napra*, hogy akkorra tudják a pásztorok, hogy alkalmazzák-e őket. Hiszen akinek ilyenkor felmondtak, annak más helyet kellett keresni. A juhász a fogadás pontos időpontját az *első gazdával* (ritkábban lehet hallani a *juhászgazda* nevet is) beszélte

⁶ *Tőkegazdák*nak nevezik a nagykun városokban azokat a gazdaembereket, akiknek ősei 1745-ben vagy utána az önmegváltás (redemptio) összegéhez hozzájárultak. A Nagyikunság társadalmában ők alkották a kiváltságos, vezető réteget, szemben az irredemptusokkal és az inquilinussal. Gazdaságilag is a legerősebb réteg volt általában a tőkegazdáké. *Tőkegazda Mezőtúron* az a gazda is, akit „a közös falkát tartó juhászgazdák maguk közül megbíztak a falka és a juhász felügyeletével”. Herman O., 1914. 175.

⁷ DENIA 1479/55. Fazekas M. gy.

meg. Ezután elment minden egyes *kenyéradójához*, minden egyes gazdához, hogy *legyen szíves ehhez a gazdához pásztor-, juhászfogadásra eljönni*. A fogadás mindig az első gazda házában volt. Erre az alkalomra birkát vágtak, amit minden évben más-más gazda adott. A juhász nyúzta meg és aprította fel, de mindig a *gazdasszony*, az első gazda felesége főzte meg.

A kijelölt januári napon, a ház körüli munkák elvégzése után este 6–7 óra körül gyűlt össze a gazdasághoz tartozó 15–20 gazda. „Megtárgyalták az elmúlt évet: hátrányt, előnyt, és hogy hogyan legyen a következő évben.” Ezt végighallgatta a pásztor is, akit ezután kiküldtek a szobából: – *Ereggy ki egy pillanatra a konyhába, majd tőt ott nénédasszony vagy a szolgáló egy pohár bort!* Miután a juhász kiment, elmondták a gazdák a panaszukat sorban a pásztorra és a bojtároknak. Miután a pásztort behívták, a kifogásokat az első gazda mondta el neki. Ekkor közölték vele a bért, s azonnal megírták a *bírlevelet*. Ezután következett a vacsora, amihez bőven volt bor is. Az első gazda sokszor cigánybandát is meghívott a pásztorfogadásra. A pásztorok és a gazdák visszaemlékezései szerint ezeket a gyűléseket a *gazdasszonyok* nem nagyon szerették, mert a vacsora utáni mulatásban a gazdák sokszor berúgtak. Az összejövetel költségeit a gazdák fedezték.

Amikor első ízben választottak meg számadóvá egy pásztorembert, ezt az eseményt szűkebb körben is megünnepezték. Vincze Imre gulyás ebből az alkalomból vágóbirkát vett, kis mulatságot rendezett, amelyre a családján kívül a bojtárjait hívta meg.

Némelyik *kunmadarasi* juhtartó gazdatársulatnál a pásztorfogadásra nem januárban, hanem már decemberben, a beszorulást követő társulati összejövetelen sor került. Ennek lefolyása azonban hasonló volt a már ismertetett, Pál-nap körüli juhászfogadáshoz. Az első alkalommal számadóvá választott pásztorokat *Kunmadarason* juhásszá avatták. A számadóválasztás és a házasság általában összefüggő esemény volt. Nőtlen ember nem lehetett számadó. A pásztor lakodalmán, amelyen juhászcimborái is jelen voltak, megtartották a *juhászkeresztelőt*. A jelenlevő idősebb juhászok közül az új számadó és az új férj *keresztapát* választott. Ennek azonban a későbbiek során semmi különösebb feladata nem volt. A keresztelés itallal, egy pohár borral történt⁸ (25. kép).

A nagypásztorok fogadása *Kunmadarason* eltért a juhászfogadástól. Ennek időpontja márciusban volt. „Kidobolták az egész községbe, utcáról utcára, hogy *aki pásztor akar lenni; gulyás, csordás, csikós, az jelentkezzen a Közbirtokosságnál!*” A pásztoremberek ezután felmentek a Közbirtokosság irodájába, ahol a *rendőr* felírta a nevüket, s hogy melyik nyáját kéri. A *feliratkozás* után ült össze a Közbirtokosság, ahol megvitatták, hogy *kinek mi panasa volt a pásztor ellen*. Ekkor tárgyalta meg a sok *tekintetes uram és gazdauram* – így szólították a pásztorok a gazdákat –, hogy kiket fogadnak meg. Akit azután jónak láttak, azt a *közbirtokossági bakterrel* behívták a közbirtokossági irodába a tanácsházára. A fogadás általában Sándor-napkor

⁸ A *kunmadarasi* juhtartó gazdatársulásokról Dobrossy I. írt tanulmányt, amely rendkívül alaposan világítja meg e társulások gazdasági, társadalmi jelentőségét, s helyét *Kunmadaras* életében. Tanulmánya részletkérdésekben természetesen tovább bővíthető, lényegileg újat mondani azonban a *kunmadarasi* juhtartó gazdatársulásokról a további kutatások sem tudnak. Vö. Dobrossy I., 1972–1974. 93–108. – Az *elsőgazda, juhászgazda* elnevezés mellett találkozunk az *őreggazda, társulati gazda* elnevezéssel is. Dobrossy I., 1972–1974. 95.

(március 18.) volt. Az irodában a Közbirtokosság (a második világháború után *Legeltetési Társulat*) elnöke, pénztárnoka és a képviselőtestület néhány tagja fogadta őket. A pásztorfogadást az elnök irányította: — *No, ülj le! Tegnap volt a nagygyűlés és temelletted álltunk ki. Ennyit kértél, ennyit adunk. — Nagyon szépen köszönöm a Közbirtokosság jószágát!* — volt legtöbbször a pásztorok válasza. Pár nap múlva írták alá a szerződést, s ekkor vezették be a pásztoroknyvbe is, hogy az illető pásztor a Közbirtokosság alkalmazza.

Hasonlóképpen zajlott le a *karcagi*, de általában a Szolnok megyei nagypásztorok fogadása is. Elterések ritkán adódtak, hiszen a pásztorfogadás rendjét az akkori Jász—Nagykun—Szolnok vármegye a múlt század végén szabályrendeletileg egységesítette, szabályozta.⁹

Kunmadarason sem a pásztor, sem a bojtárfogadás után a nagypásztorok között — ellentétben a juhászokkal — mulatság nem volt.

A hajdúvárosok pásztorfogadásai közül legjobban *Hajdúszoboszlóé* ismerjük, itt is elsősorban a juhászokét, amely nagy hasonlóságot mutat a már megismert *karcagi* és *kunmadarasi* szokással. A *hajdúszoboszlói* juhtartók is gazdaságokba tömörültek, amelyeknek életét *Földes L.* tanulmányából ismerjük legalaposabban.¹⁰ Egy-egy gazdaságba 30–40 gazda tartozott. Ügyeik intézésére *listásgazdát* választottak.¹¹ A társulatok minden évben három alkalommal gazdasági evést rendeztek. A juhászok fogadását is összekapcsolták ezzel. A közös étkezés lefolyása hasonló, mint az említett nagykun városokban: a társulat két gazdája adja a vágójuhót, amit a juhász készít el. A bort közösen fedezik.¹² A *hajdúszoboszlói* juhászfogadáskor áldomást is ittak.¹³ A társulatok az éves pásztor, a *nyájjuhászt* Gergely-naptól Gergely-napig (március 12.) fogadták meg, s a fogadást pedig még az előző év decemberében megtartották. A *fejős*

⁹ A vármegyei szabályrendelet a pásztorok alkalmazásának, a jószág gondozásának minden lényeges körülményéről intézkedik. Röviden, de körültekintően megfogalmazza a pásztorok kötelességeit. A szabályrendelet minden századunk elején nyomott pásztoroknyvben is szerepel. A pásztorok fogadásánál itt és más megyékben is a szabályrendeletek voltak irányadók.

¹⁰ *Földes L.*, 1962.

¹¹ *Ecsedi I.*, 1931a. 254.

¹² *Ecsedi I.*, 1931b. 254–255.

¹³ *Ecsedi I.*, 1914. 272. — „Szoboszlón a pásztor főz és bort isznak, mely alkalommal az új cseléd minden gazdával koccint.” A fentebb említett leírások alapján a közeimúltban a *hajdúszoboszlói* juhászfogadást, a juhtartó gazdaságok működését, életét *Balogh I.* foglalta össze (*Balogh I.*, 1969. 266–268.). Szerinte e társulások sehol másutt az Alföldön nem ismeretesek. Kiemeli a céhekhez hasonlatos felépítésüket és funkcióikat, mely „különösen kitűnik . . . a gyűléseket befejező közös vacsorák rendezésében”. *Balogh I.*, 1969. 268. E megállapításával csak részben érthetünk egyet. Nagy hasonlóságot mutat a *hajdúszoboszlói* gazdatársaság szokásaival a *karcagi* és *kunmadarasi* juhtartó társulatok élete. Másrészt e társulatok elsősorban a közösségi élet megszervezésében mutatnak hasonlóságot a céhekkel, funkcióik egészen mások. A szervezeti formák kialakulásánál természetesen számolhatunk a céhes hatással. Véleményem szerint e gazdatársulások után érdemes lenne a nagyobb alföldi állattenyésztő vidékeken kutatni. Itt is főleg a mezővárosokban, amelyek sajátos helyzete elősegíthette a társulások megalakulását. A Tiszántúlon ilyenek mindenképp a valamikor kiváltságos hajdú és nagykun települések. — A *hajdúszoboszlói* társulatok közös rendezvényeivel, a gazdasági évésekkel *Szabadfalvi J.* is foglalkozott. Vö. *Szabadfalvi J.*, 1964. 19–65. A legalaposabb feldolgozás pedig, amelyre támaszkodtunk, *Földes L.* tanulmánya. *L. Földes L.*, 1962.

juhászt pedig, aki nem éves cseléd volt, április elején fogadták áprilistól Kisasszony-napig (szeptember 8.).¹⁴

A Hortobágy északi legelőin, *Polgár* környékén „a községi pásztorfogadáson csak a számadó pásztorokat választották meg. A társasági juhászok fogadása az érdekelt jószágtenyésztő gazdákra tartozott.” A nagypásztorok (csikós, gulyás, csordás) fogadása is a legelőbirtokosság joga volt. Erre általában az év első napján került sor, amikor összehívták a közbirtokosságot, s megfogadták a *cselédet* (így nevezték egyszerűen a falusi pásztort) és a számadókat. Nem volt szokás azonban évenként új embert fogadni. Erre általában csak akkor került sor, ha a pásztor bejelentette, hogy nem marad tovább.¹⁵

Balmazújvárosban január végén és február elején kezdődtek meg a pásztorfogadások a tavaszi kiverésre — írja *Veres P.*¹⁶ Itt is, más Hortobágy környéki településhez hasonlóan, a „kevés számadó állást a nagy számadó-dinasztiák birtokolták, sokszor emberöltőkön át”. Ennek a bojtárookra nézve mindenütt az volt a hátrányos következménye, hogy a bojtárságból nem, vagy csak nagyon kevesen tudtak számadóságra (nagyobb fizetésre, jobb megélhetésre) jutni. A pásztorbérek pedig sem régen, sem pedig a két világháború között nem tették lehetővé a vagyoni gyarapodást. A bérek hosszú éveken keresztül változatlanok maradtak. Az ebből adódó társadalmi feszültséget, egyéni tragédiákat nagyon szépen mutatja be *Veres P.* Írását nyugodtan általánosíthatjuk a Hortobágy környéki települések életére. „Tavaszi és őszi pásztorfogadások idején bizony fel-felsírt a látóképi, vinnyói, kádarcsi, meggyesi, nagyhortobágyi, kishortobágyi, koponyai, tirimpói, békási csárdában, hogy:

*Ócsó mán a pásztor
Nincsen becsületi
A nagy gazdák előtt
Mind huncut a nevi.*

*Ha valamije van
Aszongyák, hogy lopta
Ha semmije sincsen:
Hogy elkorhelkodka.*

*Hát a szegény pásztor
Hogyne szomorkodna
Kicsinke a kenyér
Kevés a szalonna.”¹⁷*

¹⁴ *Földes L.*, 1962. 44–45, 56.; *Málnási Ö.*, 1928. 6. A fenti példák is mutatják, hogy fontos munka lenne a nagykunsági juhtartó gazdatársulatok vizsgálata *Földes L.* szempontjai szerint, s összehasonlításuk a hajdúszoboszlói gazdaságok életével, működésével. Jó kiindulási alapot szolgáltat ehhez *Dobrossy I.* tanulmánya. Vö. 8. jegyzet.

¹⁵ *Bencsik J.*, 1969. 33.; *Bencsik J.*, 1972–1974. 42.

¹⁶ *Veres P.*, 1967. 126.

¹⁷ *Veres P.*, 1956. 21–22.

A *Veres P.* által leírt dal utal egyrészt a hagyományosnak tekinthető pásztorkodás megváltozására a múlt század végén, másrészt pedig a két világháború között különösen kiélekedő falusi társadalmi ellentétekre. Ezek minduntalan át- és átszövik *Veres P. Balmazújvárosról* szóló írásait.

A ma élő idős *balmazújvárosi* pásztorok és gazdák visszaemlékezése szerint januárban vagy február elején megfogadták mind a *külső pásztorokat*, mind pedig a naponta kijáró nyájak pásztorait. A pásztorfogadás megszervezését a gazdatársaságok *megbízott gazdái* intézték. A fogadást az ún. *körökben* rendezték, amelyek amúgy is a különböző társadalmi rétegek, foglalkozási csoportok legfőbb közösségi fórumai voltak. A gazdatársaságok a naponta kijáró nyájak esetében általában településrészenként szerveződtek.

Kabán a pásztorok fogadását a Legeltetési Társulat intézte, s általában január folyamán tartották meg. Újév napján a társulat *elnöke* szólt a juhásznak, aki sorra felkereste a gazdákat, hogy „ekkor meg ekkor juhászfogadás lesz”. A társulati gyűlést a kijelölt napon a községházán levő társulati irodában tartották. A megfogadott régi, ritkábban az újonnan jelentkezett pásztorral azonnal írásos szerződést kötöttek. A jelentkező juhászok közül a gazdák többségének megfelelő pásztort alkalmazták mindig.

A *kabai* juhászfogadást követően egy hét múlva újabb összejövetelt tartottak, *vacsorát csináltak*, amelyen a juhász és a gazdák vettek részt. A vacsorára szánt birkát a juhász főzte meg, s ő is találta fel. Ezen az összejövetelen asszonyok nem vettek részt. Egy évben csak egy alkalommal került sor ilyen összejövetelre, a társulat azonban „jóformán minden hónapban tartott gyűlést”.

Az 1920-as években a *kabai* juhászfogadás időpontjában változás következett be, ettől az időtől kezdve általában márciusban tartották, s utána a közös vacsora, mulatás is egyre ritkábbá vált.

Egyek határában egészen a földosztásig megmaradt a káptalani nagybirtok. Juhtartással az *egyekei* gazdák általában nem foglalkoztak, ez a nagybirtokra volt jellemző. Ritkán gyűlt össze a gazdák jószágából egy-egy juhnyáj, amelyhez már nyájjuhászt kellett fogadni. Ez esetben azonban az *egyekei* juhászok Mihály-napkor szegődtek el a következő év Mihály napjáig (szeptember 29.). A legtöbb *egyekei* származású juhász viszont a környező uradalmi tanyákon nyert alkalmazást, a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok megalakulása után pedig a közös gazdaságokban.

Az *egyekei* gulyásokat, csordásokat és kondásokat az első világháború előtti években a község előljárósága fogadta. Ezt a feladatot azonban még az idő tájt átvette a megalakult Legeltetési Társulat. A pásztorfogadást a községi *bíró*, majd a Legeltetési Társulat *elnöke* intézte. A csordást és a kondást a kialakult gyakorlat szerint mindig január 1-től fogadták meg, még december folyamán. Erre azért volt szükség, mert a *konda* vagy *csürhe* (a két nevet felváltva a naponta kijáró disznónyájra használják, egykor a konda a kintháló, a csürhe pedig a kijáró nyáját jelölte) egész évben, így télen is kijárt. A csordásnak pedig télidőben az apaállatokat kellett gondoznia.

Az újonnan helyet kereső pásztorok a községházánál, később a Legeltetési Társulatnál jelentkeztek, hogy kondások, csordások, gulyások vagy csikósok akarnak lenni. A Legeltetési Társulat helyisége is a községházánál volt. Ide hívták fel a községi *küldönccel* a pásztorokat egyenként, s fogadták fel az alkalmasnak tartott embereket.

Mulatás, áldomás az *egyei* pásztorfogadás után nem volt, csak a megfogadott pásztorok tartottak saját körükben kis mulatást. A gazdákkal együtt azért sem mulattak, mert „nem nézette le magát a gazda, hogy vendégségbe megy a gulyással” — mondják az idős *egyekiek*.

A pásztorok fogadása között elég nagy eltéréseket tapasztalhatunk az egyes pásztorok (csikós, gulyás, kondás, csürhés, csordás és juhász), valamint nyájfajták szerint. Leghagyományosabbnak a juhászok megfogadása tűnik, ezt követik legtöbb helyen a gazdasági évések, vagy magával a fogadással egybekötött mulatozások is. Elegendő nagy változatosságot mutat a Hortobágy környéki gyakorlat a pásztorfogadások időpontját tekintve. Ennek oka szintén a nyájfajtákban és a tulajdonviszonyokban gyökerezik.

Egy-egy legeltetési társulaton belül legtöbb dolga az *elnöknek* és a *pusztagazdának* volt. *Tiszafüreden* pl. a pusztagazda művelte a közbirtokosság szántóföldjét, amelyen elsősorban takarmányt termeltek az apaállatok számára. Az apaállatokat külön pásztor gondozta. Ennek *Tiszafüreden bikás* volt a neve. Ha a jószág körül valami baj támadt, a *nagyiváni* pásztorok azt először mindig a pusztagazdának jelentették. Az pedig vitte tovább a hírt az egyes gazdáknak, olykor még a szomszédos falvakba is. *Nagyivánban* ugyanis a környező, legelőikben kevésbé gazdag falvak sok jószágot legeltettek. A pusztagazda kötelességei közé tartozott a pásztorok felügyelete. Gyakran előfordult, hogy hetente több alkalommal is megjelent egy-egy nyájnál: ellenőrizte a számadókat és a bojtárokat. Különösen azt figyelték, hogyan bánnak a jószággal a pásztorok. *Debrecenben* ezt a feladatot a *felügyelő gazdák* látták el, akiket olykor *gulyagazda* vagy *nyájgazda* néven is emlegetnek.¹⁸ A *kunmadarasi* gazdatársulatokban döntő szava az *első gazdának* volt. A nyájban általában neki volt legtöbb jószága. Itt is volt azonban *felelős gazda*, sőt korábban *kenyeres gazda* is.¹⁹ Ez a funkció azonban a bérezés megváltozása után megszűnt. A *hajdúszoboszlói* társulatok ügyeit pedig a *listásgazda* intézte.²⁰

Miután a *debreceni* gazdák a számadókat megfogadták, az ő kötelességük volt már a bojtárok keresése. Ez pedig január második hetében, a *téli vásáron* történt. Azok a pásztorok, idősebbek és fiatalok, akik bojtárnak el akartak állni, itt mindannyian megjelentek. A számadóknak nem nagyon kellett keresni őket. Ott a vásáron sem. Azok már jó előre eldöntötték, hogy melyik számadónál akarnak elhelyezkedni. A jó hírű, nagynevű számadóknak, s nem utolsósorban a bérnek nagy vonzereje volt. Egy gulyás szerint, aki majdnem 60 évet a *város szolgálatában* töltött (*debreceni, hortobágyi* pásztor volt), a bojtárfogadás így zajlott le: „A téli vásáron fogadtam a csikóst, gulyást, a tanyást, mindent. — Na, leszel gulyás? — Leszek. — Mi bért kérsz? — Ennyit. — Rendben van.” Ám nemcsak új bojtárokat fogadtak így, hanem ilyenkor kérdezték meg a régi embereket, hogy *akar-e a nyárra maradni*. A bojtárok nagy része télen ugyanis *telelős pásztor* volt. Egész télen egy-egy nagyobb gazda jószágait gondozták csekély bérért, s a saját jószág... ellátásáért. A téli vásárig, s utána pedig a kiverésig nem nagyon találkoztak a számadókkal.

A *nádudvari* pásztorok szerint a számadó és a bojtár közti párbeszéd így zajlott le: —

¹⁸ Balogh I., 1938. 37–38.

¹⁹ DENIA 1479. Fazekas M. gy.

²⁰ L. a 10–14. jegyzet.

Akarsz-e katona lenni? – Akarok. – Mennyit kírsz? – Ennyit. – No, gyere, igyunk egy pohár bort! Ezután a szóbeli egyezség után írásban is megkötötték a szerződést. Az áldomást mindig a számadó fizette.

A bojtárfogadás után a pásztorok nagy mulatást csaptak. Legjobban a *debreceni* Kisállomás melletti kocsmát szerették, amely a régi Szénavásár tér mellett volt. Sokszor maga a fogadás is itt történt. Itt, a *Három zsidónál*, vagy *Három zsidójánynál* ittak, daloltak, táncoltak reggelig. *Kispipa* volt a kocsmá neve, de pásztorok és a gazdák között zsidó tulajdonosáról és három lányáról csak az említett elnevezés járta. A fogadás, mulatás utáni napon a számadó és a bojtárok a felügyelő gazdához mentek ebédre. Ezután már csak a kiverés előtt, áprilisban találkoztak, s kezdték meg együtt a pusztai életet.

Hajdúdorogon a bojtárokat a kiverés előtti napokban fogadták meg, kiveréstől bezorolásig.

A *tiszafüredi* juhászokat századunkban Szent Mihálytól Szent Mihályig fogadták. Október elsején kezdték a munkát, s következő évben szintén október 1-én hurcolkodtak. A bojtárok ugyancsak ekkor jelentkeztek, s ekkorra kerestek a számadók bojtárt maguk mellé.

Kunmadarason a bojtároknak késő ősszel, a legeltetés befejeztével telt le a szolgálatauk: mehettek másfelé, vagy maradhattak továbbra is ugyanazon a helyen. A *kunmadarasi* juhászoknak ritkán kellett bojtárt keresni. „Február hátulján, március elején már jöttek a környező falvakból (*Tiszaörs, Nagyiván, Tiszaszentimre, Nádudvar, Kunhegyes*) a legények, hogy *kell-e bojtár bátyám?* Akkor megmondtam, hogy mi lesz a bére, megegyeztünk. Így ment a bojtárfogadás. Ha meg nem volt bojtárom, elmentem még Iványra is keresni. Egy évben jártam csak így” – mondta *Tóth Sándor kunmadarasi* juhász.

A *kunmadarasi* nagypásztorok bojtárjaikat, akik általában helybeliek vagy *nádudvariak* voltak, Sándor-nap után egy hétre fogadták fel.

Nagyivánban a megválasztott számadók a bojtárokat gyakran még újév napján, vagy nem sokkal utána fogadták. Ebből az alkalomból a számadók nagy összejövetelt csináltak, amelyre egy birkát mindig levágtak. A mulatságot a kocsmában tartották. Ezen csak a számadók és a bojtárok voltak jelen. Itt történt a bojtárfogadás, amely után „hozzáfogtak dalolni, mulatni és táncolni.”

A bojtárokat *Polgáron* is a számadók fogadták. A bojtárfogadásnak több módját ismerjük. Leggyakrabban a hortobágyi Hídivásáron történt, de „az is megesett, hogy a falkánál vagy a tanyán kereste meg a bacsut az elszegődni kívánó fiúgyermek”. A juhászbojtárok Polgár környékén is sokat jártak vásárba. Itt szövődtek a nagy területre kiterjedő ismeretségek. Előfordult az is, hogy a vásáron a juhászszámadónak tetszett meg a bojtár, s *meghívta*. Az ilyen meghívásnak azonban nemcsak a *felfogadás* lehetett a célja, hanem az is, hogy a lányát hozzáadja.²¹ A *polgári* juhászok Mihály-napokak voltak, Mihály-naptól Mihály-napig szegődtek el.

A *hajdúböszörményi* számadók általában helybeli fiúk közül választottak bojtárt maguknak. Másrészt őket keresték fel a pásztorok elállni akaró fiúk. Arra is volt példa, mondják, hogy a piacon fogadták a bojtárokat. Hiszen a már említett piaci

²¹ DENIA 1201. *Gunda B. gy.*

összejövetelekre a bojtárok is elmentek, főleg a nyári időszakban, vasárnap. Itt szólította meg őket a számadó: — *Visszamaradsz-e? Ha nem, énnám ellennél!* Ezt még a nyár folyamán el kellett dönteni a bojtároknak, pásztoroknak egyáltalán. Akármelyik pásztor ugyanis nem akart a következő évben is ugyanazon a helyen maradni, annak Szent Mihály-nap előtt két hónappal be kellett jelenteni távozási szándékát. Ezután szabadságot kapott, s elmehetett állást, helyet keresni. Ilyenkor azután felkereste a gazdákat, számadókat, és szétnézett a piacon is. Szent Mihály-nap előtt két hónappal a gazda is felmondhatott a pásztornak. Szeptemberig így mindkettőjüknek volt ideje állás, ill. bojtár, pásztor után nézni. A *hajdúböszörményi* juhászbojtárokat Szent Mihály-naptól Szent Mihály-napig fogadták, a többit pedig kiveréstől beszorulásig. A juhászokat ezért *egész éves bojtároknak* mondták.

A nagyobb *hajdúböszörményi* magatartí juhászok általában rokon gyerekeket fogadtak maguk mellé, vagy saját gyerekeikkel dolgoztak. Több olyan juhással találkoztam, akinek sosem volt idegen bojtárja.²²

Bojtárfogadáskor a Hortobágy környékén a juhászok *nagybojtárt* és *kisbojtárt* választottak. A gulyások és csikósok szintén, de melléjük még egy *tanyást* is kerestek. Tanyás az volt, aki még nem volt bojtár azelőtt annál a számadónál, vagy csak akkor kezdte a pásztoreletet. A tanyást a számadó általában próbaévre vette maga mellé. Ha megbízható, használható, tanulékony fiúnak ismerte meg, a következő évben már kisbojtárnak is felfogadhatta.

A juhászokat az elmúlt évtizedekben már mindenütt a Hortobágy környékén Szent Mihálytól Szent Mihályig (szeptember 29.) fogadták. Ez alól egyes esetekben a *nyájjuhászok* és a *feles juhászok*, valamint a *fejős juhászok* voltak kivételek. A nyájjuhászokat kiveréstől beszorulásig fizették a gazdák. A feles juhászok pedig némely helyen több évre, általában három évre szabályszerű szerződést kötöttek a birtokossal, a gazdával. A fejős juhászokat pedig csak a fejési időnyben, áprilistól szeptemberig, 5–6 hónapra alkalmazták. Mihály-naposak voltak a káptalani juhászok is. Itt azonban megemlítették, hogy a Felvidéken „másképpen van”. A hevesi, borsodi részekről tudnak dömtörös juhászokról. Dömtör-naptól Dömtör-napig megfogadott juhászokra a Hortobágy környékén csak *Tiszaörsről* tudtam adatokat gyűjteni. Itt is csak a legidősebb adatközlőim emlékeztek rá. Több *tiszaörsi* juhász viszont gyakran említette a dömtörös juhászokat századunk első évtizedeiben a borsodi *Mezőkeresztes* és *Gelej puszta* környékén.

Az említett határterminusokhoz igazodott a *felmondás* ideje is. A Mihály-napos pásztoroknál két hónappal korábban, tehát nyár közepén, augusztus elseje körül kellett közölni távozási szándékukat a gazdával, a birtokosokkal. Ugyanekkor mondhattak fel a pásztoroknak is. A káptalani uradalomban a cselédek (ide sorolták a pásztorokat is) felmondásának napja július elseje volt. Felmondás esetén a pásztorok három nap szabadságot kaptak az uradalomtól. Ez idő alatt kereshettek új helyet maguknak. A három nap elteltével azonban vissza kellett térni a káptalani tanyára, s folytatni kellett a munkát. A költözködő pásztoroknak az uradalom biztosított ígát.

Szent Mihály-nap volt a költözködés, a *váltakozás* napja *Hajdúdorogon* is. Ezt megelőzően nyáron, július folyamán a gazda megkérdezte a pásztort: — *Visszaakasztod-e a*

²² A *hajdúböszörményi* bojtárfogadáshoz l. m. 5. jegyzet.

szűrődet? Állandó formulája volt ez a kérdezősködésnek. Ha a pásztor maradni akart, annyit mondott: – *Vissza*.

A *karcagi* juhászok, káptalani társaikhoz hasonlóan július legelején, Szent Mihály-napra mondtak fel a gazdának vagy a gazdatársulatnak. A szőlítésnek és a felmondásnak itt nem volt kötött szövege. Ha a pásztor menni akart, megkapta a *kommenció-levelet*, s kereshetett új helyet magának. A visszamaradó pásztorok, juhászok számára a *karcagi* gazdák áldomást tartottak. Ennek költségeit ők fedezték. A mulatság színhelye változhatott: lehetett a gazdánál vagy a pásztoroknál is.

Nagyivánban Szent Mihály-nap volt a felmondás napja. A pásztorok a pusztagazdát keresték fel, ha nem akartak tovább maradni. A felmondásnak hagyományosan kötött szövege *Nagyivánban* sem volt. A pusztagazda megbeszélte a dolgot a gazdával, s idejében gondoskodtak új juhászlól.

A *Nagyivánnal* szomszédos *Tiszaörsön* a távozni akaró juhászoknak „aratás után rögtön szólni kellett”, ha más helyre akartak szegődni. De legkésőbb szeptember 1-én, hogy a gazdának legyen idejük még más pásztorra keresni.

A *polgári* pásztoroknak nyár közepén, Szent János-napkor volt a marasztás és a szegődés ideje. A maradni nem akaró juhászok ezután szeptemberben, Szent Mihály-napkor hurcolkodtak új helyükre.²³

Debrecenben és *Nádudvaron* a szőlítés hasonlóan zajlott. Ezeken a helyeken a gazdák vagy a gazda szintén két hónappal Szent Mihály-nap előtt kérdezte meg a juhászt, hogy akar-e tovább maradni. *Nádudvaron* ritkábban az is előfordult, hogy a gazdák már közvetlenül a májusi nyírás után érdeklődtek a juhász szándéka felől. Ha a pásztor nem maradt vissza, akkor *elbocsátó levelet* kért és kapott. Ebben a visszaemlékezések szerint az állt, hogy a gazda elbocsátja a pásztor saját kérésére, s ajánlja mindenkinek. Ezt a levelet vitték magukkal, amikor új helyet kerestek. A helykeresésre is ilyenkor, nyár közepén került sor, erre pár nap szabadságot kaptak. Szőlításkor azt kérdezték a gazdák a juhásztól: *maradsz-e*, amelyre ő *maradok, igen, nem* válaszokat adott. Gyakran előfordult, hogy maguk a pásztorok jelentkeztek a gazdánál, hogy *én, tekintetes úr, nem leszek, megyek tovább, tessik kiadni az elbocsátó levelet*.

A *kabai* juhászok szintén Mihály-naposak voltak, de a munkát ők is csak október 1-én kezdték meg. *Kabán* a szőlítást két-három hónappal Szent Mihály-nap előtt tartották. Gyakran kimentek a gazdák a legelőn levő pásztorhoz, s ott kérdezték: *maradsz-e?* Aki nem *maradt vissza*, az kapott elbocsátó levelet, s kereshetett új helyet magának.

A szőlítés, a marasztás és a felmondás kötött szövegformuláit ma már elég nehéz lejegyezni. A már ismertetett mellett (*visszamaradsz-e, maradsz-e*) találkozunk ritkábban egy másik formulával. Ez a ma már kiveszőben levő változat lehetett a régebbi forma. Szőlításkor azt kérdezték a juhásztól: – *Visszaakasztod-e a szűrődet?* – *Vissza, igen vagy nem* – volt a válasz. Ezt a formulát használták a *Hajdúságban* (*Hajdúdorog, Hajdúböszörmény*) és *Debrecenben*.

A hortobágyi és Hortobágy környéki pásztorok között ez az elszegődésre is utalhatott. A pásztorfogadások után egymástól így érdeklődtek: – *Beakadt-e a szűr* (vagy

²³ Bencsik J., 1969. 33.

szűrőd)?, azaz munkába álltál-e? De a szegődés helyére, a munkaadóra is hasonlóan kérdeztek: — *Hova akadt be a szűr (vagy szűrőd)?*^{23a}

A pásztorok alkalmazásának határterminusai alapján a Hortobágy környéke nyájából egységes képet mutat. A nyájjuhászok, a fejős juhászok kivételével már a századforduló idején is Mihály-naposak voltak, egy korábbi Dömötörtől Dömötörig tartó terminusra már csak halvány nyomok utalnak.²⁴ A nagypásztorok általában csak a legeltetési időnyre szegődtek el, a tél folyamán pedig különböző módon kerestek megélhetést maguknak. A csordások télen általában az apaállatokat gondozták (*Egyek, Tiszaszentimre, Nagyiván*). A kondások (csürhések) pedig mindenütt egész éves cselédek voltak. A juhászok Mihály-napi váltakozásához alkalmazkodott a szőlítés, a felmondás, a marasztás napja. Ez általában nyár közepén, János-nap (június 24.) és augusztus elseje között volt.

A második világháború után néhány évig az állattenyésztés hagyományos formája vidékünkön még fennmaradt. Az 1950-es években azonban a közbirtokosságok, legeltetési társulatok stb. sorra megszűntek. Területük vagy tanácsi kezelésbe ment át (pl. *Hajdúdorog*), vagy pedig valamelyik termelőszövetkezet, állami gazdaság földjéhez csatolták. Ez utóbbi következett be pl. *Tiszafüreden*. Ezek a változások nagymértékben átalakították a pásztorkodás addig hagyományos rendjét is. Ahol a legelők tanácsi kezelésbe mentek át, ott a pásztorokat a tanács alkalmazza. Másutt pedig, s ez a gyakoribb, a pásztorok tsz-tagként valamelyik termelőszövetkezetben dolgoznak. Leginkább a közös jószágállományt gondozzák, de sok helyen a tagok háztáji állataiból összevert *háztáji nyáját*. De ezekhez is már a szövetkezet alkalmazza őket. E változások hatására a pásztorfogadáshoz kapcsolódó korábbi szokások, mulatások, áldomás, megvendéglések megszűntek.

KIHAJTÁS

A legtöbb pásztoember munkája a tavasz érkeztekor, márciusban és áprilisban kezdődött. Az első nagyobb munka a *kiverés*, a *kihajtás* volt. A naponta kijáró nyájak első tavaszi kihajtása is erre az időszakra esett. A pásztorok számára a kihajtással véget ért a falusi, városi élet, s megkezdődött a hosszú hónapokig tartó pusztai élet.²⁵

A nyájak közül legelőször a juh ment ki. A juhok kihajtásának szokásos, hagyományos napja változatos képet mutat a Hortobágy környékén, helyenként elég nagy eltéréseket tapasztalhatunk. A kihajtás az idősebb pásztorok szerint már a századfordulón is elsősorban az időjárástól függött. Ez a körülmény mindenképpen a hagyományoktól való bizonyos fokú eltávolodást mutatja, s ebben a gyakorlatban mind nagyobb szerepet kapott a racionális gazdasági szemlélet.

^{23a} E. Kiss S., 1970.

²⁴ L. m. a Jelen napok című fejezetben a Szent Vendel- és Szent Dömötör-napról írottakat. — A Hortobágy környékére *Szabadfalvi J.* összefoglalta a még elérhető adatokat (*Szabadfalvi J.*, 1964. 19–65.).

²⁵ A kihajtás szokásairól és hiedelmeiről Szendrey Á. írt összefoglalót, amelyben közöl hortobágyi és Hortobágy környéki adatokat is. L. Szendrey Á., 1959.

Hajdúböszörményi és tiszafüredi juhászok szerint a kihajtás napja április 10–15. körül volt. A *debreceni*, hortobágyi nyájaknál pedig szinte évenként eltérést tapasztalunk. Volt olyan év, amikor már április elején kint voltak a juhok, olyan hamar beköszöntött a tavasz.²⁶ Ritkábban pedig az is előfordult, hogy a Hortobágyra már március elején kimentek.²⁷ Egyes adatok szerint a *debreceni* juhnyájak és kondák kiverésének napja a múlt században Bálint-napkor (február 14.) volt.²⁸ *Újszentmargitán* és más káptalani tanyákon (*Folyás, Tuka*) a birka húsvétra már mindig a legelőn volt. A káptalani birtokokon a juhok kiverésének leggyakoribb időpontja április 1. volt. *Hajdúszoboszlói* juhtartó gazdaságok március eleji összejövetelükön döntötték el a kihajtás pontos időpontját, ami általában március közepére, a Gergely-nap (március 12.) körüli időkre esett.²⁹ *Balmazújvárosban* a kora tavaszi hóolvadás után néha már február végén, március elején kihajtották a juhnyájakat. Azt tartották, hogy „ha a hó elolvadt, és a víz lehűzödött a telkekről, az (a juh) már megél. Azután meg majd megnő a mező a lába alatt” – írja *Veres P.*³⁰

A juh kiverésének időpontja *Kunmadarason* is változó volt. Egyik évben korábban, a másikban később hajtottak ki. Ezt itt is az időjárástól és a mező állapotától függött elsősorban. A legkorábbi terminus Gergely-nap körül volt, *Hajdúszoboszlóhoz* hasonlóan. Március végére azonban legtöbbször már kint voltak a legelőn. A kihajtás időpontját a városban *közhíreltik*. A kiverés napján a *kunmadarasi* gazdák általában a juhász lakásához hajtották a jószágot, amely azután a Hajtó úton ment ki a városból. A nyáj útközben is szaporodott, s a legelőre érve a létszáma két-háromszorosára is nöhetett. A *kunmadarasi* juhászok elé hajtottak más településekről: *Karcagról, Kisújszállásról, Tiszaörsről* és *Tiszaigarról* is. Egyes *kunmadarasi* pásztorok és gazdák, az 1920–1930-as évekre visszaemlékezve, a juhok kihajtási napjának *nagypénteket*, esetleg *húsvét szombatját* említik. A legutóbbi évtizedekben pedig már arra is volt példa, hogy a nagyjószágokhoz hasonlóan a juhokat május legelején verték ki.

Nádudvaron a közös juhnyájak kihajtása április 1-én, vagy legkésőbb április közepén volt. Ám ezek a legkésőbbi időpontot jelentették. Ha ugyanis az időjárás megengedte, már március 15-én, a fias juhokat pedig április 1-én kihajtották. A *nádudvari* juhnyájak április elején a búzát járták, ritkították a sűrű vetést. Ez a kiverési gyakorlat maradt meg egészen a termelőlőszövetkezet megalakulásáig.

A *büdszentmihályi (Tiszavasvári)* juhászok is elsősorban az időjárástól tették függővé a juhok kiverésének idejét. Általában hóolvadás után, amint egy kicsit megszikkadt a föld, kihajtottak. A nyájakkal „tavaszi legeltetés során Szt. György-napig a vetéseket is megjáratták, de csak a gazda engedélyével és csak olyankor, mikor a föld nem volt lágy, hanem száraz vagy fagyott”.³¹ A kisebb létszámú *egyeki* juhállományt a csűrhéhez csapták, azzal járt ki tavasztól őszig.

A nagykun és a hajdú városokban élő magatartó juhászok az első kihajtás időpontját

²⁶ *Ecsedi I.*, 1914. 103.; *DENIA* 1417. *Tikos B.* gy.

²⁷ *Balogh I.*, 1938. 38.

²⁸ *DENIA* 1417. *Tikos B.* gy.

²⁹ *Földes L.*, 1962. 56.

³⁰ *Veres P.*, 1956. 40–41.

³¹ *Gombás A.*, 1963. 233.

illetően semmiféle megkötéshez nem ragaszkodtak. Az ő érdekük mindennél jobban azt kívánta, hogy minél kevesebb ideig takarmányozzák a juhokat. Ha az időjárás engedte, gyakran egész télen a legelőn tartózkodtak, vagy naponta kijártak. Terepmunkám során *Daragsán* és *Hajdúdorogon* találkoztam olyan juhászokkal, akik egész télen legeltettek, s csak éjszakára ment a juh hodályba. Bár őket is korlátozzák napjainkban azok a rendeletek, amelyeket a tanácsok és a szövetkezetek hoznak a legelő védelmében: kora tavasszal néhány hétre kitiltják a jószágot a legelőről, hogy a zsendülő fűben kárt ne tegyenek.

A juhokkal körülbelül egyidőben vert ki a konda, a disznónyáj is a legelőre. Századunk első felében a Hortobágyra április 10-én ment ki a *heverő disznó*. A *disznóföd* a Hortobágy nyugati szélén, a Meggyes csárda közelében volt (26. kép). A konda kihajtása egykor *Nagyivánban* is április 10-én volt, ott azonban már régebben megszűnt a kint háló disznónyáj. *Kunmadarason* Szent György-napkor ment ki a konda a legelőre. A múlt század végén a *debreceni* konda olykor már Bálint-napkor (február 14.) kiment a Hortobágyra. A századforduló idején pedig valamivel később, Gergely-nap (március 16.) körül.³²

Hasonlóan alakultak a naponta kijáró disznónyájak, a csürhék első tavaszi kihajtásának a terminusai. Bár a csürhék mindenütt még télen is kijártak. Néhány órát jártatták a disznókat a hóban, majd hazahajtottak. A hízókat azonban télidőben már nem hajtották ki, azokkal nem mozogtak.

Hajdúdorogon a kondásválasztás után egy héttel, április 1-én ment legelőszőr ki a csürhe. A kijáró disznónyáját általában kora reggel hajtották ki. *Hajdúdorogon* hajnali 4 órakor, *Tiszaörsön* pedig 6 óra tájban. Minden településen, ahol tartottak csürhét, így *Egyeken* is, a nagyobb ünnepek első napján nem hajtottak ki. Ilyen nagy ünnepnek számított húsvét, pünkösd és karácsony. *Balmazújvárosban* és *Büdszentmihályon* (*Tiszavasvári*) is hasonlóan alakult a csürhe kihajtása, s itt is kijárt egész évben. A hajnali hajtáskor a csürhések vagy kondások (mindkét elnevezést használják) *dudáltak*, s ennek hangjára hajtották elébük a disznókat (27. kép).

A pásztorok szerint a szarvasmarha és a ló sokkal érzékenyebb az időjárásra, mint a juh és a sertés. Kiverésükkel azt is meg kellett várni, hogy nagyobb legyen a mező, mert a marha és a ló csak a nagyobb fűvet tudja lelegelni. Ezért a gulya és a ménes kihajtása mindenütt a juh és a sertés kiverése után következett. *Kunmadarason*, *Tiszafüreden*, *Polgáron*, *Hajdúböszörményben* és *Újszentmargitán* az volt az általános gyakorlat az elmúlt évtizedekben, hogy a *nagyjószág* (szarvasmarha és a ló) május 1-én ment ki a legelőre.³³ *Tiszacsegén* és *Nagyivánban* április 10–30. között, *Balmazújvárosban* pedig április elején, április közepén. Ezek az időpontok az időjárástól függően kisebb-nagyobb mértékben változhattak. A kihajtás időpontját legtöbb helyen időben kihirdették.

Debrecenből a Hortobágyra mindig Szent György-napkor hajtották ki a gulyát és a ménest. Szent György-napkor *Debrecenben* vásár volt, s annak másnapján vertek ki a Hortobágyra. Egyes adatok szerint a múlt században a *debreceni* gulyák és ménesek

³² *Ecsedi I.*, 1914. 103.

³³ Az elmúlt évtizedekben a Tiszántúlon május 1. lett a nagyjószág kihajtásának hagyományos időpontja. L. m. *Bencsik J.*, é. n. 83.

kiverése már április 1-én megtörtént.³⁴ A Szent György-napi terminus azonban általánosabb lehetett mindig.³⁵ A gulya kihajtás előtti gyülekezési helye *Debrecenben* a város alatti csordajáráson, a *Köntösgátnál* volt. A számadó itt vette át a jószágot, amellyel azután néhány napot itt állott. A *gyülekezés*kor, vagy másképpen *járatás*kor, a gulyás és a csikós számadókönyvbe írta be a kezére adott állatok adatait. Rovással régebben is csak a juhász számolt, mondják a pásztorok. Amikor a gulya nagy része összegyűlt, útnak indították a nyáját. Kihajtáskor a gazdák bort, sódart, oldalast, kolbászt és pogácsát vittek a pásztoroknak³⁶ (28. kép).

A gulya kihajtásának napja egykor *Hajdúböszörményben* is Szent György-nap volt, ha az időjárás engedte. Május elsejére azonban mindig kint voltak. Ez a májusi kihajtási terminus századunkban vált általánossá. A *hajdúdorogi* pásztorok szerint a gulyát és a ménest mindig Szent György-nap után hajtották ki, amikor megfelelő volt az időjárás. A múlt század végétől *Hajdúnánáson* „a heverő szarvasmarhát tavasszal, csak Szent György . . . hetében hajtották ki. A tavaszi kihajtást, a *kiverést* dobszóval, az 1930-as évektől plakáttal is hirdették, így hozták a lakosság tudomására.”³⁷ A jószágot *Hajdúnánáson* éppúgy, mint pl. *Tiszacsegén*, *Egyeken*, és *Balmazújvárosban* ki kellett hajtani a tulajdonosának a legelőre. Az *egyeki* és a *tiszaörsi* hagyományos gyakorlat szerint a gulya kiverése Szent György-napra esett. A május elseji kihajtás *Egyeken* csak az elmúlt 40–50 évben vált általánossá. Szent György-nap volt a gulya kihajtásának időpontja a századforduló tájékán *Kunmadarason* is. *Balmazújvárosban* a május elseji kiverést csak az 1940-es években vezették be, azóta ekkor hajtanak ki. Azt megelőzően pedig legkésőbb április közepére kint volt a marha. *Balmazújvárosban* Szent György-napja a visszaemlékezések szerint „arról volt nevezetes, hogy addig minden jószág kiment”. Szent György-napot említik *Nádudvaron* is a kihajtás napjaként, amelytől azonban az időjárás miatt mindig volt egy kis eltérés. Jó idő esetén a *nádudvari* gulya már április 9–10-én kiment a legelőre. *Nádudvaron* a pásztorok a kihajtást mindig az *első gazda* házánál kezdték. A legelőre menet a jószág mindig szaporodott. Akinek útba esett a tanyája, az rögtön a pásztor elé hajtotta a marhát, a többiek pedig egyenesen ki a legelőre.

A naponta kijáró marhanyáj, a csorda legelső tavaszi kihajtása általában mindenütt egybeesett a gulya kihajtásának napjával. *Balmazújvárosban* pl. április közepén volt, míg *Debrecenben* a múlt század végén Szent György-napkor. A csorda hajnali kihajtásakor a csordások karikásostorral *csergettek* vagy pedig *dudáltak*. Ennek hangjára hajtották elébük a teheneket az utcára.

A kihajtásnak fentebb említett időpontjai nem azt jelentik, hogy a pásztorok is csak ekkor álltak munkába. Általában az volt a gyakorlat, hogy kihajtás előtt legalább egy héttel már előkészítették a pásztortanyákat, a kutakat, és az állást rendbehozták. A pásztortanyák, de különösen a kutak rendbehozatala tavasz idején a legeltetési társulatok, közbirtokosságok feladata volt. A hortobágyi csikósok április legelején, a gulyások egy-két nappal később álltak munkába. A *nagyiváni* gulyások is április első

³⁴ DENIA 1417. *Tikos B.* gy.

³⁵ *Ecsedi I.*, 1914. 103.; *Balogh I.*, 1938. 38.

³⁶ *Balogh I.*, 1938. 37–38.

³⁷ *Bencsik J.*, 1974. 30–31.

napjaiban kezdtek a pásztortanyára kipakolni, mert április közepe táján kiment a jószág is. A *karcagi* gulyásszamadónak már kint volt a poggyásza, amikor a városból *vert kifelé a gulya*. Mire kiértek, bizony megfőtt ott már a kisborjú is, mondják a pásztorok. A *csobánban* pedig bor volt, s kint megitták az áldomást. *Kunmadarason* a gulyások és a csikósok kihajtásra kalácsot sütöttek, bort vettek, s ezzel kínálták meg a kihajtásnál segédkező parasztembereket, gazdákat. *Balmazújvárosban* a pásztorok „már előre kimennek a saját jószágaikkal és a kisbojtárokkal. Fészket vernek odakinn, tyúknak, malacnak helyet csinálnak a kunyhó körül. A kunyhót is kitakarítják . . . A nagybojtárok meg elibe mennek a jószágoknak. Ha telelésben voltak, a téli gazdájuk jószágával indulnak kifelé, s majd az úton csatlakoznak hozzájuk a mindenfelől szállingózó csapatok . . .”³⁸ A *nádudvari* gulyásbojtárok munkába állásának is a kihajtás volt a napja. Ilyenkor jókor reggel a szamadó házához mentek, ott gyülekeztek.

A *debreceni* ménes kihajtása sokban hasonlított a gulyához. Az átvett lovakat a pásztorok *beverték* egy nagy állásba, majd elmentek valamelyik kocsmába mulatni. Az átvett jószágokat mindig valamelyik bojtár őrizte. Egyes pásztorok szerint „két nap voltak étlen-szomjan a csikók bent a karámba”, s csak a harmadik napon indították ki a Hortobágyra. Erre a várakozásra azért volt nagy szükség, mondják a pásztorok, hogy az állatok összeszokjanak, megszeliđüljenek. Megtették ezt, amint láttuk, a gulya esetében is.³⁹ Április végén, május elején kivert a gulya mellett a ménes is a legelőre *Egyeken* és *Kunmadarason*. A *kunmadarasi* csikósok, a gulyásokhoz hasonlóan, a kiveréskor birkát vágtek, *rostos kalácsot* vagy *fonatos kalácsot* sütöttek. De hívták ezt *kerek kalácsnak* is. A pörköltet és a kalácsot a kiveréskor segítő embereknek készítették. Ebből a kalácsból kapott mindig a híres gyógyítóember, *Békési Sándor* is. Róla másutt részletesen olvashatunk. A *nádudvari* ménes általában április 5-én ment ki századunk első felében. *Balmazújvárosban* szintén ez volt a gyakorlat (29. kép).

A jószág első tavaszi kihajtásához számos hiedelem, mágikus cselekedet kapcsolódik. Ezek különösen Szent György-napkor sűrűsödnek. Aktív gyakorlásuk az utóbbi évtizedekben egyre ritkább, inkább már csak az emlékezet tartja számon őket.⁴⁰

A pásztorok és a gazdák kihajtást elhalasztó okként általában csak az időjárást, valamint a járványos állatbetegségeket (pl. száj- és körömfájás) említették. Bár a pénteket és bizonyos ünnepeket munkára szerencsétlen napként tartották számon, miattuk nemcsak a kihajtás, de más munka sem szenvedett halasztást. Az egyik *hajdúböszörményi* juhásznak azonban volt egy írása, amely megmutatta, hogy melyik napon milyen munkát nem szabad végezni. Ez az előírás vontakozott mind a pásztori, mind a földművelő, mind pedig a ház körüli asszonyi munkákra. Az év minden napjára vonatkozó listát egy idős *hajdúböszörményi* asszonytól kapta, aki azt egy „nagy Bibliából írta ki”. Az adatközlő juhász maga is hosszú évek során át ragaszkodott az előírásokhoz: „úgy, hogy azon a napon nem indultunk ki a falkával a mezőre, meg hogy ne fogjunk hozzá a vetéshez, ne fogjunk szántáshoz. Vagy pedig abban az időben volt

³⁸ Veres P., 1956. 41.

³⁹ A kihajtáshoz l. m. Balogh I., 1938. 38.

⁴⁰ Szendrey Á. tanulmányában számtalan adatot feldolgozott, ám e szokások és hiedelmek, valamint a tavaszi napforduló között nem tudott semmiféle kapcsolatokat megállapítani. Ez nem is lehetséges, hiszen e szokások a gazdasági év kezdetével, s nem a napfordulóval függnek össze. A napforduló és a gazdasági év kezdete pedig nem esik egybe. Vö. Szendrey Á., 1959.

nekünk 300 darab kisbárány, annak a fele kos volt, azon a szerencsétlen napon ne heréjjük.” Más Hortobágy környéki településen hasonló esettel nem találkoztam.

A jóság első tavaszi kihajtásával kapcsolatban azonban több mágikus cselekményt sikerült lejegyeznem terepmunkám során. *Nagyivánban* az első tavaszi kihajtáskor egy fél marék kását szórtak a jóságra, főleg a szarvasmarhára, s közben azt mondták: *Az roncsa meg, aki összeszedi!*⁴¹ Egy *nagyiváni* gulyás szerint pedig az „olyan *bűbájos-forma emberek*, akik tudtak valamit rontani meg javítani is”, a tehen első kihajtásakor az istálló küszöbfájába szöveget vertek. Ezen át kellett hajtani a jóságot, s így nem tudták megrontani a hiedelem szerint. *Tiszafüreden* a juhot úgy vélték a rontástól megvédeni, hogy „kihajtáskor tejet fejtek a ganéjára, meg keresztet vetettek rá”. A Szent György-napi kásaszórás, amely legáltalánosabban a *Hajdúságban* ismeretes,⁴² megtalálható *Kunmadarason* is. Egy idős juhász családjában ezt már generációk óta gyakorolják. A nagyapja még hitt ennek védő hatásában, ő már nem annyira, mégis megtette néhányszor. Szent György-nap estéjén, amikor a *birka megállott*, kellett megkezdeni a nyáj körülkerítését. Kilencszer kellett körüljárni a falkát, s közben állandóan pergetni a kását. A hiedelem szerint a védekezésnek csak úgy volt hatása, ha éjfélig elvégezték. A mágikus cselekedettel a birka tejhasznát igyekeztek megvédeni, a rontást megelőzni. Ha a boszorkányok Szent György-nap éjszakáján megfejnek egy-két birkát, „az a falka azon az idén kevés tejet ad”. A kása azonban megvéd a rontástól, mert azon a boszorkány csak úgy tud keresztülmenni, ha felszedi. A hiedelem szerint ez meg lehetetlen.⁴³ *Kunmadarason* a kásaszórás mellett fennmaradt még századunk első évtizedeiben is a kihajtáskor gyújtott tűz szokása. Mivel más településről erre nem tudtam adatokat lejegyezni, igyekszem a *kunmadarasi* szokást részletesen ismertetni. „Ezelőtt még a csordások csinálták a legelső kihajtáskor a füstöt, keresztül hajtották rajta a tehenet. Kint a legelőn csinálták. Legelsőbb, mikor kihajtották a tehenet, azon a füstön keresztül hajtották. Mert abba az évbe úgy nem tudták megrontani, hogy így az asszonyok elvegyik a tejt. A tűz mindenféle giz-gaz volt, meg ganajok, amiket a tehenek még előző évben elhullattak. . . Oszt akkor azt a port rászórták . . . olyan gomolygó füstöt lökött. Olyan hullámos füstje volt, oszt azon áthajtották a csordát. A port szegény apám csinálta. A csordások már ismerték, oszt (mentek hozzá): *Békési bácsi, ne adódna elő, hogy ennek a tejt elvittik, meg kifejtik*. Mert akkor még a csordásra kenték az ilyesmit” – mondta *Békési Zsuzsanna*, Békési Sándor gyógyító leánya. „A gulyások, meg a csikósok és a juhászok is megfüstöltik a jóságot, mert akkor összetartottak. Csak azzal a gyógyszerrel. Azok is áthajtották a füstön és akkor a jóság összeállt egy csomóba. Sose kellett azután éjszaka felkelni a pásztornak. Ezt is a legelső alkalommal csinálták, amíg *meg nem hált* az a ménes vagy a gulya. Míg rá nem jött az éjjel, naplementekor megfüstölik, oszt akkor nem kellett félni, hogy széjjel-széled.”⁴⁴ A tűzbe dobott porért hozták a *kunmadarasi* csikósok és gulyások a sok fonatos kalácsot még kiverés előtt Békési Sándornak, a gyógyítóembernek. A fentiekből kiderül, hogy amíg a füstölés célja a gulyánál a rontás elhárítása volt, addig más nyájak esetében a füstölés a jóság összetartását szolgálta. A *polgári* gulyások kive-

⁴¹ SZMNA Füvessy A. gy.

⁴² L. a Boszorkány és a Szent György napja című fejezeteket!

⁴³ DENIA 1479/27–28. Fazekas M. gy.

⁴⁴ Békési Zs. 61 éves ref. gazd. Kunmadaras.

réskor az állás különböző pontjain 10–15 darab záptojást ástak el, mert akkor nem hagyja el a gulya az állást. *Tiszaörsön* a jószág első tavaszi kihajtásakor „össze kell sepreni még az utat is, ahol kiment az udvaron, aztán besepreni az istállóba, hogy abban az évben sok tejhaszon legyen”.

Egyéb, kihajtáshoz és Szent György-naphoz kapcsolódó mágikus cselekedetről, hiedelemről a *Jeles napok* című fejezetben olvashatunk. Mindezek az adatok azt mutatják, hogy a jószág első tavaszi kihajtásakor végzett termékenységvarázsló és elhárító mágikus cselekmények a ma élő legidősebb pásztornemzedék gyakorlatában is már ritkán szerepeltek, azokat főleg hallomásból, az előző generációktól ismerték. A ma még fellelhető példák ezért ritka kivételnek számítanak.

A nagyjószágok töltik a legkevesebb időt a legelőn pásztoraikkal (csikós, gulyás) együtt, mert a ló és a szarvasmarha a nagyobb fűvű legelőt szereti, míg a juh és főleg a sertés számára a gyengébb minőségű mező is megfelelő. Másrészt a közbirtokosságok, az uradalmak és a saját jószágukat őrző pásztorok, parasztok a nyájak első tavaszi kihajtásának időpontjában eltérő gyakorlatot követtek. Nem is beszélve talán a leglényegesebb körülményről: az időjárásról, s ezzel összefüggésben a mező állapotáról, amely végső soron eldöntötte a kihajtás mindenkor pontos idejét. Harmadsorban pedig nem hagyható figyelmen kívül a hagyomány szerepe sem, amely az állattenyésztésnek ezt a fontos mozzanatát jeles naphoz vagy napokhoz kötötte, s megőrizte. A hagyománynak különösen a gulya és a ménes kihajtási időpontjában volt nagy szerepe. A sertések és a juhek első tavaszi kiverése pedig elsősorban az időjárástól függött (6. térkép). Hasonló kép bontakozik ki előttünk a szakirodalomból, a szomszédos *nyírségi, szatmári és Tisza menti* területekről is.⁴⁵

A JÓSZÁG BÉLYEGZÉSE, HERÉLÉS, FARKALÁS

A jószágok bélyegzésével a gazdák azt kívánták elérni, hogy tulajdon állataikat könnyen felismerjék, másrészt pedig el akarták kerülni, hogy a pásztorok könnyen adják-vegyék, cseréljék a kezükre bízott jószágokat.

A bélyegzés, herélés, farkalás vizsgálatokor nem a munkafolyamat bemutatása, eszközök stb. leírása volt a célom, hanem annak kiderítése, hogy kapcsolódnak-e hozzájuk folklorisztikus mozzanatok a Hortobágy környékén.

A juhot minden kihajtás előtt és nyírás után bélyegezni kellett. Az elmúlt évtizedekben a tulajdonjegyeket valamilyen festékkel kenték rá a birka gyapjára. Minden gazdának volt *bilyogvasa*, amit a kováccsal csináltatott. Az anyabirkának a farkára nyomták a jegyet, a kisbáránynak pedig a nyakára. E célra *Hajdúböszörményben* kátrányt, olajat vagy bécsi kormot használtak, *Újszentmargitán* szurkot, *Kabán* és *Nádudvaron* pedig kátrányt.

A festett tulajdonjegyek mellett, amit a *kabai* juhászok *szörbélyegnek* neveznek, a Hortobágy környékén mindenütt ismerik és használják a füljegyeket. *Újszentmargitán* és környékén azt mondják, hogy *csipkét tett a fülére*. *Hajdúböszörményben* ezt

⁴⁵ A kihajtáshoz *Szendrey Á.* idézett tanulmánya mellett (vö. 25. és 40. jegyzet) a szatmári területekhez l. *Luby M.*, é. n. 139–225.; a Tisza menti, Szolnok megyei területekhez pedig l. *Bellon T.*, 1974. 205.

detovációnak hívják, de használják a *füljegy* elnevezést is. A *füljegyet* mindig kisbárány korában, kihajtás előtt csípték rá a birka fülére. *Tiszaörsön* a vágott *füljegy* mellett vagy helyett megtüzesített dróttal különböző jegyeket is szoktak a juh fülébe sütni. *Nádudvaron* az új szaporulatot jegyezték meg a gazdák *fülbílyeggel* a kihajtás előtt.

A Hortobágy környéki vizsgált településeken a juhok bélyegzéséhez mágikus elemek nem kapcsolódnak. A *füljegyek* alkalmazásakor leesett bőrdarabokat a szemébe dobták.

A kihajtás utáni melegebb áprilisi, májusi napokban történt a juhok *herélése* és *farkalása*.

A juh farkalása *Nádudvaron* nagypénteken volt. Ilyenkor többen összejöttek a juhászok, s közös munkával *elszedték a farkát* nemcsak a jerkebárányoknak, hanem az ekkor kiválasztott *magkosnak* is. A lecsavart farkakat összegyűjtötték, megperzselték, megabálták és vagy pörköltnek készítették el, vagy pedig tojást sütöttek rá. Bor mindig került. A munka végeztével az összegyűlt juhászok mindig tartottak egy kisebb mulatságot. Másutt a farkalás összekapcsolódott a heréléssel, de nem kötődött nagypéntekhez. *Nádudvaron* is volt erre példa. A bárányoknak „a kis tökit a pásztorok megabálták, tojást tettek rá, zsírt, és megsütötték. Pálinka mindig volt hozzá.” Május elsején volt a bárányok herélése *Kabán* és *Hajdúdorogon*. *Kabán* a herélést mindig kint a legelőn végezték, s segédkezni kimentek a gazdák is. A heréket megsütötték, a gazdák vittek ki bort és pálinkát, s utána itt is kisebb mulatságot tartottak. Gyakran a heréléskor végezték a *kabai* juhászok a farkalást is, de volt rá eset, hogy a bárányok farkát rögtön az ellés után lecsavarták. (30. kép).

Pünkösöd táján választják el a szopós bárányokat az anyajuhtól *Nagyivánban*, *Hajdúszoboszlón* és *Kunmadarason*. Ezután kezdődött meg a fejési időny. A választás körüli napokban farkalják meg az előbb említett helyeken a bárányokat. A juhokat azért farkalják, hogy sem a fejésnél, sem pedig majd az ellésnél ne zavarja a juhászt. *Nagyivánban* ekkor végzik a herélést is. A levágott farkakat lúgos vízben (*Nagyiván*) vagy forró vízben (*Hajdúszoboszló*) megkopasztják, megperzselik, és hagymás zsírban tojásosan, lisztesen megsütik. A juhászok ilyenkor *Nagyivánban* és *Kunmadarason* is többen összejöttek, s kint a legelőn mulatást csaptak. A bort közösen adták össze. *Kunmadarason* a bor mellett az 1930–1940-es években már sört is ittak. *Büdszentmihályon* (*Tiszavasvári*) a kosokat nem farkalták.

A nagyjószágok bőrére a tulajdonjegyeket étetéssel vitték rá. A bélyegzés mindig tavasszal, kiverés előtt volt. *Nagyivánban* a megmelegített *bilyogvasat* vagy a farára, vagy a pofájára nyomták az állatnak. A bélyegek a Hortobágy környékén mindenütt a gazda, a tulajdonos nevének kezdőbetűit jelölték. Ezt mindenki a kováccsal csináltatta. A *bilyogvas* általában egyszerű kivitelű volt, de formálhatták díszesebbre is. A ló és marha bélyegzése után a sebet olajjal kenték be a *nagyiváni* gazdák, hogy a jel ne sebesedjen ki túlságosan. A legelőre kihajtott borjúkat, csikókat *Balmazújvárosban*, *Polgáron* és *Kunmadarason* is kihajtás előtt bélyegezték. A *bilyogozást* mindig a jószág gazdája végezte. A *debreceni földön* még a marhánál is alkalmaztak *füljegyet*, mondják a gulyások. A *jegyzést* ismerték és alkalmazták századunk elején a *Polgár* környéki legelőkön és településeken is.⁴⁶

⁴⁶ Bencsik J., 1972–1974. 40. Bencsik J., é. n. 82.

A nagyjóságok bélyegzésének néhány helyen nagypéntek volt a hagyományos napja. *Újszentmargitán* ez kizárólagos gyakorlat volt. A századforduló körüli években így volt ez *Hajdúböszörményben* is. Ugyanekkor herélték itt a bikákat, hogy május 1-re, a kihajtás napjára a seb begyógyuljon. A nagyjóságok bilyogozása *Debrecenben* is hagyományosan nagypénteken volt. Ehhez a gyakorlathoz a *debreceni* gazdák nagy része még az 1920–1930-as években is ragaszkodott. A jóság bélyegzéséhez általában öt ember volt szükséges: egy tüzesítette a bilyogvasat és sütötte a jegyet, a másik négy pedig az állatot fogta. A *debreceni* gazdák a bilyogozókat borral, oldalassal, kolbásszal, pogácsával és kenyérrel kínálták meg.⁴⁷ A *debreceni* gulyások visszaemlékezése szerint nagypénteki bilyogozások előtt sosem maradhatott el a pálinkázás. A *hajdúböszörményi* gyakorlathoz hasonlóan itt is ekkor herélték ki „az éves bikákat, csikókat, s úgy mentek ki már a legelőre kivágva”.

Nagypénteken bilyogozták a szarvasmarhát *Nádaúvaron* és *Balmazújvárosban* is. *Búdszentmihályon* (*Tiszavasvári*) ezt követte a herélés, amelyet mind az uraságnál, mind pedig a gazdáknál *miskároló* végzett el. A miskároló helybeli vagy idegenből jött, pásztor vagy paraszt specialista volt. A bikaborjúk és csödörccsikók herélésére *Polgáron* is nagypénteken, vagy a nagyhét folyamán valamikor került sor. A borjúkat a pásztorok, a csikókat pedig *Hajdúnánásról* és *Nagycsécsről* jött specialista idegenek ivartalanították.

Az említett munkafolyamatok (bélyegzés, herélés, farkalás) nem kötődnek mindenütt jeles naphoz. Elvégzésének időpontját egyéb, racionális gazdasági szempontok határozzák meg. A néhány ismertetett adat azonban azt mutatja, hogy a századforduló elején a hagyománynak még nagyobb szerepe volt. Figyelemre méltó továbbá, különösen a juhászoknál, a farkalást és a herélést követő gazdasági jellegű mulatság, összejövetel. A nagyüzemi gazdálkodás bevezetése óta azonban ez is elmaradt.

NYÍRÁS

A Hortobágy környékén a juhon kívül más állatot nem volt szokás nyírni. A juhnyírásnál szintén nem törekedtem a munkafolyamatnak, a nyíróbandák szervezetének és a használt eszközöknek a részletes bemutatására. Sokkal inkább figyelemmel kísérem a szokásszerű események előfordulását: a gazdasági jellegű mulatozásokat, a nyírók megajándékozását, ezeken túl pedig bizonyos juhnyírással kapcsolatos migrációs jelenségeket.

Újszentmargitán és más káptalani tanyákon a juh nyírása május utólján, június legelején volt. A bárányokat pedig augusztus elsején nyírták. Egészségesebb volt akkor, mondják a juhászok. Az augusztusi nyírást maguk a pásztorok végezték. A tavaszi munkára a nyírók a Heves megyei *Kömlőről* jöttek *Újszentmargitára* és környékére. A *kömlőiek*, mind asszonyok és lányok, híres nyírók voltak. *Újszentmargitán* az uradalom látta el őket. Minden pénteken kaptak egy *vágót*, ezen felül pedig minden 100 darab juh után járt nekik egy liter pálinka, egy kiló szalonna, s minden 1000 birka után

⁴⁷ Balogh I., 1938. 34.

egy vágó. Egy-egy tavaszon a *kömlői* asszonyok a káptalani tanyákon több ezer juhot megnyírtak.

Tiszafüreden általában május 10–15. körül nyírták a juhot. Ha az idő megengedte, akkor pedig már április legvégén. Napjainkban ez az áprilisi időpont vált általánossá. A kisebb juhtartó gazdák maguk nyírták meg néhány birkájukat, a nagyobb nyájakhoz azonban *poroszlói* és *nagyiváni* embereket szerződtettek. Sok *mezőkövesdi*, *szentistváni* és *kisiványi* nyíróasszony is jött *Tiszafüredre*. Ritkábban megfordultak *Tiszafüred* környékén a *kömlői* asszonyok is.

A nyíróbandákat egy *vállalkozó* vezette. Ő már a tél folyamán leszerződött a birtokosokkal, uradalmakkal, s a *Tiszafüred* környéki nagyszámú bérlővel. A nyírók munkájuk idejére *bennkosztosok* voltak, a gazdaságok főztek nekik. A nyírás végeztével, az utolsó napon nagy mulatságot tartottak. Ehhez legtöbbször az uradalmak, a gazdaságok béren felül is hozzájárultak. A *matyó* nyírók, a *poroszlói* és *kömlői* asszonyok *Tiszafüredről* tovább mentek *Tiszaigara* és *Tiszaörs* környékére.

Tiszaörsön a juhok nyírása május közepén volt általában. Az itteni két nagyobb birtokon a már említett hevesi és borsodi nyíróasszonyok dolgoztak. A közös nyájban levő juhok nyírására pedig a gazdák *Kunmadarásról* és *Nagyivánból* szerződtettek embereket. A nyírás mindig a legelőn történt, s olyankor a juhászok *kiszedték* minden gazda jószágát. A közös nyájak nyírásánál mind a pásztorok, mind a gazdák segédkeztek. Ez a különbség ma is megvan *Tiszaörsön*. A termelészövetkezet juhnyájait ma is *kömlői* asszonyok nyírják. Az egyéni juhtartás pedig nagymértékben lecsökkent. A nyírás végeztével *Tiszaörsön* nagy mulatságot tartottak mindig. Ma ezen részt vesz a szövetkezet vezetősége is, a nyírók és a juhászok mellett. A vacsora után régen citeraszóra táncoltak, énekeltek, ma azonban már tangóharmonika járja.

Nagyivánban május utolsó napjaiban került sor a nyírásra. Nem pásztorok, hanem specialista nyírók végezték itt is. Néhányan voltak helyben, de legtöbbjüket *Karcagról* szerződtették. Elsősorban asszonyok nyírtak. A *karcagi* nyíróknak jobb hírük volt, mint a helybelieknek. A munka végeztével, a *végzet estéjén* itt is nagy mulatságot tartottak, amelyen a juhászok is részt vettek.

A *Hortobágyra* a környékbeli falvakból: *Karcagról*, *Balmazújvárosból* és *Nádudvarról* jártak nyírók. A híres *kömlői* asszonyok is eljutottak ide. Egyik írásában *Veres P.* is megemlékezett róluk. A vonaton találkozott velük. „Harmincheten vannak, s egy idős asszony a bandagazda. Heves megyéből, Kömlőről valók, ismerem őket, innen járnak a híres juhnyíró asszonyok is le az Alföldre. Szabadszájú és birkaszagú asszonyok ezek, a mi vidékünkön is sokszor találkoztam már velük.”⁴⁸ A Hortobágyon kint levő juhnyájak megnyírása hosszú időt vett igénybe. Ez alatt az idő alatt a nyírók is kint laktak a pusztn, nem mentek be a Hortobágy környéki településekre. A nyíróhodály volt a szállásuk. Hétfőtől szombatig dolgoztak, vasárnap pedig mostak, tisztálkodtak, s ilyenkor ültek be a csárdába is mulatni. Némelyikük pedig *hazament tarisznyáért*. Fizetségük a már ismertetethez hasonlóan alakult. A hortobágyi nyíróhodályhoz előre meghatározott sorrendben kellett hajtani a nyájukat. A nyírás az úsztatás miatt több mint egy hétig tartott. Így esténként jutott idő a rögtönzött mulatásokra is. A *kömlői* asszonyokat, lányokat különben is vidám embereknek

⁴⁸ *Veres P.*, 1968. 52.

mondják a pásztorok. A nyírásért kapott vágót, az otthonról hozott tarisznyát sokszor megosztották a pásztorokkal, akik a nyírásban segítettek nekik. Fizetségükben bor és pálinka is szerepelt. A második világháború előtti években még viseletben jöttek a Hortobágy környékére, „bőszoknyás matyós asszonyok voltak, öt-hat sor gyöngy volt a nyakukban” Esténként, a vacsora után sokat „danoltak, citeráztak, táncoltak”, s mulatságukba sokszor a fiatalabb pásztorok is bekapcsolódtak.

A *karcagi* nyírók az 1000 birka után kapott vágót nem vágták le kint a legelőn, hanem hazahajtották. *Karcagon* pedig a vállalkozó házánál nyúzták meg, s osztották szét a húst. A nyíróbanda vezetője, a vállalkozó vette fel egy összegben a pénzért is, amit szintén a munka végeztével osztottak el. A *karcagi* nyíróknak jó híre volt a Hortobágyon.

A pásztorok szerint a *balmazújvárosi svábok* már nem nyírtak olyan jól, mert másfajta ollót használtak. A *balmazújvárosiak* szegényebb sorsú emberek voltak, s mindig több volt köztük a *németfalusi*, mint a *magyarfalusi*. A leghíresebb nyíró családok a Gémek, Árvaik és a Juhászok voltak. Nyírással juhászok nem foglalkoztak. A második világháború előtt a már említett *kömlői* asszonyok mellett *mezőkövesdi* nyíró-asszonyok is jöttek. A helyi nyíróknak volt egy vállalkozójuk, a *bandagazda*, aki a szegődést intézte. Ő vette fel a nyírás után járó bért, s osztotta szét a banda tagjai között. A *balmazújvárosi nyíróbandák* eltérő létszámúak voltak, de általában nyolcnál kevesebb és tizenötönél több ember nem volt bennük. Nyíráskor mindig a jószág tulajdonos gazda adta a *kiadókat*, akik a nyírók keze alá adták a juhot, nyírás után pedig elvették. A gazda állította a *taposót* is, aki a gyapjút zsákokba taposta. A *balmazújvárosi* nyírók is kaptak vágót, s minden megnyírt 100 birka után pálinkát. Ha a vágót hét elején kapták meg, akkor közösen elfogyasztották, ha pedig a hét vége felé, akkor szétmérték, s a húst mindenki hazavitte. A *balmazújvárosi* német és magyar nyírók között annyi különbség volt a munkában, hogy amíg a németek általában *egy karra mentek*, azaz mindannyian egyformán haladtak, addig a magyarok egyéni teljesítményüket nem igazították egymáshoz. A megnyírt állatok számát úgy tartották számon, hogy minden egyes megnyírt jószág után kaptak egy *blankettát*.

A hortobágyi juhnyájaknál a nyírás előtti *úsztatás* a múlt század utolsó harmadában jött szokásba.⁴⁹ A *debreceni* gazdák az úsztatót a nagyhortobágyi hídnál állították fel. Ez egy U alakú, deszkával fenekelt, korláttal zárt alkotmány volt (31. kép). A juhot ezen hajtották keresztül, s a Hortobágy vize tisztára mosta a gyapjukat. Az úsztató szélén egy palló volt, amelyen a juhászbojtárok álltak, s vigyázták, ne legyen torlódás. Ám mégis gyakorta előfordult, hogy egy-egy juh a vízbe fulladt. Ezt a gazdák a bojtároknak, a pásztoroknak ajándékozták. Sok birka vízbefulladásában emiatt a bojtárok is ludasak voltak. Amelyik gazda nem jött ki az úsztatásra, „annak fulladt a birkája”, mondják a pásztorok. Emiatt az úsztatáson a gazdák általában megjelentek, s meglátogatták a nyájukat nyíró embereket is. Úsztatás után a nyáját kb. egy hétig tiszta szalmán a nyíróhodályban tartották, s ezután került sor csak a nyírásra. Nyíráskor a juhászok segítettek, a birkát vigyázták, kéz alá hajtották, a bojtárok pedig a gyapjút taposták (32. kép).

⁴⁹ „A birkatenyésztő ... gazdák számszerint 69-en ... társaságot ... alakítanak, amely a közelmúltban is tetemes befektetéssel czélszerű úsztató és nagy nyírópajtát állított fel ...” *Zelizy D.*, 1882. 656.

A gazdák gyakran hozattak bort a nyíróknak a bojtárokkal. Ilyenkor először mindig az *első nyíró* ivott, majd sorban a többiek. Így kevesebb *mirges vágás* esett a jószágon, mondják a gazdák. (Mérges vágás az, amikor az ollóval a bőrt is erősen felsértik.) A hortobágyi nyírók a második világháború után minden juhért 6 forintot, minden 100 darab juh után 1 liter pálinkát, s minden falka után, bármennyiből is állott, 1 vágójuhót kaptak.⁵⁰ A juh nyírásakor a hortobágyi juhászok ügyeltek arra, hogy a *hajtóürüket sörényesre nyírják*. A hajtóürük farka végén is hagytak egy kis pamacsot. Ez a fajta nyírásmód ismeretes *Hajdúböszörményben* is.⁵¹

Karcagon sok volt a *betanult nyíró*, a helyi nyájakat ők nyírták. Asszonyok voltak legtöbben, néhányan pásztorcsaládból. *Karcagon* egy-egy nyírócsapatba 10–16 ember tartozott, s tartozik ma is. Vezetőjük, vállalkozójuk mindig egy ügyes férfi volt. A *karcagi* nyírócsapatok csak a Hortobágyra, illetve a környékbeli nagyobb birtokokra jártak. A *karcagi* parasztoknak ugyanis nemigen volt több, mint 200–300 darab birkájuk, ezt pedig néhány ember meggyőzte egy félnap alatt. A munka végeztével a gazdák megvendégelték a nyírókat. Legtöbbször pálinkát kaptak. A juh nyírásának hagyományos időpontja *Karcagon* is májusban volt. A legelők múlt század végi felosztása után azonban egyre gyakoribbá vált az évi kétszeri nyírás. Az első valamivel korábbra tolódott, áprilisra, a kihajtás elé, a második nyírás pedig augusztusban volt. E változásra egy konjunkturális időszak készítette a gazdákat, amikor a rövidebb gyapjút is ugyanolyan áron vették át, mint a hosszút.

A *kunmadarasi* nyájakat helyi nyírók nyírták. A nyírás időpontja *Kunmadarason* szintén május 10–15. körül volt. A helyi nyírók között több specialista családot találunk, ahol egy csapatban dolgozott férj, feleség és gyerekek.

A juhok nyírása *Kabán* egészen a termelészövetkezet megalakulásáig május első felében volt. Ezt követően pedig május végére, június elejére tolódott át. A helybeli kevés számú nyíró mellett *karcagi* és *püspökladányi* nyírókat is szerződtek a gazdák. A második világháború előtti években néhány éven keresztül a helyi juhászok is vállaltak nyírást. A juhászokból alakult nyírócsapat vezetője *Hevesi Ambrus* volt. Idegenből jött nyírók *Kabán* elsősorban akkor voltak, amikor a gazdák a helybeliekkel nem tudtak a bérben megegyezni. Jelenleg a *kabai* termelészövetkezet *Hajdúszoboszlóról* alkalmaz nyírókat (33. kép).

Nádudvaron kevés helyi nyíró volt, ezek is csak alkalmilag vállaltak munkát. Itt főleg *kömlői* és *balmazújvárosi* specialista nyírók dolgoztak. A nyírás május második felében volt általában.

Hajdúszoboszlón az első világháború előtt évente kétszer nyírtak. Első alkalommal május 15. körül, másodsorra pedig Kisasszonykor (szeptember 8.) tájékán. A háború után azonban a kétszeri nyírás mind ritkábbá vált, a nyírás előtti úsztatás pedig teljesen elmaradt.⁵²

A *hajdúböszörményi* legelőkön május 10-től június derekáig tartott a juhok nyírása. Helyben férfi nyírók dolgoztak, de sok asszony jött *Kömlőről* és *Mezőkövesd* környékéről. Egy-egy *hajdúböszörményi* nyíróbandában 15–17 ember volt. A *kömlői*

⁵⁰ DENIA 1417. *Tikos B. gy.*

⁵¹ DENIA 1417. *Tikos B. gy.*

⁵² *Málnási Ö.*, 1928. 70.

asszonyok azonban 20–30-as csapatokban dolgoztak. Általában úgy számolták, hogy egy csapat egy nap alatt egy falkányi (kb. 600 darab) birkát tud megnyírni. A bérben, kosztban itt is előre megegyeztek. A *hajdúböszörményi* gazdák reggelente pálinkát vittek ki a nyíróknak, akik a hodályban laktak. A munka végeztével pedig az a gazdaság vagy gazda vitte őket új helyre, ahová dolgozni készültek.⁵³

Hajdúdorogon is május második felében nyírták a juhokat, s június elején már a gyapjút szállították a gyapjúkereskedőnek. Egy-egy kereskedő körül állandó termelői, szállítói kör alakult ki. *Hajdúdorogra* más vidékről nem jöttek nyírók, innen azonban eljártak a közelebbi településekre: *Újfehértóra*, *Józsára*, *Büdszentmihályra* (*Tiszavasvári*) és *Tiszadobra* is. A legtöbb *hajdúböszörményi* nyíró juhász családból származott.

A juh nyírása tehát a Hortobágy környékén a magatartási juhászok és a kisebb juhtartó gazdák kivételével specialista nyírók munkája volt. A juhászok csak segédkeztek ebben: a birka úsztatásánál, a juhok kiválogatásánál. Ők hajtották kéz alá a juhokat, a gyapjút bojtárok taposták zsákba. A nyírás végeztével azonban, gyakran nyírás közben is, részt vettek azon a mulatságon, amelyet a nyírók rendeztek. Ők főzték meg ilyenkor a vágóbirkát, sőt a káptalani tanyákon ők furulyáztak, citeráztak a nyírók táncához. Az ilyenkor bőven használt borból, pálinkából nekik is jutott.

A juhok nyírása a Hortobágy környékén – ismertetett adataink szerint – egészen május közepén kezdődött. A gazdasági szempontok mellett ezt nagymértékben az időjárás alakulása is befolyásolta. A munkafolyamattal kapcsolatban egy körülményre kell visszautalni: a balmazújvárosi nyírók eltérő munkaeszközeire. Emögött azonban etnikai jellegzetességet keresni túlzás lenne.⁵⁴

Bár a nyírás utáni mulatságok elsősorban a közös nyájagnál voltak szokásban, a nyírók megajándékozása gyakoribbnak, elterjedtebbnek tűnik. A nyírás utáni mulatásra, áldomásra már a XVIII. századból vannak adataink, amelyek e szokás régiségét mutatják.⁵⁵ A Hortobágy környékén az utóbbi évtizedekben tapasztalható évi kétszeri nyírás új jelenség, amelyet konjunkturális időszakok eredményeztek. Régibbnek véljük az évi egyszeri: májustól júniusig tartó juhnyírást. Az évi kétszeri nyírásra *Karcagról* és *Hajdúszoboszlóról* láttunk példákat, de a múlt század végén – ha ritkán is – szokásos volt a *debreceni* juhtartó gazdák körében is.⁵⁶

A Hortobágy környéki hatalmas juhállományhoz képest nagyon kevés volt a környező települések nyíróinak száma. Az ebből adódó szükség eredményezte, hogy a *borsodi* és a *hevesi* síkság falvaiból nagyszámú nyíró jöjjön erre a vidékre. Ez a juhászattal kapcsolatos migráció erős közvetítő szerepet játszott a két terület között.

⁵³ A juhok nyírásáról, a munka menetéről és a nyírócsapatok munkaszervezetéről részletesen ír *Bencsik J. Hajdúböszörményből*. Az idegenből jött nyírókról azonban nem tesz említést, s nem tér ki a nyírók megajándékozására, megvendéglésére sem. L. *Bencsik J.*, 1971. 175–180.

⁵⁴ Az ollótípusokhoz l. m. *Bencsik J.*, 1971. 178–179. Közli a *Hajdúböszörményben* használatos nyíróollók fényképeit is.

⁵⁵ *Balogh I.* által a Hortobágy környékéről közölt néprajzi adatok között találkozunk ezzel. *Mezőtúron* 1757-ben „nyírásakor a gazdaság áldomást adván, megrészegett” a bojtár (*Balogh I.*, 1959. 466.). A közölt adatból nem derül ki, hogy a nyírást a juhászok, vagy pedig specialista nyírók végezték. A munka utáni mulatság meglétére vonatkozóan azonban a közölt példa kétségtelen.

⁵⁶ *Zelizy D.*, 1882. 656.

A NYÁJAK ÉVKÖZI OLVASÁSA

A Hortobágy környékén mindenütt *fűbért* kellett fizetni a legelőre kihajtott jóság után. A fűbér mértéke a *számosállat* alapján helyenként eltérő lehetett.⁵⁷

A nyájak évközi olvasására elsősorban azért kerítettek sort, hogy ellenőrizzék: nem tart-e a pásztor több jóságot maga előtt, mint amennyit arra a területre engedélyeztek, amennyi után a fűbért kifizették. Előfordult gyakran az is, hogy tavaszi és nyári nagy dologidőben a pásztorok kellő ellenszolgáltatásért lovakat és marhákat adtak kölcsön a környéken lakó parasztembereknek. A nyájak évközi olvasásával ennek is elejét akarták venni.

Az első olvasást a *Hortobágyon* a kiverés után pár héttel tartották. Ilyenkor a város és „az egyes gulyagazdaságok emberei feljárják a méneseket, gulyákat és nyájakat, hogy a pásztorok nem lappangtatnak-e olyan jóságot, ami után nem fizette be a gazdája a legelőbért, nem váltott palétát”, azaz legelőcédulát.⁵⁸ „*Hüse István* a szűzgulyánál volt számadó. Kicsike ember volt. Mikor gyűttek olvasni az urak, szólt a tanyágyereknek, hogy *hozd a sárgát!* – *Mit akar István bácsi?* – *Hát felülök, hogy el ne menjen a gulya.* Csak hogy lekapart egy kis piszkot a kalapjáról belül, oszt rátette a pipára. Amikor az elkezdett füstölni, már usgyi, ment a gulya. Nem is olvasták meg a szűzgulyát sose, amíg Hüse István volt ott a számadó!” – mondta a *Tiszafüreden* lakó *Czinege István*, amellyel nemcsak Hüse Istvánt, hanem a hozzá hasonló pásztoembereket is jellemezte (34. kép).

Az olvasó bizottságok előzetes bejelentés nélkül, váratlanul jelentek meg a nyájknál. Ám a pásztorokat sosem érte meglepetés. Nem azért, mert nem tartottak a maguk szakállára több jóságot – ilyen pásztor talán nem is volt –, hanem mert legtöbbször előre tudták az olvasó bizottság érkezését. A hortobágyi pásztoroknak maguk a mezőőrök, a biztosok, a falvak pásztorainak pedig a pusztagazdák üzenték meg a hírt. A számadók pedig azonnal nyeregbe ültették egyik bojtárjukat, s küldték a következő nyájhoz. Így egy nap alatt mindenki megtudta, hogy *nagy nap lesz holnap!*

Ilyenkor azután megmozdult a Hortobágy. Vitték a fölös számú jóságot a környező tanyákra. „Sokszor még a disznóólak is tele voltak jósággal” – mondják. Ezt főleg akkor csinálták, ha az egész Hortobágyon, a *debreceni fődön* egyszerre olvastak. Sokkal könnyebb volt a helyzet akkor, ha a bizottság csak egy-egy járásba szállt ki. Akkor a többletjóságot csak át kellett hajtani a szomszéd gulyához vagy juhászhoz. Ezután pedig a számadók már nyugodtan várták a *számláló bizottságot*. Ha mindent rendben találtak a *nemzetes urak*, gyakran meghívták a számadót a csárdába.

Ha mégis váratlanul jelent meg a bizottság, a számadók akkor pipaparázsra tett kalappiszokkal elfüstölték a nyáját. Azt pedig már nem lehetett megoldani.

A *tiszafüredi* Legeltetési Bizottság minden évben kétszer tartott olvasást. Először kiverés után hat héttel, majd a nyár közepén, az aratási és hordási időszakban.

A gulyát *Kunmadarason* is évente kétszer olvasták meg. Az első olvasásra általában a kiverés után két hét múlva, a másodikra pedig még ezt követően két-három hét múlva került sor.

⁵⁷ A *debreceniei* legeltetési jogáról, a fűbérrel és annak felhasználásáról a múlt század utolsó évtizedeiben I. m. *Zelízy D.*, 1882. 159–160.

⁵⁸ *Balogh I.*, 1938. 39.

A Balmazújváros környéki jószágolvasást részletesen leírja Veres P. is. „A teljes kiverés után jön az olvasó bizottság, a legeltető gazdák vezetői megolvassák a nyáját. Ilyenkor kell ügyesnek lenni a számadónak. Tudni kell hazudni egyenesen, tudni kell félrevezetni a ravaszságban edzett gazdákat. A jog nélkül befogott jószágot, amit a számadó a saját hasznára vállalt be a nyájba, tudni kellett elcsúsztatni. Ha másképpen nem megy, jó előre át kell hajtani a másik pásztor nyájába, mert egyszerre mindenütt soha nincs olvasás. Közel kell hajtani a két gulyát és átcsapni a fölös számú jószágot. A lovakat meg összefogni pányvával és átnyargalni velük. Ha pedig ezt se lehet, mert a többi pásztorok messze vannak vagy a harag van velük, akkor haza kell csapni a tilosan fogadott jószágot a gazdákhöz, míg elmúlik az olvasás. Ha tiszta lesz a levegő, visszajön, s itt lehet őszig. Többször már nincs olvasás. . .”⁵⁹

Ha az évközi olvasáskor mégis találtak idegen jószágot a nyájban, akkor az utána járó fűbért levonták a pásztor fizetéséből, és kötelezték a pásztort a jószág eltávolítására.

A pásztorok visszaemlékezése szerint a nyájakat ilyenkor, az évközi olvasáskor füstölték el a szorult helyzetben levő számadók, ritkábban bosszúból. Bár ez utóbbira is tudnak példát mondani.

LOPÁS

A pásztoremberek – ahogy mondják – mindig *húséhesek* voltak, hiszen többnyire téztaféleken húzták ki a legeltetési idényt. A juhúst pedig mindannyian nagyon szerették.

A birkalopás oka emellett a virtus volt még. Idősebb pásztorok említik, hogy régebben egy-egy ügyes tolvajlás emelte a pásztor tekintélyét. A bojtárok közül pedig az számított már valódi pásztornak, aki mindenki tudta nélkül birkát lopott, a húst jól elkészítette és megvédte társait. Erre a rögtönzött mulatságra legtöbbször meghívták a kárvallott juhászt is.

A *karcagi* juhászok szerint a Hortobágy környékén nagyban ment a *birkázás*, a juhtolvajlás. Szerintük a legtöbb juhtolvaj a csikósok közül került ki. Ők lóhátról, pányvakötéssel fogták ki a juhot a falkából. „Mire a pásztor felkelt, már csak hült helyét látta. Meg nem is nagyon tudta éjszaka, hogy vittek-e el belőle.”

Gyakran két csikós állt össze birkát lopni. Átúsztattak a Hortobágy folyó bal partjára, ahol a juhnyájak voltak. Itt az egyik ronggyal bekötötte lova patáit és a csengőt, a másik csikós pedig nagy ívben kerülve szemközt ment a nyájjal. Az idegen közeledtére a kutyák mind odarahantak. A társa csak erre várt. Kifogott egy birkát, nyeregbe tette és már úszott is át a folyón. A másik csikós addig, állítása szerint *csikókeresni* járt, szóval tartotta a juhászt, s lekötötte a kutyákat is. Rövid beszélgetés után pedig elköszönt és ment a társa után. Még aznap éjjel lakomát csaptak.

A korábban már említett *Hüse István* gulyásszámadóról mondják, hogy nagyon szerette a borjúhúst. „Bement a jószág közé, kiválasztott egyet, hogy no, ez jó lesz. Tarkójára vágott a bottal, a bornyú meg összerogyott. Akkor ment tovább. Egyszer

⁵⁹ Veres P., 1956. 41–42.

csak szalad a bojtár, hogy megdöglött egy bornyú. Az öreg meg üzent az orvosnak, hogy megdöglött a bornyú. Az már tudta, mert kérdezte, hogy mikor eszünk már finom bornyúhúst? Majd üzenek én a doktor úrnak – mondta Hüse István. Rögtön jött is az orvos. Akkorára a bornyút már megnyúzták. Ez egyik felit elvitte az orvos, a másikat meg megettük. De papírunk az volt mindig.”⁶⁰

A pásztorok igyekeztek ellopott jószágaikat előkeríteni, nyomukra jutni, hiszen a keletkezett kárt nekik kellett megtéríteniük. A tolvaj kiderítésének mágikus módját egyes *nádudvari* juhászok még az elmúlt évtizedekben is gyakorolták. A tolvaj valószínű személyét úgy tudták meg, hogy *rostát fordítottak*. „Ez egy rendes búzarosta volt, amiben pattogatni is szoktak kukoricát. Annak a kávéjába egy kisollót szúrtak, alól pedig bele a rostába egy szappant és egy fésűt tettek.” Két mutatóujjukat az ollóba dugták, s közben azt mondták:

*Fogadom Péteremre, Pálomra,
Hogy NN vitte el a birkát!*

„Ha igaz volt, hogy az a valaki vette el, akkor a rosta fordult egyet. Ha nem, akkor meg se mozdult.” A *nádudvari* juhászok szerint a Táltos című fejezetben már említett, *nagyiváni* születésű Csontos János juhászra „sokszor rámozdult”. Ő volt az, aki a káromkodós pásztorokat azzal büntette, hogy az előttük járó jószágból néhányat ellopott. A rosta fordítást másutt, a Hortobágy környékén az emlékezettel elérhető időben a pásztorok nem gyakorolták (35. kép).

A pásztoreletnek ez a mozzanata, túl a betyáros elemeken és a virtuskodáson, érdekes része a pásztorkodásnak. Bizonyos mértékig fényt derít a pásztorok erkölcsi felfogására, a tulajdonhoz való viszonyukra is. A gyakori juhlopás pedig megőrizte napjainkig a tolvaj megkeresésének mágikus módját.

A PÁSZTOROK MEGAJÁNDÉKOZÁSA

A pásztorok és a gazdák között a Hortobágy környékén legtöbbször jó viszony volt. A pásztor mégis cselédnek számított. A gazdák gyakorta tegezték őket, ők pedig *tekin-tetes úrnak*, *gazduramnak* vagy csak *uramnak* mondták a gazdákat. A jó viszony fenntartásához azonban mindkét félnek nagy érdeke fűződött. A pásztorok a bérüket kapták a gazdaktól, ám ezeknek sem volt mindegy, hogyan bánnak a pásztorok jószágaikkal.

A jó kapcsolat megteremtésének és fenntartásának egyik eszköze a pásztorok megajándékozása volt. Ennek alkalmait bizonyos ünnepek, jeles napok, illetve az állattenyésztés fontosabb eseményei jelentették. A továbbiakban először a legelőkön levő nyájak, pásztorok meglátogatásának, felnézésének alkalmait tekintjük át, amelyek sokszor, de nem mindig jeles naphoz is kapcsolódhatnak. Majd az ünnepek, jeles napok ajándékozási szokásairól írunk, végül pedig a tenyésztés egyes eseményeihez kapcsolódó, hagyományos pásztorajándékozásokat vesszük sorra.

⁶⁰ Czinege I. csikós Tiszafüred.

Debrecenben a felügyelő gazdák, a pusztagazdák mellett mások is gyakorta kimentek a legelőn levő jószágot megnézni. A látogatásokra a nagyobb ünnepek is megfelelő alkalmat jelentettek. Az ünnepek sorát *Debrecenben* áldozósütőtűtők (pünkösöd előtt tíz nappal) nyitotta meg. Ezen a napon a gazdák elsősorban a gulyákat nézték meg. A pásztoroknak legtöbbször pogácsát és pálinkát vittek magukkal. Az ajándékot illetően azonban nem figyelhető meg egységes gyakorlat *Debrecenben*. Sokan vittek bort és húst is. A figyelmesebb gazdák pedig nem feledkeztek meg a pásztorok feleségeiről sem, nekik valamilyen *édes italt* (likőr) vittek. Kint a legelőn egy pokrócra rakta ki az ételt, italt a gazda. Ezt ülték vagy állták körül, s mindenki a pokrócra evett (36. kép).

A *nagyiváni* legelőkön sem volt egységes az az ajándék, amit a gazdák vittek a pásztoroknak. Ez legtöbbször csak ital volt, hiszen ebben szűkölködtek legjobban a pásztorok. Akadt azonban olyan gazda, hogy szalonnát, sőt felpucolt libát is vitt magával.

A *tiszaörsi* és a *kunmadarasi* pásztorok azt mondják, hogy „amíg a legeltetési társulaté volt a legelő, addig jobban adakoztak, mint most a térszében”. Ez mutatja a változást is, amelyet a szövetkezeti gazdálkodás ezen a területen hozott. Azt megelőzően *Tiszaörsön* a legelőre kimenő gazdák kenyeret, szalonnát, pálinkát és bort mindig vittek magukkal. A jóság első tavaszi kihajtásakor a *tiszaörsi* csordás és gulyás pálinkát, esetleg bort kapott.

A *kunmadarasi* pásztorokat elsősorban ünnepnapokon keresték fel, hiszen máskor a parasztemberek sem nagyon értek rá. *Kunmadarason* már kihajtáskor ajándékot adtak a pásztoroknak: szalonnát, kalácsot, bort és pálinkát. Az ajándékozott kalács neve *vesi* vagy *vesikalács* volt. Ez töltelék nélküli (*üres kalács*), nem fonott, vese alakú kalács volt. Nevét is alakjáról kapta. Emellett a pásztorok *ritest*, kalácsésztaból készült *kiflit* és *krumplispogácsát* is kaptak némelyik gazdától. A gazdák mindenütt a gulyások béréhez számítják a kihajtáskor adott *bocskorpénzt*, maguk a pásztorok azonban ajándékként emlegetik. A *kunmadarasi* csordásoknak szánt ajándékokat a gazdák, gazdasszonyok a reggeli kihajtáskor adták oda a pásztornak. A legelőn kint levő pásztorok megajándékozási alkalmait a jóság megnézése jelentette. *Kunmadarason* ez általában húsvétkor (ha már kint voltak ekkor) és pünkösdkor volt. A gazdák ilyenkor főleg a gulyához mentek ki, de gyakran megnézték a juhokat is. A juhászok is olyan bőséges kalácsajándékot kaptak, hogy sokszor „nem kellett egy jó hétig kenyeret sütni”. A hétköznapi látogatások ritkébbak voltak. Főleg húsvétkor és karácsonykor ajándékozták meg a csürhéseket. Az említett ünnepeken a pásztorok sokszor zsákszámba vitték haza a sok kalácsot. Az ünnepeken kívüli ajándékozások a múlt század végén még gyakoribbak voltak *Kunmadarason*. Akkoriban ugyanis még a gazdák kosztolták a pásztorokat, ők vitték ki nekik az ételt a mezőre. Ilyenkor pedig ritkán feledkeztek meg az ajándékokról, ami elsősorban ital volt, de néhányszor valamilyen ünnepi étel, pl. töltött káposzta.

A *nádudvari* kint háló nyáját a gazdák hétköznap is meglátogatták. Ilyenkor a juhászoknak általában disznóhúst, bort és kalácsot vittek. A gyepre leterítették egy pokrócot, arra rakták ki az ételt, s onnan ettek. A gulyások főleg bort kaptak, akiknek így italuk mindig volt elég. Hiszen a *lopott jóságért* (engedély nélkül tartott jóság, amelyért fűbért nem fizettek, csak a gulyásoknak valamit) járó pénz is rendszerint

italra költötték. A legtöbb *nádudvari* gazda jószágnézéskor gyümölcsöt (almát) is vitt magával, nyár végén dinnyét, mert ebben a pásztorok nagy szükségét látták. A jószágnézés jeles alkalmait jelentette *Nádudvaron* is a húsvét és pünkösöd, valamint a hortobágyi hídivásár napja. Húsvét a kihajtás miatt nem minden évben. Ezeken a napokon elsősorban kalácsot, pogácsát, bort, ritkábban tepertőt és disznóhúst vittek ajándékba a pásztoroknak. A kalácsot, pogácsát ekkor is a gyepre terített pokrócra tették (37. kép).

Az első tavaszi kihajtáskor *Kabán* a pásztorokat csak itallal kínálták meg. Jószágnézéskor pedig a *kabai* gazdák a gulyásnak és a juhásznak kalácsot, pár deci pálinkát, ritkábban dohányt vittek ki a legelőre. Ám amelyik gazda üres kézzel ment, azt megszólták a faluban. Az ajándékba vitt kalács neve *Kabán duckalács*.

Balmazújvárosban a jószág első tavaszi kihajtásakor a gazdák kalácsot és kenyeret adtak a pásztoroknak. A csordás és a kondás kiveréskor szalonnát kapott a *szoktatásra*, arra az időre, amíg a nyáj összeszokik. A kalács neve itt is *duckalács* volt. Ezt vitték magukkal a távoli legelőkre jószágnézéskor a *balmazújvárosi* gazdák, melléje pedig bort vagy pálinkát, ritkábban szalonnát.

Egyeken is a jószág *felnézése* jelentette az egyik ajándékozási alkalmat. A gazdák elsősorban szalonnát vittek, ritkábban kalácsot. Mindegyik pásztort megajándékoztak ilyenkor. Némelyik gazda pedig nem tartotta rangján alulinak, hogy olykor ebédre is meghívja a kondást. Ez azonban nem volt gyakorlat *Egyeken*.

Hajdúböszörményben a jószágukat megnéző parasztok kalácsot és bort vittek a pásztoroknak. Azok a pásztorok azonban, akik valamelyik nagyobb gazdánál cselédeskedtek, kint a legelőn sosem kaptak ajándékot, be kellett érte menniük a városba. Ezek a pásztorok már az ünnep előtti nap, *ünnep szombatján* felkeresték gazdájukat, aki átadta nekik a kalácsot, vagy valamilyen süteményt, a kedvelt *szalagóriát*.

Debrecenben, Karcagon, Kunmadarason és *Hajdúböszörményben* a gazdák gyakran megvendégelték a számadót. A számadó „ráért, mert bojtárjai voltak”, mondják. Legtöbbször a gazda házához ment a pásztor, ritkábban valamelyik kocsmába. A Hortobágyon viszont mindig a csárdába ültek be, ott beszélgettek, iszogattak.

Hajdúböszörményben szokás volt régebben, a század első évtizedeiben, hogy a gazdák júniusban kint a legelőn a juhnyájnál összegyűltek. Előre szóltak a juhásznak, hogy melyik nap mennek. Addig az levágott egy juhot és elkészítette pörköltnek. Bort a gazdák vittek. „Így vendégelték meg a juhászt”, mondják. Közben sort kerítettek beszélgetésre is, ahol a juhász beszámolt munkájáról, a gazdák meg elmondták kívánságaikat. Ezt a júniusban tartott határbeli összejevetelt megtaláljuk *Kunmadarason* is, ahol ezzel ünnepelték a fejési időny kezdetét.

Azok a *hajdúböszörményi* gazdák, akiknek szőlőjük volt, egy-egy szőlőbeli mulatságra gyakran meghívták a juhászt vagy a gulyást *húsfőzőnek*. Ezeket a szőlőbeli összejeveleteket *Hajdúböszörményben* *zödyülésnek* hívják.

A pásztorok megajándékozása, bár nem kizárólagosan, de általában valamilyen ünnepnaphoz kötődik, még a jószágnézéskor is, amint ezt láttuk. Ez alól egyedül a káptalani birtokok és más uradalmak voltak kivételek a Hortobágy környékén, ahol „a gazdaság a béren felül nem adott semmit”.

A *debreceni Hortobágyon* általában a jeles ünnepeken: húsvétkor, áldozócsütörtökön és pünkösdkor kereste fel minden gazda a pásztorokat, s nézte meg a nyájban

levő jószágát. Italt vittek leggyakrabban magukkal. A húsvéti ajándék *húsvéti kalács* és *sonka* volt. Kalács jár minden nyáj körüli embernek, számadónak, bojtárnak egyaránt. A kalács neve *duckalács* volt, illet más ünnep alkalmával is adtak a pásztoroknak. Egy-egy jobb módú gazda az említett ünnepnapokon 20–25 liter bort is kivitt a *csobánban* a pásztoroknak. A borból és a kalácsból a gazdák is fogyasztottak, de bőven maradt mindből a következő napokra is (38. kép).

A *duckalács Karcagon* fonatos, üres kalács volt. Húsvétra is illet sütöttek az asszonyok, s ezt ajándékozták a pásztoroknak. Húsvét körül négy-öt gazda összebeszélt, s együtt mentek ki a nyájhoz. Minden pásztornak vittek egy-egy kalácsot, s mellé 5–6 liter bort. A *nagyiváni* pásztorok szerint a *duckalács* készítése és ajándékozása kimondottan kunsági szokás volt. A *duckalács* név más-más alakú kalácsra ugyan ismeretes másutt is, de a *nagyiváni* pásztorok illet valóban csak a *karcagi* gazdáktól kaptak. A *karcagi* csordások húsvétkor és pünkösdkor a gazdáktól tehenenként egy-egy *fonott kalácsot* kaptak. Az ünnepen már zsákkal indultak el otthonról, s abba gyűjtötték a sok kalácsot. Ugyanezt kapta a csürhés is, s mellé megkínálták őket borral.⁶¹

A nagyobb gazdánál szolgáló, bennkosztos *karcagi* pásztorok, amíg nőtlenek voltak, gyakran kaptak ajándékba egy-egy inget vagy egy tucat zsebkendőt karácsonyra, esetleg más alkalomra.

A pásztorok megajándékozási alkalmai *Kunmadarason* is, a jószágnézés mellett, húsvét és pünkösdkor voltak. A *nagyiváni* pásztorokat pedig főleg pünkösdkor keresték fel a gazdák a legelőkön.

Hajdúdorogon különösen a kondások kaptak sok ajándékot. Gyakori volt, hogy a csürhe reggeli kihajtásakor behívták a pásztort egy-egy pohár borra vagy pálinkára. Az esteli behajtáskor sem volt ez ritka eset. Némelyik gazda pedig a téli hónapokban tepertőt, szalonnát adott a bojtároknak. A megajándékozás leggyakoribb, hagyományos alkalmá azonban karácsony, húsvét és pünkösdkor volt. Ilyenkor minden egyes gazdától, akinek jószágá volt a kondás előtt, *pupuskát* kapott. Elvértve emellett még pénzt is. A *pupuska* kis fonatos kalács volt, 60–80–120 dekagramm súlyú. Az említett ünnepeken a kondások zsákkal járták végig az utcákat. Ugyanez a kalács ajándék járt a csikósoknak és a gulyásoknak is. A kint háló ménest és gulyát általában csak pünkösdkor másnapján látogatták meg a *hajdúdorogi* gazdák, s ilyenkor vitték ki a pásztoroknak a kalácsot. A pásztorok húsvéti és pünkösdi megajándékozása ma is szokás *Hajdúdorogon*. Most a *gazdafelelős* megy ki a pásztorokhoz, s viszi ki nekik az italt. Ezzel szemben a kondás megajándékozása ritkábbá vált (39. kép).

Pünkösdkor jelentette *Hajdúböszörményben* is a legjelentősebb ajándékozási alkalmat. „Akkor minden pásztor nagyon várta, hogy hozzák a gazdák a pálinkát, a bort meg a kalácsot.” A kalács mellé legalább egy liter bor járt még minden pásztornak a szokás szerint. Pünkösdkor minden pásztor: gulyás, csikós, csordás, juhász és kondás kapott ajándékot. Hasonló ajándékozási alkalmat még a vásárok jelentettek *Hajdúböszörményben*.

Pünkösdkor kívül *Hajdúszoboszlón* húsvét és karácsony alkalmával kaptak valamilyen

⁶¹ Ujváry Z., 1975. 113–114.

ajándékot a pástorok. Itt főleg kalácsot, a *vesekalácsot*, amit maga a pástor vagy a bojtárja szedett össze.⁶²

A *nádudvari* pástorokat is évente háromszor: húsvétkor, pünkösdkor és karácsonykor ajándékozták meg. Húsvét és karácsony, más településekhez hasonlóan, itt is elsősorban a csürhész megajándékozási napja volt. A többi nyájakkor még, vagy már nem hajtott ki. A csordás így először pünkösdkor kapott ajándékot: *túrósbélest*. A csürhésznek pedig *duckalács*, *sonka* és néhány *tojás* járt.⁶³ A *nádudvari* csürhész húsvéti megajándékozásáról egy történetet beszélnek a környéken, amelynek *nagyiváni* változata így hangzik: „Húsvét reggelin hajtott kifele a kondás. Oszt a pap, valami Klárik nevű pap ott várta a kapuban a kaláccsal és a pálinkával. Azt mondta a kondás: — Szép, hogy az egyik pástor megismeri a másikat! — De én nem káromkodok úgy, mint maga! — felelt a pap. — Maga is káromkodna — mondta a kondás —, ha a betű úgy táncolna maga előtt, mint előttem a disznó!” A pástorok megajándékozása nagyobb ünnepek alkalmával az 1940-es években maradt el *Nádudvaron*. Azt megelőzően a csordás és a csürhész az ünnep reggelén jó korán elindult, mindegyik egy zsákot vitt magával. A háziak a kapuban várták őket, oda vitték ki az italt, s ott adták át a kalácsot, ritkábban a pénzt. Pünkösdkor a kintlévő pástorokat is megajándékozták. Karácsonykor pedig már csak a csürhész kapott ajándékot, mert a többi nyáj akkorára beszorult (40. kép).

A *balmazújvárosi pástor* „évente alig néhányszor jut italhoz. Olyankor, ha vásárba kerül, vagy ha valamelyik gazda tele kulaccsal néz ki a nyájhoz. De ez ritka eset, s csak a parasztagdánál történhetik meg: uraságoknál soha” — írja *Veres P.*⁶⁴ Karácsony, húsvét és pünkösöd alkalmával *Balmazújvárosban* is *duckalácsot*, pálinkát, szalonnát, ritkábban pénzt kaptak a csordások és a csürhések. Karácsonykor csak a csürhész, húsvétkor már a csordás is. Ezeken a napokon a reggeli kihajtáskor a pástorok és bojtárjaik zsákot akasztottak a nyakukba, s abba szedték össze a háziaktól kapott kalácsot és szalonnát. Sokszor annyi kalács összegyűlt, mondják, hogy egy-két hétig csak kalácsot ettek.

A *tiszafüredi pástorok* ritkán kaptak étel-ital ajándékot a gazdától. Nekik viszont a nagyobb családi ünnepekre, pl. lakodalomra adtak egy-két mustra birkát.

Tiszaörsön húsvét, pünkösöd és karácsony mellett még július 2-án, Sarlósboldogasszony ünnepén is megajándékozták a pástorokat. Ekkor volt ugyanis a búcsú napja *Tiszaörsön*. Az említett ünnepek mind kétnaposak voltak, amelyek első napján a pástorok a kijáró nyájakkal nem hajtottak ki. A pástorokat ezért az ünnep második napján reggel ajándékozták meg. A csordás, mivel csak május 1-én hajtott ki először, ajándékot csak pünkösdkor és búcsúkor kapott. Ezeken az ünnepeken a pástorok két tarisznyával a nyakukban indultak el hazulról. A gazda vagy gazdasszony a kapuba vitte ki nekik az ételt. Húsvétkor *nagykalácsot*, *nagy fonott* vagy *kötött kalácsot*, *tojást* és egy kupica pálinkát kaptak. Pünkösdkor és karácsonykor pedig *ducot*. Néhány helyen behívták a házba is a pástort, ahol borral kínálták meg.

⁶² *Ujváry Z.*, 1975. 112–113. A *vesekalács* vagy *vesikalács* lényegében ugyanaz a terminus. Előfordulása eddig csak *Kunmadarásról* és *Hajdúszoboszlóról* ismert. Másutt a *duc* (*duckalács*) terminust használják.

⁶³ *Ujváry Z.*, 1975. 112.

⁶⁴ *Veres P.*, 1956. 23.

Kabán a termelőszövetkezet megalakulása óta a kint háló nyájak megszűntek, csak csorda és csürhe van. A csordás és a kondás megajándékozása húsvétkor és pünkösdkor azonban még ma is szokás. Ezeknek a pásztoroknak a kabai hagyomány szerint minden egyes előttük járó jószág után egy-egy *duckalács* járt. Ünnepp reggelén már minden ház kapujában kaláccsal és pálinkával várták a pásztorokat. A pásztorok a kalácsot zsákba szedték. Amikor az megtelt, letették valahol a falu szélén, ahonnan a családjuk vitte haza. A második világháború előtti években az említett ünnepeken a gulyások és a juhászok is kaptak ajándékot, amit kivittek nekik a legelőre. Ez általában egy *duckalács* és egy-két liter bor volt.

A Hortobágy északi legelőin, *Polgár* környékén is szokásban volt a pásztorok megajándékozása nagyobb ünnepek alkalmával. A *tiszalöki* pásztorok pünkösdkor bejöttek a faluba, s sorra járták a gazdákat: *boldog ünnepeket kívántak*. (A pásztorok pünkösdi köszöntése egykor ismert volt *Kabán* is.) Ezért legtöbbször kalácsot kaptak ajándékba. Ritkábban fordult elő, hogy pünkösdkor a gazdák mentek ki a nyájhoz, de ilyenkor sem mulasztották el az ajándékozást.⁶⁵ Pünkösdkor a csordást és a kondást is megajándékozták. A gazdasszony kihajtáskor *zajdaruhában* vitte ki nekik a kalácsot.⁶⁶

Büdszentmihályon (*Tiszavasvári*) pünkösdkor a csordásnak *kerekkalács*ot adtak. Ekkor adták oda neki sokszor a *bocskorpénzt*: 2 krajcárt is, sütemény kíséretében. A kerekkalács középen lyukas kalács volt, amit a csordás a karikásostorára húzott rá. Azt mondják, hogy sokszor két karikásostor is megtelt neki kaláccsal, mire kiért a legelőre. Az ajándékokat a gazdák *Büdszentmihályon* is a kapuban adták a pásztoroknak. A kalács ajándékozása az 1930-as években már kezdett megritkulni, végleg pedig a termelőszövetkezet megalakulása után tűnt el a község szokáshagyományából.

Hortobágy környékén az ünnepek mellett a tenyésztés jelentősebb eseményeinél is megtaláljuk a pásztorok megajándékozásának szokását. Az előzőekben a kihajtással kapcsolatban már láttunk erre példákat.

Kunmadarason, ha vemhes lett a tehén, a pásztor ajándékot kapott a jószág gazdájától. Ez azonban nem volt általános gyakorlat itt. Ajándék illette meg a pásztort akkor is, ha megellett a tehén vagy a disznó. Kalácsot vagy egy *főzet disznóhúst* kaptak a fejős juhászok, amikor a gazdának vitték a gomolyát a városi házához (*Kunmadaras, Karcag, Hajdúszoboszló*). A *kunmadarasi* gulyásokat is megvendégelték, ha a gazdák kívánságára eladás céljából, vagy bármi más okból a gulyabeli jószágot hazahajtották. Ezért ezt a feladatot a számadók nem bízták a bojtárookra. A *Polgár* környéki gazdák pénzt adtak a pásztoroknak, amikor nyár idején *futosott* a marha. A *hajdúböszörményi* pásztorok ritkábban pénzt kaptak azért is, ha a beteg állatot meggyógyították. A betegség súlyosságától függően az ajándék nagysága változott. Volt olyan gulyás, aki a gyógyításért egy szűrt kapott ajándékba a gazdától. A vemhes jószág gazdájától is pénz járt *Hajdúböszörményben* a csordásnak és a gulyásnak. *Kabán* pedig, ha a pásztor a vemhes állatot jelentette a gazdájának, akkor vagy italt, vagy italra való pénzt kapott. Ezt kapta akkor is, ha a legelőn ellett meg egy tehén, s a gulyás hazavitte. *Egyeken* a gazdák szalonnát adtak a kondásnak, ha *bebúgott a disznó*. *Tiszaörsön* pedig *áldomást* kapott a kondás, egy kis italra való, ha a *rühetést* jelentette. A pénz-

⁶⁵ DENIA 1338/1–6. *Veres L. gy.*

⁶⁶ DENIA 1338/4. *Veres L. gy.*

adomány miatt ezt legtöbbször maga megtette, ritkán fordult elő, hogy másvalakit küldött be hírrel a gazdához. A csordást is megajándékozták *Tiszaörsön* a folytatás jelentésekor. Ez a szokás mind a mai napig él. A csordás olyankor bejön a gazdához és azt mondja: — *Bátyám, folyathatnája van a tehénnek, vezetheti holnap a bikához!* A háziak ilyenkor mindig behívták, és megkínálták borral. A jó hírért még pénzt is kapott. Régebben a csordások nappal jelentettek, de a kapott pénzből a kocsmában berúgtak, s ennek a csorda látta kárát. A folytatást ezért napjainkban este, behajtáskor jelentik, így a hírvívés miatt nem kell egyedül hagyni a jószágot.

A Hortobágy környéki településeken a pásztorok megajándékozásának alkalmai tehát a következők voltak (7. térkép):

a) a nagyobb egyházi ünnepek, elsősorban húsvét, pünkösd és karácsony, néhány helyen a búcsú;

b) a jószág megnézésének alkalmai nem kimondottan ünnephez kötődően;

c) a tenyésztés jelentősebb alkalmai, eseményei, mint a kihajtás, vemhesség, ellés, betegség gyógyítása;

d) esetleg egyéb időpontok, mint a vásár, piac, disznóölés, lakodalom.

A pásztorok ünnepeken történő megajándékozását nem a jeles napoknál tárgyaljuk, mert jellegükből adódóan szorosabban kapcsolódnak az állattenyésztés menetéhez, mint általában a jeles napokhoz. A pásztorajándékozások gazdasági jellegét erősíti az említett b) és c) pont felsorolása is. Az ajándékozásnál még egy társadalmi szempont is figyelemmel kell lennünk. A pásztorok és a parasztok közötti jó viszony kialakításának egyik legfontosabb módja volt ez. Minden pásztor és parasztember adatközlőm így értelmezte az ajándékozás szokását. Véleményüket pedig mérvadónak kell tekintenünk. Emellett azonban azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az eléggé gyakori ajándékozások nem megvetendő jövedelemkiegészítést jelentettek a pásztorok számára. Ez minden vizsgált településen és mindegyik pásztornál tapasztalható.⁶⁷

ÜZETÉS ÉS ELLETÉS

Az üzetésnél és az elletésnél az egyes állatoknál a természetes biológiai okok miatt tapasztalhatunk eltérést. A tenyésztésben, a gazdálkodás módjában a Hortobágy környékén lényegesebb eltérést nem az egyes települések, hanem az uradalmak és a közösségi nyájak, a paraszti nyájak és a magatartási pásztrok között találjuk.

Szerte a Hortobágy környéki településeken a juhok üzetésének ideje szeptember végén van. Ez a legáltalánosabb időpont. *Tiszafüreden, Karcagon, Hajdúböszörményben, Kunmadarason, Nagyvánban, Egyeken, Nádudvaron* és a *Hortobágyon* azt mondják a juhászok, hogy legjobb Szent Mihály-napkor üzetni. A *Nádudvari* juhászok úgy mondják, hogy *Mihály-napkor kezdték a kosverést*. Az indokaik azonban már többfélék lehetnek. Egyes gazdánál, juhászoknál nagy szerepet játszott, hogy mennyi takarmánya volt, mennyit tudott beszerezni télire, hiszen a jószágot egészen a tavaszi kiverésig takarmányozni kellett. Akinek sok jószága volt, vagy nem volt elég tehető, az igyekezett későbbre halasztani az üzetést. Ezáltal az ellés időpontja is kitolódott.

⁶⁷ Dobrossy I., 1972–1974. 104.; Bódi E., 1972–1974. 88.

Másutt ragaszkodtak a szeptemberi időponthoz. *Hajdúszoboszlón* az üzekedés Kisasszony napján (szeptember 8.), de mindenképpen Szent Mihály-nap előtt megkezdődött.⁶⁸ Ugyanez volt a gyakorlat *Büdszentmihályon (Tiszavasvári)* is.⁶⁹

Leggyakoribb a szeptember végi üzetés volt. Ebben közrejátszott az is, hogy így éppen húsvétra szépen fejlett kisbárányok voltak, amelyeknek jó áruk volt, s könnyen és jó pénzért el lehetett adni őket. A juhászok és a juhtartó gazdák véleménye szerint ugyanis legjobb a *Mátyás-napi bárány* volt. Ezt pedig csak akkor sikerült elérniük, ha Szent Mihály nap körül engedték rá a kosokat a falkára. Egy harmadik fontos ok a Mihály-napi üzetésnél a fejés volt. Szeptember végéig ugyanis a mező még jó volt, s csak ezután kezdett csökkenni a tejhozam. Erre később még visszatérünk. Sok juhász szerint azért is jobb a Mátyás-napi bárány, mert a kihajtás idejére már legalább hathetes lett. Nem kellett tehát sokáig abrakolni, másrészt pedig elég erős volt, hogy zöld fűre menjen. A *debreceni* gazdák szintén február végére ellettek, farsang idejére. Az elletés két hétnél ritkán tartott tovább.

Tiszaörsön, Hajdúdorogon, ritkábban *Nagyivánban*, valamint a káptalani birtokokon az üzetés ideje korábban volt, mint a fentebb említett településeken. Bár *Hajdúböszörményben, Tiszafüreden, Karcagon* és *Kabán* is előfordult olykor, hogy a nagyobb gazdák bizonyos gazdasági megfontolások miatt előbb üzettek. *Hajdúdorogon* és *Tiszaörsön*, hacsak nem voltak takarmány dolgában megszorulva, szeptember első két hetében, a káptalani birtokokon pedig még ennél is korábban, augusztus végén üzettek. Így a juh december végén, január-február fordulóján ellett (41. kép).

Azokon a helyeken, ahol az elletés a Mátyás-nap körüli napokra esett, ott általában pünkösdre választják el a bárányokat. *Kunmadarason* ezeket tartják a legjobbkori bárányoknak. Pünkösdre volt a választás *Nagyivánban* és *Hajdúszoboszlón* is. A választás után kezdődött a fejesi szezon, amelynek tartamát tehát meghatározta az üzetés és elletés időpontja. A fejesi idény kezdetekor *Kunmadarason* a gazdák kint a legelőn gazdasági évést, mulatságot tartottak. A fejés májustól szeptemberig tartott. *Nádudvaron* májustól szeptember derekáig, de legkésőbb is az aratástól Mihály-nap hétéig fejték a juhokat. *Kabán* pedig május 15-től szeptember 8-ig, ahogy a juhászok mondják: *Zsófi-naptól Kisasszony-napig*.

A juh fejése a juhászok feladata volt, a juhtej feldolgozása pedig mindenütt a juhásznék munkáját jelentette. A juhtej feldolgozásához szükséges oltó készítése a juhászasszonyok nagypénteki munkája volt (*Hajdúszoboszló, Hajdúdorog, Kunmadaras*). *Hajdúszoboszlón* a juhászasszonyok nagypénteken még a gazdaházakhoz is eljártak oltót készíteni⁷⁰ (42. kép).

A Hortobágy környékén a marha üzetésének nem volt hagyományos időpontja. A legtöbb legelőn a bika köztejtart a tehénnek, „oszt amikor felindult folytatni, akkor üződött, amikor akart” — mondják a *nagyiváni* gulyások. Ha vemhes jószág volt kint a legelőn, az elletés is ott zajlott le. A Hortobágy környékén a téli elletés volt a gyakoribb. *Hajdúböszörményben* a gazdák azt szerették jobban, ha a tehén januárban ellik. *Hajdúböszörményben, Tiszaörsön, Tiszaszentimrén* és *Nagyivánban* folytatni be-

⁶⁸ Málnási Ö., 1928. 74.

⁶⁹ Gombás A., 1963. 236.

⁷⁰ Gunda B., 1972–1974. 229.; Dobrossy I., 1972–1974. 103.

hajtották a tehenet a pásztorok a községben levő apaállat telepre. A gyakorlat szerint az volt a jó, ha *jókor jött be folytatni*, azaz korán, a kihajtás utáni első-második hónap folyamán.

A legtöbb hiedelem, mágikus cselekmény, szokás a szarvasmarha tartásában figyelhető meg a Hortobágy vidékén. Mellette hasonlóan gazdag ilyen vonatkozásban a baromfitartás, de más állatok tenyésztésében a mágikus cselekményeknek alig van nyoma.

Minden állatra, így a szarvasmarhára vonatkozóan is általánosan ismert a vizsgált területen a születendő állat nemére való jóslás. Ezekről részletesen a karácsonyi és újévi szokások ismertetésénél olvashatunk.

Ellés körüli mágikus cselekményekkel csak a szarvasmarhatartásban találkozunk. Ezek a kisborjú és a tehén rontástól való megvédését, valamint a tehén tejhasznának további biztosítását szolgálták. A hiedelem szerint ugyanis az ellés napján a boszorkányok, s más hozzáértő emberek megronthatják a tehenet, elvihetik a tejhasznát, ha a háztól egy szál szalmát, szénát vagy nádat elvisznek, mondják *Poroszlón*.⁷¹ Hogy a tehenet ne tudják megrontani, *Nagyivánban* az ellés után a tehén „ganajából felakasztottak egy kicsit a kéménybe”. „Nem volt az Istennek az a boszorkánya, hogy a tejet elvigye a tehéntől”, mondják. Ezt a *nagyiváni* pásztorok és parasztok minden ellés után megtették. Csak így volt hatásos. Arra pedig különösen vigyáztak *Nagyivánban*, hogy a tehén ellésekor vagy az ellés után idegen ember be ne menjen az istállóba. Azt akarták így elkerülni, hogy a tehénhez *boszorkányosok* férkőzzenek. *Karcagon* ahhoz a jászolkarikához, amelyhez a tehenet kötik, dróttal bogáncsot erősítenek, hogy távol tartsák a rontást. Ezt ugyan nemcsak ellésekor gyakorolták.⁷² *Tiszaszőlősen* ellés után a tehén *pokljáról* levették a *vajcsimbókot*, amit korpával összekeverve megetettek a tehénnel. Ettől sok és zsíros tejet, és sok vajat reméltek. A tehén poklát pedig elásták az istállóküszöb alá, hogy a tehenet meg ne rontsák. *Tiszaörvényen* ellés után fokhagymakoszorút akasztottak a tehén farához a gerendára rontás ellen. *Tiszafüreden* pedig ellés után kölest szórtak a tehén alá, s azt mondták:

*Míg ezt össze nem szedi,
Hasznát el nem viheti!*

Hajdúböszörményben századunk elején azt tartották, mondta egy idős gulyás adatközlő, hogy „amikor megellett a tehén, az első, úgynevezett *föccstejből* hagytak és majd később kifőzték *gurásztának*”. A tehén tulajdonosa ebből igyekezett minél több szomszédnak adni, hogy „el ne vigyék a tehén tejét”. Ez a szokás megtalálható *Hajdúnánáson* is. „A frissen ellett tehén gyenge, két-három napos tejéből készült a *gurászta*” — írja *Bencsik J.* „A két-három napos tejbe egy-egy bögre, e célra tárolt *föccstejet* öntenek, attól összemegy *gurásztának*. Kis tűzön főzik fel a tejet, alig melegszik meg, és kész a *gurászta*. Nagyobb mennyiségű tejet gyűjtenek össze, s egyszerre *gurásztának* megfőzve szétadogatják a szomszédoknak és az ismerősöknek. Azt tartják a hajdúnánási asszonyok is, hogy a tehén annál több tejet ad, minél több helyre

⁷¹ N. Bartha K., 1931. 71–72.

⁷² Györfiné Kovács I., 1973. 303.

ajándékoznak guráasztát. *Komaszilkébe* viszik: *Megellett a tehenünk, fogadják el ezt a kis kóstolót!* A megajándékozott család azzal köszöni meg, hogy *adjon az isten sok tejet!* Az edényt mosatlanul adják vissza. A viszontajándékozás szokása nem ismert.⁷³ *Hajdúszováton* a guráasztát a tehén ellése utáni harmadik napon főzték. A gazdasszony ebből küldött a szomszédoknak, mert azt tartják, hogy így több tejet ad a tehén.⁷⁴ *Tiszaörsön* pedig a tehén ellés utáni első tejéből *pitét* szoktak kavarni, sütni. A gazdasszony ebből a pitéből vitt a szomszédoknak kóstolóba. Amikor pedig azok a pitét ették, egy kis vízzel lelöcsolta őket, s azt mondta: *Ilyen vajas legyen a tehennek a teje!* Néhány évtizede azonban ezt a szokást már nem gyakorolják. *Egyeken*, mind a mai napig, az ellés utáni első fejés tejet a tehénnel itatják meg, hogy több tejet adjon. *Karcagon* ellés után kb. egy óra múlva megfejk a tehenet és megszojtatják a kisborjút. Az öregek szerint a kifejt tejet a tehénnel kell megitatni, hogy jobban megjöjjön a teje.⁷⁵

A fiatal állatokat, így a kisborjút is, a szemmel veréstől féltették nagyon. Ezért a fiatal, néhány napos vagy hetes állatokat nem szívesen mutatják meg idegennek még ma sem. Ha valaki mégis megnézi, akkor meg kell köpdösni. Ezzel vélik megelőzni a szemmel verést. Ez a hiedelem és megelőzési mód minden vizsgált településen ismert.

A sertés üzetésénél is hasonló volt a helyzet, mint ahogy azt a szarvasmarhánál láttuk. Ennek sem volt hagyományosan kötött időpontja. A folytatást igyekeztek azonban a sertésnél is úgy intézni, irányítani, hogy a fialás télidőbe essen. A malacok így a kihajtás idejére eléggé megerősödtek. Bár nagyon sok helyen vegyes konda és csürhe volt, a disznókat is legtöbbször a községi apaállat telepre hajtották búgatni. Ezeket, más apaállatokkal együtt, külön megbízott gazda vagy pásztor gondozta.

A PÁSZTORKUTYA

A Hortobágy és környékének állattenyésztésében két szempontból is nagy jelentősége volt a pásztorkutyának. A napjainkra erősen megfogyatkozott nagy testű komondorok és kuvaszok feladata volt a legelőkön tartózkodó pásztorok és állatok védelme nemcsak a farkasoktól, hanem a tolvajoktól is. A pásztorkutyának ez a szerepe napjainkig fokozatosan vesztett a jelentőségéből. Pásztoraink kutyáiknak elsősorban a jószágterelésnél veszik hasznát. Az elmúlt évtizedekben erre a célra a komondornál és kuvasznál kisebb testű pulikat tartották.

A pásztorkutyák értékét növeli, hogy hosszú ideig tart és sok veszéllyel jár betanításuk.⁷⁶ Megszokott, jól begyakorolt kutyáiktól ritkán váltak meg a pásztorok. Egy-egy jó kutya szerintük felér egy bojtárral. Egyes *kunmadarasi* juhászok kis

⁷³ Bencsik J., 1974. 58.

⁷⁴ Ferenczi I., 1970. 31. E tanulmányában Ferenczi I. számos párhuzamot említ Csongrád, Csanád, Békés, Hajdú és Bihar megyékből arra vonatkozóan, hogy „a tehén borjazása után fejt és már ehető tejet fölforralták, s a megtúrosodott ételt, a guráasztát elfogyasztották. A lakomára meghívták a környékbeli gyerekeket, vagy küldtek belőle a szomszédoknak, rokonoknak és ismerősöknek. A szokást bőségvárakozó mozzanat egészítette ki.” Ferenczi I., 1970. 34.

⁷⁵ Györfiné Kovács I., 1973. 299.

⁷⁶ Bencsik J., 1971. 156.

túlzással azt mondják, hogy a kutya annyit jelent a pásztorembernek, mint a parasztembernek 50 hold föld, mert az „kereste meg a kenyeret”.

Ezek után érthető, hogy a pásztorkutyák tartásában, gyógyításában számtalan mágikus eljárással, cselekménnyel is találkozunk. Az alábbiakban ezeket, a gyakran ma is élő mágikus eljárásokat, hiedelmeket tekintjük át.

A befogott, vagy vásárolt pásztorkutyákat új gazdájuk minden eszközzel igyekezett magához szoktatni, nehogy elcsavarogjanak, vagy régi helyükre, előző gazdájukhoz visszazökjének. Ennek mágikus módját még napjainkban is széles körben gyakorolják a pásztorok. *Polgáron*,⁷⁷ *Hajdúnánáson*, *Kabán*, *Karcagon* és *Kunmadarason* a pásztorok kutyavásárlás után kenyeret tesznek a hónuk alá, s az izzadsággal átitatott kenyeret a kutyának adják. Az ilyen kenyérral megetetett kutya nem hagyja el gazdáját. *Kunmadarason* erre a célra pirított kenyeret is használtak. Hajnalban, napfeljötté előtt egy kis darab kenyeret jó erősen megpirítottak, levizelték, s ezt adták enni az új kutyának.

Gyakori eset volt, hogy a kutyák több napra is elcsavarogtak a legelőkön. Egyes pásztorok szerint (*Nádudvar*) főleg üzekedéskor kóborolnak el. Az elveszett vagy elcsavargott kutyát nevének többszöri elkiáltásával lehet visszahívni. Különösen a juhászok között volt nagyon elterjedt az a mágikus gyakorlat *Karcagon* és *Kunmadarason*, hogy három nap egymás után a kémény alá álltak, s a kéménybe kiáltották a kutya nevét. Ezután a kutya harmadnapra visszatért. Ha mégsem jött vissza, *Kunmadarason* a csizmaszárba kiáltották még háromszor a nevét. A kutya nevének kéménybe kiáltása ismeretes a *Hajdúságban* is.⁷⁸ Egyes *karcagi* juhászok szerint az elveszett kutya visszahívása érdekében is kenyeret kell pirítani. Ezt kell a kémény alá vinni, bele kell fűtyülni a kéménybe, s a kutya hamarosan visszajön.

A legelőn levő *nádudvari* pásztorok a kutya visszahívásakor kocsikereket emelnek a magasba, s a kerékagyon keresztül háromszor vagy hétszer kiáltják el a kutya nevét. Hasonlóképpen tesz az a pásztor is (*Polgár*), aki a kocsikereket beviszi a konyhába, s a kémény alá áll vele. A kerékagyon keresztül kiáltja el háromszor az elveszett kutya nevét. Mindkét mágikus eljárást hajnalban kell elvégezni. A kutya visszahívásának utóbbi változata ismeretes Szatmár megyében is.⁷⁹

Kunmadarason azt mondják a pásztorok, hogy a veszettség mindig a páratlan években tör ki a kutyákon. A Hortobágy északi területein (*Hajdúnánás*, *Büdszentmihály*) a veszettséget arról ismerték fel, hogy a kutya mindig napnyugat felé indult. „Ha a gazdája észrevette, hogy a kutyája megveszett, mutatott neki egy irányt, s azt mondta: menj, de ne bánts se embert, se állatot — a kutya megindult a mutatott irányba s mindaddig ment, míg össze nem esett.”⁸⁰

A veszettség okaként a pásztorok általában azt említik, hogy a kutya télen sok hővet iszik. De vigyáztak a kutyák etetésére is, hiszen a rendetlen táplálástól, a sok vagy romlott hústól (*Hajdúnánás*), a meleg víztől, a forró ételtől (*Büdszentmihály*,

⁷⁷ DENIA 1960/6. *Gunda B.* gy.

⁷⁸ *Bencsik J.*, 1974. 37.

⁷⁹ *Luby M.*, é. n. 52.

⁸⁰ *Igmándy J.*, 1941. 256–257.

Hajdúnánás), vagy a nagyon fűszeres tápláléktól is megveszhet a kutya. Előidézhethi a betegséget a szomjúság, a vízhiány is.⁸¹

A *tiszaörsi* pásztorok és gazdák szerint a veszettséget meg lehet előzni. Fialás után a kiskutya farka végét és mindkét füle hegyét levágják, s ledugják a kiskutya torkán. Hiedelmük szerint az ilyen kutya nem vesz meg. Ennél jóval elterjedtebb az a képzet, amely szerint az a kutya nem vesz meg sosem, amelyik *farkaskörömmel* jön a világra. A farkasköröm hosszúra megnőtt, karikába visszahajlott köröm, amely legtöbbször a kutya hátsó lábán nő. *Egyeken* és *Újszentmargitán* a pásztorok, *Polgáron*⁸² pedig a parasztok ezt *saskörömnek* hívják. A *Nagykunságban* a pásztorok minden reggel pirított kenyeret adtak a kutyáknak a veszettség megelőzése érdekében. A kenyeret a bogrács kormos aljához és a pipa sárgaréz kupakjához dörzsölték hozzá.⁸³ *Nádudvaron* a kutyát napfelkeltekor a kelő nap felé fordították, s úgy adták oda neki a pirított kenyeret.

A veszett kutya gyógyításának számtalan módja ismert. Legtöbbjükben megtaláljuk a kőrisbogár (*cantharis*)⁸⁴ és a pirított kenyér felhasználását. *Hajdúnánáson* a veszett kutyának 9 darab kis kenyeret adtak, s mindegyikbe a kőrisbogár lecsipett fejét dugták. Vannak azonban olyan *hajdúnánási* pásztorok is, akik a kenyérbe ezen kívül még kicsi piros posztódarabokat és piparezet dugtak. Mások pedig 9 darab kőrisbogarat fogtak össze hajnalban, s ezek lecsipett fejét vízbe téve, megittatták a kutyával.⁸⁵ A megszáritott kőrisbogárport *Nádudvaron*, a *Nagykunságban* és a *Sárréten* a kutya italába teszik. Az eljárást 9 napon keresztül hajnalban mindig megismétlik. A veszettség gyógyításához azonban itt is hozzátartozik a kenyér pirítása. A pirított kenyeret a bogrács aljához dörzsölik, és bekenik fokhagymás szalonnával. Az így elkészített kenyérdarabot a *nádudvari* katolikusok a karácsonyi morzsával, ami szentelt ételnek számított, adják oda a veszett állatnak. *Hajdúnánáson* azt tartja a hagyomány, hogy a kormos kenyér csak arra volt jó, hogy a veszett kutya nem mart meg senkit.⁸⁶

A veszett kutya által megharapott és megbetegedett emberek és állatok gyógyításának módjával itt részletesen nem foglalkozunk. Ezekben az eljárásokban azonban állandó elem a veszett kutya megégetése, miközben az emberek és az állatok a füstbe állnak. A Hortobágy északi területein, *Hajdúnánáson* és *Újszentmargitán* a veszett kutya harapását a kutya szőrével gyógyították. A szőrt rákötözték a sebre, vagy elégették, s a sebet a hamuval szórták be. A veszettség gyógyításával specialista gyógyítóemberek, az ún. *veszettidoktorok* foglalkoztak. Néhányukról a Veszettorvosok című fejezetben olvashatunk. Gyógyszereik között legfontosabb a már említett kőrisbogárpor. Orvoslási eljárásaikat, gyógyszereiket legtöbbször visszavezethetjük XVIII–XIX. századi orvosi szakkönyvekre.⁸⁷ Egyes *Nagykunságban* élt veszettidok-

⁸¹ Igmándy J., 1941. 257.

⁸² DENIA 1960/5. Gunda B. gy.

⁸³ Szűcs S., 1957. 100.

⁸⁴ Magyary-Kossa Gy., 1929. I. kötet 359–363.; *Vajkai A.*, 1936. 157. – A gyógyításhoz, a Nagy-kunság vidéki veszettségéről való képzetekhez l. m. *Tálas I.*, 1942. 209–210, 213.

⁸⁵ Bencsik J., 1974. 37.

⁸⁶ Igmándy J. 1941. 257.

⁸⁷ Györffy I., 1955. 125.; *Vajkai A.*, 1936. 156.; Szűcs S., 1957. 98. Az állatorvosi könyvek és a népi orvoslási gyakorlat összefüggéseire l. *Vajkai A.*, 1948. 3. 10.

torok tevékenységéről levéltári források is tudósítanak a XVIII. századból. A levéltári források és a mai pásztorok gyakorlata között lényeges eltérést nem találunk.⁸⁸

A nagyobb testű kutyáknak (komondor, kuvasz) a pásztorok nagyon gyakran folyónevet adtak. A napjainkra elfelejtődött hiedelem szerint ugyanis a folyónevet viselő kutya nem vesz meg. A hiedelemtartalom nélkül ez a névadási gyakorlat szinte napjainkig megőrződött. *Balmazújvárosból Veres P.* is a következő komondorneveket említi: Tisza, Duna, Sajó.⁸⁹

A pásztorok és a parasztok a Hortobágy környékén a fehér szőrű kutyákat kedvelték, mert ezeket éjszaka is lehetett látni. A hiedelem szerint pedig a fehér szőrű kutya szerencsét hoz a megőrzendő tárgyra. A Hortobágy környékén mindenütt azt mondják, hogy csak a gyenge kutyák ugatnak, az erősek nem.

A farkasszuka minden fialáskor egy kutyakölyköt is fial, mondják a pásztorok. Ám ha felismeri, rögtön megöli, nem neveli fel. Felismerni pedig onnan tudja, hogy a farkas iváskor harapja a vizet, a kutya pedig nyalja (*Hajdúdorog*). Egy másik *hajdúdorogi* hiedelemtörténet szerint régen a kutya és a nyúl nagy barátságban éltek. Egy hideg este a tűz körül melegedtek, s fogadtak, ki tudja átugrani a tüzet. A nyúlnak sikerült, a kutya azonban beleesett, s leégett a talpáról a szőr. Azóta haragszik a kutya a nyúlra, s üldözi, mert az ő lába a csupasz, a nyúl talpa pedig szőrös.⁹⁰

Az a körülmény, hogy az ismertetett hiedelmek és mágikus eljárások a Hortobágy környékén nagyjából egységes formában, s elsősorban a pásztorok gyakorlatában találhatók meg, jól példázza a pásztorkutyák fontosságát a pásztorkodásban, az állattenyésztésben.

BESZORULÁS

Ahogy a jószág első tavaszi kihajtásának időpontja nyájfajták és tulajdonformák szerint különbözött, ugyanúgy az őszi behajtás időpontja is változatosan alakult a Hortobágy környéki településeken.

A ménések legelőn való tartózkodását nagymértékben befolyásolta a földművelés menete. A kora tavaszi szántás után a legelőre kicsapott lovak nagy részére a nyár közepén, az aratás utáni hordáskor, majd pedig ősszel, az egyéb termények behordásakor nagy szükség volt. A közös nyájakba lovukat kihajtó gazdák nagy többsége nem nélkülözhetette állatait. Kevés volt azoknak a gazdáknak a száma, akiknek nem kellett igénybe venni minden jószáguk igaerejét az említett munkáknál.

A fenti okok miatt a legtöbb helyen a ménes csak három hónapig volt kint a legelőn. *Hajdúdorogon* a nyáját már Péter-Pálkor szétverték: széjjelhordták a lovakat, mert hordani kellett, mondják. Azt a pár csikót, ami ezután még megmaradt, nem volt érdemes kint tartani, mert *az egyedül nem állott. Hajdúböszörményben* a ménes szétverése augusztus-szeptember fordulóján megtörtént.⁹¹ A *heverő* lovakat a ménes-

⁸⁸ *Magyary-Kossa Gy.*, 1929. II. kötet 207–211.

⁸⁹ *Veres P.*, 1967. 275.; *Vajkai A.*, 1937. 83. *Herman O.*, 1914. 597–622.; *Györffy I.*, é. n. 141.; *Nyíri A.*, 1963.; *Implom J.*–*Kőhegyi M.*, 1964.; *Kőhegyi M.*, 1966.

⁹⁰ DENIA 1417. *Tikos B.* gy.

⁹¹ *Vö. Bencsik J.*, 1971.

ről *Polgáron* is már július-augusztusra, a hordásra hazahajtották.⁹² Egyeken a ménest az időjárástól függően Mindenszentekre (november 1.) vagy András-napra hajtották be. *Balmazújvárosban* a ménesnek legalább Erzsébet-napig ki kellett húzni kint a legelőn, jó idő esetén pedig András-napig. Ekkor azonban még akkor is beszorultak, ha az időjárás továbbra is jó maradt. A fogatolt lovakat azonban *Balmazújvárosban* is már korábban, a hordásra hazavitték. Napjainkban pedig a nagyjóságok, így a ménes beszorulása is november 1-én van. *Nádudvaron* a ménes november 1-ig volt kint a legelőn. Novemberben került sor a ló beszorulására *Kunmadarason* is. A hortobágyi ménesek behajtásának időpontja változóan alakult. Az időpontokat bizonyos megszokás, hagyomány mellett itt is elsősorban az időjárás határozta meg. Megfelelő jó időjárás esetén a ló, de a szarvasmarha behajtásának ideje általában november közepére vagy a hónap második felére esett. A ménes behajtásának ideje így legtöbbször Erzsébet- (november 19.) és Katalin-nap (november 25.) között volt. A *debreceni* ménest a pásztorok behajtották a város alá, s ott verték széjjel. A nyáj egy részét azonban már útközben elhagyogatták az útmenti tanyákban.⁹³

A hortobágyi gulyákat valamivel később verték szét, mint a méneseket. A Hortobágyról november 18-án indultak el, Erzsébet-napkor. Menet közben *hagyogatták elfele* a marhát. Azoknál a tanyáknál, amelyek közel estek a mátai úthoz, már várta őket a gazda. Ott azután rögtön *kiszaggatták a jóságait*. Mire *Debrecenbe* értek, fogyott a jóság, de nőtt a számadó és a bojtárok kedve: „mert ugye mindenütt csak megkínáltak egy kis itallal”. *Debrecenben* a *Köntösgátnál* volt a szétverés, a város nyugati szélén. A gazdák oda mentek a jóságukért. Akinek utoljára maradt ott a marhája, azt a pásztorok hazahajtották. Általában azon a helyen is vacsoráztak. Voltak olyan gazdák, akik kifejezetten kérték a pásztorokat, hogy az ő jóságát hagyják utoljára, s menjenek el hozzá vacsorára. Az ilyen esetekre még ma is szívesen emlékeznek vissza a pásztorok. A vacsora pedig mindig mulatássá alakult, amit a gulyások a kocsmában még folytattak (43. kép).

A szétverés utáni nap a gulyásszámadó és bojtárjai *Debrecenben* a felügyelő gazdánál jelentkeztek. Ő azután elmondta nekik, hogy „abban az évben mi volt a jó, és mi volt a rossz”. A felügyelő gazda ilyenkor ebéden látta vendégül a pásztorokat. Birkapörköltet vagy disznógulyást ettek, utána bort és pálinkát ittak. Ez a szokás megvolt a csikósoknál is. Behajtáskor és szétveréskor a pásztorok nem szűkölködtek az italban, hiszen a jóságot átvevő gazdák mindig vittek egy kis bort nekik.⁹⁴

A hortobágyi gulyák behajtásának ideje az elmúlt évtizedekben többször változott. A múlt század végén előfordult egy Mihály-napi (szeptember 29.) terminus,⁹⁵ a legkésőbbi időpontot pedig András napja (november 30.)⁹⁶ jelentette. Ezek után, kb. a századforduló körüli években állapodott meg a behajtás időpontja Erzsébet-nap tájékára, ami az utóbbi évtizedek gyakorlatát is jelentette.

Újszentmargitán a nagyjóság már bejött november elején, *beszorult Mindenszentekre*. *Tiszaörsön*, az időjárástól függően, novemberben verték szét a gulyát, kint a

⁹² Bencsik J., é. n. 83.

⁹³ DENIA 1417. Tikos B. gy.

⁹⁴ DENIA 1417. Tikos B. gy.

⁹⁵ Balogh I., 1938. 15.

⁹⁶ Ecsedi I., 1914. 130.

legelőn. Itt a gazdáknak ki kellett menni a jószágukért. A század elején a behajtás időpontja *Nagyivánban* András-napkor volt. Ma azonban már sokkal korábban, október folyamán bejön a marha. Csak hat hónapot tölt kint a gulya a legelőn. Miután a gulyások *szétadták a marhát*, naplemente felé a kocsmába vezetett az útjuk, ahol birkahúst főzettek és egészen reggelig mulattak. A *karcagi* és *kunmadarasi* gulya is beszorult Mindenszentekre. *Kunmadarason* a behajtás azonban nagymértékben az időjárástól is függött. Emiatt sokszor hóleesésig kint voltak. Ebben a termelőszövetkezetek megalakulása sem hozott változást, bár ma már egyre inkább gyakoribbnak mondható a november 1-i, mindenszenteki terminus, függetlenül az időjárástól.

Idős pásztor- és parasztemberek visszaemlékezése szerint az *egyeki* gulya egészen a hóleesésig kint volt a legelőn. A csorda is kijárt egészen addig, amíg az időjárás engedte. A behajtással az elmúlt néhány évtizedben már nem várták meg a havazást, a gulyát Mindenszentekkor, de legkésőbb András-napkor szétverték. A *balmazújvárosi* gulya a méneshez hasonlóan vagy Erzsébetkor, vagy ha az idő engedte, András-napkor szorult be. Erzsébet-nap ugyanis „az a híres határnap, amikor az ős változni szokott, ha ekkor le nem esik a hó – még ha elolvad is utóbb –, akkor elmegy karácsonyig, s ha még akkor se, akkor elmegy Vízkeresztig vagy Remete Antalig” (január 17.) – írja *Veres P.*⁹⁷ Régen bizony sokszor előfordult, mondják, hogy Erzsébet-nap táján a marha a *havat hozta a hátán*. *Balmazújvárosban* a marhákat a pásztorok a gazdák házához hajtották, bár voltak olyanok is, akik a legelőre kimentek értük. Az 1950-es évektől kezdődően a gulya behajtásának időpontja valamivel korábbra, november 1-re (Mindenszentek) tolódott. Mindenszentek volt a behajtás napja *Büdszentmihályon* (*Tisza-vasvári*) is.

Századunk elején a *nádudvari* gulya András-napig volt kint, ha az időjárás engedte. Hidegebb idő esetén már Erzsébet-nap körül beszorult. *Kabán* a gulya behajtásának idejeként a legelő állapotát jelölik meg, ami általában a november hónapra utal. Amikor *kopott a legelő*, mondják, a gulya hazajött. Erzsébet-nap táján volt a behajtás. Ha az időjárás megengedte, a *kabai* csorda kijárt még Erzsébet-nap után is.

Hajdúnánáson „ősszel Márton-(november 11.) vagy Erzsébet-nap körül szorultak a gulyák. A múlt század végén még rendre megvárták a mezőn a havazást. Ha csak egy kis *perge* (kevés) hó esett, akkor még tovább maradtak a pusztán, illetve a szántóföldeken. Nem jöttek haza a városba, míg az *avaros* legelőt vagy a csutkaföldeket teljesen le nem takarta a hó.”⁹⁸ *Hajdúböszörményben* a gulya kint volt Erzsébet-napig. Ekkor a nyáját behajtották a városkertbe, s a gazdák onnan vitték el állataikat. Sok gazda azonban már Erzsébet-nap előtt hazahajtotta a gulyáról marháját. Azt mondják a pásztorok, hogy ezért Erzsébet-napra sokszor már csak a gulya fele maradt. Az utóbbi évtizedekben a gulya behajtásának időpontjában *Hajdúböszörményben* is változás következett be: a nyáj Mindenszentek napján beszorul.⁹⁹ *Hajdúdorogon* a behajtás előtt egy-két héttel kidobolták, hogy *mindenki vigye haza a marhát Mindenszentekre*. A legtöbb gazda ezt meg is tette. A nyáj maradékát a pásztorok itt a városkertbe hajtották, ahonnan haza lehetett vinni. A szétverés után a pásztorok valamelyik kocs-

⁹⁷ *Veres P.*, 1967. 126.

⁹⁸ *Bencsik J.*, 1974. 31.

⁹⁹ *L. m. Bencsik J.*, 1971. 131.; *Balogh I.*, 1938. 16.

mában a maguk körében megünnepezték a legeltetési idény befejeztét. A gulya beszorulása után *Hajdúdorogon* kiadták a *Kislegelőt* a juhászoknak. A juhnyáj átment a gulyaföldre, mint ahogy a Hortobágyon is.

A legeltetés során a gulyások és a juhászok között gyakorta volt ellentét amiatt, hogy a juhnyájak sokszor átcsaptak legelni a gulyaföldre. A pásztorok szerint a marha nem szereti a juh szagát, s a juh jobban lerágja a fűvet, mint a marha, amelyik csak nagyobb fűvű mezőn tud legelni. A települések hatóságai tiltották is a juhászoknak a gulyaföldön való legeltetést. A nagyjóság beszorulása után mehettek csak át a gulyalegelőre, s ezzel megkezdődött a juhászok számára az őszi legeltetés, az *őszölés*.¹⁰⁰

A káptalani birtokokon a juhok behajtási ideje teljesen az időjárástól függött. Bár erős, hideg tél esetén a juh is beszorult Mindenszentekre. Az általános gyakorlat azonban az volt, hogy a behajtás hóeleséskor volt. *Tiszaörsön* is hóesésig voltak kint a juhval, de előfordult, hogy András-napkor, november 30-án a nyáját hazahajtották. A *tiszafüredi* juhászok visszaemlékezése szerint a beszorulás november 10–15-re, néha pedig december elsejére maradt, ahogy az időjárás lehetővé tette. A juhokat a Vásártérre terelték be a pásztorok egy hatalmas karámba. Itt már várták őket a jószágtulajdonos gazdák vagy cselédjeik, hiszen a behajtás időpontját már előre kihirdették. *Kunmadarason* a közös nyájak egészen decemberig kint voltak. A juhászok emlékeznek olyan évekre, amikor Ferenc-napkor (december 5.) vagy éppen karácsonykor szorult be a juh. Utána a *kunmadarasi* gazdatársaságok gyakran összejövetelt tartottak, amelyen kiértékeltek az elmúlt gazdasági évet. Késői beszorulás esetén ez az összejövetel egybeesett a juhászfogadással. Az összejövetel, vacsora, és az ezt követő borozás, mulatás lefolyása hasonló volt a juhászfogadásnál leírtakhoz. A juhok behajtása *Nádudvaron* is hasonlóan alakult. Hidegebb időjárás esetén már november közepén, Erzsébet-napkor bejött a nyáj, máskor pedig december 1-ig is kint maradtak. A közös nyájakat *Kabán* is az időjárástól függően, az említett időpontokban hajtották be (44. kép).

A Hortobágyon a juh egészen sokáig kint maradt. Amíg a hó le nem esett, nem hajtották be. Sokszor még az újévet is a legelőn ünnepelték. Ebben az időben már a Hortobágy folyó nyugati oldalán, a gulyaföldön legeltettek. Ha már nagyon elromlott az időjárás, a nyájakat *széjjelhányták*. A Hortobágyon az volt a szokás, hogy a gazdák juhait a pásztorok hazahajtották. A késői szétverés miatt a Hortobágyon a juhok takarmányozása általában karácsony körül kezdődött.¹⁰¹ Beszorulás után a juhászok egy része elállt nagyobb gazdákhöz telelős pásztornak.¹⁰²

A juhnyájak *Hajdúböszörményben* is a hóelesésig voltak kint a legelőn. A behajtás ideje ezért általában november végére, december elejére esett. Szétveréskor a juhásznak gyakran haza kellett hajtani a gazdák nyájban levő jószágát. A behajtás, szétverés után *Hajdúböszörményben* a juhászok nem tartottak mulatságot.¹⁰³ A *hajdúdorogi* magartati juhászoknak, kisebb juhtartó gazdáknak a Legeltetési Bizottság egész évben engedélyezte a legelők használatát. A gulya november 1-i beszorulása után a gulyaföldet itt

¹⁰⁰ Balogh I., 1938. 15.

¹⁰¹ Balogh I., 1938. 14–15.

¹⁰² L. m. Balogh I., 1938. 31.

¹⁰³ L. m. Bencsik J., 1971.

is a juhászok vették birtokukba. Enyhébb teleken a juhászok egész télen kint jártak. Bár egyesek szerint „a deres fű már nem jó a hasas birkának”. A téli legeltetéssel viszont nagyon sok takarmányt megtakarítottak a pásztorok. Napjainkban a legelőt csak január 15-ig lehet használni, még jó időjárás esetén is, utána április 1-ig tilos ráhajtani, pihentetni kell. A közeli *Büdszentmihályon* (*Tiszavasvári*) a század elején karácsony tájékán került sor a juhnyájak beszorulására¹⁰⁴ (45. kép).

Balmazújvárosban Erzsébet- vagy András-nap után már csak a juhászok voltak kint a legelőn. Az időjárástól függően egészen addig, amíg le nem esett a hó, vagy meg nem kezdték az elletést.

A sertések egész évben kijártak. A *hajdúdorogi*, *büdszentmihályi*, *tiszafüredi*, *egyeki* és *tiszaörsi* pásztorok szerint a csürhét és a kondát télidőben is jó megjáratni. A konda létszáma azonban állandóan változott. Nagyon sok gazda ugyanis már kora ősszel hazavitte, s hízásra fogta disznóját. A hízókat pedig a naponta kijáró csürhéknel sem jártatták már a tél folyamán. Az említett helyeken a konda behajtása a nagy hó beálltakor volt. Szétverés után a kondásoknál nem volt mulatság. A *karcagi* kondások is csak az erős tél beálltával hajtottak be. A *karcagi* konda a várostól távoli Ecsegzugban legelt. A kondában ott köztejtartak a kanok is. A tréfás mondás szerint egy-egy gazda tavasszal kihajtott 4–5 disznót, télen pedig 15–20-at hajtott be a kondás. A gazda pedig kiabált: „Ne hajtsd már ide, nem kell nekem!”¹⁰⁵ Ez a történet még a múlt század végi állapotokra utal. A legelőfelosztások (1896) után a *karcagi* sertéstartásban is változások következtek be.

A Hortobágy környéki nyájak behajtásának őszi időpontját tekintve elég nagy eltérésekkel találkozunk az egyes települések között. Ugyanezt tapasztaltuk már a kihajtási terminusoknál is. A *debreceni Hortobágyon* pl. a nagyjószágok behajtási ideje Szent Mihály-nap és Mindenszentek napja között váltakozva, végül is a századforduló után Erzsébet-nap körül állapodott meg, s maradt ezen a napon szinte napjainkig. Más településeken viszont a mindenszenteki behajtás gyakoribb az elmúlt évtizedekben is. A különbségekben az egyes állatfajok, valamint az időjárás alakulása mellett a tulajdonviszonyok is közrejátszottak. Az utóbbi évtizedekben egyre inkább az időjárás határozza meg a behajtási időpontokat. Hagyományos terminusoknak a jeles naphoz kötött behajtást tekinthetjük, még akkor is, ha már ezek meghatározásában is szerepet játszott az időjárás és a mező állapota. Ez utóbbiak figyelembevétele már egy okszerűbb állattartás jeleként értékelhető, s mindenekelőtt a juh- és a sertésenyésztésben tapasztalhatjuk. Üzemgazdasági és hagyományos okok összefonódását figyelhetjük meg a gulya behajtásának idejénél a Hortobágy környékén. A korábbi november végi időpontról ez előbbre került, november elejére, s lett Mindenszentek napja a Hortobágy környéki gulyák behajtásának leggyakoribb időpontja.

A pásztorok minden gazdasági év végén számot adtak a kezükre bízott nyájáról, állatokról. A *számadás* legtöbbször nem volt különálló esemény, hanem összekapcsolódott a nyáj szétverésével s a bér beszédével. Ugyancsak nem választható el a nyájak évközi olvasásától sem.

A számadás a pásztorok számára mégis az egyik legfontosabb esemény volt, hiszen

¹⁰⁴ Gombás A., 1963. 235.

¹⁰⁵ Sajat gyűjtésem mellett l. m. DENIA 1329/18. Örsi J. gy.

mindenről számot kellett adni. A gazdák pedig szigorú bírálók voltak. A *kunmadarasi* pásztorok rövid kis versben mondják el ezt a tapasztalatukat, ám ez a rigmus érvényes más települések pásztoraira is:

*Kikeletkor lehet pásztor,
De ősszel osztán számadáskor
Az a juhász, ki beszámol!*

A *debreceni* pásztorok már voltaképpen a nyájak szétverésekor számot adtak a gazdáknak, kinek-kinek a saját jószágairól. Az évközi változásokat kölcsönösen számon tartották, s írásban is rögzítették (elhullás, eladás, szaporulat). A gazdatársaságnak mint testületnek a véleményét a felügyelő gazdák mondták el a pásztoroknak, akik a szétverés utáni napon a felügyelő gazdához voltak hivatalosak ebédre, s a gazdasági év megbeszélésére. Egyénileg pedig minden gazdával megbeszélték a pásztorok az elmúlt évet akkor, amikor késő ősszel az elmaradt béreket szedték össze. Ekkor kocsi-val, esetleg bojtárjai kíséretében járta végig a számadó a gazdákat. Azok a béresekkal felrakatták a kocsi-ra a pásztor járandóságát, őt magát pedig asztalhoz ültették. Étel-le, itallal is megkínálták ilyenkor.

A *kunmadarasi* pásztorokat beszoruláskor is megajándékozták a gazdák, ételt-italt adtak nekik. Szorulás után történt itt is a bérbeszedés. Ezt szintén maga a pásztor szedte össze. A tartozást, a terménybeni járandóság elmaradását méretlenül adták a gazdák legtöbbször. Ilyenkor leültették a pásztor-t az asztalhoz, s megkínálták itallal. A legtöbb gazdának volt ugyanis szőlője a határban. „Sokszor nótásan mentünk haza” – emlékeznek vissza a kunmadarasi pásztorok. A juhtartó gazdatársaságok a gazdasági év, a pásztor munkájának kiértékelésére társulati gyűlést hívtak össze, amely gyakorta a pásztorfogadással kapcsolódott össze. Hasonló gyűlést tartottak a *karcagi* gazdák is. Ez legtöbbször a társulati elnök házá-nál volt, amelyre a juhász és családja, valamint néhány gazda volt még hivatalos. A vacsorát az elnök felesége, a gazdasszony készítette el. Ez jó alkalom volt a juhász elmúlt évi munkájának kiértékelésére is. A *kommenciós karcagi juhászok* az őket alkalmazó gazdának tartoztak számadással a beszorulás után. A Hortobágy környékén, így *Karcagon* is elég nagy létszámú feles juhászok pedig a szerződésük (általában 3 év) lejártakor tartottak számadást, amikor megfelezték a nyáját.

A pásztorok *Hajdúböszörményben* is a pásztorkönyvek alapján tartották meg a számadást a beszorulás után. A *hajdúböszörményi* pásztorok behajtás utáni, a számadással és a bérbeszedéssel összefüggő megvendégelését átvette a termelőszövetkezet is. Így ez a szokás, megváltozott keretek között ugyan, de mind a mai napig megtalálható. Az őszi számadáskor a *hajdúszoboszlói* juhtartó gazdák gazdasági évet rendeztek.¹⁰⁶ Az összejövétel hasonlóan zajlott le, mint a juhászfogadáskor. A gazdák ez alkalommal mondták el véleményüket az elmúlt gazdasági évről s a juhász munkájáról. A vacsora-hoz való ételt a juhász készítette, ezt azonban az itallal együtt a gazdák fizették.

¹⁰⁶ Részletesen l. *Ecsedi I.*, 1931b. 254–255. Említést tesz róla *Balogh I.* és *Szabadfalvi J.* is (*Balogh I.*, 1969.; *Szabadfalvi J.*, 1964. 28.). Továbbá: *Földes L.*, 1962. Elsősorban az ő tanulmányai felidézésével mutatom be a szokást.

Balmazújvárosban a jószágait hazahajtó pásztorokat a gazdák itallal kínálták meg, a bojtároknak pedig néhány krajcárt adtak. A nyáj teljes szétadása után a pásztorok a kocsmába mentek, ahol a kapott pénzen „egypár porciót megittak” — írja Veres P.¹⁰⁷

A behajtáshoz, a számadáshoz és a bérbeszedéshez kapcsolódó, elsősorban gazdasági jellegű ajándékozásokat, mulatásokat a Hortobágy környékén három csoportba sorolhatjuk jellegük szerint:

1. a pásztorajándékozások;

2. a pásztorok saját, elkülönült csoportban megtartott multságai, amellyel a legeltetési időnyt zárták le;

3. az állattartó gazdatársaságok, társulatok által rendezett gazdasági évések, amelyeken kiértékelik az elmúlt évben végzett munkát, s lezárják a gazdasági évet.

Az itt említett mozzanatok a káptalani birtokokról s más uradalmakról teljesen hiányoznak. A számadás, a bérbeszedés módja is más, vagy ez utóbbi hiányzik is. Az uradalmakban dolgozó juhászok pl. a *főbacsunak*, ritkábban az intézőnek tartoztak számadással szerződésük lejártakor, azaz minden év szeptember végén, Szent Mihály-nap tájkán. Ám ezeken az uradalmi tanyákon is megtalálhatók a pásztorok saját, elkülönült csoportban megtartott multsága a késő őszi beszorulás után.

A PÁSZTOROK ŐSZI ÉS TÉLI MUNKÁJA, ŐSZI ÉS TÉLI ÜNNEPEK, MULATSÁGOK

A gazdasági év rendjében, a pásztori munka folyamatában most vesszük sorra azokat a gazdasági jellegű, jeles naphoz ritkán köthető szokásokat, amelyeket az előző részekben nem ismertethettünk.

Korábban már láttuk, hogy a Hortobágy környéki juhászok többsége az elmúlt 80–100 évben már *mihálynapos* pásztor volt, azaz alkalmazásuk Mihály-naptól a következő év Mihály-napjáig szólt. A juhászok életében tehát Szent Mihály-nap ebből az okból kifolyólag is megkülönböztetett, jeles napnak számított. *A juhászoknak Mihály-napkor volt az újév*, mondják. Ekkor szegődtek el másik munkahelyre.

A *váltakozással* (munkahely változtatás), s nem utolsósorban az őszi évnegyed kezdetével összefüggésben Szent Mihály-nap lett a juhászok egyik legnagyobb ünnepe. A Szent Mihály-napi vagy az ezt követő napokban rendezett juhászbálokat, multságokat az 1940-es évekig mindenütt megtaláljuk a Hortobágy nyugati és déli peremtelepülésein. Kiemelkedő eseménye volt a *nagyiváni, karcagi, kunmadarasi és hortobágyi (debreceni)* juhászok életének. Az említett helyekre azonban el-elmentek a *nádudvariak* és a *püspökladányiak* is. A visszaemlékezések szerint a juhászbálok egykor megvoltak a *tiszafüredi, kócsi, tiszacsegei és egyeki* legelőkön is.

Nagyivánban Szent Mihály-napkor tartottak a juhászok nagy bált, amelyet *számárkendőnek* neveztek. A mulatásra legtöbbször a *Görbe kocsmában*, ritkábban valamelyik juhász házában került sor. Ide nemcsak a helyi juhászok voltak hivatalosak, hanem legtöbbször meghívták a *birkás gazdákat* is, feleségükkel együtt. Sokszor negyven-ötvenen is összejöttek. A meghívást napokkal előtte, személyesen a juhászok

¹⁰⁷ Veres P., 1967. 132.

intézték. A gazdákat a következő szavakkal hívták meg: — *Szamárkendő lesz, eljöjjönnek!* Előfordult az is, hogy *karcagi* juhászokat is meghívtak a mulatságra. A juhászbálon részt vettek a juhászok feleségei, sőt a juhászbojtárok elvihették a szeretőjüket is. A mulatságon azonban csak a meghívottak vehettek részt. Ha valamelyik juhász házánál jöttek össze, oda a szomszédok mindig hivatalosak voltak. A juhásznék erre az alkalomra tésztaféléket sütöttek, *köttbélest*, vagy más néven *ködmönujjast*. A birkapörköltet maguk a juhászok főzték, s ők fizették a bort is. De volt rá eset, hogy a bort a birkás gazdák adták. A szamárkendőn a pásztorok és gazdák sokszor két napon át is mulattak. Cigánybanda mindig volt. A *nagyiváni* juhászbálnak volt még egy, másutt ismeretlen mozzanata: a számárverseny. A juhászok *számarat futtattak*, ami „éppen olyan volt, mint a lóverseny”. A tét ital volt.¹⁰⁸

A *karcagi* juhászbál részben eltért a *nagyivánitól*. *Szamárkendőnek* hívták ezt is, ám ezen csak a juhászok és feleségeik vehettek részt. Tarthatták bent a faluban, vagy valamelyik környékbeli csárdában, kocsmában. Az összejövetelre Szent Mihály-nap este került sor. A kijelölt helyre, gyakrabban mégis valamelyik juhász házához, sorban érkeztek a meghívott juhászok, akik között voltak *nádudvariak* és *püspökladányiak* is. Mindegyikük számárháton jött, s kezében vitt egy birkabőr zászlót, ami szépen ki volt pántlikázva. Este körülbelül hét órára együtt volt a társaság. A juhász házánál a délután folyamán a szobát kiürítették, s asztalokkal, székekkel rendezték be. A cigánybandának mindig hagytak helyet. Mire összegyűltek, addig a vendéglátó juhász elkészítette a vacsorát, a *paprikáshúst* (birkapörkölt), amihez kenyeret ettek és sok bort ittak. A vacsora költségeit azonban közösen állták. Az elfogyasztott bor árát általában összeadták, a vágót pedig minden évben más-más juhász adta, de annak árán is megosztozhattak. „Vacsora után ittunk, daloltunk, mulattunk” — emlékeznek vissza a *karcagi* juhászok.

A *karcagi* Szent Mihály-napi juhászbál jelentőségét, hangulatát nagymértékben emelte, hogy ekkor vásár is volt, amelyre nagyon sok pásztorember összegyűlt. A *karcagi* Szent Mihály-napi vásárt látogatták a *kunmadarasiak*, *nádudvariak*, *tiszaörsiek*, *nagyivániak*, más nagykun városbeliek és a *debreceni Hortobágyon* szolgáló juhászok is. A juhászmulatságokra másfajta pásztorember ritkán tévedt, néha egy-egy gulyás. Különösen akkor, ha a szamárkendőt nem bent a településen, hanem valamelyik határbeli csárdában tartották.¹⁰⁹

Figyelemreméltó, jellegzetes eleme volt a *karcagi* juhászbáloknak a birkabőr zászló, amelyet a juhászok összefüggésbe hoznak a multság *szamárkendő* elnevezésével. Ezt használták a *karcagi* juhászok, s hatásukra a *nádudvariak* is, juhászlakodalom alkalmával. A zászlót maguk a juhászok készítették. A birkabőrt egy hosszú, egyenes botra rákötötték, s a bot tetejére még nemzetiszínű vagy más, élénk színű szalagokat kötözték.

¹⁰⁸ Saját gyűjtésem mellett felhasználtam Gunda B. 1964-ben gyűjtött *nagyiváni* anyagát is.

¹⁰⁹ A leírt Szent Mihály-napi juhászbál nagy hasonlóságot mutat a *Szabadfalvi J.* által leírt Dömötör-napi juhászmulatságokkal. Lényegében ugyanarról a szokásról van szó, amely a pásztorfogadási határterminusok megváltozása miatt Dömötör-napról Szent Mihály-napra került át. Vö. A Szent Vende- és Szent Dömötör-napnál írottakkal a Jeles napok című fejezetben. L. m. *Szabadfalvi J.*, 1964.

Másutt a Hortobágy környékén az említett Szent Mihály-napi juhászbálokat nem ismerik, s nem található meg a birkabőr zászló sem.

A nagyjóságok novemberi beszorulása után a legelő felszabadult a juhok részére. Megkezdődött a juhászok *őszölése*. Nagyobb mulatságra ilyenkor már nem került sor, de gyakoriak voltak a szomszédos nyájak pásztorainak esténkénti, tűz körüli tanyázásai. Egy kis bor mindig került.

A legeltetési időny végeztével, a beszorulás és a nyájak szétverése után a pásztorok nem maradtak minden munka nélkül télen sem.

A századforduló körüli időkben már megszűnt az a korábbi gyakorlat, hogy a nyájakat ősszel nem verték széjjel, hanem a pusztá valamelyik védettebb részén teleltek ki. A későbbi évtizedekben már az volt az általános, hogy a téli hónapokban csak a jóság felügyelete hárult a pásztorokra. Ez különösen a juhászokra vonatkozik. A csürhések télen is kijártak a nyájjal. A kondások és a csordások állandó munkája azonban a beszorulás után megszűnt. A gulyásbojtárok nagy része egy-egy gazdához állt el *telelős bojtárnak*. A számadók azonban csak a saját gazdaságukban maradtak.

A *telelős pásztor* fogadásának *Debrecenben* hagyományos helye és ideje volt. Augusztus 20-án *Debrecenben* nagy vásár volt, s a gazdák ott fogadták meg télire a gulyásbojtárokat. A módosabb gazdáknak, akiknek 10–12 marhája volt, már megérte egy külön pásztor felfogadása. Sőt, annak örültek legjobban, ha a bojtárnak is volt jóságja, mert akkor jobban végezte a dolgát. A bojtárok téli fizetsége is egységes, hagyományos volt: egy pár csizma, bennkoszt és a telelős bojtár jóságainak eltartása. A legtöbb gulyásbojtár addig, amíg önálló lett vagy megnősült, igyekezett valahol elhelyezkedni. Sokan közülük éveket eltöltöttek egy-egy helyen.

Így alakult ki azután, hogy a bojtárok évente kétszer is állás után néztek. A debreceni téli vásáron helyezkedtek el nyárára, az *augusztusi vásáron* pedig télire. Ezekre az alkalmakra mindig kaptak egy-egy nap szabadságot. A számadók ritkábban a hídvásárkor is elengedték őket. Kiveréstől beszorulásig mindössze ez a néhány nap volt szabad a bojtároknak.

A hortobágyi, Hortobágy környéki közösségi juhászok munkája télen sem szűnt meg. A juhászbajtárok ritkán álltak el egy-egy gazdához, legtöbbje ott maradt a számadónál, aki egész télen továbbra is kosztolta őket. Feladatuk a gazdák jóságainak felügyelete volt. Ők gondozták a számadók állatait is. Ha bármelyik gazdánál probléma akadt, azt a bojtárok azonnal jelentették a számadónak, aki azonnal elment a megnevezett helyre. Sokszor azonban maguk a bojtárok is elintézték, meggyógyították a beteg juhokat. Segédkeztek az elletésnél is. Napi munkájuk rendszeresen, egyformán alakult. Általában kora reggel indultak el a gazdáknál levő juhokat megnézni. Szinte minden helyen megkínálták őket. Reggeli időről lévén szó, legtöbb helyen pálinkát kaptak. Ennivalóval is sok helyen megkínálták őket. A téli hónapokban a gyakori disznóvágások után „reggelibe disznósült, tepertő meg ilyesmi volt”. Utána pedig bort ittak. Ennek a nagy kínálatnak többször meg is volt az eredménye. „Elmentünk két-három házhoz, a negyedikhez már ritkán tudtunk bemenni. Annyira itattak” – mondotta egy *tiszaörsi* juhász. „Képesek voltunk naponta kétszer, háromszor is így készülni” (46. kép).

A téli hónapokban is volt tehát dolguk a pásztoroknak. A pásztori jellegű munkák és az azokhoz kapcsolódó ajándékozás és kínálgatás mellett azonban jutott idejük

bőven a szórakozásra is. Szinte egymást érték ekkor a jeles napokhoz kapcsolódó ünnepi szokások, multságok¹¹⁰ és az alkalomhoz kötődő egyéb szórakozási lehetőségek, mint pl. a *névnapozás*, a *rokonlátogatás*, a *disznóölés*. A jelentősebb, elsősorban egyházi ünnepeket a pásztorok is pihenéssel ülték meg. *Nagyivánban* és *Egyeken* (főleg a katolikus településekre vonatkozik ez) a naponta kijáró nyájak: a csorda és a csürhe nem hajtott ki a *jeles ünnepek első napján*. A téli hónapokban ilyen volt karácsony és újév, tavasszal pedig húsvét és pünkösd. *Egyeken* ezeken a napokon a pásztorok egy része elment a gazdákhöz boldog ünnepeket kívánni. Ez azonban már nem volt általános gyakorlat az elmúlt évtizedekben.

A névnapozás és a rokonlátogatás nagyon sokszor együtt történt. A *rokonlátogatások* szokásos ideje a Hortobágy környéki településeken általában névnapok, nagyobb ünnepek (karácsony, újév, húsvét stb.), nagyobb családi események (keresztelő, lakodalom) vagy rendkívüli események (betegség) és disznóvágáskor szokásos. Ezek az alkalmak különböznek a sokkal sűrűbb rokon találkozásoktól, azoknál ünnepélyesebbek. A késő őszi, téli hónapokban volt idő az ismerősöket, barátokat meglátogatni. Ilyenkor a pásztorok gyakran felkeresték más falusi pásztor ismerőseiket, barátaikat is. A *püspökladányi* juhászok pl. a téli hónapokban gyakran meglátogatták a *karcagi* és *nádudvari* juhásztársaikat. A rokon kapcsolatok révén azonban gyakran sokkal távolabbi helyekre is elmentek. A *tiszacsegei*, *tiszaörsi*, *nagyiváni* pásztorok ilyenkor mentek el *Debrecenben* letelepedett pásztor rokonaikhoz, azok is ebben az időszakban adták vissza a látogatást.

A *névnapok* közül még ma is kiemelkedő jelentőségűek az őszi, téli és kora tavaszi hónapok gyakran használt neveinek ünnepei. A nőknél elsősorban az amúgy is gyakori *Erzsébet* (november 19.), *Katalin* (november 25.) és *Julianna* (február 16.) napot tartották meg. A férfiaknál is csak a gyakoribb nevek ünnepeit tartották: *Mihály* (szeptember 29.), *Ferenc* (október 4.), *Imre* (november 5.), *Márton* (november 11.), *András* (november 30.), *István* (karácsony), *János* (december 27.), *József* (március 19.) és *György* (április 24.) napját.

Névnapok alkalmával a pásztorok saját rokonságukon belül, de az ismeretség körében is megköszöntötték egymást. E névnapi köszöntések általában csendes izgatások voltak. A köszöntésnek pedig csak karácsonykor, István és János nap alkalmával voltak hagyományosnak mondható formái.¹¹¹

A pásztorok téli munkája mellett jutott tehát idő a fentebb említett mulatozásokra, szórakozásra. Mellettük meg kell említeni azonban az alkalmi multságokat is, amelyeknek színhelye legtöbbször a kocsmá volt.

A pásztorok sajátos multságai között kell megemlíteni a juhásznék őszi és farsangi multságát a *Polgár* környéki legelőkön. „A juhászaszonyok valamelyik háznál külön multságot is rendeztek, ahová férjük nélkül mentek. Ott köleskását főztek. Sült csirkeket, szalonnát, kolbászt, kalácsot, rétest, bort vittek a multságra, amelyre nem engedték be a legényeket, férjüket, akik azonban leselekedtek utánuk, az ablakot zörgették, a kerítést rugdosták. A vidámabb kedvű asszony férfinak öltözött, szűrt, bundát vett

¹¹⁰ A téli hónapok jeles napi szokásait és hiedelmeit részletesen megtaláljuk a *Jeles napok* című fejezetben.

¹¹¹ Az István- és János-napi köszöntést l. a *Jeles napok* című fejezetben.

magára, kampót vett a kezébe, bekormozta az arcát, s így táncolt. Mulatozás közben összeverték a fedőket, nyújtófával csapkodták az asztalt. Mulatság közben bevezettek egy szalagokkal, ágakkal (esetleg fenyőággal, valamint örökzölddel) díszített szarvú kost is, amelyet alaposan megvesszőztek, megseprűztek, rossz ollóval belenyírtak a gyapjába, s azután kiengedték. Hasonló mulatságot farsang idején is rendeztek. Persze nem egy asszony lerészegedett ilyen alkalommal, s az urának kellett hazavezetni. A részeg asszonyt otthon az ura – azután jól elverte” – írja *Gunda B.*¹¹² Zártkörű asszonyi mulatságot a Hortobágy környékén csak a távolabbi *Tiszaabony* ismerünk, amelyen azonban nem juhásznék, hanem parasztasszonyok vettek részt.

A Hortobágy környéki településeken a nagyobb gazdák általában juhászt, ritkábban gulyást kértek meg, hogy lakodalom, névnap alkalmával elkészítsék a birkahúst. A pásztorok ezt legtöbbször elvállalták, s munkájukért italt és valami kóstolót, ételfélét kaptak. Általában azok a gazdák hívták el a pásztorokat, akiknek jószáguk járt az illető pásztor előtt.

Az őszi lakodalmak, az őszi és téli névnapok, alkalmi mulatságok mellett a téli hónapokban a *disznótörök* jelentettek nagyon jó szórakozási alkalmat. *Hajdúszoboszlón* azt mondják, hogy *Márton* (november 11.) után már lehet disznót vágni, mert jön a hidegebb idő és a húsnak nem lesz baja. Másutt a disznóvágások, disznótörök kezdetét nem kötik egy bizonyos naphoz, de mindenütt november második felében kezdődik a vágási szezon. A család anyagi állapotától függően pedig karácsonyra és újévre is szoktak vágni. A karácsonyi és az újévi vágás különösen a reformátusoknál gyakori, hiszen ez jelenti az ünnepi étkezések ételeit is.

A disznótöri kéregetésnek, a maszkos alakoskodásnak a Hortobágy környékén is megtaláljuk helyi változatait. *Tiszaörvényen* disznóölés idején *kántálók* jártak. Ócska ruhákba öltöztek fiatal emberek és asszonyok, vagy lányok és legények. Arcukat bekormozták és volt, aki terhes asszonynak öltözött. Némelyikük tepsit hordott magával. Estefelé bekopogtattak a házakhoz, már a disznótör a vacsora idején is kéregettek:

Tessenek adni kolbászt!
Ha nem adnak kolbászt,
Az istennyila üsse agyon a gazdát!

A *tiszaörvényi* disznótöri kántálók legtöbbször kaptak valamilyen ajándékot. Ha felismerték őket, s ismerősök voltak, akkor asztalhoz is ültették őket.¹¹³

A szomszédos *Tiszafüreden* elsősorban 16–18 éves lányok öltöztek fel disznótörök idején cigányasszonynak, cigányembernek. Az emlékezet szerint azonban régebben asszonyok *maskuráztak*. A *tiszafüredi* alakoskodók elsősorban ismerősökhöz, rokonokhoz jártak. Arcukat bekormozták, hangjukat eltorzították, hogy ne ismerjék fel őket. Bent a szobában táncoltak, kéregettek és áldást kértek a háziakra. Általában kaptak ajándékot, ám ha nem, loptak maguknak. A kapott ételeket közösen fogyasztották el. Az alakoskodók neve *maskura*, vagy csak egyszerűen *cigányasszony*, *cigány*.¹¹⁴ A

¹¹² *Gunda B.*, 1972–1974. 237. A hasonló jellegű, zártkörű farsangi asszonyi mulatságokhoz l. m. *Szendrey Á.*, 1938.; *Jávorka K.*, 1969.

¹¹³ A kántáló vers *SzMNÁ Füvessy A. gy.*

¹¹⁴ *SzMNÁ Füvessy A. gy.*

*Tiszafüred*del határos *Egyeken* is tartanak disznótorokat. Az *egyekiek* disznóvágás alkalmával cigánynak öltöztek fel, s úgy mentek *hurkát kérni*, kántálni, hurkát köszönteni. Rossz ruhákat vettek magukra, arcukat pedig bekormozták. Főleg gyerekek és fiatalabb férfiak jártak, nők ritkán. A disznótoros házakhoz betérve kéregettek. A háziak legtöbbször adtak nekik egy kis hurkát, kolbászt, ám ha nem vigyáztak, a kántálók loptak is.

Tiszaszőlősen a disznótorban *pócurkának*¹¹⁵ öltöztek fel. Fiatalabb férfiak és nők arcukat bekormozták, magukat ellentétes neműeknek álcázták. A férfiak cigányasszonynak, terhes asszonynak, a nők pedig öregembernek öltöztek fel. Hegyes bot volt náluk, ezzel védekeztek a kibontás ellen. A terhes asszony nagyon *kívánsós* volt, meg kellett kínálni kolbásszal, hurkával. Ritkábban fordult elő, hogy a disznótorban *medvének* öltöztek fel. Egy férfi kifordított bundát vett magára, a lába közé csengőt tett, a fejére pedig egy bográcsot borított. *Pócurkának* öltöztek fel disznótorban a *tiszaörsi* lányok és legények is. Többen jártak együtt egy-egy bandában. A szobába bekéredztek, s *cigánynak* öltözötten mulattatták a ház lakóit. Egyikük azonban kint maradt és igyekezett a konyhában levő, kemencében sült hurkát, kolbászt megdézsmálni. A cigánynak öltözött alakoskodók az adományt egy tepsibe gyűjtötték, amit végül közösen fogyasztottak el.

A disznóvágások idején *Nagyivánban* *maskurások* járták a falut. Főleg legények öltöztek fel – cigánynak. Arcukat bekormozták, rossz ruhát öltöttek, karjukra pedig egy rossz kaskát (kosarat) akasztottak. A háziaktól kolbászt, hurkát, görhét kaptak. Ezeket a kéregetés végeztével közösen fogyasztották el. A *nagyiváni* bandákban általában jó barátok jártak együtt. A disznótóri alakoskodás még az 1950-es években is szokásban volt *Nagyivánban*.

Századunk 10-es és 20-as éveiben *Újszentmargitán* és a környező többi káptalani tanyán is nagy divat volt, hogy a *disznótorba* *maskurások* jártak. Fiatal férfiak, legények felöltöztek *mócurkának*, *cigánynak*. Az arcukat korommal bekenték, párnákból pedig nagy hast csináltak maguknak. Verset mondtak, úgy kéregettek:

*Én is fogtam fülit, farkát,
Adjanak egy darab hurkát,
Ha nem adnak darab hurkát,
Dugja be a gazda a gazdasszony lyukát.*

Disznótóri alakoskodásról az 1940-es évekből *Hajdúböszörményből* is van adatunk.¹¹⁶

A két Hortobágy melléki nagykun városban, *Kunmadarason* és *Karcagon* sajátos disznótóri szokást találunk. Mindkét helyen *pócurkának* (*Kunmadaras*), *cigánynak*, *koldusnak* öltözött legények járták a disznótoros házakat. Mielőtt bementek volna egy-egy helyre, előbb egy pernyével telt rossz cserépfazekat dobtak az udvarra: *meglőtték a disznót*. Ezután alkalmi kéregető szöveget mondtak.

A *balmazújvárosi* téli hónapokat nagyszerűen jellemzi *Veres P.*: „Van a szegénység-

¹¹⁵ Vö. Szinnyei J., 1897–1901. II. kötet 53.; *Gulyás J.*, 1940. 94.

¹¹⁶ Röviden megemlíti *Bencsik J.* is. *Bencsik J.*, 1971. 215.

nek magához való esze, azért aztán december derekától kezdve február végeféléig a Gyepsor örökös multság, ha nem volt nagyon rossz a nyár. Disznóölés is akad majd minden háznál, ha az a disznó csak egy konyhamoslékon csompolygatott hetvenkilós malac is. A névnapok is ilyenkor esnek: Erzsébet, Katalin, András, Ferenc, István, János, Péter, Pál, Bálint, Julianna, Zsuzsanna, mind ősztől tavaszig jönnek, és ez minden családot érint, mert minden háznál sok név van.”¹¹⁷ Írása vonatkozik a *balmazújvárosi* pásztorokra is, akik szintén nem számítottak a gazdag emberek közé.

Az őszi és téli hónapok bővelkedtek tehát ünnepekben, multságokban. Ezeken pásztorok is részt vehettek. Az említett alkalmak mind a pásztorok, mind pedig a földművelő parasztok számára szórakozási lehetőségeket jelentettek. A sajátos pásztori, gazdasági jellegű multságok is elsősorban ezekben a hónapokban találhatók meg.

VÁSÁROK ÉS CSÁRDÁK

A vásárok a *pásztorok ünnepei* voltak. Különösen vonatkozik ez a *hortobágyi hídivásárra*, amelyet minden évben július 20-án (időpontja ritkábban változhatott is!) tartottak a hortobágyi csárda mellett. Gyakran felkeresték a pásztorok, köztük a hortobágyi számadók is a környező városok: *Karcag*, *Kunmadaras*, *Püspökladány*, *Tiszafüred* és a hajdúvárosok vásárait. A Hortobágy északi pereméről gyakran elmentek túl a Tiszára, a borsodi és hevesi vásárokra: *Poroszlóra*, *Mezőcsátra* és *Mezőkeresztesre*. E távolabbi vásárok jelentősége azonban sokkal kisebb volt a pásztorok számára, mint a Hortobágy környéki vásárok, a nagykun és hajdúvárosok hasonló sokadalmai.

A *hídivásárra* a Hortobágy környékéről, aki csak tudott pásztor, elment. „Az egy olyan ünnepély volt a pásztorságnak. . . Bevett szokás volt, hogy minden évben arra a hídivásárra mi pásztorok elmentünk az előtte való nap” — mondták *Hajdúböszörményben*. A juhászok számaron mentek, hiszen bárhol voltak, pl. a *karcagi földön* vagy az *örsi földön*, mindenholon körülbelül 30 kilométerre van a hortobágyi csárda. A *hajdúböszörményiek* szekerekkel mentek, hiszen oda kicsit távolabb esik. A közeli legelőkről, falvakból a pásztorok általában csak egy napra mentek: éjszaka indultak, reggelre odaértek, és délután már indultak vissza. A távolabbról érkezők pedig már előző nap odamentek és egy nappal utána jöttek el. „Ott, azon a két éccakán, ott azután lehetett danolni meg látni, a másiktul tanulni, mert összejöttek oda másfelől való pásztorok is.” A hídivásárra a káptalani intézők is elengedték a pásztorokat, ha azok tudtak saját pénzükön *helyettest állítani* maguk helyett. „Utána az intézők még a szánkat is megnézték, hogy ittunk-e?” — mondták az *újszentmargitai* pásztorok. Más helyütt ez nem volt probléma, hiszen a vásárra menők helyett a többi pásztor, elsősorban a bojtárok helytálltak.

A vásárra érkező pásztorok számára nem okozott gondot a szállás, hiszen mind-egyiknek volt szüre, s abban „háltak kint a pusztán”. Bár pihenés, alvás ott nem nagyon volt. „Volt ottan Újvárosról banda, Debrecenből, Nádudvarról és Karcagról is.” Sokszor előfordult, hogy a pásztorok lefoglaltak egy-egy sátrat és ott mulattak, „mert ismerős csak volt. Elég, ha egyet ismer az ember, már akkor rögtön több is akad, mert

¹¹⁷ Veres P., 1967. 526.

az elmondta a többieknek, hogy itt voltunk együtt, vagy ott voltunk együtt, oszt mindjárt ismeretségbe kelt a társaság.” A mulatás pedig ivás nélkül nem ment – mondják a pásztorok *Karcagon* és *Kunmadarason*.

A Hortobágyi Hidivásárra nagyon sok jószágot hajtottak fel mindenhol. Távoli helyekről, sőt még külföldről is érkeztek állatfelvásárlók. Azok a *debreceni* gazdák pedig, akik elmentek a vásárra, legritkább esetben mulasztották el, hogy ajándékot vigyenek a pásztoroknak. Az ajándék ilyenkor is kalács, kenyér, pálinka és bor volt. A vásár idején a gazdák meghívták a pásztorokat egy-egy sátorba, ahol elbeszélgettek, eliszogattak.

Bár nem lebecsülendő szempont a hidivásár ünnepies jellege a pásztorok között, egyéb szempontok is közrejátszottak, hogy évről évre nagyon sokan felkeresték. A legtöbb pásztor itt szerezte be vagy pótolta hiányzó felszerelését. Itt vettek maguknak szűrt, bundát, kampót, kolompot, csengőt „és mindent, ami a pásztoroknak ezen a vidéken szükséges”. Ennek részletesebb vizsgálata jelenleg nem célom¹¹⁸ (47–48. kép).

Bár a leghíresebb a nyárközépi hidivásár volt a Hortobágyon, jelentősek voltak a Hortobágy környéki városok vásárai is. A *debreceni* téli (Remete Antal-napi) és nyári (Nagyboldogasszony-napi) vásárról a pásztorfogadásokkal, a tavaszi (Szent György-napi) vásárról pedig a kihajtással kapcsolatban már szoltunk. Ezekon kívül még október 9-én, Dénes-napkor volt egy őszi vásár. Ez, a korábban már említettekkel együtt, több napig tartott.

Karcagon szent Mihály-napkor, András-napkor, Mátyás-napkor, pünkösdkor és Margit-napkor voltak nagy vásárok, amelyekre szintén messze környékről eljöttek a pásztorok. A *kunmadarasi* juhászok és juhtartó gazdák juhvásárlás végett a *karcagi*, *tiszaörsi*, *kunhegyesi* és *tiszafüredi* vásárokat látogatták, ezeket tartották legjobbnak. A pásztorok szerint a Hortobágy nyugati részén a *karcagi* és *kunmadarasi* vásároknál csak a hidivásár volt nagyobb. *Kunmadarason* Dömötör-napkor volt az őszi vásár. Ezzel kapcsolatban számos anekdota él a *kunmadarasi* pásztorok között, amelyeket azonban az Alföld más vidékein is le lehet jegyezni. A történet szerint a Dömötör-napi vásárban a kondás meztláb táncolt a sátor előtt és azt énekelte:

*Szent Mihály-nap után,
Akármerről fú a szél, hideg a'!
Bagi báró kondásának nincsen szüre,
Se csizmája, fázik a'!*

Ezt a történetet *Tiszafüreden* és környékén *Józsa Gyuri* földesúr nevéhez kapcsolják. A történet folytatása szerint az urak véletlenül meghallották pásztoruk panaszát és gavallér módon felruházták. Az éneket *Balmazújvárosban* is ismerik. Vásár volt még *Kunmadarason* január 25-én, Pál-napkor, áldozócsütörtökön és július 25-én.

A *tiszaörsi* és *nagyiváni* pásztorok vásárra legtöbbször *Kunmadarasra*, *Karcagra*, *Tiszafüredre* jártak, de gyakran megfordultak *Szolnokon* is. *Tiszafüreden* január 4., április

¹¹⁸ Vö. *Ecsedi I.*, 1925.; *Dankó I.*, 1972–1974. 207–223. további irodalommal. Vö. *Kuthy L.*, 1906. I. 21. skk.

15., augusztus 4. és október 3. hetében csütörtöki és pénteki napokon voltak a vásárok. *Szolnokon* Mátyás-napkor (február 24.), május 18-án, Kisboldogasszony-napkor (szeptember 8.) és november 5-én. Kisebb jelentőségű volt századunk elején az évente szintén négy alkalommal megrendezett *polgári* vásár (január 4., március 15., június 14., szeptember 20.). A közeli *Büdszentmihályon* (*Tiszavasvári*) január 25-én, Pál-napkor, áprilisban Szent György-napkor, júniusban Margit-napkor és októberben 15-én tartottak állat- és kirakodóvásárt. A hajdúsági vásárok közül legnevezetesebbek a *hajdúböszörményi* és *hajdúszoboszlói* vásárok voltak. *Hajdúböszörményben* február 3-án, április 1-én, június 26-án, augusztus 25-én és november 19. hetében hétfői nap volt vásár, *Hajdúszoboszlón* pedig virágvasárnap és áldozócsütörtök hetében hétfőn, július első hétfőjén és Dömötör-nap hetében szintén hétfőn tartottak vásárt. Meg kell még említeni a *balmazújvárosi* vásárokat, amelyekre február 2, május 25, augusztus 14, és november 19. hetének szerdáján került sor, és a *püspökladányi* vásárokat, amelyek a Hortobágy környék, Sárrét és Bihar népeit: pásztorokat és parasztokat egyaránt vonzottak. *Püspökladányban* József-napkor (március 19.), június második csütörtökjén, Mihály-napkor szeptemberben és Márton-nap (november 11.) hetében csütörtökön volt vásár.¹¹⁹

A vásárok nem múltak el sosem mulatás nélkül. Itt szövődtek gyakran a legjobb ismeretségek. Múltán tartják tehát maguk a pásztorok azt, hogy a vásárok a pásztorok ünnepei voltak.

Nemcsak a vásárok jelentettek azonban alkalmat és lehetőséget a pásztorok mulatásaira. Sűrűn megfordultak a pásztorok a legelőjükhöz legközelebb eső kocsmákban, csárdákban is. A számadók még napközben is gyakran el-ellovagoltak ide egy pohár italra. Ezt ritkábban a bojtárok is megtehették, ahogy mondják: „nem szólt a számadó érte”. A csikós és gulyásbojtárok könnyebben mozogtak. Esti etetés és itatás után gyakran belovagoltak valamelyik közeli faluba, városba, és ott a kocsmában mulathattak akár reggelig is. Reggelre azonban, bárhova mentek, ott kellett lenni a jószág mellett. Fárasztó volt ez nagyon, de mégis sok bojtár vállalta, hiszen udvarlásra is csak ilyenkor volt lehetőség.

Gyakran felkeresték a csárdákat a pásztorok hidegebb időben is. Megmelegedtek kissé, megittak egy-két pohár bort és mentek a dolguk után.

A Hortobágyon és környékén a múlt század végén és századunk elején még sok csárda állt. Ezek egy része ma is megvan, más részüket azonban az elmúlt évtizedekben lebontották.¹²⁰

A leghíresebb csárdák a *Debrecenből Tiszafüredre* vezető, a pusztán keresztül haladó út mentén állottak. *Debrecenből* nyugat felé kiindulva az első csárda a *Látókép*

¹¹⁹ A vásárok időpontjához a Hortobágy környékén századunk első feléből származó naptárak adatait is felhasználtam. A kézirat lezárása után jelent meg a Hortobágyi Intéző Bizottság kiadásában a *Szöllősi Gy.* (szerk.): *Vásártörténet – hídivásár c. tanulmánykötet*. Debrecen, 1976. Szempontunkból külön ki kell emelni *Katona I.*: *A magyar vásárok folklórja c. tanulmányát*. A kötet többi tanulmánya is számos értékes adatot nyújt a debreceni, a tiszántúli vásárok néprajzi képének megrajzolásához.

¹²⁰ Az alföldi csárdák pusztulásáról a múlt század második felében *Szabó I.* írt tanulmányt. A csárdák bezárása, soknak lebontása a szabadságharc utáni kormányzat rendeletére történt. *Szabó I.*, 1930.

volt. Épülete ma is áll, kb. 11 kilométerre van *Debrecentől*. Tőle nyugatabbra 14 kilométerre van a *Kadarc*s csárda. A Kadarcot 13 kilométerre a leghíresebb hortobágyi csárda, a *Nagyhortobágyi csárda* követi. Innen 15 kilométerre van Tiszafüred felé haladva a *Meggyes* csárda. Innen a *Patkós* csárda már csak 10 kilométer, újabb 8 kilométeres út után pedig már bent vagyunk *Tiszafüreden*.

A Hortobágy folyó mentén négy csárda állott. Ezek délről észak felé haladva a következők voltak: a *Szentágota* vagy *Ágota* csárda, a már említett Nagyhortobágyi csárda, ettől északabbra a *Kishortobágyi csárda* és végül a *Tirimpó* csárda. Ezt a múlt század legvégén bontották le, ma már csak a helye van meg. A Hortobágy északnyugati részén két csárda állott: a *Sarkadi csárda* és a *Cserepes*. A Sarkadi csárdánál ágazott el az út *Debrecen*, *Tiszacsege*, *Újszentmargita* és a Nagyhortobágy felé. Ide kb. két kilométerre esett a *Cserepes*, útban Margita káptalani tanya (ma *Újszentmargita*) felé. A margitai erdő közepén állott a *Koponya csárda*, amely a Tisza menti harcoknak esett áldozatul a Tanácsköztársaság idején, 1919-ben. Elsősorban ez a csárda látta el a káptalani cselédeket és pásztorokat. Ám sokan jártak ide máshonnan, a Hajdúság felől, *Hajdúböszörményből* is. A legidősebb pásztorok szerint ez a csárda volt a legkedvesebb tartózkodási helye a betyároknak is.¹²¹

A *Hajdúböszörmény* környéki csárdákat egy rövid vers említi, amely a pásztorok ajkán is él:

*Poródon a Bikás,
Réten a Tirimpó,
Túlsó város szílen van a Messzilátó,
Híres külső csárda.
Táncos a Novella,
Átkozott a Zöldág,
Gyilkos a Kaszárnya.*

A *Tirimpó* csárdát már említettem. A *Bikás* a Brassó érnél, a *Messzilátó* a debreceni út mellett egy kiemelkedő részen állott. A *Novella* kocsmá volt, helyén ma óvoda, a *Zöldág* helyén pedig a pártház áll. A *Kaszárnya* a mai szociális otthon helyén állott. A legnyomorúságosabb *hajdúböszörményi* csárdának a *Dedő* csárdát mondják a pásztorok. Ez a Hajdúböszörmény-Polgári út mellett állt¹²² (49. kép).

A korábbiakban szó esett már a debreceni *Kispipa* (*Három zsidójány*) nevű kocsmáról, amely pásztorfogadások, vásárok alatt a pásztorok kedvelt tartózkodási helye volt. Hozzá hasonló híru kocsmá volt a Hortobágy nyugati szélén a *nagyiváni Görbe kocsmá*, ahol a juhászok többek között a Mihály-napi mulatságaikat is gyakorta tartották. A híres *karcagi* csárdák, kocsmák közül pedig ma már csak a *Morgó csárda* áll, amelyet a város régen körülnőtt.¹²³ A *nádudvari* emberek ma már csak hírből ismerik a *Sulymos* csárdát, amelyik a *tiszacsegei* út mellett állt, s a *Külsőhalom* csárdát, amely

¹²¹ A *Debrecen* környéki, hortobágyi csárdák történetéhez, életéhez l. *Zoltai L.*, 1934.; *Balázs L.*, 1967.; *Szabó I.*, 1930.

¹²² A *Hajdúböszörmény* környéki csárdákról szóló verset ismerik a *Nagykunságban* is.

¹²³ A *karcagi* csárdák történetét *Bellon T.* tanulmányából ismerjük. *L. Bellon T.*, 1973.

a Hajdúszoboszlóra vezető út mentén. Ezeket a község (*Nádudvar*) még 1882-ben lebontatta.¹²⁴ Pedig a *nádudvari* csárdák is a legalkalmasabb találkozó és szórakozó helyeket jelentették a pásztorok számára. Olyankor fontos hírek cseréltek itt gazdát. „Itt értesítették egymást arról, hogy mikor lesz jószágolvasás, mert ezt jó emberek révén leginkább megtudták előre” – írja Balázs L.¹²⁵ A lebontott csárdákat azonban a kocsmák részben pótolták, *Nádudvaron* is volt néhány belőlük. Ezek a kocsmanevek – *Nádudvaron Nemillő, Aligálló, Veres ökör* vagy *Perelőcsárda, Széles csárda*¹²⁶ – nemcsak találó elnevezések, hanem a néphumornak is érdekes megnyilvánulásai (50. kép).

Ezeknek az említett csárdáknak talán leggyakoribb látogatói a pásztorok voltak. Jó szolgálatot tettek azonban ezek a csárdák az úton járó minden rendű-rangú embernek is. Az eldugottabb csárdák régebben a betyárok kedvelt helyei voltak. Némelyik meglevő csárda pedig, amely forgalmasabb út mentén fekszik, ma is a vendéglátás szolgálatában áll.

¹²⁴ Balázs L., 1967. 268, 271.

¹²⁵ Balázs L., 1967. 269.

¹²⁶ Balázs L., 1967. 269–270.

ÖSSZEGEZÉS

Végezetül tekintsük át röviden azokat a kérdéseket, amelyekre választ kerestünk, illetve amelyek a kutatás során megoldandó problémaként felmerültek:

Volt-e a pásztoroknak különleges szerepe a szokások és hiedelmek szempontjából a paraszti társadalomban, egy-egy település paraszti közösségén belül? Milyen egyezések és eltérések vannak a pásztor és a földművelő szokásai és hiedelmei között? Van-e hortobágyi, Hortobágy környéki pásztorfolklor?

Milyen néphit- és szokáshagyományt találunk azokon a Hortobágy környéki településeken, amelyeknek életét kisebb-nagyobb mértékben befolyásolta a Hortobágy puszta közelsége? Egységes-e a Hortobágy körüli települések kultúrájának szokás- és hiedelemanyaga? Milyen különbségek tapasztalhatók ezen a téren a kultúra jelenlegi (század eleji) képe alapján az egyes települések között? Melyek az eltérések, egyezések okai? Milyen integráló hatások érvényesültek a Hortobágy környéki települések társadalmában, amelyek kihatottak a hit- és szokáshagyományra is?

Az előző fejezetekben található leírások legtöbbje a Tiszántúlnak ezen a részén először lejegyzett adat. Irodalmi adatokkal, még publikálatlan gyűjtésekkel kiegészítve, s tekintetbe véve részletmegállapításainkat, kellő alapot szolgáltatnak számos fontos következtetés levonásához, a felmerült kérdések megválaszolásához.

*

Néhány évvel ezelőtt, amikor hozzáfogtam a hortobágyi és Hortobágy környéki pásztorok folklórájának gyűjtéséhez, azt vártam, hogy egy erősen archaikus hit- és szokáshagyománnyal rendelkező, a falvak földművelő lakosságától viszonylag élesen elkülönülő réteggel találkozom. Terepmunkám során azonban lejegyzett adataim, megfigyeléseim, tapasztalataim mást mutattak. Nyilvánvalóvá vált, hogy a pásztorok a részben még meglevő foglalkozási endogámia, elzárkózás ellenére is szorosan hozzátartoznak egy-egy falu vagy város társadalmához. Olyannyira, hogy annak semmilyen hatása alól nem vonhatják ki magukat teljesen. A hortobágyi pásztorok kultúrájának, a pásztorokodásnak folklorisztikus mozzanatai csak úgy tanulmányozhatók a valóságnak megfelelően, ha nemcsak a pusztai pásztorok, hanem a Hortobágy körül fekvő, s azzal szoros kapcsolatban álló települések életét is megvizsgáljuk. Ez azt jelentette, hogy kutatásaimat minden településen ki kellett terjesztenem a helybeli földművelő lakosságra, hogy a parasztságon belül a pásztorok és a földművelők helyét, egymáshoz való viszonyát sajátos nézőpontom szerint körülhatároljam.

Bár a pásztorok elkülönülése eléggé erős a falu társadalmában, a paraszti társa-

dalomnak mégis csak egy rétegét jelentik.¹ Benne élnek a falu paraszti közösségében, vagyonuk, lakóhelyük, társadalmi presztízszük, foglalkozásuk meghatározta helyen, a társadalmi rétegződés megfelelő fokán. Többnyire a paraszti közösségek alsóbb, szegényebb rétegeihez tartoztak. Nemcsak gyermekkoruk kapcsolja őket a településhez, hanem a minden évben a faluban töltött őszi, téli, kora tavaszi hónapok is. A falu vagy város állandó lakhelyük, családjuk pedig jórészt egész évben ott él. Szoros, bár alá- és fölérendeltségi viszonyban vannak a parasztagzákkal, akiknek jószágait őrzik. Századunk folyamán többen közülük a földszerzés révén a gazdává emelkedést tekintették életcéljuknak.² A falusi közösség hagyományai számukra is meghatározóak, s nem mentesülnek a közösség erkölcsi ellenőrzése alól sem. A Hortobágy környéki pásztorok életkoruknak különösen abban a szakaszában kötődnek a falusi, mezővárosi közösséghez, amelyben legerősebben hatnak a közösség hagyományai. Ez pedig az ifjúkorral, a felnőtté válással záródik le. Ez az életkori szakasz játszik döntő szerepet a hagyományokhoz való viszonyban. Ekkor alakulnak ki az egyén egész további életmódját, viselkedését, tudás- és ismeretanyagát, felfogását, nyelvjárását stb. alapvetően meghatározó ismérvek, amelyekben – az esetek többségében – az emberi élet további szakaszaiban nagyarányú változás már nem következik be. A hagyományokhoz való viszony az említett életkori szakaszban határozza meg nemcsak az egyén egész további életét, hanem a hagyományos kultúra egész további sorsát is.³

A falusi társadalomhoz való kötődéssel szemben hatnak elkülönítő körülmények is. A pásztorok foglalkozásuk miatt az évnek, sőt életüknek nagy részét is a településektől távol, a legelőkön levő nyájak mellett töltötték. Bár az általam vizsgált időszakban már mindenütt a nyáron legeltető, télen istállózó (félextenzív) állattenyésztést folytatták, így a pásztorok csak a legeltetési időben éltek távol lakóhelyüktől, családjuktól. Foglalkozásukból adódóan a jószágoknak a központi helyzete rányomta bélyegét ismereteikre, szokásaikra és részben még hiedelmeikre is. Hitvilágukból, tevékenységükből általában hiányoznak a szorosan a földművelés menetéhez kötődő hiedelmek, mágikus cselekmények. Ismeretük esetében is csak passzív tudásról van szó. Ezzel szemben szívósabban tartják magukat az állattenyésztéshez, annak alkalmihoz, az állatgyógyításhoz stb. kapcsolódó szokások, hiedelmek és mágikus cselekedetek. Ez az aránytelődés az ismeretanyagban azonban gyakran nehezen fogható meg. De rögtön szembe-tűnik egy-egy pásztor és földművelő paraszt teljes tudáskincsének feltárásakor és összehasonlításakor.

Különbségeket okoz a pásztoroknak a természettel való szoros kapcsolata is. Ez szintén foglalkozásukkal függ össze. A legelőkön tavasztól ősziig, nap mint nap alkalma nyílik megfigyelni nemcsak az időjárást, amit egy falusi ember is megtehet, hanem a pusztán élő állatokat, növényeket, s elsősorban a gondjaira bízott jószágokat. Erre kényszerítette saját magának és állatainak védelme is, egészségének megóvása és be-

¹ L. Erdei F., 1973. 155–159. A pásztorokat a parasztság sajátos rétegének, „nomád paraszt”-nak, „kulturparaszt”-nak nevezi Erdei F., akik csak lazán kapcsolódnak a parasztság földművelő rétegéhez. Erősen kiélezett szempontjai tanulságosak, ám talán túlzóak.

² A pásztorok és a falu társadalmához, a kettő kapcsolatához l. Gunda B., 1970b.; Gunda B., 1967.; Papp J., 1971.

³ Ehhez a kérdéshez l. Niedermüller P. figyelemreméltó vizsgálatait egy nyírségi falu, Nyírhugos társadalmáról és hagyományairól. Niedermüller P., 1974. 42–48.

tegségének gyógyítása. A pásztorok nagyobb természetismeretét tartják a falvak lakói az egyik legnagyobb különbségnek a pásztorok és a parasztok között. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a pásztorok racionálisabbak is egyúttal. A természet ismerete és a hiedelmek között sokkal bonyolultabb kapcsolat van. Adatközlőim egybehangzó véleménye szerint apáik, nagyapáik sokkal jobban ismerték a pusztá növény- és állatvilágát, az időjárást, az égboltot stb., életükben mégis nagyobb szerepe volt a hiedelmeknek, mágikus cselekedeteknek. A mai pásztorok természetismerete – meglepően – sokkal korlátozottabb. Ennek az állattenyésztésben, pásztorcodásban bekövetkezett változások, és bizonyos civilizációs eredmények (állatorvosi ellátás, óra, rádió stb.) bevezetése, használata az oka. A felvilágosult korszellem miatt is, a századforduló óta felfogásuk, tudásuk egyre racionálisabbá vált. Közben viszont a hagyomány közvetítette hiedelmek és szokások feledésbe merültek. Ezek gyűjtése közben a legtöbb pásztor a múlt század végére, századunk elejére utal vissza. Módosítja a hagyományos kultúra elhagyásának folyamatát a nemek, azaz a pásztor és a felesége különböző viszonyulása a szokásokhoz, hiedelmekhez. A pásztorfeleségek általában fogékonyabbak a mágikus-misztikus dolgokra, mint férjeik. Bár a különbség köztük legtöbbször nem egy hiedelem ismeretén, hanem annak intenzitásán, szerepén, aktív gyakorlásán mutatkozik meg. Egyik alapvető oka ennek a nemek közti munkamegosztás a pásztorcsaládokban is. A tyúkok Luca-napi megvarázslása, a kotlóültetés mágikus cselekedetei, a tejoltó nagypénteki készítése, s egyebek az asszonyok tevékenységi körébe tartoznak. Ezen túl azonban főleg a nők ismeretanyagában őrződtek meg a boszorkányról, kísértetről, halottlátóról szóló hiedelemtörténetek, míg a különböző tudós emberekről szóló hiedelmek inkább a férfiak hagyományához tartoznak. Terepmunkám során többször volt alkalmam a pásztor és családját ebből a szempontból megfigyelni. Ilyen vizsgálatot végeztem *Újszentmargitán, Hajdúdorogon és Hajdúböszörményben*.

A szokásokra és hiedelmekre hatással volt a pásztor migráció is. A folklórjelenségek szempontjából elsősorban az északról érkező *borsodi és hevesi*, a keletről jövő *nyírségi*, valamint kisebb mértékben a *nagykunsági* hatás érdemel figyelmet. Ezek tisztázására néhány *nyírségi* településen (*Újfehértó, Nyírmártonfalva, Nyírmihálydi*) végeztem terepkutatást. Az ott gyűjtött anyag kapcsán azonnal szembetűnik a nyírségi adatok változatosabb, gazdagabb, olykor archaikusabb volta. A nyírségi adatok összehasonlítását a szomszédos hajdúvárosokkal végeztem el. E tekintetben óvatosságra int, hogy polgárosult mezővárosokat és kis falvakat vetettem össze. A napjainkban megmutatókozó eltéréseknek történeti okai is lehetnek, amelyekre a későbbiek során még visszatérek. Más irányú kapcsolatok tisztázása érdekében felhasználtam *Mezőcsát, Hejőkürt, Mezőkeresztes* környéki adatokat, s a Tisza menti községekben (*Tiszaderzs, Abádszalók, Tiszabura, Tiszabő*), valamint részben a déli nagykun településeken (*Mester-szállás, Kunszentmárton*) gyűjtött adataimat is.

A migráció révén számos kultúrelem terjedhetett el nagyobb területen. Érvényes ez a hiedelmek és szokások területére is. A nyírségi hatás elsősorban *Polgár* környékén és a hajdúvárosokban: *Hajdúnánáson, Hajdúdorogon és Hajdúböszörményben* volt tapasztalható. Ez rányomta bélyegét az itt gyűjtött anyagra. Általában ez mondható el a Tiszától északra fekvő területek felől érkező hatásról is. Meg kell jegyeznünk, hogy a Tisza nem jelentett határvonalat. *Polgár és Újszentmargita*, de nyugatabbra *Egyek, Tiszafüred, Tiszaörs és Nagyiván* lakóinak hitvilágában és szokásai között számos, *Bor-*

sod és Heves, a palócok felé mutató jelenséget találtam. Különösen a karácsony körüli szokások és hiedelmek terén fedezhetünk fel egyértelműen ilyeneket. A migráció mellett ennek településtörténeti okai is vannak, amelyre később még visszatérek. Itt említhetjük meg, ide sorolható *Újszentmargitán* a karácsony este az asztal alá helyezett szalma és széna, a karácsonyi főtt tészta *bobájka* neve az említett településeken. Észak felé mutat az alakoskodók *pócúrka*, *pócirka* elnevezése *Nagyivánban*, *Tiszaörsön*, *Egyeken*, *Tiszafüreden* és *Tiszaigaron*. Az aprószenteki vesszőzés *nagyiváni*, *egyeki* és *polgári* megléte is erre enged következtetni, hasonlóan a nagypénteki féregűzéshez, amellyel szintén csak az itt említett településeken találkozunk.

Az említett két területről (Nyírség, valamint Borsod és Heves) elsősorban a katolikus vallás gyakorolt hatást a Hortobágy környékére. A *Nagykunság* felől pedig a református pásztorok közvetítettek hagyományokat. Maga a Hortobágy közvetlen környéke sem egységes azonban vallási szempontból. A déli és keleti, a hajdúsági rész református. *Hajdúdorog* környékén görög katolikusok élnek. Az északi rész római katolikus, a nyugati pedig vegyes református és katolikus lakosságú (8. térkép). A különböző felekezetekhez tartozó pásztoroknál és parasztoknál bizonyos eltéréseket találunk. Ezek magából a vallásból adódnak. A református vallásból hiányoznak pl. a különféle szentelmények (szenteltvíz, szentelt ételek stb.), amelyek a római és görög katolikus vallásban nagy hangsúlyt kapnak. A református vallásúaknál emiatt hiányoznak a szentelményekhez kapcsolódó hiedelmek, mágikus szokások. Ha pedig megvannak, ott a katolikus vallás hatásával kell számolnunk. A vallások egymára gyakorolt hatása nem is olyan ritka eset. Hiszen csak a századforduló óta is a vallások igen nagy keveredését figyelhetjük meg a Hortobágy környéki településeken. A katolikus vallás hatására fordulhat elő, hogy a lucaséket *Hajdúnánáson* a reformátusok is elkészíthették az éjféli misére, a *kabai* reformátusok betlehemes játéka pedig számos katolikus egyházi éneket is tartalmaz. A *debreceni* reformátusok is felhasználták az úrnapi szentelt füvet az emberi, állati betegségek gyógyításánál. A törzslakosság vallása, s ezzel összefüggésben is hitvilága, szokásai azonban napjainkig dominálóak a település egészét tekintve. Társadalmi téren is nagyobb az őslakosság súlya, vagy legalábbis az volt. Hiszen az eltérő vallás, s az ebből fakadó jelenségek általában, a beköltöző, jövevény csoportokkal vannak kapcsolatban. Az idegenek magukkal hozzák származási helyük hagyományait, bár céljuk kétségtelenül a minél gyorsabb hasonulás, beilleszkedés új lakóhelyük társadalmába. Ez azonban lassabban halad, ha nagyobb számú bevándorló, jövevény csoporttal van dolgunk. Magukkal hozott kulturális vonásaik így megőrződhetnek, de nem lesznek jellemzőek a település egészére. *Karcag* esetében a katolikuság bevándorló, s betlehemes játéka nem általában *Karcagra*, csak annak katolikus részére jellemző. Ugyanez a helyzet *Hajdúböszörményben* pl. a húsvéti ételszentelés és a hozzá kapcsolódó mágikus szokások esetében, amely legtovább a görög katolikus lakoságnál maradt fenn. Jellemző lehet ugyanakkor a húsvéti ételszentelés a többségében görög katolikus *Hajdúdorogra*. A *szecsko* hiedelme jellemző *Nagyivánra*, de nem az pl. *Tiszaigarra*, ahová *nagyiváni* katolikus betelepülőkkel kerülhetett. A példákat hosszan lehetne még folytatni.

A pásztorok között végzett terepkutatásaim azt mutatják, hogy – a tulajdonviszonyoktól, őrzési és munkaszervezeti formáktól nem függetlenül – köztük a juhász és a gulyás hiedelemanyaga és szokáshagyománya a leggazdagabb. A csikósé és a kondásé

pedig viszonyítva szegényesebb. Ennek oka lehet, hogy a pásztorok között legnagyobb számban éppen juhászok és gulyások (csordások) vannak, s a gyűjtött anyag többsége is tőlük származik. De az is, hogy a gazdálkodásban, az állattenyésztésben nagyobb jelentősége volt a szarvasmarhának és a juhnak, mint a lónak és a sertésnek. A legtöbb hiedelem, mágikus cselekedet a szarvasmarhatartásban található. A hagyomány ereje itt a legnagyobb. A pásztorok pl. mágikus körrel védték gulyáikat, a marha bélyegzése nagypéntekhez, kihajtása és behajtása jeles naphoz kötődött, s kötődik. A tejhaszon biztosítását és elvitelét számtalan mágikus cselekedet célozza, ugyanezt szolgálják az ellés körül és ellés után végzett cselekedetek is. Viszonylag kisebb számban találhatók olyan mágikus eljárások, amelyek minden állatra egyformán vonatkoznak. Itt említhetjük meg a jószágok karácsony esti etetését, s a *kunmadarasi* nyájak megfűstölését az első tavaszi kihajtáskor. A tejhaszon biztosítása a szarvasmarhánál, a baromfitartás mágikus elemeihez hasonlóan, főleg a nők tevékenységi köréhez tartozik. A legtöbb gazdasági jellegű, az állattenyésztés eseményeihez kapcsolódó hagyományos szokást a juhászoknál találjuk (herélés, nyírás, Szent Mihály-napi juhászbálok, a fogadás, szőlítés szokásai stb.). A pásztoraajándékozások viszont elsősorban a naponta kijáró nyájak pásztorait érintik, tehát a más vonatkozásban szokásokban nem bővelkedő csordást és kondást (csürhést).

A mitikus alakokról szóló hiedelmek, hiedelemtörténetek esetén semmi fontos különbséget nem találunk a pásztorok és a földművelő falusi lakosság között. E hiedelmeket lényegében egyformán jól ismerik. Ezen a téren inkább a már említett nemek közti eltéréseket, különbségeket regisztrálhatjuk. Az állatgyógyításban adódik még nagyobb különbség a pásztorok és a parasztok között. A gyógyítóembereknél és a pásztoroknál hagyományainál leírtak azt bizonyítják, hogy mind a racionális, mind pedig az irracionális gyógymódokat a pásztoemberek ismerték jobban. Egy-egy település vagy nagyobb terület leghíresebb gyógyítóemberei is közülük kerültek ki. Ez még akkor is figyelemreméltó eltérést jelent, ha bizonyos mágikus gyógyításokat vagy racionális eljárásokat mind a két rétegből származó adatközlőim is ismertek. A pásztorok, s ritkábban a parasztok közül kikerülő gyógyítóemberek mindenképpen specialistának tekintendők. Az ő tudásuk, ismeretük mindig nagyobb volt, mint általában a pásztoroké vagy parasztoké. A parasztemberek között gyakran találunk olyan specialistákat, akiket inkább a pásztorok köréből képzelnénk el: herélőket, bélyegezőket, nyírókat és másokat. Itt említhetjük meg a falusi gyógyítóasszonyokat is, akiknek növényismerete gyakran fölülmúlta még a pásztorokét is.

A pásztorok és a parasztok között a népszokások esetében is találunk az alapvető egyezések mellett bizonyos eltéréseket. A pásztoroknak a faluhoz való szoros kötődése miatt a jeles napi szokásoknál alig van különbség a két réteg között. Ezeknek többsége ugyanis a késő őszi, téli hónapokra esik, arra az időszakra, amelyet a pásztorok is falujukban, városukban töltöttek. E hónapok alatt ők sem vonhatták ki magukat a hagyomány, a közösség meghatározó befolyása alól. Ez pedig számukra is előírta a nagyobb egyházi ünnepek megülését, a részvételt bizonyos szokásokban. A nem egyházi jellegű jeles napok szokásai pedig (május 1., András napja, Luca napja stb.) az emberi élet, társadalmi élet egyes mozzanataihoz kötődően (szerelmi jóslások, udvarlás, vénlánycsúfolás stb.) azonosak mindkét rétegnél. Eltérések azoknál a jeles napoknál mutatkozhatnak, amelyeknél a gazdasági, foglalkozási motívumok meghatá-

rozóak: pl. a kihajtás napja (Szent György-nap, május 1.), vagy Katalin- és Erzsébet-nap (András-nap, Mindenszentek stb.), amikor a Hortobágy környékén a nyájak szétverése volt. Más napok esetében pedig a földművelő lakosságnak vannak meg a sajátos hagyományai, hiedelmei, amelyeket a pásztorok nem, vagy csak passzívan ismertek. Ilyen „földműves” hiedelem az, hogy Péter-Pálkor szakad meg a búza töve, s ekkor indul érésnek, sárgulásnak a növény. Bizonyos ünnepek, jeles napok más-más jelentőségűek lehetnek a pásztorok és a parasztok számára, más-más szokás dominálhat (a többi megléte mellett is) egyes napokon a két rétegnél. Nagypénteken pl. mindkét réteg elvégezhette a lovak mágikus jellegű fürösztését, esetleg maguk is a rituális mosakodást, a juhászok számára azonban nagypéntek elsősorban az oltókészítés, a juhek farkalásának (*Nádudvar*) volt a napja. A juhászcsaládok számára pedig pünkösöd elsősorban a fejési idény kezdetét jelentette (*Nagyiván, Hajdúszoboszló, Kunmadaras*).

Nagyobb eltérésekkel a jeles napi szokásoknál tehát ott találkozunk, ahol a foglalkozási jelleg nagyon erős. Ez vonatkozik a családi élet, az emberi élet kiemelkedő jelentőségű eseményeihez kapcsolódó szokásokra is. Ebben a tanulmányban ezeket ugyan nem vizsgáltuk, azt azonban meg kell említeni, hogy a Hortobágy környékén néhány településen találunk kifejezetten pásztori (juhász) esküvőt, temetést, amelyben nagy szerep jut a pásztorfoglalkozás szimbólumainak, jelvényeinek. Ebben a tekintetben hasonlóság mutatkozik a céhes jellegű szokásokkal, amelyeknél szintén a foglalkozás nyomta rá a bélyegét a szokásokra, hagyományos közösségi összefogatokra.

Azokban a mezővárosokban, ahol nagy kiterjedésű legelők s nagy létszámú állatállomány volt, a múlt században, vagy ritkábban századunk elején, különböző állattartó gazdaságok alakultak meg. A kisebb településeken (pl. *Egyek*) azonban megmaradt a régebbi gyakorlat, s a legeltetés ügyeit mindvégig a tanács intézte. Az említett gazdatársulások azonban nem terjedtek ki mindenütt minden nyájfajtára. Leggyakoribbak a juhtartó gazdák társulásai, valamint a gulyagazdaságok (*Debreçen*). E társulások a Legeltetési Társulatok vagy Bizottságok révén kapcsolódtak az egyes települések közbirtokosságába. Annak egyes feladatainak megszervezésére, intézésére jöttek tehát létre. A juhtartó gazdák társulásainak életét legjobban *Hajdúszoboszlóról* és *Kunmadarasról* ismerjük. Kutatásaink során nem ezek működésére, hanem életük és szervezetük folklorisztikus mozzanataira voltunk kíváncsiak. Mindenütt az állattenyésztés fontosabb eseményeihez kapcsolódó gazdasági jellegű szokásokra figyeltünk. E vonatkozásban is számos, „céhes” jellegű szokásra (gazdasági évések, pásztorfogadás) bukkantunk, e társulások mégis erősen különböznek a céhektől. A gazdatársulatok meghatározott feltételek mellett alkalmazták a pásztorokat, akik a gazdák kívánságainak és elvárásainak megfelelően, a szokás és a hagyomány, esetleg új igények szerint végezték munkájukat. A szervezett, választott tisztségviselőkkel rendelkező társulások mellett azonban voltak kevésbé szervezett, ideiglenesen, spontán módon alakult társulások is. Ilyenekkel találkozunk főleg a naponta kijáró nyájak (csorda, csürhe) legeltetésének, gondozásának, tartásának megszervezésében. Ezek általában lakhely, terület szerint alakultak, s összetételük is változhatott. Választott tisztségviselői általában nem voltak. E társulások életében nem is találkozunk olyan hagyományos közösségi szokásrenddel, mint pl. a legjobban szervezett juhtartó gazdatársulatok s a gulyagazdaságok esetében. Vizsgálatuk azonban a szokások szempontjából is fontos, jórészt még elvégzendő feladat.⁴

⁴ Vö. *Varga Gy.*, 1974. 108–110.; *Bellon T.*, 1973a. 5.

Ami eltérés a pásztorok és a parasztok között az emlékezettel elérhető legrégebbi időben és a szakirodalmi adatok alapján rögzíthető, az a századfordulótól napjainkig jóformán teljesen eltűnt. Magából a pásztorkodásból is jórészt kikoptak a hagyományos elemek. Ennek egyik oka az elmúlt száz évben végbement nagyfokú integrálódás az élet minden területén. A múlt század végén megindult erőteljes kapitalizálódás fokozatosan megváltoztatta a Hortobágy környéki viszonyokat is. A gabonakonjunktúra miatt nagy legelőterületeket törtek fel, a települések határait tagosították. A legeltető állattartáshoz rendelkezésre álló mind szűkebb területek miatt a jószágállomány csökkenésnek indult. Erőteljes arányokat öltött a fajtaváltás: az extenzív tartást jól tűrő, ősi fajtákról fokozatosan az intenzívebb tartást igénylő fajtákra tértek át. Az ősi állatfajokból (racka juh, magyar szürke szarvasmarha, komondor) ma már csak néhány található a Hortobágyon és környékén.⁵ Folyamatosan megváltoztak a legeltető állattartás szervezeti formái is, a közbirtokosságok, gazdátársulatok fokozatosan megszűntek. A hortobágyi pásztorkodásban gyökeres fordulatot a második világháború és az azt követő évek hoztak. Ehhez az állatállomány nagymérvű pusztulása és a pásztortársadalom, az addig eléggé erősen elzártkózó foglalkozási réteg felhígulása, nyíltabbá válása jelentette az első lépéseket. A háború utáni földosztás, s a vele együtt járó nagy népmozgás szintén a hagyományos paraszti kultúra felbomlását siettette, különösen az uradalmakkal is rendelkező településeken, a káptalani birtokokon. Ezt a folyamatot már csak betetőzte a kibontakozó szövetkezeti gazdálkodás, amely a ma még itt-ott szórányosan fellelhető hagyományos elemeket, s a két foglalkozási réteg közötti eltéréseket is előbb-utóbb megszünteti. Ritkábban azonban új hagyományok kialakulásához is vezet (*hajdúdorogi* pásztora járdékozás).

A hiedelmek és szokások vizsgálata során nyilvánvalóvá vált, hogy a Hortobágy környékén sajátos, egymástól többé-kevésbé eltérő kulturális övezeteket találunk. Pontosabban fogalmazva: a Hortobágy környékén eltérő, egymástól különböző kulturális övezetek találkoznak, amelyek jellegét azonban kisebb-nagyobb mértékben befolyásolja a puszták közelsége, a nagyarányú állattenyésztés.

Alapjaiban ez határozza meg a pásztorok szokás- és hiedelemhagyományát is: születési, nevelkedési helyének kultúráját viselik magukon egy életen át. Bár éppen a pásztorok, kismértékben ugyan, de ettől a meghatározó hatástól függetlenedhetnek is: egyrészt a sajátos pásztorszervezet, munkaszervezet révén megvalósuló hagyományozódási folyamat, másrészt a nagyarányú pásztormigráció miatt is. A hagyományozódásnak a sajátos pásztori útjára s a migrációra még visszatérnek.

A Hortobágyról és környékéről tehát elsősorban csak mint területi, földrajzi fogalomról beszélhetünk. Ez azonban nem takar egységes kulturális képet, a kultúra tájilag tagolt. Maga a Hortobágy amúgy is csak az évnek egy bizonyos részében, akkor is gyéren lakott, különben pedig lakatlan puszták, legelőterület.

A pásztorkodás, a jeles napok szokásai és a hiedelmek vizsgálata és összehasonlítása

⁵ A Hortobágyon a múlt század végéig a fajtaváltás még nem szorította ki teljesen az ősi állatfajokat. „Az ősi állatfajok tenyésztésével mindig együtt jár az ősi hagyományok fennmaradása”, írja Gunda B. (Gunda B., 1949. 8.). A fajtaváltás, valamint ezzel összefüggésben s közel egyidőben az állattartás hagyományos módjának, kereteinek megváltozása (legelők feltörése, lecsapolás, intenzívebb tenyésztési módok stb.) a hagyományos pásztorkodás alapjait is megszüntette. L. m. Bódi E., 1972–1974. 90–91.; Dobrossy L., 1972–1974. 106.; Tóth L., 1942. 213. skk.

alapján a kultúra táji tagoltságát regisztrálva, a következő kulturális övezetek figyelhetők meg a Hortobágy környékén:

I. *Nagykunság*, a Hortobágygal határos nagykun városok: *Karcag* és *Kunmadaras*. E két városon túl azonban távolabbra is ki kell tekintenünk, *Kunhegyes*, *Túrkeve* és *Kisújszállás* irányába. Meg kell jegyeznünk azt, hogy a legelőbben viszonylag szegény *Kisújszállás* nagy területet bérelt a Hortobágyon *Tiszacsege* alatt.⁶ A kulturális különállás a sajátos történeti múltban, gazdasági, társadalmi fejlődésben, a református vallás domináns voltában és településtörténeti okokban is gyökerezik. Nem hagyható figyelmen kívül az eléggé erős kun öntudat, amely az eltérő, idegen származásban és a kiváltságos történeti, közjogi különállásban gyökerezik.^{6a}

II. *Tiszafüred és környéke*. A Hortobágy környékének legsűrűbben települt része. Több apró falu található itt viszonylag kis területen, ma is észrevehető bizonyos fokú elzárkózásban. Kulturális vonatkozásban tapasztalt eltérésükön belül viszont a legtarkább, legösszetettebb képet találjuk. A következő településeket vizsgáltuk meg itt: *Nagyiván*, *Tiszaörs*, *Tiszaigar*, *Tiszaszőlős*, *Tiszaszentimre*, *Tiszaderzs*, *Tiszaörvény* és *Tiszafüred*. Ide sorolhatók a csak összehasonlítás kedvéért megvizsgált *Abádszalók* (*Tiszaabád* és *Tiszaszalók*), *Tiszabura* és *Tiszabő* is sok vonatkozásban. E települések egykor mind jobbágyfalvak voltak majorságokkal, a későbbi uradalmakkal. A kulturális tarkaságban a településtörténeti okok itt is közrejátszottak. Ez ma a vallási térképen mérhető le legszemléletesebben. A tisztán katolikus *Nagyiván* és *Tiszaörs*, valamint *Tiszaörvény*, a tőlük északra fekvő katolikus települések (*Egyek*, *Újszentmargita*), valamint *Heves* és *Borsod* felé orientálódnak. A többi említett település református, amelyek sok vonatkozásban (pl. építkezés is) a *Nagykunsággal* tartanak kapcsolatot. Katolikus lakosságuk főleg újabb betelepülő *Nagyivánról* és *Tiszaörsről*, részben pedig az uradalmi cselédek leszármazottai. Hasonló kettősség jellemző *Tiszafüredre* is, amely reformátussága dél és kelet felé, katolikus lakossága pedig észak felé tart kapcsolatokat.

III. *Uradalmi majorságok, tanyák*. A Hortobágy északi, északnyugati peremén fekvő települések szintén külön csoportot alkotnak. Ennek oka, hogy e területek egykor az egri és kassai káptalan, valamint az egri püspökség birtokát alkották. Az uradalmi gazdálkodás, az uradalmi telepítési politika és gyakorlat, a hosszú cselédelet rányomta a bélyegét az itt régóta meglevő vagy újabban kialakult településekre, falvakra. Az egyházi birtokok és római katolikus vallás miatt erős északi orientációt mutat az a vidék. Katolikus volta és káptalani múltja miatt részben ide is sorolható *Nagyiván* és *Tiszaörs*. Rajtuk kívül elsősorban a következő települések tartoznak ide: *Egyek*, *Újszentmargita* (*Tuka*, *Folyás*), valamint *Polgár* és környéke. Területileg ide esik *Tiszacsege* túlnyomórészt református települése, amely kulturálisan elkülönül az említett falvaktól, s közelebb áll a II. csoportban említett református településekhez. *Tiszacsege* jellegzetességét még az adja meg, hogy viszonylag a legtöbb hortobágyi pásztor innen származott.

⁶ A *tiszacsegei* határ jelentős részét még az 1940-es években is *Kisújszállás* (6232 kat. hold), *Hajdúdorog* és *Hajdúnánás* bérelte. L. Papp J., 1967. 91, 99.

^{6a} A történeti és néprajzi szempontból önálló egységként említett *Nagykunság* különállását Mándoky I. nyelvészeti tanulmányai is alátámasztják. Mándoky I., 1971.; Mándoky I., 1973.; Mándoky I., 1974.

IV. *Hajdúság*. A Hajdúság a Nagykunsághoz hasonlóan szintén sajátos történeti múlttal, kiváltságokkal, eltérő gazdálkodási rendszerrel és társadalmi felépítéssel rendelkezik. Emiatt élesen elkülönül a körülötte fekvő településektől, amelyek egykor jobbágyfalvak voltak. E nyírségi települések azonban főleg a Hajdúság északi részére erős hatást is gyakoroltak. A Hajdúságban megvizsgáltuk *Hajdúszoboszló*, *Debrecen*, *Hajdúböszörmény* és *Hajdúnánás* városokat. Sok vonatkozásban hasonló kultúrája miatt ide sorolhatjuk *Nádudvart* is. A Hajdúság mellett fekvő *Balmazújváros* azonban – XVIII. századi telepítésű német lakosai miatt – elüt ettől a környezettől. A Hajdúság déli részén keresztül *Püspökladány*, *Kaba* és a Nagysárrét, valamint Bihar hatása jelentkezik. *Nádudvar* és *Püspökladány* emellett szoros kapcsolatban állott a nagykunsági *Karcaggal* is.

V. *Hajdúdorog és környéke*. A valamikor kiváltságos hajdúvárosok közé tartozik. Múltja a Hajdúsággal együtt tárgyalandó. Sajátos, más hajdúvárosoktól eltérő kultúrája miatt azonban feltétlenül külön kell említeni. Nagy görög katolikus mezőváros. Itt kell megemlíteni *Büdszentmihály* (*Tiszavasvári*) bűdi görög katolikus településrészét, valamint *Hajdúböszörmény* és *Hajdúnánás* görög katolikus lakosságát. Rokon vonásokat elsősorban (a szellemi kultúra, a szokások és hiedelmek területén) a nyírségi görög katolikus helységekkel (*Máriapócs*, *Gyulaj*, *Kállósején*, *Nyíradony*, *Nyírlugos*, *Nyírbéltek* stb.) mutatnak. A kulturális eltéréseknek *Hajdúdorogon* és környékén településtörténeti okai is vannak.

A Hortobágy környéki kultúra fentebb említett táji tagolódásának illusztrálására egy táblázatot készítettünk. Ez csupán egyes kultúrelemek, jelenségek előfordulásához nyújt útmutatást, a kulturális övezetek jellegzetességeire összefüggéseiben nem tud rámutatni. E táblázaton kívül a kultúra táji tagolódását mutatják be a térképmelléletek is.

Táblázat a kultúra táji tagoltságáról, egyes kultúrelemek előfordulásáról:

	I.	II.	III.	IV.	V.
<i>Nagypéntek</i> (87.)					
Szent sírt őrző					
Krisztuskatonák	—	—	—	—	+
kolompolás (féregűzés)	—	+	+	—	—
<i>Húsvét</i> (91.)					
a szentelt kalács neve:					
kalács	—	+	+	—	—
pászka	—	—	—	—	+
páskamorzsa ültetés	—	—	—	—	+
<i>Május elseje</i> (105.)					
májusfaállítás	+	+	+	+	+
vénlánycsúfolás	+	+	—	—	—
<i>Szent Iván-nap</i> (112.)					
János alma osztása	—	—	—	—	+
<i>Karácsony</i> (127.)					
mákosguba	—	+	+	—	—
bobájka	—	—	—	—	+

	I.	II.	III.	IV.	V.
<i>Aprószentek</i> (153.)					
vesszőzés	—	+	+	—	—
<i>Farsang</i> (174.)					
pócurka (alakoskodó elnevezése)	—	+	+	—	—
vénlánycsúfolás	—	—	—	+	+
<i>Szent Mihály-nap</i> (114.)					
juhászbál	+	+	—	(+)	—
<i>Táltos</i> (36.)					
Pézásó Pista	+	+	+	—	—
<i>Veszettorvos</i> (53.)					
Orvos Nagy (karcagi)	+	+	+	—	—
<i>Szecske</i> (72.)	—	+	+	—	—
<i>Markoláb</i> (79.)	—	+	+	—	—

E rövid táblázat közel sem törekszik a teljességre, csupán néhány példát hoz fel az egyes területek közt megnyilvánuló különbségekre. A + jellel az elemek meglétét, a — jellel pedig hiányát jelezzük. Az I–V. római számok pedig az egyes, előbb már említett övezeteket jelentik.

*

A továbbiakban vázlatosan áttekintjük a kulturális övezetek kialakulásának kérdését, s foglalkozunk az eltérést, differenciálódást előidéző okokkal. E vonatkozásban röviden érintem a hortobágyi nagy legeltető állattartó övezet kialakulásának kérdését is. Kitérek a kulturális integrálódást elősegítő tényezők ismertetésére, elsősorban a pásztortársadalom, a pásztorkodás szempontjából.

A hortobágyi legeltető, állattartó övezet, a Hortobágy környéki kultúra táji tagoltságát kialakító okok közül mindenekelőtt a Hortobágy környékének középkori történetét, e vidék történetének alakulását kell röviden megemlíteni.⁷ A pusztai terület a középkorban sűrűn lakott táj volt. A sűrű településhálózat nyomai a földrajzi nevekben napjainkban is kimutathatók. Vegyük csak a legismertebbeket: *Ohat*, *Kócs*, *Máta*, *Zám*, *Hegyes*, *Macs*, *Zelemér*, *Pród*, *Derzs*, *Hort*, *Hortobágy* stb. E települések egy részét már a tatárjáráskor romba döntötték, de a terület csak a következő évszázadokban, főleg a török idők alatt vált lakatlanná. Az elpusztult községek területe pedig fokozatosan *Debrecen* város birtokába került.⁸ A pusztulásnak indult kultúrtáj egyre inkább a külterjes állattartás területévé változott. Más módon a terület nem volt hasznosítható. Legnagyobb legelőkkel *Debrecen* városa rendelkezett. Az erősen extenzív jellegű állattartás a Hortobágy környékén tehát nem ősi örökség, hanem újabb, másodlagos fejlemény.

⁷ A Hortobágy középkori történetének alakulását csak röviden tekintjük át. Elég csak a változás fő vonalaira utalni, hiszen ezzel a kérdéssel sokan foglalkoztak már. Vö. *Zelizy D.*, 1882. 555–558; 814. skk.; *Ecsedi I.*, 1914. 65–74.; *Zoltai L.*, 1917. 88–117.; *Zoltai L.*, 1923. 73–81.; *Zoltai L.*, 1926. 104–113.; *Csobán E.* (szerk.), 1940. 54–63.; *Balogh I.*, 1943. 97–112.

⁸ A települések részletes felsorolását l. *Zoltai L.*, 1926. 104–113.; *Ecsedi I.*, 1914. 65–74.

Ez tehát a pásztorok birodalmának, a puszta kialakulásának nagyon-nagyon vázlatos története. Maga a legelőterület azonban nem ér véget a debreceni Nagyhortobágy határánál, túlnő a voltaképpeni Hortobágy határain is. Legjobban délnyugat felé terjeszkedik, ahol átnyúlik a nagykunsgái legelőkbe. (A nagykunsgái állattartás történetével itt most nem kívánok foglalkozni.) Az egykor eltérő etnikumú, kiváltságos nagykun városok: *Karcag* és *Kunmadaras* határa messze benyúlik a Hortobágyra. Ennek ellenére a kiváltságos helyzet, a közjogi különállás az említett két várost nem kelet, hanem nyugat felé, a többi nagykun város felé orientálta. Ennek kulturális vetületére korábban már utaltunk. A nagyarányú állattartással hasznosított, nagy határu nagykun települések kialakulása hasonlóan ment végbe, mint ahogy azt *Debrecen* esetében már láttuk. A XVI–XVII. században elpusztult kun szállások, falvak területe fokozatosan a megmaradt, nagyobb kun települések birtokába került.⁹

Hasonlóképpen alakult a Hortobágygal keleten szomszédos Hajdúság története és élete is. Ez a terület a múlt század végéig, a nagykunokéhoz csak hasonló, ún. hajdú-kiváltsággal rendelkezett. Az eltérő történeti múlt, fejlődés, részben idegen etnikum jelenléte, sajátos hajdúsági mezővárosi kultúrát hozott létre.¹⁰ A későbbi Hajdú vármegye székhelye, a Nagyhortobágy birtokosa, *Debrecen* sajátos arculata is történeti fejlődésével szoros összefüggésben alakult ki.¹¹ Mindez azután részben megkülönböztette a várost a környék minden más településétől. A hajdúvárásokkal való sok rokon, hasonló vonása miatt, azonban nem külön, hanem azokkal együtt tekintjük egy kulturális övezet részesének.

A Hortobágy északi és északnyugati területét régebben két vármegye: Heves és Szabolcs bírta. A közigazgatás terén a vidék tehát észak és kelet felé orientálódott. Az említett két megye hatása mind a mai napig lemérhető. A szabolcsi részeken voltak a nagy egyházi uradalmak. Az egri káptalan birtokának csak a múlt században lett Margita puszta, a mai *Újszentmargita* a központja. Itt sajátos uradalmi viszonyok érvényesültek, amelyek a környező paraszti településektől megkülönböztették e területet. A szokások terén ez pl. a gazdasági jellegű szokások hiányát jelenti.

A Hortobágy nyugati peremén apró jobbágyfalvak sorakoztak, amelyekben a jobbágyparaszti életforma uralkodott a múlt század közepéig. Ennek emlékei, bár halványulóan, még ma is élnek.

Az eltérő történeti fejlődés eredményeképpen nyilvánvalónak látszik, hogy a Hortobágy környékén már a késő középkorban is erősen különbözött egymástól egy kiváltságos nagykun és hajdúváros, *Debrecen* szabad királyi város (1715), az uradalmi major-ságok és a jobbágyfalvak élete, kultúrája. Ezt a feltételezhetően tagolt kultúrképet még tarkábbá tette a XVIII. századi nagy népmozgás, amelynek hatása alól a Hortobágy környéki települések, területek sem vonhatták ki magukat. Ez a migráció, amely a török idők alatt részben vagy egészben elnéptelenedett alföldi területek benépesítésére

⁹ Major E., 1974. 47. skk.

¹⁰ Balogh I., 1969.; l. m. a hajdúvárosok monográfiáit: Komoróczy Gy. (szerk.): Hajdúdorog története. Debrecen, 1971.; Komoróczy Gy. (szerk.): Hajdúhadház múltja és jelene. Debrecen, 1972.; Szendrey I. (szerk.), Hajdúböszörmény története. Debrecen, 1973.; Rácz I. (szerk.), Hajdúnánás története. Debrecen, 1973.; valamint az egyik első, néprajzi adatokat is tartalmazó leírást: Szívós B., A hajdúság. Budapest, 1909.

¹¹ Zelízy D. (szerk.), 1882.; Csobán E. (szerk.), 1940.; Balogh I., 1973.

irányult, elsősorban észak-déli irányú volt. Ekkor települtek le több helységben a palócos kultúrájú, észak felől érkezett emberek. Erősen palócos (északi) hatást mutató kultúrája van *Polgárnak*, *Egyeknek*, a volt káptalani tanyáknak, *Tiszaörsnek* és *Nagyivánnak*. Észak felől érkező emberek telepedtek le a Nagykunságban és a hajdúvárosokban is. *Polgárt* a XVIII. század elején az egri káptalan visszaperelte a hajdúktól, akik a települést kénytelenek voltak elhagyni, s közülük többen *Tiszacsegére* települtek. A kálvinista hajdúk helyére a káptalan Nógrád, Hont, Esztergom megyékből, valamint *Mezőkeresztesről* és más délhevesi, délborsodi községből telepített jobbágyokat.¹² Hasonló erőszakos telepítési és rekatolizálási politika érvényesült a többi egyházi birtok: *Egyek* és *Tiszaörs* esetében is. Az egri püspökség pl. 1767-ben a *tiszaörsi* református lakosságot erőszakkal eltávolíttatta, templomukat leromboltatta, s helyükre katolikus lakosságot telepített. A szétszéledő reformátusok a környező protestáns falvakban: *Tiszaszentimrén*, *Tiszaderzsén* és *Tiszafüreden* húzódtak meg.¹³ A káptalani birtok *Nagyiván* csak a XVIII. század közepén, 1754-ben lett lakott hely. Területének egy részét az 1720-as években *Debrecen* legelőnek bérelte. 1754-ben a Heves megyei *Bocnád*ról 11 jobbágy települt be, s népesítette be végleg *Nagyivánt*. De a kibocsátó helyükkel, *Boconáddal* és környékével még évtizedek múlva is szoros kapcsolatot tartottak fenn.¹⁴ *Karcagra* 1748–49-ben királynői rendeletre telepítettek a reformátusok közé katolikusokat, főleg a Jászságból, akiknek 1772-ben már templomuk is felépült. A *karcagi* betelepült katolikusok, a hajdúvárosokba települt görög- és római katolikusokhoz hasonlóan, egy tömbben laknak mind a mai napig, s elzárkózásuk az élet számos területén megfigyelhető, vagy megfigyelhető volt.¹⁵ A *debreceni* katolikusok megjelenése is a XVIII. század rekatolizációs törekvéseivel függ össze.¹⁶

E spontán, szervezett, olykor erőszakos katolikus telepítési gyakorlat következménye, hogy katolikusággal ma már a legtöbb településen találkozunk. *Tiszaszentimrénre*, *Tiszaszőlőstre* pl. elsősorban *Nagyivánból* telepedtek át, ugyanígy *Nádudvarra* is, *Tiszacsegére* pedig *Polgárról*, *Egyekről* és *Újszentmargitáról*. A fele részben református (Szentmihály), fele részben görög katolikus (Búd) *Búdszentmihályon* (*Tiszavasvári*) is újabb eredetű a római katolikus lakosság. A református őslakosság nemcsak a vallás alapján különbözteti meg őket (pápista), hanem csúfnevet is akasztott rájuk, amelyben kifejeződik a katolikus telepesek különbözősége, származása. A *polgáriakat*, *egyekieket*, *nagyivániakat* s esetenként más falusi katolikusokat *matyóknak* csúfolják. A *polgáriakat* emellett ritkábban még *palócoknak* is nevezték.¹⁷ A *matyó* és *palóc* elnevezés mindenképpen azt mutatja, hogy környezetükben élt a katolikusok különbözőségének s származási helyének tudata. Ez konkrét, valláson és vallásos életen túlmenő, kulturális jegyekben is látható. Ezt igazolja a *markoláb*, a *szeccsko* hie-

¹² Nyakas M., é. n. 21–22.; Papp J., 1967. 40–41, 144.; Diószegi V., 1968. 241.

¹³ Soós I., 1955. 26–28, 54.; Tóth D., 1942. II. kötet 9–10.

¹⁴ Soós I., 1955. 45.; Szabó I., 1974. 65. Főleg *Nagyiván* házassági kapcsolataihoz felhasználtam Örsi J. kutatásainak eredményeit is, amelyek jelenleg még kéziratban vannak. Segítségét ezúton is megköszönöm.

¹⁵ Szentesi-Tóth K., 1940. 53.; Major E., 1974. 65, 72–73.; Bellon T., 1973a. 83.; Diószegi V., 1968. 237.

¹⁶ Herpay G., 1917. 54. ssk.

¹⁷ Bencsik J., é. n. 95.

delme, az aprószenteki vesszőzés, a nagypénteki féregűzés (kolompolás) szokása és még sok más jelenség is.

Részben a XVIII. század volt az idegen etnikum: délszláv, egyáltalán szláv és német elemek betelepülésének időszaka is. Ezek az emberek (főleg a szlávok) azonban nagyon hamar megmagyarosodtak, kultúrájuk egyes elemei mégis megmaradtak, nem tűntek el nyomtalanul. A *hajdúdorogi* kecskejátékot pl. bizonyosan a szláv (ruszin) etnikumhoz köthetjük. Megmagyarosodott szlovák népesség hagyományára, esetleg csak kulturális hatására enged következtetni a *Nagyiván* környékén ismert szecscko nevű mitikus lény hiedelme, a *hajdúdorogi* karácsonyi köszöntés kóringyálás neve, s a *Búdszentmihály* (Tiszavasvári) környékén karácsonykor készített mákos-mézes főtt tészta *bobájka* elnevezése is. A Nagykunssággal határos *Fegyvernekre*, valamint *Balmazújvárosba* az 1700-as években telepített nagyobb létszámú németiség részben még a nyelvét is megőrizte. A *balmazújvárosi* németek sajátos szokásai közül itt most csak a karácsonyi és újévi köszöntés németfalusi változatára utalok.

A nagy népmozgásban részt vevő tömegek nemcsak eltérő, idegen etnikumot, hanem — amint részben már láttuk — eltérő vallást is képviseltek, mint a Hortobágy környék ősi lakói. A korábban szinte egyöntetűen református Tiszántúlra magukkal hozták katolikus vallásukat. A görög katolikus vallás mögött pedig, amelynek hívei elsősorban *Hajdúdorog* környékén élnek, erős bizonyossággal feltételezhetjük a szláv etnikumot is.¹⁸

Változatos, bonyolult tehát a Hortobágy környékének településtörténete, s nehezen képzelhető el, hogy a pusztai miatt egymástól távol eső településeken egységes kultúrkép alakuljon ki. Egységesnek nevezhető kultúrkép alakult ki vagy volt kialakulóban a századforduló idejére az egyes településeket tekintve pl. *Hajdúdorogon*, *Balmazújvárosban*, ám a kulturális kiegyenlítődés nem minden területen ment végbe. Integrálódás többé-kevésbé egyes településeken ment végbe, nem pedig nagyobb területek viszonylatában. Az azonos történeti, közjogi stb. múlt és fejlődés ellenére pl. a Hajdúságon belül eléggé észrevehetően különbözik *Hajdúböszörmény* és *Hajdúdorog* kultúrája. A szellemi kultúra területén *Hajdúdorog* elsősorban a görög katolikus Nyírség felé mutat rokonságot. Az északi Hajdúság pl. a vándorló nyírségi juhászok révén is elég szoros kapcsolatot tartott fenn a Nyírséggel. A déli hajdúsági települések pedig már a Sárrett és Bihar felé rendelkeztek kapcsolatokkal. A Nagykunsságon belül is vannak elég éles különbségek, amelyek elsősorban a szellemi kultúra területén választják el az egyes nagykun településeket. E mögött szintén településtörténeti okok húzódnak meg mindeneke előtt. A legdélibb nagykun várost, *Kunszentmárton*t a XVIII. század elején *Jászapátiból* kirajzók telepítették be, a helység azonban mindvégig megőrizte kiváltságos nagykun helyzetét. *Kunszentmárton* a Nagykunsságban még másfél évszázadig az egyik

¹⁸ Vö. *Ujváry Z.*, 1967.; *Timkó I.*, 1971. 431, 443.; *Benda K.*, 1969. Idézett tanulmányában *Ujváry Z.* a kecskejáték délszláv eredete felé hajlik. Őt látszik igazolni részben *Timkó I.* megállapítása a Hajdúság egykori délszláv (rác) lakosairól. *Benda K.* tanulmánya alapján azonban mégis úgy véljük, hogy — tekintetbe véve a hajdúság összetételét a XVII. században — a kecskejáték eredetét a ruszin hagyományban kell keresnünk. Ehhez l. m. *Ujváry Z.*, 1973. 408–409. jegyzetben. — A hajdú városokban az elmúlt századokban nagyon csekély számú román lakosság is élt, amelynek emléke pl. *Hajdúböszörményben* a sok Oláh nevű család. E család tagjai ma is többnyire juhászok. — A *balmazújvárosi* német település történetéhez l. *Lengyel I.*, 1936.; *Varga A.*, 1958. 125. skk.

legexpanzívabb település volt, jórészt saját soraiból ült meg két korábbi pusztát, *Kuncsorbát* és *Mesterszállást*, s telepítette a múlt század végén a Somogy megyei *Kuntelepet*. A két évszázados különélés a jázsági kultúra emlékeit a tárgyi kultúra területén néhány elemre sorvasztotta. A hiedelmek és szokások területén a jázsági származásnak több emléke él.¹⁹

A különböző vallásoknak a kultúra táji tagolódásában, differenciáltságában játszott szerepére már utaltam. S arra is, hogy differenciáló szerepüket gyakran a településtörténeti okokkal együtt töltik be. A vallások azonban a differenciálással szoros összefüggésben a kulturális integrációt is elősegíthetik. Az azonos vallást követő kisebb-nagyobb közösségek életvitеле, felfogása, szemlélete hasonló, egy helyre települve így a kulturális kiegyenlítődés hamarabb végbemehet. Ezt tapasztaljuk pl. a *balmazújvárosi* német településnél, amelynek lakói a magyar őslakossághoz hasonlóan reformátusok. Az azonos vallás, az etnikai-nyelvi különbségek ellenére bizonyos fokig megkönnyítette többek között az összeházasodást a két csoport között. Ez is közrejátszott abban, hogy a *balmazújvárosi* német lakosság viszonylag hamar magyarrá vált, érzelmileg is. Ma már csak apró eltéréseket lehet találni a két népcsoport között, amelyeket a német etnikumhoz is köthetünk. A kulturális kiegyenlítődést elősegítette, hogy a nagy múlttal rendelkező egyházak és vallások sajátos, vallás által meghatározott életvitelt alakítottak ki. Ennek vizsgált területünkön legjellemzőbb példája a *debreceni* ember mentalitása.²⁰ Ehhez viszont nagyon közel áll a hajdú és nagykun városok, de még a kisebb református falvak szintén a kálvinizmus alakította magatartásformája.

Bár ez a tanulmány nem foglalkozik az esküvői, lakodalmi szokásokkal, röviden mégis meg kell emlékeznünk a házasodási szokásokkal, gyakorlattal kapcsolatban a házasodási körzetekről. A Hortobágy környékén is a társadalmi, vallási, foglalkozási stb. szempontok játszottak szerepet a házasodásban. A pásztorok foglalkozási endogámiájáról, amely ugyan éppen az elmúlt 100 évben erősen gyengült, a továbbiakban még szólnunk. Itt elsősorban arra kívánok utalni, hogy a kultúra táji tagolódásában, az övezetek létrejöttében a házasodási körzeteknek is nagy szerepe van. Példának a II. csoport (Tiszafüred és környéke) településeit említsük meg. A vallási ok mellett *Egyek*, *Tiszaörs* és *Nagyiván* elsősorban településtörténeti okok miatt alkotott egy kisebb házasodási körzetet. Településtörténeti okok játszottak abban szerepet, hogy az említett települések házassági kapcsolatai a délhevesi és délborsodi síkságra is kiterjedtek. Ezek csak a múlt század végén, századunkban gyengültek meg. A megvizsgált egyházi anyakönyvek ezt egyértelműen igazolják. Az összeházasodások egyrésztől nagymértékben hasonlóvá, azonossá tették az említett településeket (ill. a II. csoport más falvaiban lakó katolikus lakosságot), másrésztől azonban erősítették a környezetüktől való eltérést. A házasodási körzeteknek tehát kettős, egyszerre érvényesülő hatásuk van. A

¹⁹ Vö. Szabó L., 1973.; Gulyás É., 1973.; Diószegi V., 1968. – A kultúra táji tagolódásában a településtörténeti okokat az újabb kutatások mindinkább figyelembe veszik, s jelentőségének megfelelően az etnikai, történeti, társadalmi, birtoklási, tudati stb. tényezők mellé állítják. Nagyon erős hangsúlyt kapott ez a vizsgálatunk szempontjából is nagyon fontos, keleti Szolnok megyei települések kutatásánál, a Szolnok megyei Néprajzi Atlasznál. Vö. Szabó L. – Csalog Zs. (szerk.), Szolnok Megye Néprajzi Atlasza. I. I. Szolnok. 1974.; Füvessy A., 1974. 35.

²⁰ Nagyon jó példa a kálvinizmus életvitelt, szemléletet és magatartást alakító szerepére Balogh I. már sokat idézett munkája. L. Balogh I., 1973.

mellékelt térkép *Egyek* XVIII–XIX. századi házassági körzetét mutatja be, a településeket összekötő nyílak vastagsága a házassági kapcsolatok nagyságrendjét érzékelteti (9–10. térkép).

A Hortobágy környéki kultúra táji tagolódásának okait, történetét csak röviden állt celomban ismertetni. Éppen ezért csak utaltam a történeti, településtörténeti, vallási különbségekből, birtokviszonyokból, társadalmi rétegezettségéből eredő jelenségekre. Mindezek együttesen, bizonyára még más okok közrejátszása folytán eredményezték a különböző kulturális övezetek kialakulását.²¹

Mindeddig elsősorban arról beszéltem, hogy melyek azok a tényezők és okok, amelyek a Hortobágy környék kulturális képét tagolják. Van azonban néhány egységesítő körülmény is, amelyekre röviden az alábbiakban térek ki.²²

A vallási és a házassági körzetek hasonló szerepéről röviddel előbb már olvashattunk. Mellettük azonban fontosabbnak tűnik, hogy a Hortobágy környéki települések nagy kiterjedésű legelőkkel rendelkeztek, s ez meghatározta a gazdálkodás rendszerén belül a földművelés és állattenyésztés arányát. E települések gazdálkodásában jelentős szerep jutott a legeltető állattartásnak. Ez a szerep ugyan – többek között – a tulajdonviszonyok módosító hatásán keresztül érvényesült (uradalmak). Természetesen van kisebb-nagyobb különbség pl. *Nádudvar*, *Karcag*, *Püspökladány*, *Tiszaörs* és *Tiszafüred* állattenyésztése között. Az állattartás szervezete, a legeltetés rendje, a takarmányozás, a teletetés, a haszonvételi módok stb. az említett településeken mégis hasonlóak voltak, alapjaikban megegyeztek. Egységesek a pásztoréptmények is a vizsgált területen.

A gazdálkodás rendszerében kimagasló jelentőségű állattartás mély nyomokat hagyott a társadalomban is. E településeken a pásztorok nagy tömege élt, tipikus pásztorfalvak alakultak ki, amelyek ehhez a hatalmas arányú állattartáshoz a legtöbb pásztor adták. Ilyen pásztorfalu pl. a Hortobágy északnyugati szélén fekvő *Tiszacsege*, a nyugati szélén levő *Nagyiván*, délen pedig *Nádudvar*. Természetesen minden településen nagy létszámú pásztorság élt, akik falujukban vagy a szomszédos településeken, uradalmakban, ritkábban a Hortobágyon pásztorokdtak. Századunk elején *Zoltai L.* azt írja, hogy a hortobágyi²³ pásztorok között „jegkevesebb az olyan, aki . . . Debrecenben született. Csikósok, gulyások leginkább Csegéről, Újvárosról, Böszörményből, a juhászok Nagyivánból, Nádudvarról származnak be a Hortobágyra.”²⁴ *Ecsedi I.* néhány évvel későbbi írásából pedig ezt olvashatjuk: „Érdekes, hogy Tiszapolgár, Tiszacsege, Egyek, Nagyiván, Tiszaigar, Nádudvar nemcsak saját községük legelőit látják el pásztossal, hanem ezek szolgáltatják a legtöbb pásztort a debreceni határra is.”²⁵

²¹ *Szilágyi M.*, 1974. 54–56.

²² Nem esik szó részletesen ezek között egy nagyon fontos egységesítő körülményről. Ez pedig a múlt század második felétől egyre erőteljesebben ható kapitalizálódás, minden gazdasági, társadalmi és kulturális hatásával együtt. Ezt a folyamatot nagymértékben meggyorsította a második világháború utáni helyzet, a szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás, a szocializmus építése. Ez a kapitalista fejlődés által még meghagyott, sok hagyományos formát végleg eltörölt.

²³ Ilyen értelemben a Hortobágy a pásztorok és a környékbeli települések lakóinak szóhasználatában mindig a *debreceni* Nagyhortobágyot jelenti. *Debrecen* város alkalmazásában a Nagyhortobágyon szolgálni rangot jelentett a pásztorok között. Vö. *Szabó L.*, 1975. 85.

²⁴ *Zoltai L.*, 1911. 38.

²⁵ *Ecsedi I.*, 1914. 270.

Balogh I. szerint a legtöbb hortobágyi pásztort *Tiszafüred, Egyek, Tiszacsege, Nagyiván, Nádudvar, Kunmadaras és Hajdúböszörmény* adja, „ahol ma is élénk pásztorelet folyik”. „A juhászok már távolabb, Borsodból – Biharból jönnek.”²⁶

A pásztorok szeretnek büszkélkedni azzal, hogy sokkal szabadabb életet élnek, mint a földhöz kötött parasztok. Ez így is van, legalábbis a szónak abban az értelmében, hogy a pásztorság sokkal mozgékonyabb, helyét könnyen és gyakran váltogató réteg volt, s részben még az ma is. A tiszántúli részeken még századunkban is hatalmas arányú pásztormigráció folyt. Láttuk, hogy a debreceni Nagyhortobágyra hány és hány faluból kerültek pásztorok. S akár fiatalabb, akár idősebb korában került ide, hortobágyi pásztor lett. Hortobágyi pásztornak lenni, a debreceni Hortobágyon szolgálni tekintélyt, rangot jelentett a tiszántúli pásztorok között. E pásztorok egy része később *Debrecenben* telepedett le, más része viszont nem adta fel eredeti lakhelyét, megmaradt szülőfalujában. A Nyírségből nagyon sok magatartó juhász járt nyaralni még az 1960-as években is, főleg *Polgár* környékére. Sokan közülük nem tértek vissza, letelepedtek valamelyik hortobágyiszéli településen. *Kunmadaras* és *Karcag* nagyon sok pásztort adott nemcsak a Hortobágyra, hanem nyugatabbra, a Nagykunságba is. Bár onnan is kerültek pásztorok a Hortobágyszélre. Sok *tiszafüredi, tiszai, újszentmargitai* és *polgári* pásztor megfordult a borsodi, hevesi legelőkön, elsősorban *Mezőkeresztes* és *Mezőcsát* környékén. Vagy pedig onnan származtak, s telepedtek le, házasságok be az említett falvak pásztorcsoportjaiba. Néhány hortobágyi pásztor pedig egészen messzire elkerülhetett. Többen az 1940–1950-es években, amikor a pásztorkodás hagyományos módjában változás következett be. Így található volt hortobágyi pásztor a *Tiszaúgyban, Kunszentmártonban, Tiszasáson* és még a *Szentese* közeli nagytőkei tanyavilágban is.²⁷

A pásztorok migrációja, amely sok esetben házassági kapcsolatokat is eredményezett, a foglalkozási endogámiával együtt azt eredményezte, hogy az állattartásra vonatkozó ismeretek, tapasztalatok kiegyenlítődtek, nagyobb területen azonossá váltak. A kulturális kiegyenlítődés felé mutat az a vonás is, amely általában érvényes egy nagyobb közösségbe betelepülő, bekerülő egyén magatartására. Ez pedig a minél teljesebb és gyorsabb asszimiláció, amelynek végső célja az, hogy a betelepülő, beházasodó egyén az adott közösségnek teljes értékű, egyenjogú tagja legyen, hasonlóan a tősgyökeres helybeliekhez. Ez pedig nem megy másként, különösen az egyénileg mozgó pásztoroknál, mint hogy ők igazodnak a család, a befogadó közösség kultúrájához. Egyúttal pedig feladják a maguk idegenből hozott, kisebb-nagyobb mértékben eltérő kultúrájukat. A pásztormigráció, a foglalkozási endogámia tehát a nagyobb területen való kiegyenlítődés felé mutat. A pásztormigráció révén kiterjedt pásztori rokonságok, pásztordinasztiák alakulhatnak ki, amelyek kapcsolataikkal át- meg átiszövik a Hortobágy környéki települések pásztortársadalmát.²⁸ Egy jellemző példát idézünk erre. A Hortobágy környékén mindenütt ismert, híres pásztorcsoport a Czinege család. Tagjai több településen élnek. A család ősi soron, a családi hagyomány szerint *Tisza-*

²⁶ Balogh I., 1940. 176.

²⁷ Közülük többen még ma is aktív emberek, valamelyik helybeli termelőszövetkezetben vagy állami gazdaságban dolgoznak. L. m. Szabó L., 1975. 85.

²⁸ Vö. 2. jegyzet.

örsről és Nagyivánból származtatja magát. Katolikusok. Tiszaörsön már nincs képviselője a névnek, Nagyivánban viszont annál több. Itt a leghíresebb Czinege Czinege István gulyás, aki egyúttal a legidősebb nagyiváni tagja is a családnak. A leghíresebb pásztor a családban, a grófnak is nevezett Czinege János évtizedek óta viszont Debrecenben élt.²⁹ Tiszafüreden lakik öccse, a gulyás és csikós Czinege István. A család újabb ága Újszentmargitán lakik, ők juhászok. Legidősebb tagja az itteni ágnak Czinege Pál. A kondásból lett meggyesi kocsmáros (Meggyes csárda) szintén e családnak volt a tagja, Czinege János és István apja volt. Mindegyik Czinege család kiterjedt saját rokonsággal rendelkezik, s egymás közti kapcsolataik egyre lazulnak. A Hortobágy környékén minden Czinege nevű ember valamilyen fokon beletartozik ebbe a kiterjedt rokonságba. Példájuk azt mutatja, hogy a migráció és a házassági kapcsolatok révén egy-egy pásztorcsalád hatalmas területet hálózhat be, s vizsgált területünkön nemcsak a Czinege család volt ilyen.

A pásztor migráció, házasság révén egy-egy terület, egy-egy pásztorcsalád tudás-anyaga gazdagodhat is. Az a hajdúböszörményi pásztor, aki Újfehértóról hozott magának feleséget, vagy az a mezőkeresztesi juhász, aki Tiszaörsre nősült, felesége és annak családja révén számtalan új ismeretet tanulhatott, s legalább annyit át is adhatott. Az átadott hagyományok könnyen beépülhetnek az átvevő, befogadó hagyományába. Abban az esetben azonban, amikor a migráció egész pásztorcsaládokat mozgat meg, a beilleszkedés lassabban megy végbe, származási helyük hagyományait tovább megőrizhetik. Az új környezetben felnőtt második generáció azonban már neveltetési helye műveltségének jegyeit viseli magán. Ez a helyzet a Tikos B. által ismertetett Loncsák családnál, amely Szatmár megyéből került a Hortobágyra. A tőlük lejegyzett hiedelemtörténetek azt mutatják, hogy bár évek óta a Hortobágyon éltek, tudáskincsük teljesen a szatmári falvak hagyományos kultúrájának felel meg. Egy példát említek ezek közül: a tarajos kígyó, a kígyókő hiedelméről Tikos B. számtalan történetet jegyzett le tőlük, amely általában jellemző és ismert a szabolcsi, szatmári részeken, ám teljesen ismeretlen a Hortobágy körüli településeken.³⁰

A különböző területről származó pásztorok beházasodása a pásztorcsaládokba³¹ elsősorban tehát a pásztorok munkafolyamataival összefüggő ismereteket közvetíti és egyenlíti ki, amelyeknek ismeretére munkája elvégzéséhez minden pásztornak szüksége van. A migráció révén azonban szokások és hiedelmek is terjedhetnek. A nádudvari és nagyiváni pásztoroknál bojtárkodó kabai juhászok így ismerkedtek meg a hazajáró lélek, s a lucaszék hiedelmével. A Nádudvarról Karcagon szolgált, onnan nősülő pásztorok pedig átvették a lakodalomkor, őszi juhászmulatságokon használt birkabőr zászlót, amelynek kunsági eredetére azonban mind a mai napig emlékeznek.

A migrációval összefüggésben a sajátos pásztori munkaszervezet (számadó, bojtárok) is elősegíti az ismeretek, hagyományok kiegyenlítését a pásztor társadalomban, a hagyományozódás egy sajátos útjának megteremtésével. Ezt egészen tömören összefoglalva a következőképpen ismertethetjük: a pásztorok alapvető „szakmai” is-

²⁹ Czinege János, egyik legkedvesebb adatközlőm volt, 1973 tavaszán meghalt.

³⁰ DENIA 1417. Tikos B. gy.

³¹ A még napjainkban is észrevehető foglalkozási endogámiáról Gunda B. írt tanulmányt. L. Gunda B., 1970b.

mereteiket általában családon belül apjuktól, gyermekkorukban szerzik. Ezen túl hatással van rájuk neveltetési helyük, amelynek hagyományos kultúráját többé-kevésbé magukénak mondhatják. Fiatal pásztoroként, bojtárként szolgálhatnak más településről származó számadó alkalmazottjaként, önállósulásukig akár több számadónál, s más-más településen is. Ezeken a helyeken összekeverülhetnek máshonnan származó bojtárokkal. Így azután nemcsak a számadótól tanulhatják meg a pásztori munka legapróbb részleteit, fogásait, hanem az együtt töltött hosszú hónapok alatt egymástól is kölcsönözhetnek ismereteket. Így egy-egy idős pásztor tudáskincsében több település több pásztorának hagyományai ötvöződhetnek. Számadóvá válva pedig ezeket adják át bojtárjaiknak.

A hagyományok, ismeretek terjedésének fentebb ismertetett útja azért tekinthető sajátosnak, mert a falusi földművelők, parasztok társadalmában, munkaszervezetében hiányzik a számadó-bojtár viszonyának megfelelő kapcsolat, s az egyének, családok migrációja is kisebb arányú. A pásztoroknál pedig a migráció létszámukhoz viszonyítottan igen nagyarányú volt.³²

Vannak egyéb tényezők is, amelyek szintén egységesítő hatásúak. Integráló hatáskukat ezek azonban a kultúrának csak szűkebb területén, de nemcsak a pásztorokdásában fejtik ki.

Ilyen pl. a vásározás. Láttuk, hogy a Hortobágy környékén a vásárok a pásztorok legnagyobb ünnepei közé tartoztak. A legtöbbször több napig tartó vásárokon mód nyílt ismeretségek kötésére, kiadós beszélgetésekre, tapasztalatcserére is. Itt figyelhették meg, s cserélhették el egymás ruháit, terelőeszközeit, itt is tanulhattak egymástól új dalokat. Különösen a juhászoknál volt gyakori, hogy vásárok alkalmával megajándékozták egymást. Egy-egy bot, kolomp, csengő így sokszor nagy távolságra elkerülhetett. A század elején a vásárok voltak még a fő bevásárlási alkalmak, amelyeken sokszor egész évre beszerezték a szükséges ruhaneműt, a kelengyét, a szerzőszámokat, s minden egyéb szükséges dolgot. A vásári árusok igyekeztek ugyan mindegyik helyi ízlést kiszolgálni, a vásárok egységesítő szerepe, különösen századunkban, ebből a szempontból sem elhanyagolható.

A karácsonyi szokások leírásánál láttuk, hogy a betlehemes csoportok a Hortobágy környékén nemcsak saját falujukban, hanem gyakran távoli településeken is megfordultak. Ez a vándorlás is egységesíthette bizonyos fokig a betlehemes játékokat. Szolgáltatta emellett a vallások egymásra hatását is, hiszen a betlehemesek több helyen a református családokat is felkeresték, másutt pedig a reformátusok is bekapcsolódhattak a betlehemes játékokba.

Részletesen nem tárgyaljuk, csak megemlítjük a római és a görög katolikus lakosságnál a búcsúra járás mind a mai napig eléggé erős szokását. E vonatkozásban a Hortobágy környékének keleti része a nyírségi *Máriapócs*, a nyugati és északi részek pedig *Mátraverebély* felé orientálódtak.

*

³² A migrációról számos közlés látott napvilágot, amelyek közül csak néhányat említek: *Balogh I.*, 1959.; *Bencsik J.*, 1969. 30.; *Luby M.*, é. n. (sok adatot közöl a szatmári legelőkön élő, Hortobágy környékéről származó pásztoroktól is!); *Balogh I.*, 1940.; *Papp J.*, 1971.

Tanulmányunk eredményeit röviden a következőkben összegezhettük:

A hagyományos paraszti kultúra bizonyos területeit tekintve (hiedelmek, szokások) a Tiszántúlnak a Hortobágy körüli része nem tekinthető egységes területnek. Több kulturális övezet különböztethető meg, amelyeket néprajzi módszerekkel, a népi kultúra vizsgálata révén is megragadhatunk. A kultúra táji tagolódásának megfelelő különbségeket tapasztalunk a pásztorok között is. A kultúra táji tagoltságának okait a vidék történetében, településtörténetében, a különböző vallások egymásmellettiségében, az eltérő fejlődésben, a birtokviszonyok alakulásában, idegen etnikumú népcsoportok jelenlétében találtuk meg.

Egységes hortobágyi folklórról tehát nem beszélhetünk, csak kulturális övezeteket említhetünk, amelyek a Hortobágy környékén találkoznak. A leírások, a mellékelt térképlapok szemléletesen illusztrálják ezt.

A kulturális eltéréseket bizonyos vonatkozásban azonban csökkenti a Hortobágy pusztája, a hatalmas legeltető állattartó övezet. Ez minden egyes település gazdasági életére nagy hatással van. A gazdasági tényező pedig egyéb társadalmi, kulturális tényezőt is magával vonz. Az állattenyésztés, a pásztorkodás gazdálkodáson belüli súlyát tekintve nagyfokú hasonlóság tapasztalható a Hortobágy környékén. Ez azonban mindig csak a helyi kulturális rendszeren belül, annak megfelelően érvényesülhet.

A Hortobágy, a legeltető övezet egységesítő hatása erőteljesebben a társadalom egyik foglalkozási rétegén belül, a pásztoroknál érvényesült. Az előzőekből következően azonban a pásztorok vonatkozásában is csak megszorításokkal beszélhetünk hortobágyi pásztortípusról. Alapjában véve, vagy elsősorban nagykunsági, hajdúsági, káptalani, sőt, településekre lebontva hajdúböszörményi, egyeki, kunmadarasi stb. pásztor létezik. Egész életét és hagyományait meghatározza ugyanis neveltetési helye, majd pedig állandó lakhelyének társadalma, kulturális hagyományai, helyi sajátosságai. A pásztortársadalom nyelvjárási, hangtani vizsgálata során hasonló eredményre jutott *N. Bartha K.* is. Megállapítja, hogy hasztalanul keresünk a Hortobágyon nagyobb tömegben folytonosan együtt élő közösséget, amely esetleg egységes nyelvjárást termelne ki. Arra az eredményre jut, hogy nyelvjárási szempontból minden pásztor „a maga helységének kiejtésével”, származási helyének tájszólásában beszél.³³

A pásztorokra azonban a Hortobágyinak, a specializált pásztori foglalkozásnak nemcsak közvetett, hanem nagyon is konkrét hatása volt. Erősen specializált munkájuk szakmai ismeretei nagy területen jórészt azonosak, s a kiegyenlítődés irányába hatnak a pásztormigráció és a kultúra hagyományozódásának pásztoroknál meglevő sajátos útjai is.

Hortobágyi pásztor nincsen tehát, hanem csak tiszacsegei, nagyiváni, hajdúböszörményi, nádudvari stb., de mégis van összekötő kapocs köztük az azonos foglalkozáson túl is: a Hortobágy, a puszták, amelynek legelőin tavasztól őszig, hosszú éveken keresztül együtt élhetnek és dolgozhatnak a Hortobágy környéki települések pásztorai.

³³ *N. Bartha K.*, 1934. I.

RÖVIDÍTÉSEK

A	Szolnoki Damjanich János Múzeum Néprajzi Adattára
DENIA	Debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Archívuma
EA	Ethnologiai Adattár
ÉrtSz.	Értelmező Szótár
Ethn.	Ethnographia
gy.	(N. N.) gyűjtése
l.	lásd
l. m.	lásd még
MNy.	Magyar Nyelv
MTEsz.	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára
NÉ	Néprajzi Értesítő
NK	Néprajzi Közlemények
SzMNA	Szolnok Megye Néprajzi Atlasza, alapkérdőív-kézirat
TMA	a Tiszafüredi Kiss Pál Múzeum Archívuma
vö.	vesd össze

- Balázs J.*, 1954.
A magyar sámán révülete. *Ethn.*, LXV. 1954. 416–440.
- Balázs L.*, 1967.
A pusztai csárdák élete a nádudvari határban. *Ethn.*, LXXVIII. 1967. 268–271.
- Bálint S.*, é. n.
Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza. Budapest, é. n.
- Bálint S.*, 1957.
Szegedi szótár. I–II. Budapest, 1957.
- Bálint S.*, 1973.
Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest, 1973.
- Bálint S.*, 1975.
Népi ünnepneveink világából. *MNy.* LXXI. 1975. 82–86.
- Balogh I.*, 1938.
A jószág telettetése Debrecen környékén. A Déri Múzeum Néprajzi Osztályának Ismeretterjesztő Közleményei 12. füzet. Debrecen, 1938.
- Balogh I.*, 1943.
A hortobágyi pásztorkodás történeti múltja. *NÉ*, XXXV. 1943. 97–112.
- Balogh I.*, 1959.
Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1769-ből. *Ethn.*, LXX. 1959. 291–312.
- Balogh I.*, 1969.
Hajdúság. Budapest, 1969.
- Balogh I.*, 1973.
A címések világa. Budapest, 1973.
- Balogh J.*, 1926.
Ünnep és ünneprontás. *Ethn.*, XXXVII. 1926. 113–121.
- Bárczi G.*–*Országh L.*, 1959–1962.
A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Budapest, 1959–1962.
- Bárdos L.*–*Kertész Gy.*–*Koudela G.*, 1935.
Magyar Cantuale. Egyházi karénekeskönyv. 6. kiadás. Budapest, 1935.
- Barna G.*, 1973.
Halottlátók Borsodban. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 12. 1973. 109–113.
- Barna G.*, 1974.
Állatgyógyítás visszafelé számláló ráolvasással. In: Jubileumi évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára. Jászberény, 1974. 189–210.
- N. Bartha K.*, 1931.
Magyar néphagyományok. Debrecen, 1931.
- N. Bartha K.*, 1934.
Adatok a Hortobágyi pásztor-szókincshez. *Klny.* a Debreceni Szemle 1934. évi áprilisi számából. Debrecen, 1934.
- N. Bartha K.*, 1938.
Húsvéti rigmusok. *Klny.* a Pap Károly-émlékkönyvből. Debrecen, 1938.

Beck Z., 1974.

Halottak húsvétja a kétegyházi románoknál. In: Népszokások Békés megyében. Békéscsaba, 1974. 119–125.

Bellon T., 1973a.

Karcag város gazdálkodása. (Földművelés.) Szolnok, 1973.

Bellon T., 1973b.

Adalékok a karcagi csárdák keletkezéséhez. Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv 1973. 127–136.

Bellon T., 1974.

Határterminusok. In: Szolnok Megye Néprajzi Atlasza. Szerk.: Szabó L.–Csalog Zs. I/1. Szolnok, 1974. 205.

Bencsik J., 1969.

Pásztorkodás a Hortobágy északi területén a XVIII. század végétől. Közl. a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből. Debrecen, 1969.

Bencsik J., 1971.

Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. Tanulmányok Hajdúböszörmény néprajzához I. Debrecen, 1971.

Bencsik J., é. n.

A paraszti közösség gazdasági tevékenysége. (Fejezetek Polgár történetéből.) Hajdúsági Közlemények 3. Hajdúböszörmény, é. n.

Bencsik J., 1974.

A szarvasmarha paraszti tartása Hajdúnánáson a XVIII. század végétől. Hajdúböszörmény, 1974.

Benda K., 1969.

A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvései. In: Módy Gy. (szerk.): A hajdúk a magyar történelemben. Debrecen, 1969. 24–37.

Benkóczy E., 1907.

Egervidéki babonák. Ethn., XVIII. 1907. 99–102, 150–153.

Benkő L. (főszerk.), 1967.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. Budapest, 1967.

Béres A., 1973.

Halottak húsvétja. Ethn., LXXXIV. 1973. 352–357.

Béres A., 1975.

A Hortobágy fejlődéstörténetének vázlata és levéltári forrásai. In: A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve II. Debrecen, 1975. 131–147.

Bódi E., 1972–1974.

Pásztorbérek Karcagon. Műveltség és Hagyomány, XV–XVI. 81–92.

Calamus dr., 1925.

Magyar Kalendárium. Debreceni Képes Kalendárium, XXV. 1925. 56–62.

Czimmer A., 1944.

Adatok a Tiszántúl népies orvoslásához. Debreceni Szemle, XVIII. 1944. 8–19.

Czuczor G. – Fogarasi J., 1862–1874.

A magyar nyelv szótára. I–VI. Pest–Budapest, 1862–1874.

Csiszár Á., 1967.

A hazajáró lélek. A beregi nép lélekhitéből. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve VIII–IX. 1967. 159–201.

Csobán E. (szerk.), 1941.

Debrecen szabad királyi város és Hajdú vármegye. Vármegyei Monográfiák 12. Budapest, 1941.

Csűry B., 1935–1936.

Szamosháti szótár. I–II. Budapest, 1935–1936.

Dám L., 1968.

A kővé vált kenyér hiedelme a Nagysárréten, Ethn., LXXIX. 1968. 429–430.

- Dankó I.*, 1972–1974.
A hortobágyi hídvásár. Műveltség és Hagyomány, XV–XVI. 1972–1974. 207–223.
- Diószegi V.*, 1956.
A novaji tudósasszony (Hegyi Józsefné, Nagy Katalin, 1862–1919, Novaj, Borsod megye). NK, I/1–4. 1956. 58–77.
- Diószegi V.*, 1957.
„Visszafelé számláló” ráolvasások. NK, II/3–4. 1957. 162–172.
- Diószegi V.*, 1958.
A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest, 1958.
- Diószegi V.*, 1960.
A magyar néphagyomány és a sámánhit kapcsolatai. Műveltség és Hagyomány, I. 269–292.
- Diószegi V.*, 1968.
A palóc etnokulturális csoport határai és kirajzásai. (Az égitestet evő mitikus lény, a mar-
koláb elterjedtségének tanulságai.) In: Népi kultúra – népi társadalom. I. Budapest, 1968.
217–251.
- Diószegi V.*, 1968.
Néphit. In: Módszerek és feladatok (Palóc tanácskozás Egerben). Eger, 1968. 130–139.
- Dobrossy I.*, 1972–1974.
Juhtartó gazdatársulások a XX. század elején Kunmadarason. Műveltség és Hagyomány,
XV–XVI. 93–108.
- Domanovszky Gy.*, 1957.
Vidoizmenyenyija obraza zlogo duha „lidérc” v szuevernih predstavlenijah vengerszkovo
naroda. Acta Ethnographica, 6. 1957. 41–72. (Orosz nyelven.)
- Dömötör S.*, 1939.
A boszorkányok gyűlése a magyar néphitben. Ethn., L. 1939. 210–221.
- Dömötör S.*, 1944.
Keletről vetette ide a vihar . . . Debreceni Szemle, XVIII. 1944. 1–7.
- Dömötör T. – Kardos T.* (szerk.), 1960.
Régi magyar drámai emlékek. Budapest, 1960.
- Dömötör T.*, 1964.
Naptári ünnepek – népi színjátszás. Budapest, 1964.
- Dömötör T.*, 1972.
Magyar népszokások. Budapest, 1972.
- Eckert I.*, 1937.
A Kalocsa-vidéki magyarság vallásos népköltészete. Ethn., XLVIII. 1937. 30–39, 167–181,
424–442.
- Ecsedi I.*, 1914.
A Hortobágy pusztája és élete. Debreczen, 1914.
- Ecsedi I.*, 1923.
A Hortobágyi Intézőbizottság. (Ötven éves jubileum.) Debreczeni Képes Kalendárium,
XXIII. 71–72.
- Ecsedi I.*, 1927.
Poros országutakon. Debreczen, 1925.
- Ecsedi I.*, 1927.
A hortobágyi szilajpásztorkodás kialakulása. Debreczeni Képes Kalendárium, XXVII. 1927.
108–112.
- Ecsedi I.*, 1929.
Hatnapos gazda. Népünk és Nyelvünk, I. 1929. 193–194.
- Ecsedi I.*, 1931a.
Listásgazda. Népünk és Nyelvünk, III. 1931. 254.
- Ecsedi I.*, 1931b.
Gazdasági évés. Népünk és Nyelvünk, III. 1931. 254–255.
- Ecsedi I.*, 1931.
A Hortobágyi Intézőbizottság története. Debreczen, 1931.

- Ecsedi I.*, 1933a.
Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszántúlon. A Déri Múzeum Néprajzi Osztályának Ismeretterjesztő Közleményei 3. füzet. Debrecen, 1933.
- Ecsedi I.*, 1933b.
Adalék a hortobágyi pásztorélethez. *Ethn.*, XLIV. 1933. 166–167.
- Ecsedi I.*, 1933c.
A kántálás Debrecenben. *Népünk és Nyelvünk*, V. 1933. 185–188.
- Eördegh B.*, 1938.
Babonák Egyekről. Debreceni Szemle, XII. 1938. 91–92.
- Erdei F.*, 1973.
Parasztok. (Hasonmás kiadás.) Budapest, 1973.
- Erdész S.*, 1960.
Állattá változások a nyírségi népi hiedelmekben. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve I. 1958. 215–227. Nyíregyháza, 1960.
- Erdész S.*, 1971.
Drachentypen in der ungarischen Volksüberlieferung. *Acta Ethnographica*, XX. 1971. 85–128.
- Farkas J.*, 1896.
Bakos Ferenc a mátészalkai parasztorvos. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve X. 1967. 145–182. Nyíregyháza, 1968.
- Fekete B.*, 1934.
Kántálás Derecskén. *Népünk és Nyelvünk*, VI. 1934. 47–48.
- Feltóthy L.*, 1896.
Boszorkány-mondák Hajdúszoboszlón. *Ethn.*, VII. 1896. 90–93.
- Ferenczi I.*, 1957.
Az ördögös kocsis alakjának néhány kérdése. *Ethn.*, LXVIII. 1957. 56–86.
- Ferenczi I.*, 1959.
Adatok a látó (néző) alakjához. *Ethn.*, LX. 1959. 435–438.
- Ferenczi I.*, 1960.
Az animizmus világa és a magyar erdőkultusz. *Műveltség és Hagyomány*, I–II. 1960. 5–33.
- Ferenczi I.*, 1970.
Egy bőségvarázsló rítus elterjedése a Dél-Alföldön. *Néprajz és Nyelvtudomány*, XIV. 1970. 25–41.
- Földes L.*, 1962.
Egy alföldi juhtartó gazdatársaság. *NE*, XLIV. 1962. 27–79.
- Füvessy A.*, 1974.
A Szolnok Megyei Néprajzi Atlasz néhány tanulsága. In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században*. I. Szerk.: Hofer T.–Kisbán E.–Kaposváry Gy., 1974. 33–46.
- Gombás A.*, 1963.
Juhtartás Szentmihályon (Tiszavasvári). A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, III. 1960. 223–248. Nyíregyháza, 1963.
- Gombás A.*, 1964.
Bűn és bűnhődés a régi Szentmihályon. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, IV–V. 1961–1962. 79–104. Nyíregyháza, 1964.
- Gulyás É.*, 1973.
Kenyér- és kalácsütés Jászapátiban és Kunszentmártonban. *Tiszazugi Füzetek* 1. Kunszentmárton–Szolnok, 1973. 69–75.
- Gulyás J.*, 1940.
A pacurkák. *Ethn.*, LI. 1940. 94.
- Gunda B.*, 1946.
Munka és kultusz a magyar parasztságnál. Kolozsvár (Cluj-Napoca), 1946.
- Gunda B.*, 1949.
A magyar népi műveltség kelet-európai helyzete. In: *Néprajzi tanulmányok*. Szerk.: Ortutay Gy., Budapest, 1949. 3–19.

- Gunda B.*, 1954.
Beiträge zur Volksheilkunde der Donauschwaben. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde. Wien, 1954. Band 57. 141–143.
- Gunda B.*, 1956.
Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956.
- Gunda B.*, 1957.
A totemizmus maradványai a magyar táltoshagyományban. Róheim Géza emlékének. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1957. 63–72.
- Gunda B.*, 1962.
Gypsy Medical Folklore in Hungary. Journal of American Folklore., Vol. 75. No. 296. Austin, Texas, USA, 1962. 131–146.
- Gunda B.*, 1967.
Das Hirtenwesen als kultureller Faktor. Europäische Kulturverflechtung im Bereich der volkstümlichen Überlieferung. Festschrift zum 65. Geburtstag Bruno Schiers. Göttingen, 1967. 169–175.
- Gunda B.*, 1970a.
Magical Watching of the Flock in the Great Hungarian Plain. Folklore., London, 1970. Vol. 81. 286–291.
- Gunda B.*, 1970b.
Organisation sociale des pasteurs dans la Grande Plaine Hongroise. Ethnologia Europaea. Revue Internationale d' Ethnologie Européenne. À la mémoire de Sigurd Erixon. Arnhem, 1970. 170–179.
- Gunda B.*, 1972–1974.
A nő helyzete a juhászközösségben. Műveltség és Hagyomány, XV–XVI. 225–244.
- Gvadányi J.*, 1904.
Egy falusi nótáriusnak budai utazása. Budapest, 1904. Magyar remekírók 6.
- Györffy I.*, 1937.
A nagykun viselet a XVIII. században. Ethn., XLVIII. 1937. 114–139, 362–371.
- Györffy I.*, é. n.
Gazdálkodás. In: A magyarság néprajza. II. Budapest, é. n.
- Györffy I.*, 1943.
A csárda. In: Magyar falu, magyar ház. Budapest, 1943.
- Györffy I.*, 1955.
Nagykunsági krónika. 3. kiadás. Budapest, 1955.
- Györffiné Kovács I.*, 1973.
A tehéntej feldolgozása, szokásai és hiedelmei Karcagon. Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv 1973. 297–307.
- Herman O.*, 1909.
A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok. Budapest, 1909.
- Herman O.*, 1914.
A magyar pásztorok nyelvkinccse. Budapest, 1914.
- Herpay G.*, 1917.
Visszapillantás a debreceni róm. kath. egyház 200 éves történetére. Debreceni Képes Kalendáriom, XVII. 1917. 52–60.
- Holló D.*, 1934.
A garabonciás diák alakja a magyar néphagyományban. Ethn., XLV. 1934. 19–34, 110–126.
- Hoppál M.*, 1969.
A magyar lidérc-hiedelemkör szemantikai modellje. In: Modellálás a folklorisztikában, Ethn., LXXX. 1969. 402–414.
- Igmándy J.*, 1937.
Néprajzi jegyzetek. Debreceni Szemle, XII. 1937. 298–300.
- Igmándy J.*, 1938.
Adatok Hajdúnánás néprajzához. Debreceni Szemle, XIII. 1938. 83–89.

- Igmándy J.*, 1941.
Szilveszteri népszokások Hajdú-megyében. *Ethn.*, LII. 1941. 118–126.
- Igmándy J.* 1942a.
Karácsonyi és újévi hiedelmek és szokások Hajdúnánáson. *Ethn.*, LIII. 1942. 42–45.
- Igmándy J.*, 1942b.
Békahiedelmek Hajdúnánáson. *Debreceni Szemle*, XVI. 1942. 160–161.
- Illyés E.*, 1931.
A magyar református földművelő nép lelki élete, különös tekintettel vallásos világára. Szeged, 1931.
- Illyés E.*, 1936.
A magyar református földművelő ifjúság lelkigondozásának története. Debrecen, 1936.
- Illyés E.*, 1941.
Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. századokban). Debrecen, 1941.
- Implom J.–Kőhegyi M.*, 1964.
A folyónevekből lett kutyanekhez. *Magyar Nyelvőr*, 88. évf. 1964. 2. szám 203–206.
- Istvánffy Gy.*, 1895.
Palócz babonák és gyermekjátékok. *Ethn.*, VI. 1895. 108–118.
- Jávorka K.*, 1969.
Asszonyfarsang Mátraalmáson. In: *Népi kultúra – népi társadalom. II–III.* Budapest, 1969. 265–294.
- Jókai M.*, 1925.
Egy magyar nábob. (Centenárium kiadás.) Budapest, 1925.
- Jókai M.*, 1928.
Sárga rózsák. (Centenárium kiadás.) Budapest, 1928.
- Joó I.*, 1878.
Karácsonyi misterium. (Debreceni bethelmesjáték) *Magyar Nyelvőr*, 1878. VII. 134–136.
- Kálmány L.*, 1891.
Ráolvasások. *Ethn.*, II. 1891. 35–37, 69–72.
- Kapros M.*, 1968.
Karácsonyi kántálás formái és funkciói a dél-nyírségi falvakban. *Műveltség és Hagyomány*, X. 219–230.
- Kardos J.*, 1933.
Csikósélet. Hajdúböszörmény, 1933.
- Katona I.*, 1958.
Népi állatorvoslás Csongrádon. I. NK, III/1–2. 1958. 231–268.
- Katona L.*, 1899.
Néprajzi adalékok Csokonai munkáiban. *Ethn.*, X. 1899. 162–165.
- Katona L.*, 1912.
Irodalmi tanulmányai. I–II. Budapest, 1912.
- Kiss L.*, 1962.
Mikulás, télapó, krampusz. *Magyar Nyelvőr*, 86. évf. 1962. 1. szám 92–94.
- É. Kiss S.*, 1970.
Beakasztja a szűrt (valakihez, valakinél). *Magyar Nyelvőr*, 94. évf. 1970. 2. szám 241–242.
- Komáromy A. (szerk.)*, 1910.
Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Budapest, 1910.
- Kovács L.*, 1942.
A nyulasi betlehemijáték. *Magyar Néprajz*, IV. Debrecen–Köszvény, 1942. 452–458.
- Kőhegyi M.*, 1966.
Még egyszer a folyónevekből lett kutyanekről. *Magyar Nyelvőr*, 90. évf. 1966. 4. szám 423–424.
- Körner T.*, 1969.
Boszorkányszervezetek Magyarországon. *Ethn.*, LXXX. 1969. 196–211.

- Kresz M.*, 1949.
A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. In: Néprajzi tanulmányok. Szerk.: Ortutay Gy. Budapest, 1949. 53–92.
- Kretzenbacher L.*, 1959.
Santa Lucia und die Lutzelfrau. München, 1959.
- Kuthy L.*, 1906.
Hazai rejtelmek. I–II. Budapest, 1906.
- Lengyel I.*, 1936.
A balmazújvárosi német település. (Adatok Balmazújváros szociográfiájához.) Debrecen, 1936.
- Liszt N.*, 1905.
Szilveszter-esti kolompolás Hajdú megyében. Ethn., XVI. 1905. 121.
- Luby M.*, é. n.
Fogyó legelőkön. Budapest, é. n.
- Machek, V.*, 1957.
Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1957.
- Madarassy L.*, 1904.
Népies gyógyászat a Kiskunságból. NÉ, V. 1904. 241–246.
- Magyary-Kossa Gy.*, 1929.
Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. II. Budapest, 1929.
- Major E.*, 1974.
Karcag településtörténete és a városkép alakulása. In: Karcagi várostörténeti tanulmányok. Nagykunsági Füzetek 1. Szerk.: Bellon T., Karcag, 1974. 45–75.
- Málnási Ö.*, 1928.
A szoboszlói juhászat. NÉ, XX. 1928. 57–78.
- Mándoky I.*, 1971.
Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó. Nyelvtudományi Közlemények, 73. évf. 1971. 365–385.
- Mándoky I.*, 1973.
A kun Miatyánk. Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv 1973. 117–125.
- Mándoky I.*, 1974.
A kun nyelv. In: Karcagi várostörténeti tanulmányok. Nagykunsági Füzetek 1. Szerk.: Bellon T., Karcag, 1974. 35–44.
- Manga J.*, 1968.
Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Budapest, 1968.
- Márkus M.*, 1943.
A bokortanyák népe. Budapest, 1943.
- Mátray J.*, 1960.
Keresztneveink. Szentek, vértanúk, névnapok. Budapest, 1960.
- Molnár J.*, 1938.
Hajdúnánási határnevek és azok hagyományai. Hajdúnánás, 1938.
- Molnár J.*, 1943.
Adalékok az alföldi magyar nép hiedelemvilágához. Ethn., LIV. 1943. 64–74.
- Móricz P.*, 1927
Hortobágyi legendák. Debrecen, 1927.
- Morvay P.*, 1955.
A magyar néprajztudomány úttörői. II. Csokonai Vitéz Mihály. A Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője. 1955. 1–2. szám 45–51.
- Sz. Muraközy Á.*, 1968.
A lidérc a nyírségi néphitben. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, X. 1968. 183–202.
- O. Nagy G.*, 1966.
Magyar szólások és közmondások. Budapest, 1966.

Niedermüller P., 1974.

Kalendáris szokások Nyírlugoson. Szabolcs-Szatmári Szemle, IX. 1974. 4. szám 35–54.

Nyakas M., 1974.

A hajdúváros pusztulásától a jobbágyfelszabadításig 1717–1848. (Fejezet Polgár történetéből.) Hajdúsági Közlemények 2. Hajdúböszörmény, 1974.

Nyíri A., 1963.

A folyónevekből lett kutyanevekről. Magyar Nyelvőr, 87. évf. 1963. 3. szám 351–354.

Ortutay Gy., 1956.

Kérdőív betlehemes játékok gyűjtéséhez. Ethn., LXVII. 1956. 91–98.

Papp J., 1967.

Tiszacsege. Debrecen, 1967.

Papp J., 1971.

Pásztorok, pásztornemzetségek Tiszacsegén. Ethn., LXXXII. 1971. 201–219.

Cs. Pócs É., 1965.

A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelemköre. NK, X. 1965. 3–4. szám.

Cs. Pócs É., 1968.

A magyar ráolvasások műfaji és rendszerezési problémái. In: Népi kultúra – népi társadalom. I. Budapest, 1968. 253–287.

Rantasalo, A. V., 1959.

Einige Zaubersteine und Zauberpflanzen im Volksglauben der Finnen. Folklore Fellows Communications, No. 176. Helsinki, 1959.

Réső Ensel S., 1867.

Magyarországi népszokások. Pesten, 1867.

Róheim G., 1920.

Adalékok a magyar néphithez. Budapest, 1920.

Róheim G., 1925.

Magyar néphit és népszokások. Budapest, 1925.

Schram F., 1970.

Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I–II. Budapest, 1970.

Schram F., 1972.

Turai népszokások. Szentendre, 1972.

Sebestyén Gy. 1902.

Regös énekek. Budapest, 1902.

Soós I., 1955.

Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Heves megyei füzetek 3. Eger, 1955.

Szabadfalvi J., 1964.

A gazdasági év vége és az őszi pázstörünnepek. Műveltség és Hagyomány, VI. 1964. 19–65.

Szabó I., 1930.

Az alföldi csárdák pusztulása a szabadságharc után. Debreczeni Képes Kalendárium, XXX. 1930. 76–80.

Szabó I., 1974.

Szolnok megye vázlatos története a XVIII–XIX. században. In: Szolnok Megye Néprajzi Atlasza. I. Szerk.: Szabó L.–Csalog Zs., Szolnok, 1974. 45–104.

Szabó L., 1973.

Jászapáti és Kunszentmárton anyagi kultúrájának összevetése. Tiszazugi Füzetek 1. Kunszentmárton – Szolnok, 1973. 49–68.

Szabó L., 1975.

Néprajzi párhuzam Árpád-kori falvaink árkaiknak rendeltetéséhez. Klny. az Archeológiai Értesítő 102. évf. 1975. évi 1. számából. Budapest, 1975. 84–87.

Szendrey Á., 1938.

A népi élet társasösszejövetelei. Ethn., XLIX. 1938. 124–138.

Szendrey Á., 1940.

Az élet vize karácsonyi népszokásainkban. Ethn., LI. 1940. 293–401.

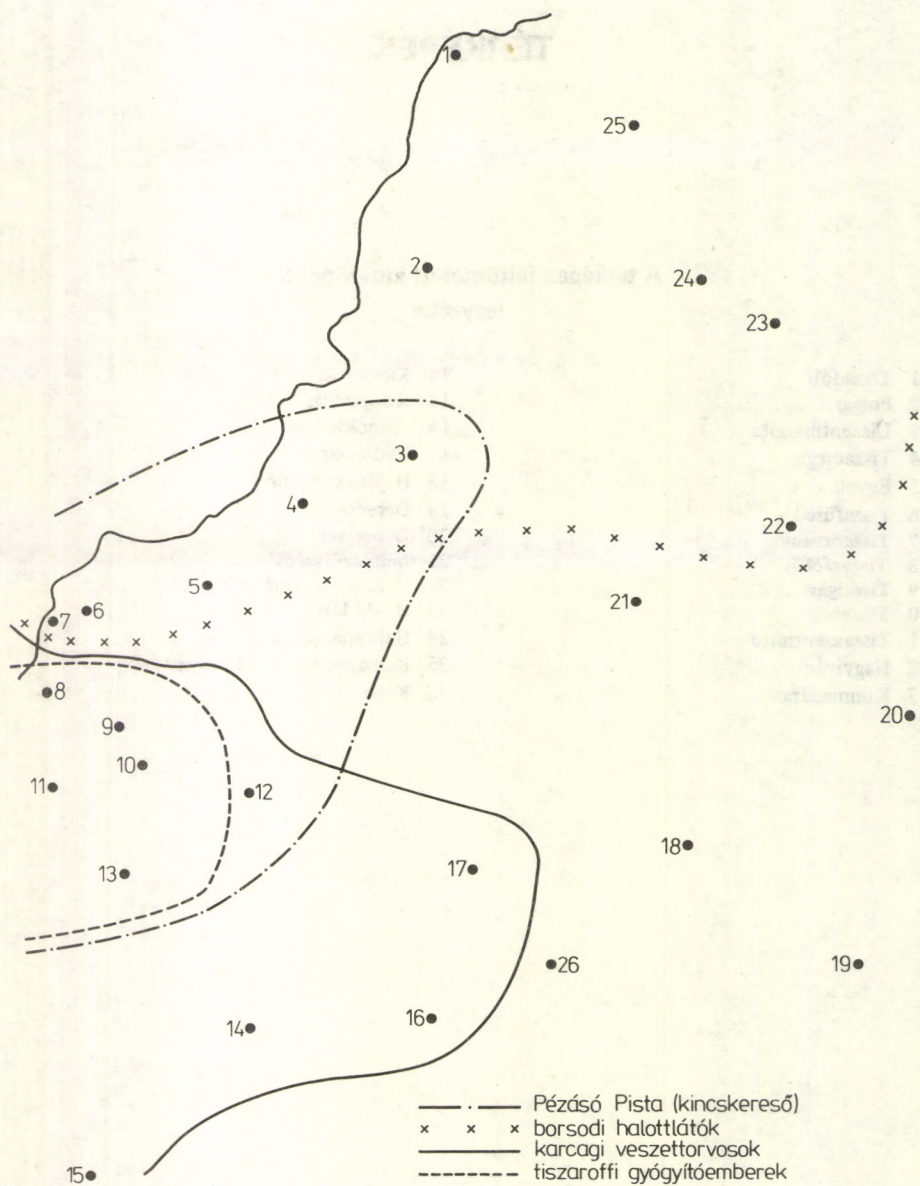
- Szendrey Á.*, 1948.
A magyar néphit kutatása. Klny. a Magyar Néptudomány Kézikönyvéből. Budapest, 1948.
- Szendrey Á.*, 1959.
A napforduló és a mágikus állatvédés összekapcsolásának kérdése. *Ethn.*, LXX. 1959. 313–343.
- Szendrey Zs.*, 1931.
A „kongózás”. *Ethn.*, XLII. 1931. 21–27.
- Szendrey Zs.*, 1933.
Márton napja. *Népünk és Nyelvünk*, V. 1933. 188–191.
- Szendrey Zs.*, 1934.
Népszokásaink lélektani alapjai. *Ethn.*, XLV. 1934. 3–19.
- Szendrey Zs.*, 1936a.
Néplelektani problémák. *Ethn.*, XLVII. 1936. 136–142.
- Szendrey Zs.*, 1936b.
Őszi jeles napjaink. *Népünk és Nyelvünk*, VIII. 1936. 43–49.
- Szendrey Zs.*, 1938.
A nép élő hitvilága. *Ethn.*, XLIX. 1938. 257–273.
- Szentesi Tóth K.*, 1940.
Történelmi emlékek a Jászkunság és Karcag múltjából. Karcag, 1940.
- Szilágyi M.*, 1974.
A Békés megyei mezővárosok belső és külső kapcsolatrendszerei. In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században*. Szerk.: Hofer T.–Kisbán E.–Kaposváry Gy., II. Szolnok, 1974. 45–58.
- Szinnyei J.*, 1897–1901.
Magyar tájszótár. I–II. Budapest, 1897–1901.
- Szívós B.*, 1891.
Hajdúszoboszlói babonák. *Ethn.*, II. 1891. 254–256.
- Szívós B.*, 1911.
Hajdúszoboszlói patkánybűvölés. *Ethn.*, XXII. 1911. 381–382.
- Szűcs S.*, 1938.
Veszettervosok a Nagysárréten. *Ethn.*, XLIX. 1938. 394–399.
- Szűcs S.*, 1946.
Pusztai krónika. Budapest, 1946.
- Szűcs S.*, 1957.
Pusztai szabadok. (Rajzok a régi Alföld életéből.) Budapest, 1957.
- Szűcs S.*, 1969.
Betyárok, pandúrok és egyéb hírességek. Budapest, 1969.
- Tálas I.*, 1942.
Változás-vizsgálatok a népi állattenyésztés köréből. *NÉ*, XXXIV. 1942. 203–220.
- Timkó I.*, 1971.
Keleti kereszténység, keleti egyházak. Budapest, 1971.
- Tomori V.*, 1935.
A parasztság szemléletének alakulása. Szeged, 1935.
- Tóth D.*, 1942.
A hevesnagykunsági református egyházmegye múltja. I–II. Debrecen, 1942.
- Törő L.*, 1968.
Legeltetési rend a Hortobágyon. *Műveltség és Hagyomány*, X. 1968. 265–279.
- Trencsény L.*, 1890.
Babonák az Alföldről. *Ethn.*, I. 1890. 345–350.
- Ujváry Z.*, 1966.
Kecskemaskos szokás Hajdúdorogon. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1965. 223–238. Debrecen, 1966.

- Ujváry Z.*, 1973.
Turkajárás az erdélyi és a magyarországi románok körében. In: Népi kultúra – népi társadalom. VII. Budapest, 1973. 391–413.
- Ujváry Z.*, 1975.
Karácsonyi szokások Hajdúdorogon. In: *Varia Folkloristica*. Debrecen, 1975. 36–50.
- Ujváry Z.*, 1975.
A pásztorok megajándékozásának szokásai ünnepek alkalmával. In: *Varia Folkloristica*. Debrecen, 1975. 112–122.
- Vajkai A.*, 1936.
A veszettség és ijedezés gyógyítása az Alföldön. *Ethn.*, XLVII. 1936. 155–158.
- Vajkai A.*, 1937.
Kutyabűvölés. *Ethn.*, XLVIII. 1937. 83–85.
- Vajkai A.*, 1947.
Az ördögös molnárlégény. *Ethn.*, LVIII. 1947. 55–69.
- Vajkai A.*, 1948.
A magyar népi orvoslás kutatása. Kny. a Magyar Néptudomány Kézikönyvből. Budapest, 1948.
- Varga A.*, 1958.
Balmazújváros története. Debrecen, 1958.
- Varga Gy.*, 1974.
Gazdasági testületek és társulások a Hajdú-Bihar megyei mezővárosokban. In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században*, Szerk.: Hofer T.–Kisbán E.–Kaposváry Gy., II. Szolnok, 1974. 103–114.
- Veres P.*, 1956.
Falusi krónika. Budapest, 1956.
- Veres P.*, 1967.
A Balogh család története. Budapest, 1967.
- Veres P.*, 1968.
Szülőházam, „Hortobágy mellyéke”. Budapest, 1968.
- Wimmer, W.*, 1975.
Parapsychologie, Aberglaube und Verbrechen. *Zeitschrift für Volkskunde*, 71. 1975. 181–201.
- Wlislöck H.*, 1893.
Aus dem Volksleben der Magyaren. München, 1893.
- Zelízy D.* (szerk.), 1882.
Debreczen szabad királyi város egyetemes leírása. Debreczen, 1882.
- Zoltai L.*, 1911.
A Hortobágy. Debrecen, 1911.
- Zoltai L.*, 1917.
Debreczen határának kialakulása és birtokainak megszerzése. *Debreczeni Képes Kalendárium*, XVII. 1917. 88–117.
- Zoltai L.*, 1923.
Eltűnt és feledésbe menő helynevek Debreczen határában. *Debreczeni Képes Kalendárium*, XXIII. 1923. 73–81.
- Zoltai L.*, 1926.
Eltűnt falvak és elfelejtett régi helynevek Hajdú vármegye mai területén. *Debreczeni Képes Kalendárium*, XXVI. 1926. 104–113.
- Zoltai L.*, 1934.
Mikor keletkeztek Debreczen határában a pusztai csárdák? *Debreceni Szemle*, VIII. 1934.

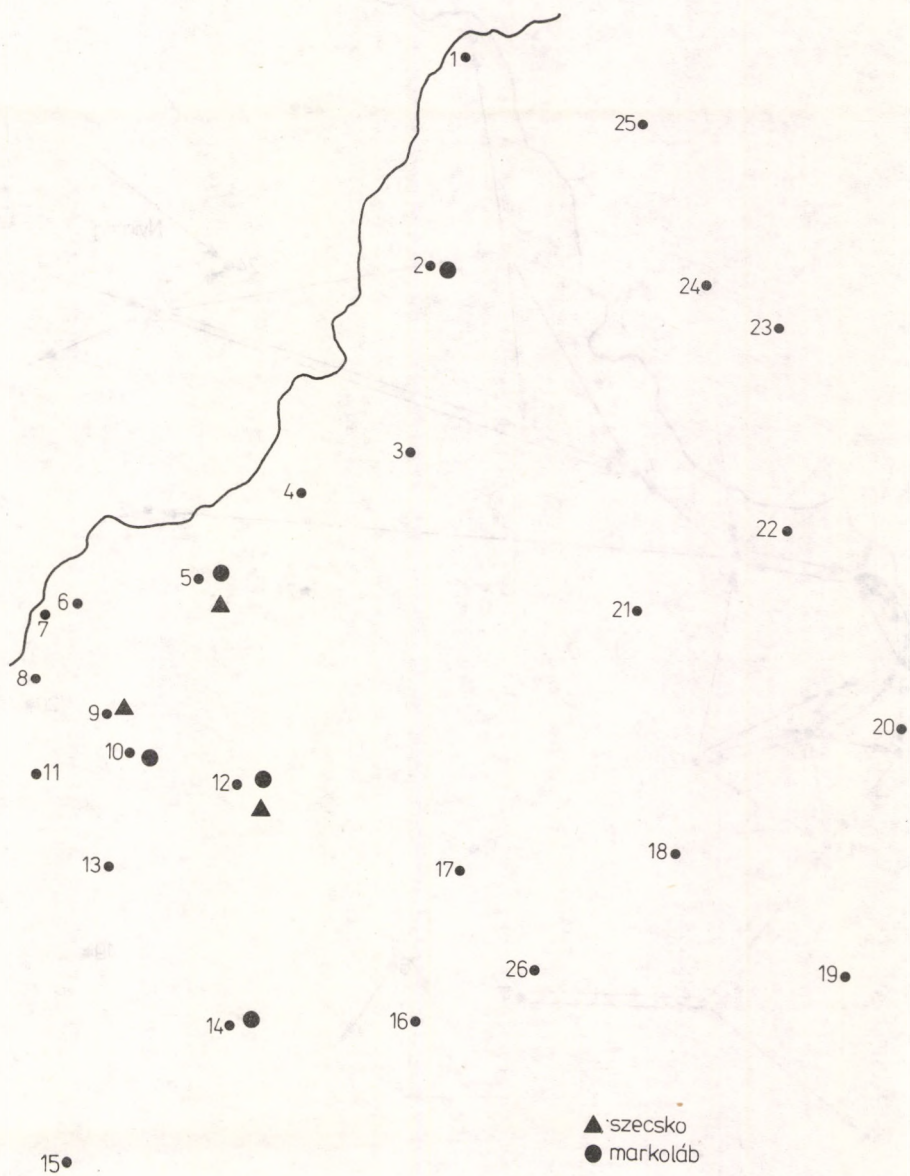
TÉRKÉPEK

A térképen feltüntetett kutatópontok jegyzéke

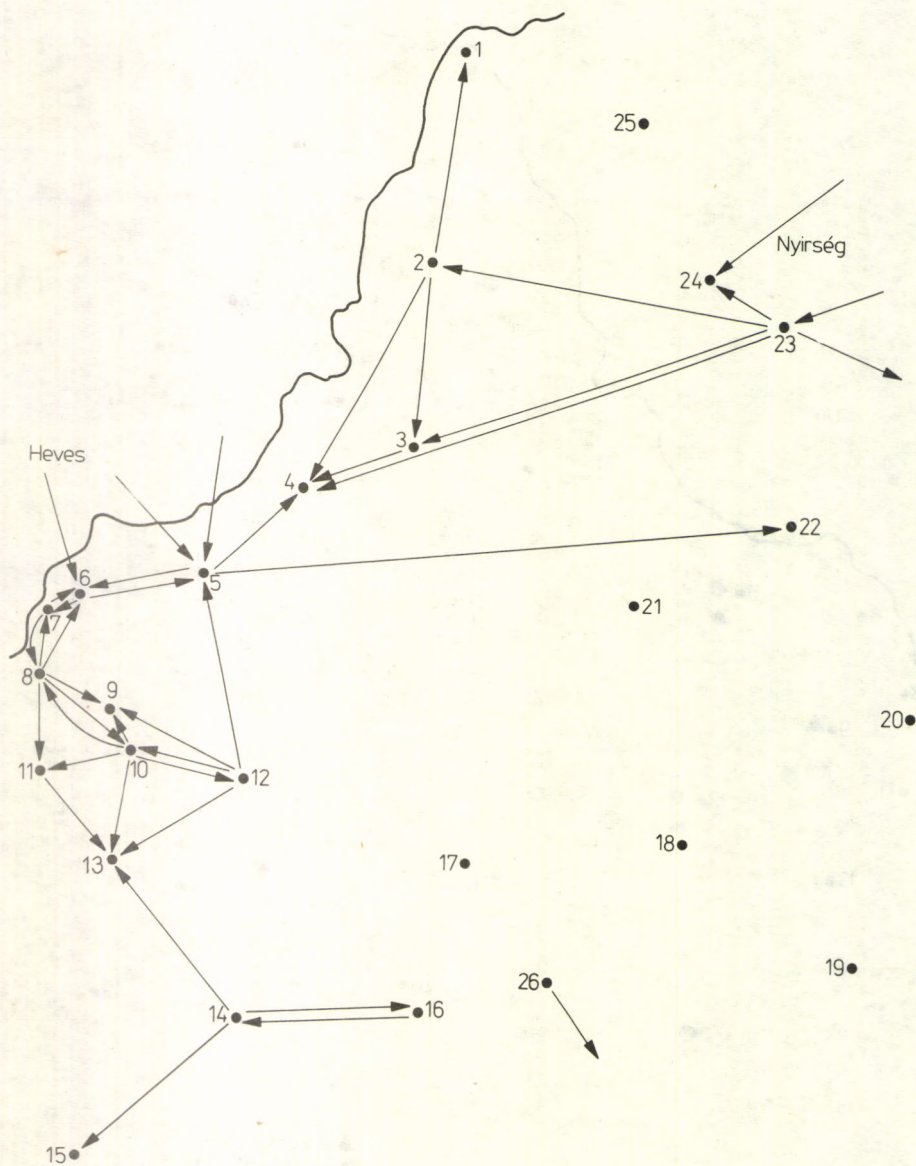
1 Tiszadob	14 Karcag
2 Polgár	15 Kisújszállás
3 Újszentmargita	16 Püspökladány
4 Tiszacsege	17 Nádudvar
5 Egyek	18 Hajdúszoboszló
6 Tiszafüred	19 Derecske
7 Tiszaörvény	20 Debrecen
8 Tiszaszőlős	21 Balmazújváros
9 Tiszaigar	22 Hajdúböszörmény
10 Tiszaörs	23 Hajdúdorog
11 Tiszaszentimre	24 Hajdúnánás
12 Nagyiván	25 Búdszentmihály (Tiszavasvári)
13 Kunmadaras	26 Kaba

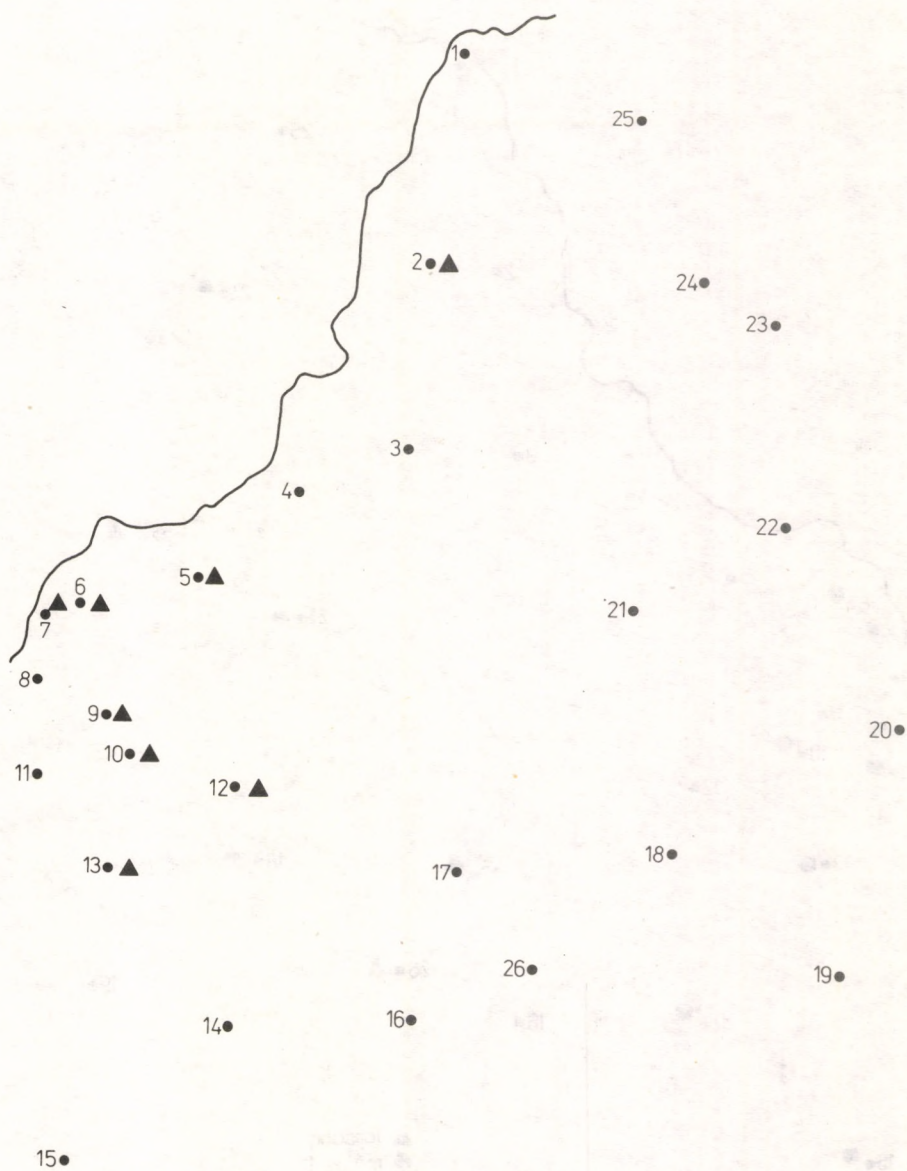
1. térkép. (81.) Egyes hiedelemalakok ismeretének (tevékenységi körzetének) határai

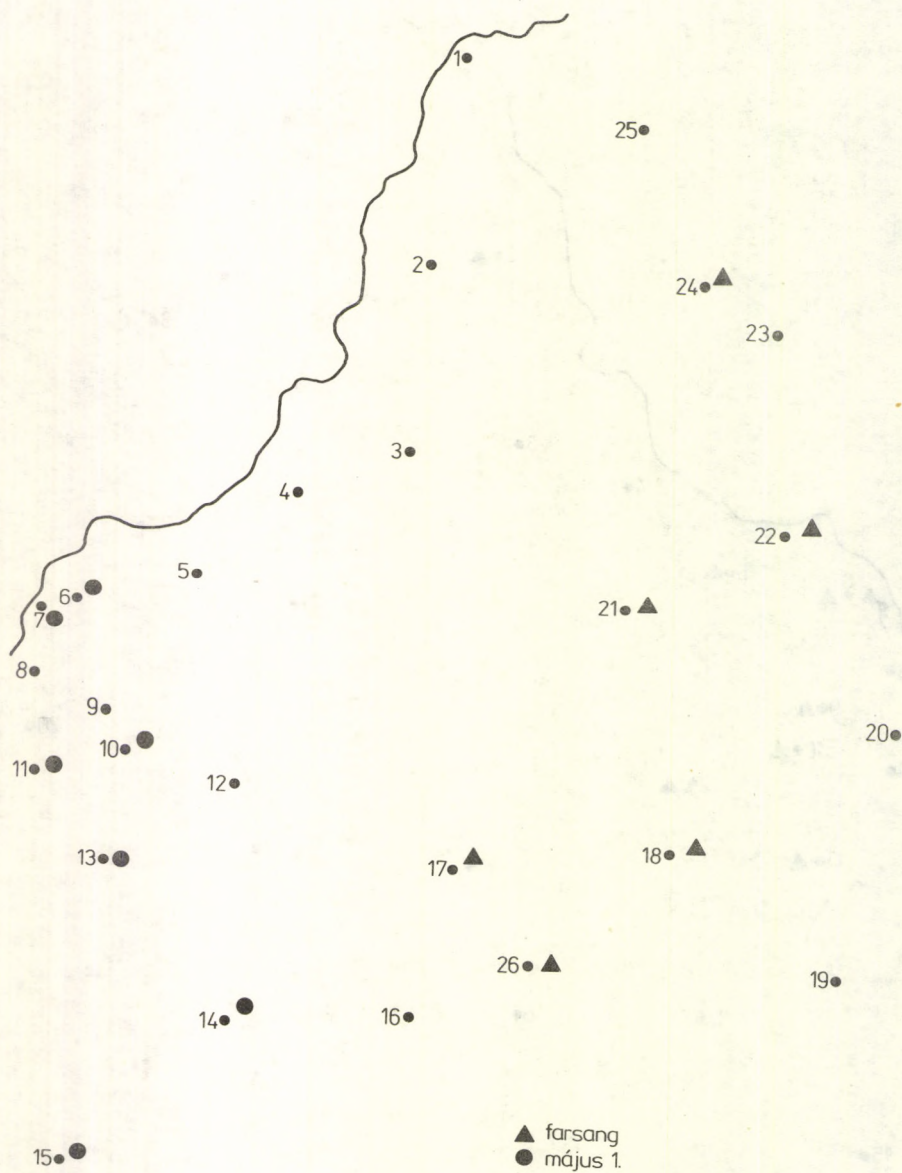
2. térkép.(81.)A szecsko és markoláb (mitikus lények) ismeretének elterjedési területe

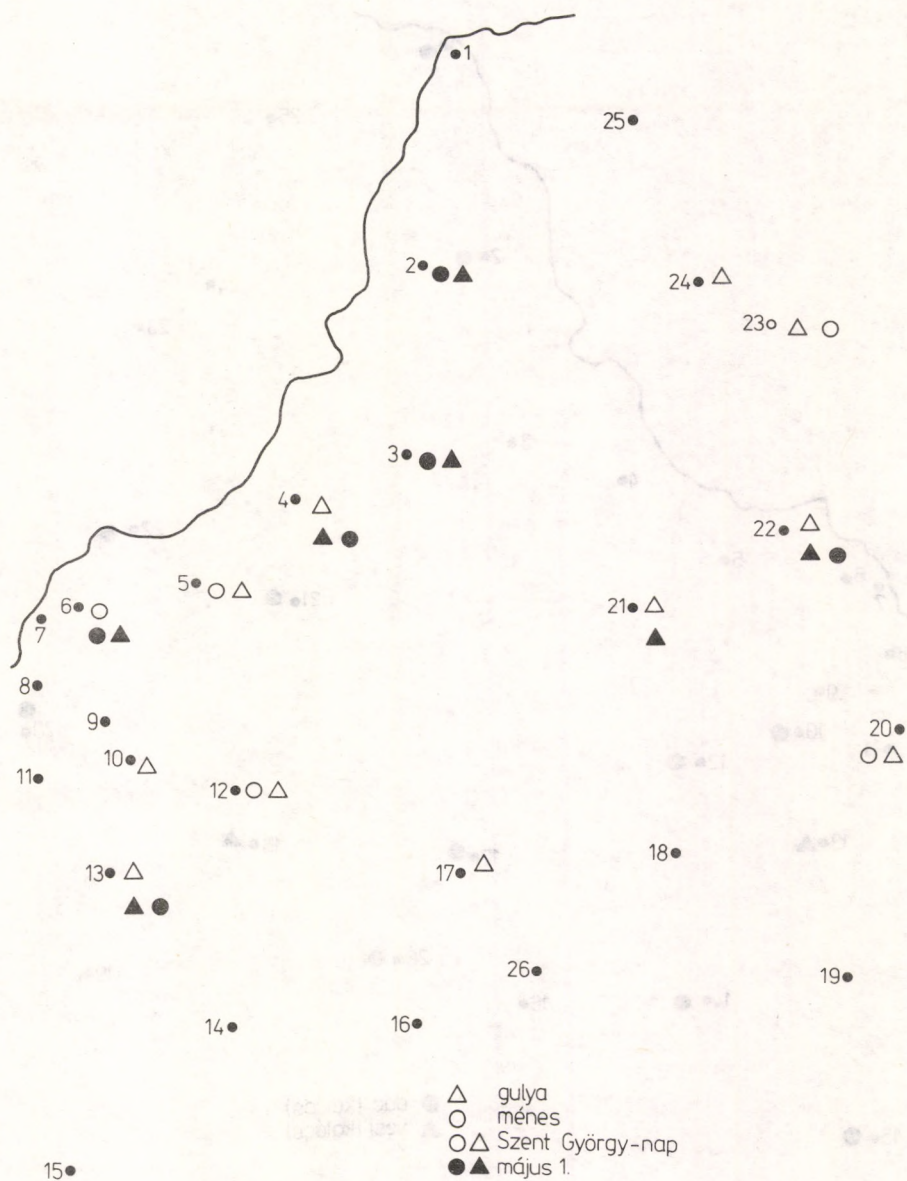
3. térkép. (131.) Betlehemes csoportok vándorlása a Hortobágy északi és nyugati peremén

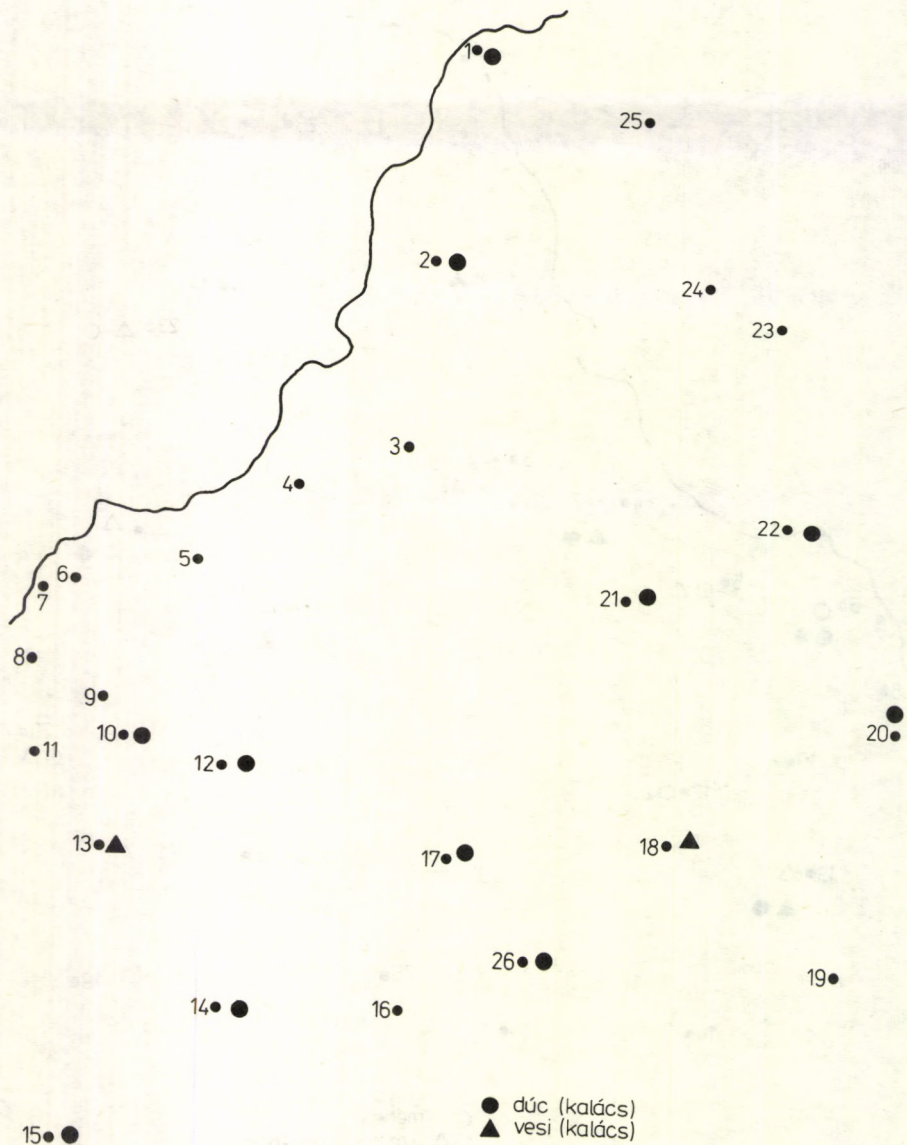
4. térkép. (177.) Pócurka néven ismert alakoskodók

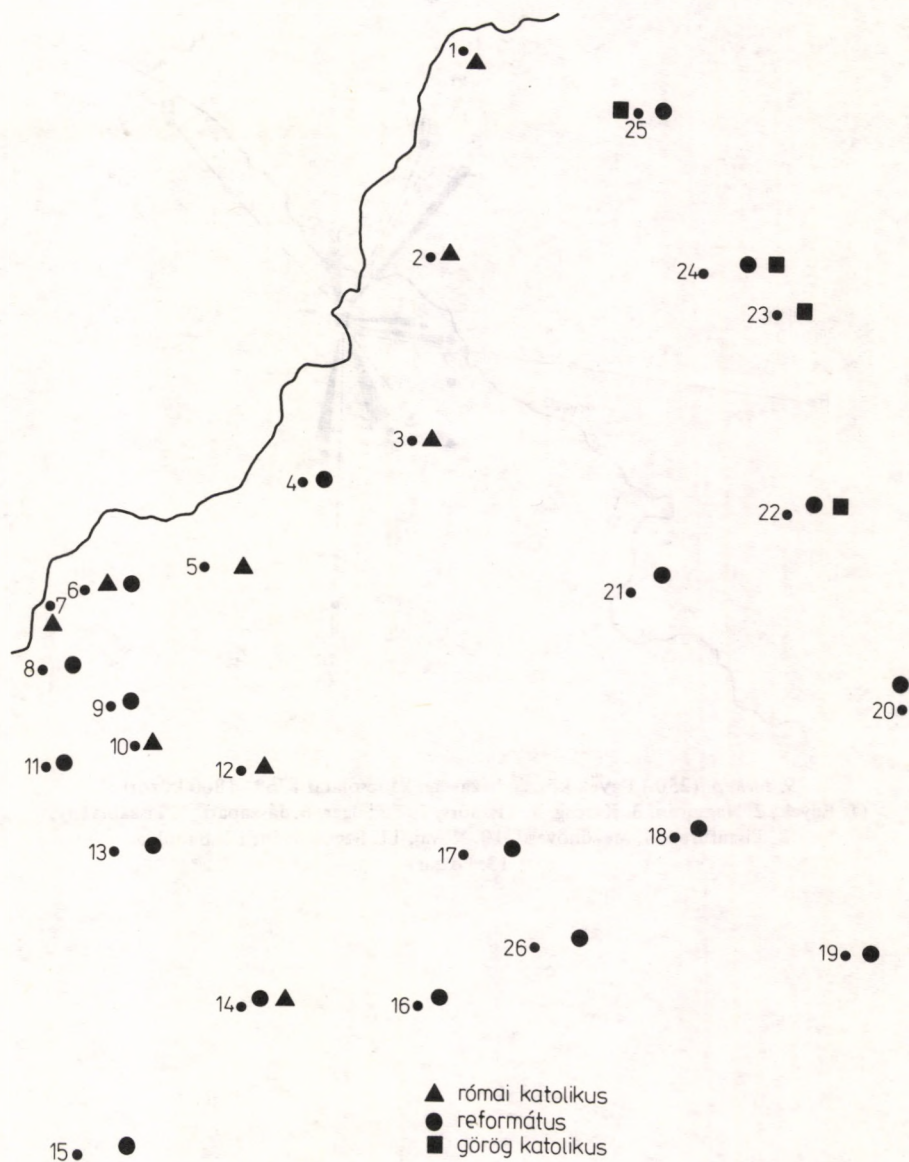
5. térkép. (177.) A pártában maradt lányok (vénlányok) kicsúfolásának alkalma

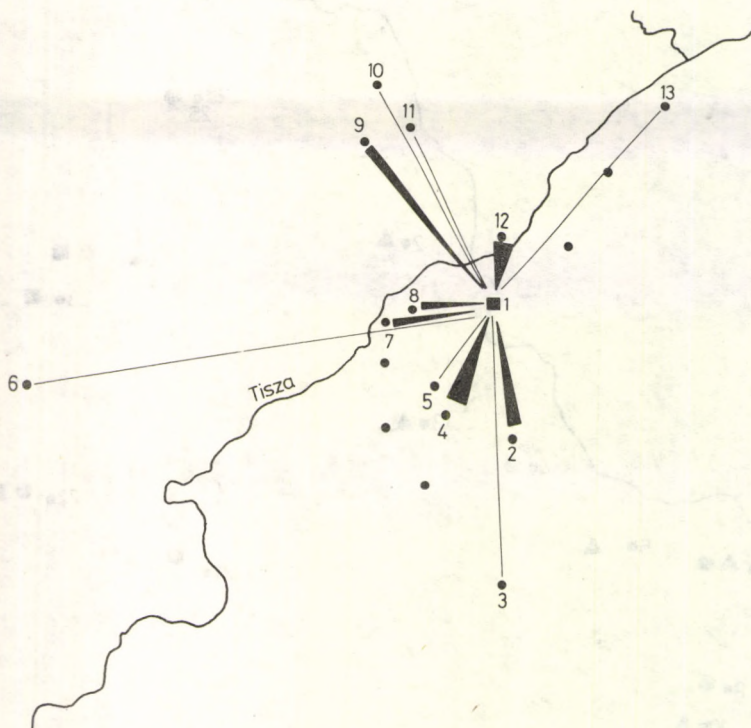
6. térkép. (198.) A gulya és a ménes kihajtásának napja a századfordulón és napjainkban

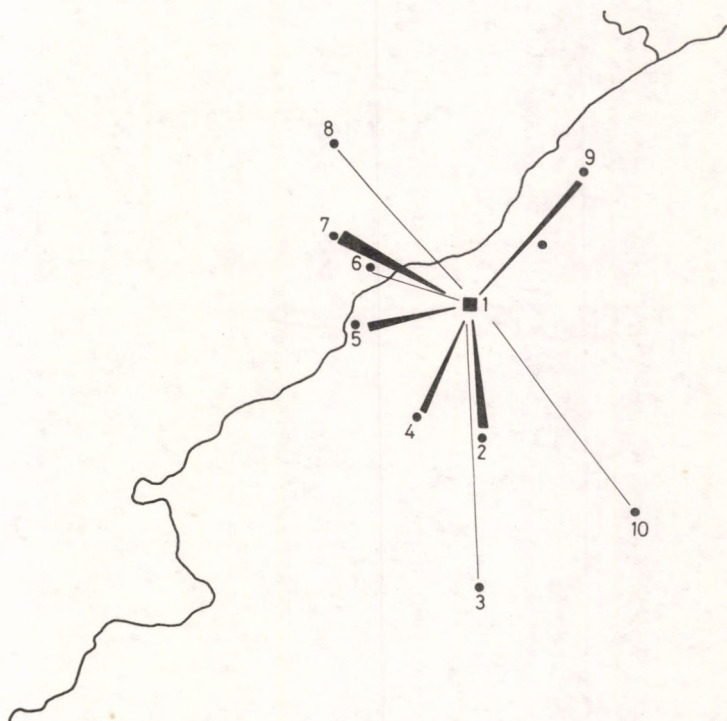
7. térkép. (213.) A pásztorok megajándékozásakor adott kalács neve

8. térkép. (239.) A Hortobágy környékének vallási térképe

9. térkép. (250.) Egyek község házassági kapcsolatai 1769–1800 között
 (1. Egyek, 2. Nagyiván, 3. Karcag, 4. Tiszaörs, 5. Tiszaigar, 6. Jászapáti. 7. Tiszaörvény,
 8. Tiszafüred, 9. Mezőkövesd, 10. Novaj, 11. Szentistván, 12. Bábolna,
 13. Polgár)

10. térkép. (250.) Egyek község házassági kapcsolatai 1830–1850 között
 (1. Egyek, 2. Nagyiván, 3. Karcag, 4. Tiszaörs, 5. Tiszaörvény, 6. Poroszló, 7. Mezőtárkány,
 8. Mezőkövesd, 9. Újszentmargita, 10. Nádudvar)

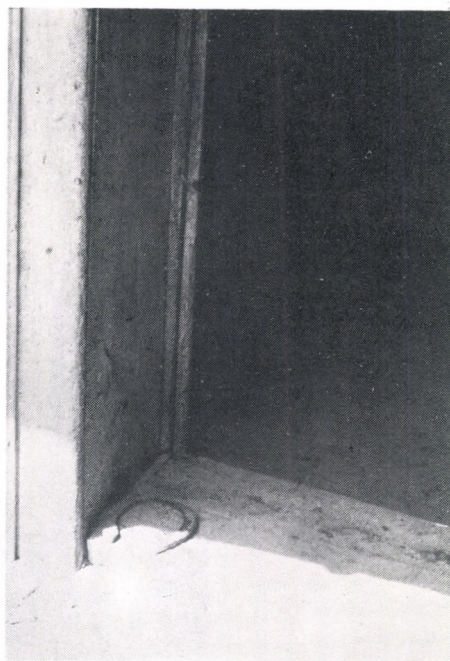
KÉPEK

1. kép. Gyógyítás rontóbábuval. Debrecen, 1952. Varga Gy. felv.

2. kép. Rontóbábu készítése (rekonstrukció). Nagyiván, 1974. Barna G. felv.

3. kép. Istállóküszöbre szögelt patkó. Balmazújváros, 1975. Barna G. felv.

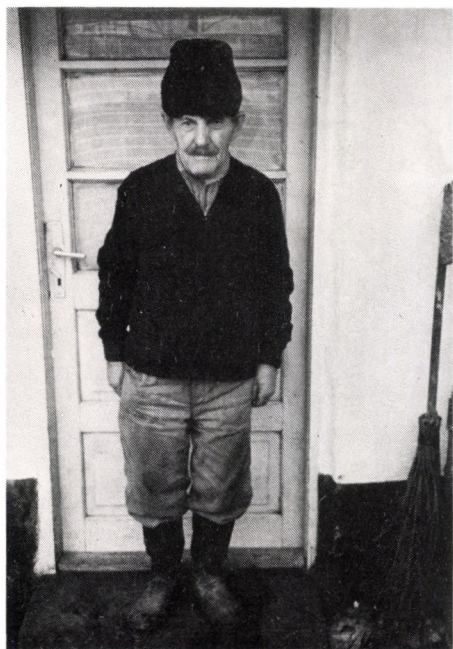
4. kép. Majoros Sándor gulyás és felesége. Nádudvar, 1975.
Barna G. felv.

5. kép. Hegyi Mihály gazdálkodó és felesége.
Tiszaörs, 1974. Barna G. felv.

6. kép. Kigyófejben végződő juhász kampó. Karcag, 1976.
Bellon T. felv.

7. kép. Papp Ferenc egykori káptalani béres.
Újszentmargita, 1971. Barna G. felv.

8. kép. Munkácsi Péterné gazdálkodó.
Büdszentmihály, 1975. Barna G. felv.

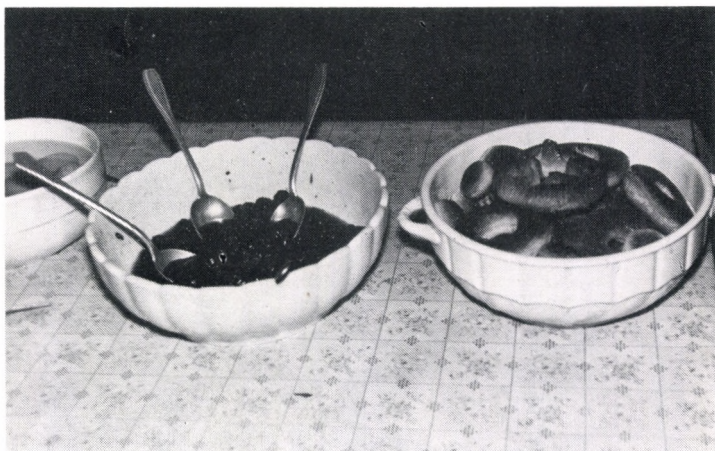
9. kép. Oromdeszkába fűrészelt kehely – református lakók jelzése.
Egyek, 1975. *Barna G.* felv.

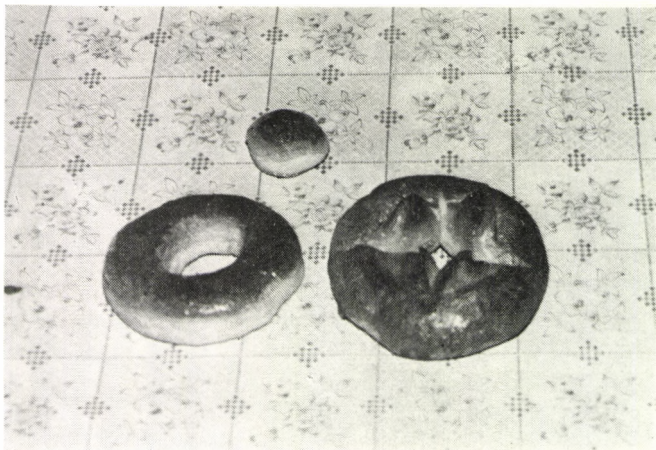
10. kép. Madaras, kereszt alakú kovácsoltvas
oromdísz, katolikus lakók jelzése. Nagyiván,
1974. *Barna G.* felv.

11. kép. Nagypénteki bárányvásár. Hajdúböszörmény, 1955.
Szabadi I. felv.

12. kép. Nagypénteki ételek: tojás, aszalt gyümölcs, kalács. Karcag.
1975. Örsi J. felv.

13. kép. Nagypénteki kalácsok. Karcag, 1975. Örsi J. felv.

14. kép. Ételszentelésre előkészített kosarak. Hajdúnánás, 1956. Szabadi I. felv.

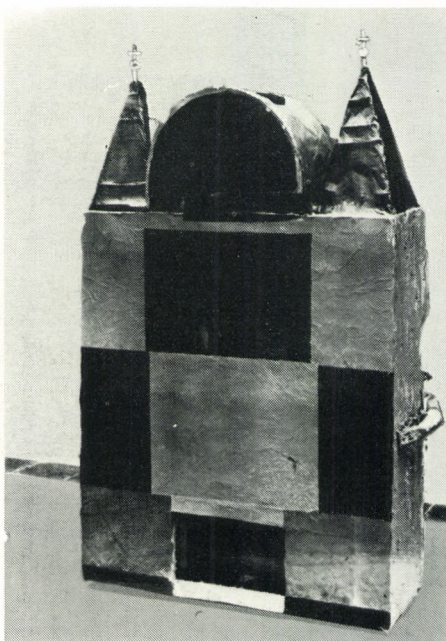
15. kép. Ételszentelésre előkészített kosarak. Hajdúnánás, 1956.
Szabadi I. felv.

16. kép. Ételszentelésre várakozók a görög katolikus templom ud-
varán. Hajdúnánás, 1957. *Szabadi I. felv.*

17. kép. Hajdúdorogi betlehem. Hajdúdorog, 1971. *Barna G.* felv.

18. kép. Betlehemes templom. Debrecen, Déri Múzeum.

19. kép. Betlehemes templomával. Debrecen, 1928. *Ecsedi I.* felv.

20. kép. A hajdúdorogi kecskejáték szereplői. Hajdúdorog, 1966.
Szabó J. felv.

21. kép. A hajdúdorogi kecskejáték szereplői. Hajdúdorog, 1966.
Szabó J. felv.

22. kép. Betlehemesek. Hajdúdorog, 1966. Szabó J. felv.

23. kép. Kéményseprőnek öltözött farsangi alakoskodó. Tiszaszőlős, 1970. Bellon T. felv.

24. kép. Pásztorfogadásra gyülekező pásztorok. Debrecen, 1902.
Ecsedi I. felv.

25. kép. Kunmadarasi juhász. Kunmadaras,
1913. Ecsedi I. felv.

26. kép. A Czinege család a Meggyes csárda előtt. 1910-es évek.
Bagyinszky L. repr.

27. kép. A csürhe kihajtása a legelőre. Tiszaörs, 1972. *Barna G. felv.*

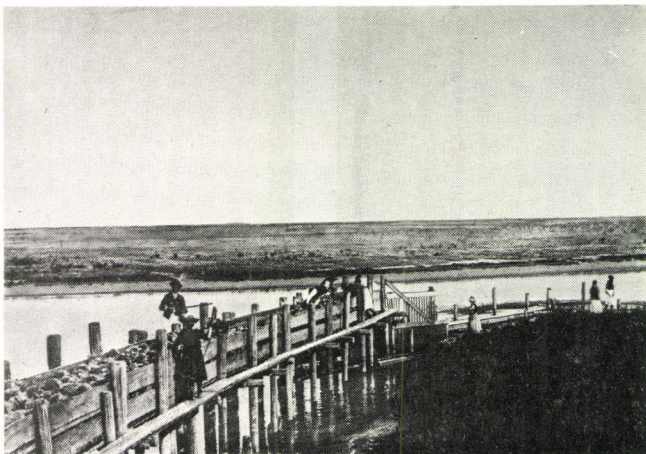
28. kép. A gulya tavaszi kihajtása. Debrecen, 1933. *Ecsedi I. felv.*

29. kép. Legelőre költöző csikós. Hortobágy, 1913. *Ecsedi I. felv.*

30. kép. Hevesi Márton juhász. Kaba, 1975. *Barna G. felv.*

31. kép. Juhúsztató. Hortobágy, 1928. Ecsedi I. felv.

32. kép. Juhnyírás. Hortobágy, 1928. Ecsedi I. felv.

33. kép. Hevesi Ambrus juhász. Kaba, 1975.
Barna G. felv.

34. kép. Czinege István csikós, gulyás és felesége. Tiszafüred, 1972. Barna G. felv.

35. kép. Rostavető asszonyok. Nyíradony,
1938. Balogh I. felv.

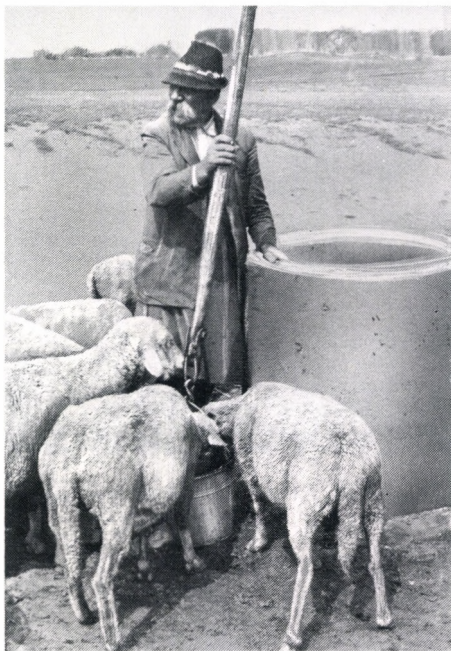
36. kép. Czinege János gulyás és felesége. Debrecen, 1973. *Barna G. felv.*

37. kép. Hortobágyi gulyások. 1913. *Ecsedi I. felv.*

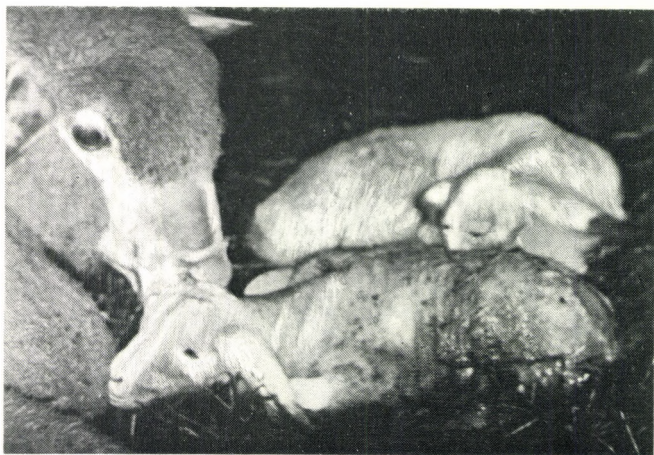
38. kép. Bujdosó János csikósszámadó. 1913. *Zoltai L. felv.*

39. kép. Pocsai Miklós magatarti juhász. Hajdú-
dorog, 1972. *Barna G. felv.*

40. kép. Csontos György juhász. Nádudvar, 1975. *Barna G. felv.*

41. kép. Az anyaállat lenyalja a bárányt ellés után. Karcag, 1976.
Bellon T. felv.

42. kép. Juhfejés. Karcag, 1972. Bellon T. felv.

43. kép. Szalontai János gulyásszámadó. Tiszacsege, 1972. Barna G. felv.

44. kép. Csukás János juhász. Kaba, 1975. Barna G. felv.

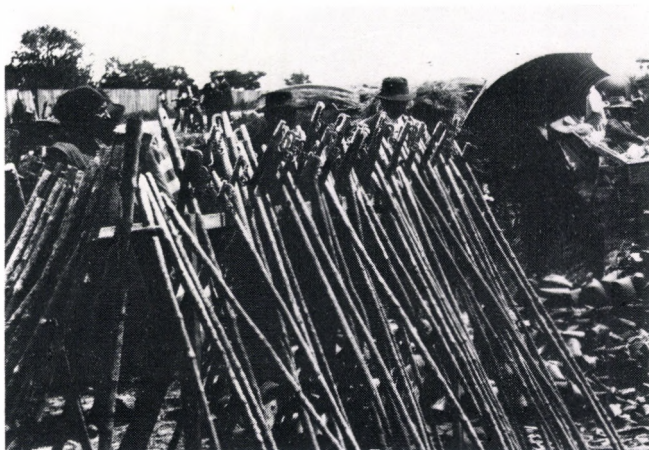
45. kép. Juhok itatása – juhászdél. Hajdúdorog, 1972. Barna G. felv.

46. kép. Czinege Pál egykori káptalani juhász és felesége. Újszentmargita, 1971. *Barna G.* felv.

47. kép. Hídivásár: juh- és marhavásár, 1920. *Haranghy Gy.* felv.

48. kép. Hídivásár: kámpóvásár. 1920. Haranghy Gy. felv.

49. kép. A Kondorosi csárda. 1961. Bellon T. felv.

50. kép. Sárközi Bálint juhász és felesége. Nádudvar, 1975.
Barna G. felv.

**Az Akadémiai Kiadó
gondozásában jelent meg**

FEDICS MIHÁLY MESÉL

Bevezető tanulmánnyal
és jegyzetekkel kíséri
Ortutay Gyula
(2. változatlan kiadás)

410 oldal • Kötve 57,— Ft

Hegyi Imre

**A NÉPI ERDŐKIEMLÉS
TÖRTÉNETI FORMÁI**

Az Északkeleti-Bakony
erdőgazdálkodása
az utolsó kétszáz évben

318 oldal • 43 ábra, 143 fotó,
1 térkép • Kötve 80,— Ft

Kósa László – Filep Antal

**A MAGYAR NÉP
TÁJ-TÖRTÉNETI TAGOLÓDÁSA**

(Néprajzi tanulmányok)

230 oldal • Fűzve 23,— Ft

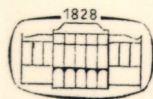
VARSÁNY

Tanulmányok egy észak-magyarországi
falu társadalomnéprajzához
Szerkesztette és az előszót írta

Bodrogi Tibor

(Néprajzi tanulmányok)

412 oldal • Számos táblázat
10 oldal fénykép • Fűzve 42,— Ft

Akadémiai Kiadó • Budapest

Ára: 71,- Ft

ISBN 963 05 1839 2